INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS - CRÒNICA MCMXIII - XIV

CRÒNICA

DEL MOVIMENT ARQUEOLÒGIC, HISTÒRIC, JURÍDIC I LITERARI

DURANT ELS ANYS 1913-14

(Extret de l'ANUARI)

BARCELONA

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

PALAU DE LA DIPUTACIÓ

CRÒNICA

DEL MOVIMENT ARQUEOLÒGIC, HISTÒRIC, JURÍDIC I LITERARI

DURANT ELS ANYS 1913-14

(Extret de l'ANUARI)

BARCELONA

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

PALAU DE LA DIPUTACIÓ

R. 3

Recibí de D. Pedro Bosch Gimpera
Oct. 1917

JORGE BONSOR
CASTILLO DE MAIRENA DEL ALCOR
(SEVILLA)

G.B.3

CRÒNICA

(Extret de l'ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, MCMXIII-XIV)

MUSEO GENERAL DE ANDALUCIA

SECCIÓ LITERARIA

Rodolf Beer

El dia 13 de Desembre de l'any 1913 va finar el bibliotecari de la Biblioteca de la Cort de Viena, Rodolf Beer, que havía dedicat una gran part de la seva vida i dels seus coneixements als estudis hispànics. En dues llargues estades fetes a Barcelona en 1886 i en 1905, espaiades per prop de vint anys, havía contret diverses amistats i era conegut dels habituals estudiosos de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. La primera visita fou motivada per un pla general de recull de les riqueses de les biblioteques d'Espanya, obra importantíssima que no va poder completar i publicar fins a 1894 en un groixut volum de més de setcentes planes, *Handschriftenschätze Spaniens;* però abans s'havía donat a conèixer per un descobriment fet a la catedral de León, *Ein Palimpsest der «lex Romana Wisigothorum»*, publicat en 1887 per l'Academia de Ciencies de Viena, descobriment que com se comprèn va fer molt crit entre el món erudit espanyol adonant-se tothom del jove savi austriac. L'any següent treia, en col·laboració amb Eloi Díaz Jiménez, las *Noticias bibliográficas y catálogo de los códices de la Santa Iglesia Catedral de León*, publicades a León mateix. El seu llibre Tresors dels manuscrits d'Espanya està concebut en forma de diccionari de localitats, proveit d'abundós index de noms i de taules cronològiques; conté un gran cabal de noticies bibliogràfiques que, fòra alguna errada fàcil d'esmenar referent als dipòsits catalans, ha rendit, i rendirà per molts anys, assenyalats serveis.

Formant dos volumets dels «Sammlung Göschen», va donar al públic en 1903 una *Spanische Literaturgeschichte*, i el mateix any va insertar en el «Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen» de la casa imperial d'Austria, per cert ben esplèndidament, el text de les entregues que Hernando de Birbiesca feia en 1576 a la Biblioteca de l'Escurial per orde de Felip II; diu així el títol: *Die Handschriftenschenkung Philipp II. an den Escorial vom Jahre* 1576.

De la segona estada den R. Beer a Barcelona va eixir-ne una publicació que interessa els estudis catalans: els manuscrits de Ripoll que's guarden en el nostre Arxiu de la Corona d'Aragó. L'anomenada del scriptorium del monestir de Ripoll, panteó de la casa comtal de Barcelona i bressol de la nostra historia escrita, va ésser gran tot seguit d'establert; els manuscrits que s'hi escrivíen i copiaven eren canviats amb altres llibres de monestirs llunyans. La figura de l'abat Oliva, les joies de més preu baix els aspectes de la llur antiguitat o del seu mèrit intrínsec, tot pren relleu i desfila entre les planes del treball, *Die Handschriften des Klosters Santa María de Ripoll*, publicat durant els anys 1907 i 1908 en els «Sitzungsberichte» de l'Academia de Ciencies de Viena, descripció i estudi acompanyat de vintiquatre fototipies reproduint diverses fulles dels més prestigiosos manuscrits. L'Academia de Bones Lletres va tenir una idea excel·lent fent traduir aquest treball notable pel Sr. Pere Barnills, de l'alemany al català, *Los Manuscrits del Monastir de Santa María de Ripoll.* — J. M. T.

Discursos i conferencies

Real Academia de Bones Lletres. — En sessió del 7 de Gener el Sr. A. Rubió i Lluch dissertà sobre la personalitat den M. Menéndez Pelayo i les orientacions que aquest va rebre den Cabanyes, Llorens i Milá i Fontanals. — En sessió de 16 de Febrer de 1913 se feu la recepció pública del senyor R. D. Perés, qui llegí son discurs sobre en *Verdaguer y la evolución poética catalana.* — El senyor E. Moliné i Brasés el 4 de Maig de 1913 fou rebut en la mateixa Academia amb son discurs sobre *La primera vinticinquena dels Jochs Florals*, treball de conjunt sobre una època que tot just comença a estudiar-se críticament.— Finalment el Sr. R. Miquel i Planas llegí son discurs inaugural el 19 de Juliol de 1914 exposant una teoría sobre l'influencia que el *Purgatori de S. Patrici*, passant per el viatge den Ramón de Perellós i una novela den Pérez de Montalbán, pogué exercir en la evolució posterior a Tirso de la llegenda de *Don Juan.*

Atenèu Barcelonès. — La Secció de Literatura organitzà un curs de conferencies monogràfiques sobre escriptors catalans mig-evals, sota'l següent programa:

1 i 8 de Març: El Dr. Lluís Nicolau d'Olwer llegeix els principals capítols del seu llibre pròxim a publicar-se. Veus-aquí les rúbriques d'aquestes dues conferencies sobres *En Bernat Metge i les seves obres*: Introducció bibliogràfica. Manuscrits, edicions, estudis i documents. — Estat actual de la crítica sobre en Metge. I. Biografía (1350-1410). Naixença d'en Metge. — La familia. — Entra

al servei de la casa reial (1376). — Son primer matrimoni. — Son primer allunyament de la cort: escriu el *Libre de Fortuna e Prudencia* (1381). — Torna al servei del primogènit (1382-1386). — Es processat: Tradueix *Valter e Griselda* (1387). — En Bernat Metge al servei dels reis Joàn i Violant (1388-1396). — Segones nupcies (1390). — Nou procés d'en Bernat Metge i mort del rei (1396). — Escriu el *Somni* (1398). — Vida pública i afers particulars d'en Metge sots el govern de Martí l'*Humà*. — Les darreres dates (1410). II. EL PENSADOR. Exposició del primer diàleg del *Somni* des del punt de vista filosòfic. — L'originalitat d'en Bernat Metge. — Examen dels punts sobre'ls quals s'ha pretengut basar-la. — Autors i obres que sobre d'ell influeixen. — Sa fidelitat d'expositor. — El tecnicisme filosòfic. — Doctrines que lluiten en el *Somni*. — Quina era la de l'autor? — Les opinions religioses i polítiques. — L'ergotisme. — L'ironía. — Valoració d'en Metge en l'historia del nostre pensament.

Dia 15 de Març: *Sor Isabel de Villena i el seu segle literari* (1430-1490), a càrrec de Mn. Jaume Barrera. I. La cort literaria de n'Anfós V. — Gestes i Renaixement a Italia. — Dona María d'Aragó a Valencia. — N'Elionor Manuel de Villena, dama palatina. — El seu reial llinatge. — Fundació del monastir de la Santíssima Trinitat a Valencia. — N'Elionor (sor Isabel de Villena), monja claressa. — El seu abadiat. — Perfum de llegenda. — Escriptors contemporanis de sor de Villena. — L'any de les morts. II. Cultura literaria de sor de Villena. — El seu *Vita Christi*. — Caràcter ascètic i místic d'aquest llibre. — Al·legorisme lulià. — Doctrina patrística. — Els llibres de sor de Villena i d'en Johanot Martorell. — El *Vita Christi* i les obres similars: *a*) El de Sant Bonaventura. *b*) El de Ludolf de Saxonia (*el cartoixà*). *c*) Revelacions de sor Angela de Foligno. *d*) Revelacions de Santa Gertrudis. *e*) L'obra de sor María de Jesús d'Agreda.

Dia 22 de Març: *En Cerverí de Girona, el darrer trobador català*, a càrrec de D. J. Massó Torrents. — La casa de Cardona i els poetes. — Na Sobrepretz. — El rei en Jaume I. — L'infant Pere. — En Cerverí i altres trobadors. — El llenguatge. — La forma poètica. — Els genres. — Nomenada d'en Cerverí. — Valor de la seva obra.

Dia 29 de Març, 4, 5 i 6 d'Abril: D. Manuel de Montoliu va llegir el seu estudi *El Pseudo-Febrer. Un cas de falsificació literaria*. I. *Les Trobes de la conquesta de Valencia*. — Temps en que foren escrites. (Anacronismes. Heràldica i Blasó. Metre i Estrofa. Llengua.) II. Qui era en Jaume Febrer? (Origen i evolució de la llegenda del Febrer del XIII^{a} segle. — Andreu Febrer. — El pseudo-Febrer en l'erudició valenciana del XVII^{a} i del XVIII^{a} segles. — La crítica històrico-literaria del XIX^{a} segle davant la qüestió de l'autenticitat de les *Trobes*.) III. Fonts. (Fonts històriques. Fonts literaries.)

Finalment el Sr. R Miquel i Planas llegí el día 30 de Setembre el seu estudi *En Roiç de Corella i la seva obra literaria*.

INSTITUT D'ESTUDIS MERIDIONALS A TOLOSA. — El Consell de l'Universitat de Tolosa, ha decidit la creació a la Facultat de Lletres de Tolosa d'un Institut d'Estudis meridionals, que estendrà sos treballs a la llengua, historia literaria i política, historia de l'art, paleografía, arqueología, etc. del Migdia de França i Catalunya. El Consell de l'Universitat ha demanat ademés al Ministre la creació de un *Certificat* d'estudis meridionals. La durada dels estudis serà de dos semestres per a l'obtenció del certificat i de quatre per al diploma. La Universitat de Tolosa té en son professorat una brillant tradició en els estudis provençals que és ara dignament continuada pel senyor J. Anglade. Es motiu de joia per a nosaltres que Catalunya entri també en el camp de sos estudis. Sols temem que'l nom *meridional*, poc concret i expressiu, no dongui lloc a barrejes i confusions innecessaries.

Adició a la Bibliografía dels antics poetes catalans

Durant el curs de l'impressió del present ANUARI hem anotat les següents omissions en el nostre estudi insertat en les planes 5-276.

D^{7} (p. 55)

Madrid, Biblioteca Nacional, I i-171

Escriptura del XV^{èn} segle, 139 folis sens numerar més 3 de guardes al començament i 3 a la fí coberts de dibuixos astrològics; tot pergamí de 121 × 86 mm.; rúbriques i caplletres colorides.

1. (Fol. 1) Com los sarrains entenen provar...
(f. 98^{è} v.°, acaben els Cent noms de Deu.) Es fet a vostre honrament.

2. (f. 99è, títol en lletra vermella.) Deus ab vostra virtut comença Ramon aquestes ores de na Maria santa Maria e canten se ab lo dels hymnes.
A honor del maior senyor.
(f. 133è v.º) ... en la gloria tu loor. Amen.
3. (f. 134è, d'una altra mà.) Nota que en la missa solenne son representades vint coses per les quals es significada la vida de nostre senyor Jhesu Christ.
(f. 139è, en vermelló i lletra més moderna.) Horas deuotisimas dels cent noms de Deu axí mateix y son les hores de la Verge María fetas per maestre Ramon Lull doctor illuminat.

(Nota treta de Mario Schiff, *La bibliothèque du marquis de Santillane*, París, 1905, p. 385).

Fb (p. 60, línia 19, afegir-hi)

5 bis. (Fol. CLXXXviij *a*). *Aquesta es la profecia feta per Lasa de les coses ques deuen seguir en les terres damunt dites.*
En nom de la essencia

(Publicada per Jordi Rubió i Balaguer, *Un text català de la Profecia de l'Ase de Fra Anselm Turmeda*, en els Estudis Universitaris Catalans, volum VI (1913) pp. 9-24.)

d28 (p. 225)

Berlín, Biblioteca Real, Ms. hisp. Quart. 63

Escrit al XVèn segle sobre 41 folis numerats modernament més 2 de blancs a la fí, de paper de 206×145 milímetres; epígrafs i capletres de vermellò, algunes amb l'espai per omplir. Relligat en pergamí amb el rètol mig esborrat al llom: «Raim. Lulli Opuscula». — Al fol. 1, en lletra del segle XVIIIè: «Opera Raymundi Lvlii Quorum materia sequens pagina indicat». Al començament i a la fí l'ex-libris estampat: «Di casa Minutoli Tegrini». A dalt del f. 43 v.º, en lletra de principis del segle XVIè: «Soluj Minchecto scriptorij Maioric...»

1. (Fol. 1.) *Libre de primera e segona intencio.*
(En vermell:) Quest libre qui primer se seguex es de primera segona Intencio lo qual es departit en V. parts...
2. (f. 28.) *L. de consolacio dermita.*
Quest libre qui apres se seguex feu mestre Ramon Lull, lo qual se apella libre de consolacio darmita.....
3. (f. 37.) *Virtuts cardinals.*
Questes son les .iiij. virtuts quis apellen per los doctos Cardinals o morals...
4. (f. 38, en vermelló:) quests versos deuall scrits qui son per nombre .cc. feu lo venerable mestre Remon llull a perpeya a raquesta del Rey de mallorques...
Hun senyor Rey qui be senten
(f. 41 v.º) A honor del sant sperit
Llo qual nos senyor en amor
De sa mor a mi peccador. Amen.

(Nota facilitada pel nostre amic Jordi Rubió).

d29

Maguncia, Biblioteca del Seminari

Escriptura del XVèn segle sobre 129? folis de paper i de pergamí, de 37×26 cm. En pergamí tota la part catalana del manuscrit, que havía sigut tramès an en Salzinger des de Barcelona. Capletres i epígrafs colorits. Relligat en rústega.

1. *Ars generalis* Raymundi Lullii.
2. *Ars generalis* Raymundi Lullii cum tractatibus eiusdem artis generalis in quibus explicatio et aplicatio reperitur.
3. *Liber de confessione.*
4. *Liber de homine.*
5. *Art demostrativa.* Deus qui sots clarificament de tot enteniment con vos conex e qui sots benehuyransa de tota volentat con vos ama. ab la vostra alta molt virtut gracia e benediccio comensa esta art demostrativa...

Acabada es la art demostrativa la qual metem en guarda e en ajuda de nostre senyor Deus. Finito libro sit laus et gloria christo.

6. (Segueixen 100 versos a dues columnes:)
Deus ab joy xant per vos discorrens
(acaben)
Fenides son les regles deus ne sia lausats.

(Nota treta d'Adam Gottron, *L'Edició maguntina de Ramón Lull*, Barcelona, 1915, p. 81).

d³⁰

Sevilla, Biblioteca Colombina

Sens altre detall del manuscrit n'Adolf Helfferich, *Raymond Lull und die Anfänge der catalonischen Literatur*, Berlín 1858, p. 109, porta alguns versos de la Lògica del Gazzali en rims, el primer i darrer dels quals son:

De logica tractam breument
De la qual nasquet hom e Deu.

(Vegi's, en el present ANUARI, Rubió i Balaguer, *La lògica del Gazzali posada en rims*).

r² (p. 232)

Arxiu de la Corona d'Aragó, Sant Cugat, 27

Copiada en lletra del segle XVè en el verso del darrer foli, a 2 columnes de pergamí, de 296 × 202.

De gran dolor cruzel ab mortal pena

(Publicada per en Manuel de Bofarull, *Troballes d'arxiu*, en la *Revista Catalana*, Barcelona, 1892, pp. 400-402).

u (p. 259)

El Sermó d'en Muntaner

El Sermò que feu en Ramón Muntaner en dotze cobles monorimes de vint versos ha estat imprès nou vegades procedint gairebé totes de la primera impressió, amb dues excepcions. Els manuscrits que'ns conserven el Sermó són els següents: *1)* de Madrid, Biblioteca Nacional n.º 1803, acabat d'escriure en 1342; *2)* de Barcelona, Biblioteca de Catalunya n.º 4, acabat d'escriure en 1353; *3)* de Catania, Biblioteca de la Universitat Cod. Vent. 92; aquest darrer essent l'únic que no ha estat utilitzat per cap editor. El Sermó duu en *1* aquest epígraf: *Recompta lo sermo que yo Ramon Muntaner trames al senyor rey per lo passatge de Sardenya e Corsega per raho de conseyll donar al senyor infant Namfos, o almenys a fer recordar totes les coses.* El manuscrit *2*, que duu epígraf a cada cobla, comença així: *Con en Ramon Muntaner trames una letra de ministracio al Senyor Enfant Nanfos per lo passatge de Sardenya com se degues capdellar.* El primer vers del Sermó es aquest:

En nom d'aycell ver Deus qui feu lo cell e'l tro

Posem les edicions per orde de publicació: *1)* Valencia, viuda de Joan Mey, 1558, *Chronica...*, folis ccxxvj-ccxxix recto; *2)* Barcelona, Jaume Cortey, 1562, *Chronica...* folis ccxix verso-ccxxij verso; *3)* París, Verdière, 1827, *Chronique*, traducció den Buchon deixant el Sermó en sa llengua original, t. II, pp. 346-353; *4)* Leipzig, per Karl Lanz, 1842, traducció de la *Chronik* exceptuant el Sermo, t. II, pp. 252-259; *5)* Stuttgart, per Karl Lanz, 1844, *Chronik*, edició del text original seguint l'edició de Valencia, pp. 487-493; *6)* Barcelona, Jepús, 1860, text original i traducció, *Crónica*, pp. 516-522; *7)* Montpeller, 1879-1881, edició den Manel Milà i Fontanals del *Sermó den Muntaner*, en la «Revue des langues romanes», t. XVI, 1879, pp. 218-231, t. XVII, 1880, pp. 38-41, i t. XIX, pp. 5-12; *8)* Barcelona, La Renaixensa, 1886, *Crónica*, pp. 525-532; *9)* Barcelona, Jochs Florals, 1895, edició den Sanpere i Miquel, *Les armades de Salou y Port-fangós*, pp. 440-456.

ð² (p. 263)

Florença, Llibreria del Sr. Horaci Landau

Fascicle escrit a les derreríes del XIIIèn segle o principis del XIVè sobre 17 folis de pergamí sens foliar, de 320×235 mm. Descrit i publicat sencer per L. Biadene, *Las rasos de trobar e lo Donatz proensals secondo la lezione del ms. Landau*, en els *Studj di filologia romanza*, I (1885), pp. 335-402. *Las rasos* venen seguint a un fragment d'un rimari i precedint al *Donatz*.

1. (Fol. 1ᵉʳ, ratlla 30. Perso qar eu Enraimons, Vidals. hai e vist et conegut...

J. M. T.

VI[è] Centenari de la mort de R. Lull

INVESTIGACIONS BIBLIOGRÀFIQUES LULIANES A PALMA DE MALLORCA. — D'acord amb lo proposat en el seu plà de celebració del Centenari, l'INSTITUT comissionà els Srs. Estanislau Duràn i Elíes Rogent per a que publiquessin la bibliografía de les edicions lulianes autèntiques i apòcrifes, de sos comentaristes nacionals i estrangers i en general de totes les obres especialment dedicades a R. Lull. Aquest treball havía d'ésser el fruit d'una llarga serie d'investigacions que venían fent des de 1910, en que'ls començaren, sota la direcció del professor, en la càtedra de Literatura Catalana dels *Estudis Universitaris*. El mètode que seguiren fou el recullir primerament totes les indicacions que sobre impresos lulians es trobaren en tota mena de repertoris bibliogràfics i en els estudis especialment dedicats a la producció luliana. Un cop ordenats aquests materials preliminars, aplegats en nombre ben considerable, vingué la tasca de cercar els llibres corresponents en les biblioteques on se trobessin per a fer-ne directament la detallada descripció bibliogràfica. A tal efecte començaren per catalogar els fons lulians de la Biblioteca Universitaria de Barcelona, publicant aquest treball en el vol. VI dels *Estudis Universitaris Catalans* i després en tiratje a part. Era convenient estendre aquestes investigacions a altres biblioteques on hi hagués dipòsits prou copiosos de llibres lulians per a fer remuneradores les despeses d'un viatje, i cap d'elles podía oferir tantes garantíes en aquest sentit com les de Palma de Mallorca. Entenent-ho així l'Institut, facilità els medis per a la seva excursió als esmentats senyors Duràn i Rogent, els quals ens han donat les següents noticies sobre el resultat de ses investigacions:

«La necessitat d'anar a Mallorca, que per ésser la patria del Beat, ha sigut el país de tradició luliana més intensa i més durable, se'ns imposà desseguida i gracies a la comissió de l'Institut, ferem el viatge, que fou curt (del dia 9 al 18 de Desembre de 1913) però profitós. Les esperances que hi posàrem no resultaren decebudes.

En els deu dies de la nostra estada, exploràrem i buidàrem les següents biblioteques: la de l'Institut Balear; la del Col·legi de Nostra Senyora de la Sapiencia; la de la Causa Pía luliana; la del Seminari; la Episcopal; la de l'Arxiu Capitular; la dels P.P. Jesuites; la de D. Nicolau Dameto; la de D. Jaume Planas; la de D. Estanislau Aguiló; la de D. Pere Sampol; la de la Sociedad Arqueológico-Luliana i la del Marqués de Vivot; i consultàrem els catàlegs de les de casa Zaforteza i d'Ayamans.

Es impossible detallar les troballes, ni indicar el nombre total de les mateixes.

Ens aturarém un moment no més, per parlar dels exemplars gòtics que incorporàrem a la nostra bibliografía: Les dues primeres impressions lulianes: L'*Ars Magna* i la *Logica* de Venecia, 1480; una *Ars brevis*, sense lloc, 1485, de la que no teníem cap noticia; les *Quaestiones dubitabiles super IV. lib. Sentent.* de Lyon, 1491; una altra edició de la mateixa obra feta a Venecia, 1507; una impressió, sense lloc ni data del *Liber Apostrophe*, també completament inconeguda; els *Duodecim principia philosophiae lullianae* de París, per en Yosse Bade, 1516, i els dos gòtics d'Alcalá (1518 i 1519), la *Logica* i *Liber animae rationalis*. Després moltes altres impressions de les XVI[a] i XVII[a] centuries, i per últim la col·lecció completa i nombrosíssima de les impressions mallorquines dels setcents. Si Barcelona amb la preciosa col·lecció d'incunables de la nostra biblioteca provincial junt amb el complement dels de Palma, dóna sencera la bibliografía del segle XV, Palma sola, dóna, en el fons de la Causa Pía lul·liana, la bibliografía completa de la XVIII[a] centuria.

Això en la part d'obres autèntiques.

Les obres atribuides (el component principal de les quals, són les impressions alquímiques alemanyes), tenen a Mallorca una representació molt menys sentida. En canvi, les edicions d'obres d'Escola son copioses i interessants.

El nombre d'impresos d'actualitat circumstancial, revela la intensitat exaltada i la persistencia que ha tingut el lulisme a Palma. En aquest sentit es curiosa la col·lecció dels sermons que cada any, el dia 25 de Janer, festa de la conversió de Sant Pau, es predicaven a Palma, en honor i glorificació del Beat.

Además aprofitant l'avinentesa d'ésser a Palma, i d'haver visitat per nostres recerques l'importantíssim *stock* de llibres lulians que hi ha en el local de la Causa Pía, tinguèrem ocasió de gestionar-ne per compte de l'Institut, l'adquisició d'alguns exemplars, repetits o en dipòsit, en condicions bastant ventatjoses.

Per ultim, en acabar aquesta breu noticia és un deure, el testimoniar nostre agraiment a tots els que a Palma de Mallorca ens ajudaren i especialment al President de la secció Filològica de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS Mossen Antoni M.[a] Alcover, a D. Estanislau Aguiló, Bibliotecari de l'Insti-

tut Balear, qui abolí per nosaltres el Reglament i es posà incondicionalment a la nostra disposició; al Rector del Col·legi de la Sapiencia; als senyors de la Junta Patronal de la Causa Pía; al Dr. Miralles, Canonge i arxiver capitular; a D. Nicolau Dameto, a D. Pere Sampol i a D. Jaume Planas, distingits bibliòfils que ens deixaren explorar les rareses de llurs biblioteques; a D. Marian Zaforteza; a D. Pere Antoni Sanxo, Quefe de l'Arxiu general històric de Mallorca; al Sr. Ramis d'Ayreflor, arxiver de la Diputació i demés socis de la Societat Arqueológico-luliana; al nostre amic Manuel de Lete; a tots els que facilitant la nostra tasca ens ajudaren a dur-la a terme.»

INVESTIGACIONS LULIANES EN LA BIBLIOTECA DE INNICHEN. — En els últims dies d'Agost de l'estiu de 1913, cumplint una comissió de l'INSTITUT, vaig anar des de Munic a estudiar els fons lulians de la biblioteca d'Innichen en el Tirol. El P. O. Keicher (*R. Lull u. seine Stellung zur arabischen Philosophie*, Munster, 1909, 45), donà per primera vegada noticia dels manuscrits lulians que s'hi troben, i em comunicà amablement una llista dels tractats continguts en els dotze manuscrits citats com lulians en el catàleg manuscrit de l'iglesia d'Innichen. Aquell nombre l'he pogut augmentar amb dos codis més, de ben ric contingut.

La biblioteca de la Colegiata d'Innichen és formada per un recull de manuscrits del segle XV i incunables, tots en perfecte estat de conservació i amb precioses relligadures de l'època, cedits a l'iglesia per un tal *Nicolaus Poli donator Bibliothecae* en 1494, segons se diu en el *Supplementum ad monumenta Brixiensia edita Brixinae*, 1765 (Adjectum, 1775, p. 72). Hi predominen les obres de filosofía i medecina, i hi son en bon nombre les d'autor català. El meu objecte era l'estudiar el fons lulià, i per això sols de passada vaig poder constatar l'existencia de manuscrits amb escrits llatins d'Arnau de Vilanova. Per ésser inèdit i desconegut, vaig pendre nota del manuscrit VIII. c. 14 que conté un tractat *de arte graduandi medicinas* de l'Antoni Ricart, regent de l'Estudi de Medecina de Barcelona, endreçat al rei Martí son fundador. En el mateix manuscrit hi ha un *libellus de quantitate et proporcione humorum* d'igual autor i endreça, i un comentari d'Arnau de Vilanova, fet pel mateix Ricart.

La part luliana de la biblioteca d'Innichen es la més important, formada per catorze manuscrits i alguns incunables. Fins que'l P. Keicher ne va parlar, va ésser totalment ignorada no sols dels lulistes espanyols, sino també dels estrangers, entre ells del mateix Salzinger. Qui fou son donador? D'on procedíen els seus manuscrits?

No'n tenim altre noticia que la que'ns dona el ja citat *Supplementum*, i foren infructuoses les recerques que vaig fer en l'Arxiu de la Colegiata per a saber quelcom més d'en N. Poli. Els canonges de l'iglesia me digueren que havíen sentit a dir era venecià, lo qual fora ben probable donat lo fàcil i freqüent de les relacions entre'l Sextental i Venecia. El nom Poli deu ésser ademés venecià, perque consta l'existencia d'un Antoni Poli, autor del *Lucidarium potestatis papalis* (Venecia, 1576).

L'estudi paleogràfic dels manuscrits no'ns permet tampoc endevinar gaire el llur origen. En set d'ells, l'escriptura sembla de dues mans diferentes; un, el VIII. c. 11, sembla a cop d'ull obra d'un copista italià. El manuscrit VIII. c. 13, f. 157 v., porta un explícit datat en Juny de 1423 del copista venecià Angel de Aquila. Tant si es ell el veritable escrivent del manuscrit com si l'explícit és transcrit simplement d'un original fet reproduir per en Poli, tenim un altre argument en favor de sa procedencia veneciana. Es però indubtable que estengué també a Alemanya sa recerca de codis lulians, perquè la Biblioteca Reial de Dresde ne posseeix un avui, contenint dos escrits apòcrifs de R. Lull i alguns tractats sobre alquimia de l'Arnau de Vilanova, amb l'ex-libris d'aquell personatje, copiat a Königsberg en 1485 (*Katalog der Hss. der K. Bibliothek*, Dresden, II, 45; porta la signatura N. 101).

Quan es realitzà la donació a Innichen d'aquesta Biblioteca? Tots els manuscrits d'en Poli porten un ex-libris amb el seu nom i la data de 1494, però aquest any, que podría semblar el de la fundació de la Biblioteca, es contradiu amb alguns dels qui's troben en l'interior dels manuscrits. El llibre *de arte disputandi* (VIII, b. 9) va datat el 25 de Maig de 1514. El *Liber de Deo et Jesu Christi* (VIII, b. 13) fou copiat el 9 de Janer de 1523, i el 27 del mateix mes de 1527 el *arbor philosophiae desideratae* (VIII. b. 12). Finalment els tractats 1 i 8 del VIII. c. 8 foren respectivament terminats en 1499 i 1495. Dues solucions podríen presentar-se per a esplicar aquests anacronismes: el suposar que en Poli regalà sos llibres en 1494, i que a Innichen s'ompliren amb copies més modernes els fulls que havíen restat en blanc, o bé que la biblioteca experimentà successives incorporacions de codis den Poli, però que a tots s'els hi posà l'ex-libris amb la data de 1494 en que tingué lloc la primera donació.

Els catorze codis lulians que vaig trobar a Innichen contenen un total de prop de 80 tractats, 58 dels quals son diferents i 23 d'entre ells inèdits. En llur major part son de curta extensió i per-

teneixen a la darrera època de la producció luliana. Tots son de caràcter filosòfic, sense que hi figuri cap apòcrif d'alquimia. Les obres de comentaristes lulians arriben a tretze, sense que hi falti, com és de suposar, la *Janua artis* den Pere Degui de Montblanch. També s'hi troba transcripció dels documents relatius a la famosa i discutida butlla condemnatoria de Gregori XI. Les obres de caràcter literari, així com les escrites en català, manquen per complet.

El fons es prou interessant per a dreçar-ne el catàleg, perque s'hi troben copies de textes lulians poc corrents, i fins algún de desconegut fins avui, que fóra bò fotografiar o reproduir. Per exemple hi ha a Innichen quatre tractats (v. els núms. 6/13, 6/16, 7/5, 7/6) que sols pel títol va conèixer en Salzinger; els dos últims tampoc els pogué veure el P. Pasqual. El llibret *Quomodo contemplatio transit in raptum* (6/5) no's troba ni a París ni a Munic, que són els dos més importants dipòsits d'obres de R. Lull. Les úniques copies anteriors al segle 17 que conec del *Liber de ente simpliciter absoluto*, son les dels manuscrits 4/5 i 9/11 de la enumeració que segueix. No hi manquen tampoc versions llatines d'algún text, diferents de les que'ns donen els altres manuscrits, lo qual indica una traducció independent de l'original català (per exemple 4/3, 9/5, 1/1, 1/4, 9/9). Finalment, del brevíssim *Liber propter bene intelligere, diligere et possificare*, desconegut per complet fins que l'Alós ne trobà un text a Roma, es conserven a Innichen dues redaccions diferents, nova del tot la una (6/1, 6/15).

En altre lloc publicaré el catàleg dels manuscrits estudiats. Aquí me reduiré a fer la llista del contingut dels mateixos, senyalant breument, quan sigui indispensable, les particularitats que puguin fer interessants els textes inèdits.

1. — VIII. b. 8.
   1) f. 1-34 v. *Liber de anima rationali.* Versió llatina diferent de la que's troba en les edicions impreses, en els codis muniquesos i en els altres d'Innichen.
   2) f. 34 v.-44 v. *Disputatio intellectus et fidei.*
   3) f. 46-75. *Liber de homine.*
   4) f. 76-88 v. *Liber de prima et secunda intentione.* Versió llatina diferent de la dels codis de Munic.

2. — VIII. b. 9.
   1) f. 1-54 v. *Lectura super artificium artis generalis.* Inèdit, però no d'en Lull sino d'un comentarista. Altres copies a Munic (lat. 10.551 i 18.991) i a Venecia, (OBRADOR, *R. L. en Venecia*).
   2) f. 56 a-91 v. *Declaratio diffinitionum artis generalis.* Igualment d'escola luliana.
   3) f. 95-100 v. P. DEGUI. *Janua artis generalis.*
   4) f. 107-118. *De arte disputandi.* No es d'en Lull.
   5) f. 118 v.-136 v. *Liber de XIV articulis fidei sanctae Ecclesiae Catholicae* o *Liber Apostrophae.*
   6) f. 137-143 v. *Ars correlativorum.*
   7) f. 144-147 v. *Liber de natura.*

3. — VIII. b. 10.
   1) f. 1-92. *Compendium artis demonstrativa.*
   2) f. 97-203 v. *Questiones per artem inventivam solubiles.*
   3) f. 205-251 v. *Liber de ascensu et descensu intellectus.*

4. — VIII. b. 11.
   1) f. 1-108. *Liber de XIIII. articulis catholicae fidei.*
   2) f. 109-115. *Liber de divina unitate et pluralitate.* Inèdit.
   3) f. 116-144 v. *Ars mistica theologiae et philosophiae.* Inèdit.
   4) f. 145-153 v. *Liber de perversione entis removenda.* Inèdit.
   5) f. 154-157 v. *Liber de ente simpliciter absoluto.* Inèdit.
   6) f. 158-171. *Liber de disputatione fidei et intellectus.*
   7) f. 172-198 v. *Fundamentum naturae.* Apòcrif.

5. — VIII. b. 12.
   1) f. 1-33. *Arbor philosophiae desideratae.*
   2) f. 41-118. *Liber de ascensu et descensu intellectus.*

6. — VIII. b. 13.
1) f. 1-4. *Liber propter bene intelligere, diligere et possificare.* Inèdit i desconegut. No citat en els antics catàlegs.
2) f. 9-11. *De peccato originali.* (Fragment d'altre tractat.)
3) f. 13-15. *Questio utrum veritates fidei catholicae sint per viam rationis inquirendae.* No'l crec d'en Lull, si bé la tesis es luliana. Altres copies en els 10,538 i 10,543 de Munic.
4) f. 16 v.-22. *Contemplatio Raymundi.* Inèdit.
5) f. 23-23 v. *Quomodo contemplatio transit in raptum* (fragment). Inèdit. No n'he vist copia a Munic ni s'en cita tampoc a París.
6) f. 23 v.-24. *Declaratio conscientiae.* Inèdit. No es a Munic.
7) f. 24-25 v. *Liber de convenientiae quam habent fides et intellectus in obiecto.*
8) f. 27-43. *Liber de decem preceptis, quatuordecim articulis et septem sacramentis ecclesiae* (Salamanca, Abril 1314). Inèdit i apòcrif. No s'ha de confondre amb el *liber de sermonibus decem preceptis.*
9) f. 43-47 v. *Liber de questione valde alta et profunda.* Inèdit.
10) f. 47 v.-48 v. *De incarnatione domini nostri J. Christi* (fragment).
11) f. 49-65. Copia de l'anomenada *Sententia definitiva* de 24 de Març 1419 sobre l'autenticitat de la Butlla de Gregori XI contra'l lulisme. Segueixen copies d'altres documents i privilegis ja coneguts, i un del rei Martí, de 19 Abril 1401.
12) f. 65-90. *Liber de Deo et Jesu Christo.*
13) f. 90 v.-96. *De compendiosa contemplatione.* Inèdit. No conegut d'en Salzinger. No se'l troba tampoc ni a París ni a Munic.
14) f. 96 v.-102. *Liber de medio naturalis.* Inèdit.
15) f. 102 v.-108. *Liber propter bene intelligere, diligere et possificare.* Inèdit. De títol igual però de contingut diferent del n. 1 del mateix manuscrit. No'n conec altres copies que'ls mss. Ottob. lat. 405 i 1405 del Vaticà (ALÓS, *El ms. ottob. lat.* 405; *Cuadernos de trabajos de la Escuela Española de Roma*).
16) f. 108 v.-111 v. *Liber de ente absoluto.* Inèdit. No conegut de'n Salzinger.
17) f. 112-120 v. *Liber de potestate infinita et ordinata.* Inèdit.
18) f. 121-124. *Liber de diffinitionibus Dei.* Inèdit. No citat d'en Salzinger.

7. — VIII. b. 14.
1) f. 41-61. *Liber principiorum medicinae.*
2) f. 67-75 v. *Ars compendiosa medicinae.*
3) f. 75 v.-81 v. *De regionibus sanitatis et infirmitatis.*
4) f. 81 v.-88 v. *Liber de levitate et ponderositate elementorum.*
5) f. 90-101 v. *Liber de memoria.* Ni en Salzinger ni en Pasqual pogueren veure aquest tractat, que sols coneixíen de nom. No n'hi ha copia a Munic, però sí a París.
6) f. 102-113 v. *Liber de voluntate* (fragment). Inèdit. Tampoc és a Munic. Salzinger i Pasqual sols el conegueren de nom.

8. — VIII. b. 16.
1) f. a-d. *Demonstratio per aequiparantiam.*
2) f. 1-44. *Proverbia.*
3) f. 47-54 v. *Liber de lumine* (fragment).
4) f. 61-231. *Ars magna praedicationis.* Inèdit.

9. — VIII. c. 3.
1) f. 1-15 v. *Declaratio diffinitionum artis generalis.* V. 2/2.
2) f. 17-22. *Liber de praedestinatione et libero arbitrio.* Inèdit. V. 10/5.
3) f. 23-71 v. *Compendium artis demonstrativae.* V. 3/1.
4) f. 73-76 v. *Liber de divina unitate et pluralitate.* V. 4/2.
5) f. 76 v.-92 v. *Ars mistica theologiae.* V. 4/3.
6) f. 93-97 v. *Liber de perversione entis removenda.* V. 4/4.
7) f. 99-157 v. *Quaestiones per artem inventivam seu demonstrativam solubiles.* V. 3/2.
8) f. 159-175. *Liber de homine.* V. 1/3.
9) f. 179-184. *Liber de prima et secunda intentione.* V. 1/4.
10) f. 185-191. *Liber de disputatione intellectus et fidei.* V. 1/2, 4/6.
11) f. 192-193. *De ente simpliciter absoluto.* V. 4/5.

10. — VIII. c. 8.
1) f. 1-49 v. *Liber de venatione substantiae, accidentis et compositi.* Inèdit.
2) f. 50-57. *Ars generalis ultima* (fragment).
3) f. 59-83. *Liber qui de novis fallaciis est inventus.* Inèdit.
4) f. 87-96 v. *Liber ad probandum articulos fidei per sillogisticas rationes.* Inèdit.
5) f. 96 v.-126 v. *Liber fidelis et infidelis* (fragment).
6) f. 127-164. *Declaratio Raimundi per modum dialogi.*
7) f. 164 v.-170. *Liber facilis scientiae* i *Quaestiones super librum facilis scientiae.*
8) f. 177-185 v. *Ars iuris.*
9) f. 187-209 v. *Liber propositionum secundum artem demonstrativam.*

11. — VIII. c. 11.
1) f. 1-107. *Ars generalis ultima.*
2) f. 112-122. *Ars brevis quae est imago artis generalis.*
3) f. 123-126. *Punta sive conclusiones magis alte in arte de conditionibus principiorum.* D'escola luliana.
4) f. 126-132 v. *De modo applicandi doctrina brevis et utilis.* Id.
5) f. 144 v.-152 v. *Liber de praedestinatione.* V. 9/2.
6) f. 152 v.-153. *Liber venationis trinitatis per substantiam et accidens.*

12. — VIII. c. 13.
1) f. 1-37 v. *Logica nova.*
2) f. 39-41 v. *Ars componendi sermones* (fragment; apòcrif ?)
3) f. 48 v.-51 v. *Liber brevis sarraceni et christiani.* Es un estret de la *Disputatio Rdi. et Hamar.*
4) f. 52-60. *Ars abbreviata praedicandi.* Inèdit. Es coneixen dos versions diferents d'aquest llibre, que en Sollier cita amb noms distints en son Catàleg (núms. CXCIII i CXCVI), De la segona, no'n conec més copies que les d'aquest manuscrit i la del 14/5.
5) f. 64-71. *Liber novus physicorum compendiosus.*
6) f. 71-83 v. *Metaphysica Raimundi.*
7) f. 94-174 v. *Ars demonstrativa.*
8) f. 175-185. *Ars generalis ultima* (fragment).

13. — VIII. d. 1.
1) f. 1-74 v. *Liber de venatione substantiae, accidentis et compositi.* V. 10/1.
2) f. 75-143. *Liber de anima rationali.* V. 1/1 i 19/1.
3) f. 143-153 v. *Liber novus physicorum compendiosus.* V. 12/5.

14. — VIII. d. 4.
1) f. 1-48. *Liber de anima rationali.* V. 1/1 i 13/2.
2) f. 49-101. *Liber de ascensu et descensu intellectus.* V. 3/3 i 5/2.
3) f. 101 v.-110. *Quaestiones Thomae Atrebatensis.*
4) f. 115-148. *Declaratio Raimundi per modum dialogi.* V. 10/6.
5) f. 150-155. *Ars brevis praedicationis.* V. 12/4.

J. R. B.

La Biblioteca del Capítol Catedral de Tortosa

Tortosa fou reconquestada en 1148 per Ramón Berenguer IV. Son primer bisbe fou Gaufré, de Sant-Ruf d'Avinyó, que en 1151 fundà a la catedral un capítol de regulars de Sant Agustí amb nou religiosos, vinguts amb ell de França. Sobre la seva biblioteca, el primer que'n donà noticia fou el P. Villanueva (*Viaje*, V, 171), anotant 18 manuscrits, quasi tots conservats avui encara, i 5 llibres litúrgics (V, 3). Les indicacions del P. Villanueva són reproduídes per R. Beer (*Handschriftenschätze Spaniens*, 494). Ewald, en son *Reise nach Spanien* (*Neues Archiv*, VI, 221), afirma sense indicar la font, que'ls manuscrits de la *biblioteca provincial* (sic) de Tortosa foren tirats al riu Ebre en 1856 per la població revoltada. Aquesta noticia no és certa, afortunadament, però sembla que'ls mateixos tortosins donaven per descomptada la perdua de molts dels codis de la Catedral, a conseqüencia de les guerres dels francesos de 1648 i 1811 (O'Callaghan, *La Catedral de Tortosa*, 280). El P. Denifle treballà en 1882 i 1885 a Tortosa, quedant sorprès dels preciosos

restes que's conservaven de sa biblioteca, tan malmesos i abandonats com el P. Villanueva els havía vist. El docte canonge O'Callaghan, plè de zel i amor al tresor que li era confiat, procedí a relligar a ses despeses 147 manuscrits, numerant-los provisionalment en orde correlatiu. ¡Llàstima que no conservés els restes de les antigues cobertes, on de segur hi havía coses dignes d'ésser estudiades, a judicar per les que s'han salvat en els altres manuscrits que no tingué temps de restaurar! En 1895 el P. Denifle, acompanyat d'E. Chatelain, repetí el viatge, i fruit d'ell fou l'*Inventarium codicum manuscriptorum Capituli Dertusensis*, publicat en la *Revue des Bibliothèques*, 1896. (Extret a París, Bouillon, 1896; 61 p.). S'hi descriuen 147 ms. (en realitat 144, perquè's números 8, 9 i 146 són estampacions), amb unes làmines en fototipia i un apèndix amb spècimen dels més interessants, entre ells de l'*Explanatio simboli* de R. Martí. Poc temps després, en 1897, el mateix canonge O'Callaghan publicà son catàleg dels codis tortosins, traduint quasi literalment el de Denifle-Chatelain, amb alguns comentaris originals, poc aprofitables per lo comú. L'inventari Denifle-Chatelain revelava un fons d'extraordinaria riquesa; uns 28 codis dels descrits eren anteriors al segle XIII, i entre ells, apart de l'esplèndida serie dels sis missals amb miniatures, de la que cap catedral catalana de l'època ne pot presentar semblant, hi figuraven uns quants manuscrits apropiats per a l'estudi de les arts, mostra d'una escola ben floreixent: un esplèndid Priscià del s. XI (ms. 74); un Horaci miniaturat d'igual època (ms. 100); Ovidi (s. XII, ms. 134), fragments de la geometría de Gerbert (ms. 80, s. XII), del què, a pesar d'haver rebut a Catalunya sa educació no n'havíem trobat encara cap manuscrit en les nostres biblioteques d'aquella època, i ja de temps més acostat (s. XIII) els Tòpics de Boeci, diversos tractats d'Aristòtil i uns extrets d'autors clàssics, fets sobre paper a tall de quadern escolar en el s. XIII, dels que devíen figurar a la llibrería de la Catedral, entre'ls que'n trobem algún tan poc citat en antics inventaris com Sèneca i Marcial (ms. 80). Gracies a aquest ms., del que en Chatelain ne reproduí un full de Juvenal, se veu representada la nostra terra en la monumental *Paléographie des classiques latins du moyen-âge*.

Però la biblioteca tortosina no era encara definitivament escorcollada. El P. J. M. March, S. J., que hi estudià llargues temporades, al fer (ANUARI 1908, p. 446) l'edició de l'*Explanatio* de R. Martí, cridà per primera volta l'atenció sobre la troballa que havía fet en l'arxiu d'*un gran calaix rublert de còdexs desqüernats, sense nombres ni rètols i que no estàn inventariats de cap manera*, afegint que n'hi havía de gran preu. Efectivament, el mateix P. March publicava en *Razón y Fe* un treball sobre *Un códice notable hasta ahora desconocido del «Liber pontificalis»*, en el què donava compte de la troballa d'un considerable dipòsit de manuscrits no inventariats, dels que's proposava fer un estudi; entre ells figurava un curiós text de l'esmentada *Cronica romanorum praesulum*.

En 1912 el mateix docte jesuíta publicà en *Estudis Universitaris Catalans*, VI, 267-271, una molt documentada monografía sobre'l missal de Tortosa estampat per en Rosenbach (núms. 9 i 10 de l'inventari Denifle) i expressava novament son desig d'estudiar la biblioteca capitular de Tortosa (p. 262), però, per desgracia, aquest propòsit, del que sovint ens en havía parlat quan venía a l'INSTITUT, quedà en-l'aire al marxar a Roma el P. March. Mentres-tant, era urgent completar, anc fos provisionalment, l'inventari Denifle, i per això l'INSTITUT, al planejar sos treballs per la conservació i catalogació de biblioteques catalanes d'interès històric, posà la de Tortosa en primer lloc (vegi's la Memoria, en aquest ANUARI). La secció històrico-arqueològica de l'INSTITUT comissionà son President Sr. A. Rubió i Lluch i el fill d'aquest Sr. Jordi Rubió Balaguer per a fer un primer viatge d'investigació que varen empendre durant els dies 22-26 de febrer de 1914. La franca acullida que trobàrem de part de l'Il·lustre Capítol Tortosí i en particular del Sr. Canonge Dr. D. Manuel Rius, que per malaltía de l'Arxiver ens guià en les investigacions ens permeté posar-nos ràpidament a la tasca. Ademés dels 147 codis descrits per Denifle-Chatelain, col·locats per son orde en un dels armaris de l'Arxiu, hi trobàrem, tal com havía dit el P. March, un centenar just de manuscrits, distribuits en diversos indrets i calaixos; és difícil dir, emperò, si no n'hi ha d'altres, perquè'ls armaris de l'Arxiu estàn farcits de papers i lligalls, entre'ls que s'hi haguera pogut amagar algún manuscrit. Per de prompte s'ha d'assenyalar la gran importancia de l'Arxiu, bona part del qual se troba perfectament ordenada i catalogada en un esplèndit armari del s. XV. A judicar pels documents que hi trobà el P. March sobre'l missal d'en Rosenbach, i les al·lusions que's llegeixen en un índex conservat en un armari apart de la Secretaría, ens pot donar noticies ben interessants i vives sobre la historia de la biblioteca, però la falta de temps no'ns permetía entrar en son estudi. Ens limitàrem, doncs, a fer un inventari dels nous manuscrits, senyalant-los amb un número, continuant la serie dels 147 del P. Denifle, per a facilitar-ne la identificació. Respecte a inventaris manuscrits de la biblioteca, diu en Beer (loc. cit., 494) que un de confeccionat pel P. J. Caresmar se troba a la disposició dels lectors. En l'armari esmentat de la

secretaría hi ha un volum contenint diversos inventaris (*Inventario de la sacristía, biblioteca y enfermería del Año* 1455) del s. XV i a la fi un de lletra i paper més moderns, però sense nom d'autor; no sabem si és aquest el que, segons en Beer, D. M. de Bofarull adjudicava an Caresmar. No'ns bastà el temps per a pendre'n copia, però s'han de tenir presents en viatjes posteriors.

L'aspecte material dels manuscrits és interessant; molts conserven les relligadures velles; algunes amb restes de cadena i títols als plans, que permeten formar-se idea de la forma d'instal·lació de la llibrería. Però l'estat de molts d'ells era tan deplorable, que l'INSTITUT acordà contribuir a les despeses de llur restauració, posant una quantitat a disposició del Sr. Arxiver per a tal objecte. Alguns llibres teníen a les guardes noms de posseidors, que foren ordinariament esborrats a l'entrar a formar part de la biblioteca tortosina; molts porten en lletra del s. XIII, i algún cop potser més antiga, la indicació *librum sancte Marie Dertuse, si quis eum abstulerit sit anathema.* De resultes del desorde en què durant molts anys jegueren els manuscrits, alguns dels que avui inventariem hauríen tingut de figurar en la numeració al costat d'altres descrits per Denifle-Chatelain, als que completen: per exemple els núms. 165, 196 i 204. Res hi podíem fer nosaltres, obligats a deixar per ara intacta, per a evitar confusions, la numeració que donà el Dr. O'Callaghan als manuscrits que va relligar. Lo que sí hem procurat, en els ordenats per nosaltres, ha estat el evitar en lo possible que quedessin desapariats els volums d'una mateixa obra, defecte en el qual incorregué el benemèrit canonge tortosí, i del què aquells dos sabis escorcolladors s'en planyíen en el pròleg de llur inventari.

No és ocasió aquesta d'estudiar el valor de la biblioteca tortosina, però no volem passar per alt la seva extraordinaria importancia. El total de 246 codis que fins ara s'hi han trobat és bastant superior al nombre que s'en conserva avui procedents de Ripoll, i una seixantena d'ells, al menys, són anteriors a la segona meitat de la tretzena centuria. Entre'ls manuscrits que avuy se senyalen per primera volta, n'hi ha a'guns que completen dignament el fons dels *libri artium* a què ja'ns hem referit de l'inventari Denifle: Beda, Servi el gramàtic, Priscià, Donat (n. 161), Cató, l'*Ilias latina* tan usada en les escoles mig-evals (195), Lucà (184), la *Tebaida* de Staci (148), Salusti i Macrobi (236), el curiós recull d'escrits de medicina del n. 234, i ja d'època més moderna el *Papias* (203), i un conjunt de llibres sobre l'*ars dictaminis*, que denota una floreixent escola de retòrica (núms. 137 i 53 de l'inventari Denifle, i 156, 195, 211, 227). Poden dignament comparar-se amb els *libri artium* que hi havía a Ripoll a la mort de l'abat Oliva, si bé no s'ha d'oblidar que la biblioteca tortosina era segle i mig més jove, al menys, que la ripollesa.

Hem parlat de la biblioteca olivana, i no sens raó, perquè en ella hem de buscar-hi segurament la font i el model de la que en els segles XII i XIII se formà a les vores de l'Ebre, com a avençada de la vella cultura catalana en les terres de nova conquesta. Deixant apart els textes que'ls primers canonges procedents de Sant-Ruf duríen a Tortosa, entre'ls que s'han de posar segurament en primer lloc la copiosa serie de dos bellíssims missals miniaturats i ses imitacions més barroeres fetes ja indubtablement a casa nostra, ha sigut ja posat de relleu per altres el fet indiscutible de les relacions literaries entre Tortosa i Ripoll. En Villanueva (V, 236) i després en Beer (*Ripoll*, II, 20) senyalaren ja la procedencia del *Cronicó Dertusense* de fonts ripolleses i de Sant Joàn de les Abadesses, i no s'oblidi que'l segon bisbe de Tortosa, Ponç de Monells, fou abat d'aquest últim monastir. Ara, els manuscrits novament descoberts permeten concertar més aquestes relacions. Els amics F. Martorell Trabal i Lluís Nicolau, examinant una fotografía del llibre de Cató del ms. 195, ens feren observar que s'hi trobaven alguns trets paleogràfics característics de l'escriptura ripollenca; lo mateix hem vist en el ms. 217, fruit indubtable de l'escriptori de Tortosa, a judicar per la inscripció *Librum sancte Marie Dertose...*, que aquí apareix escrita de la mateixa mà del copista i no sobreposada; una inicial (f. 9) del ms. 240 i altres particularitats, semblen també relacionar-lo amb el ms. abans citat i, per lo tant, amb models cal·ligràfics ripollesos. Per falta d'espai no poguérem multiplicar tals comparacions, però encara hi podem afegir altres coincidencies, ja no solament extrínseques, sinó basades en el contingut dels manuscrits. El dels mss. 161 i 195 (Beda, Seduli, Cató, Prudenci, Pròsper, además d'altres textos) sembla derivar-se de l'actual ms. de Ripoll 106 (Beer, *Ripoll*, I, 54, 60; II, 42); el ms. 197 conté un fragment del segón llibre de l'anomenat *Codex Calixtinus*, del què en 1178 fr. Arnaldus de Monte ne portà una copia des de Compostela a Ripoll (Beer, loc. cit., II, 36 ss.).

Fetes aquestes indicacions que, per estar basades en un examen rapidíssim i encara parcial dels codis de Tortosa, no poden tenir més que un caràcter provisional, sols hem de parlar del procediment seguit al fer aquest inventari. Com que'ls manuscrits no duien escrita la foliació, en sa major part, i ens haguera costat molt de temps el haver-la volgut posar nosaltres, en general ens

hem limitat a donar una llista del contingut de cada volum, sense fer referencia, més que en casos extraordinaris, al foli on cada text començava o finía. Donat además el caràcter interí d'aquesta nota, no hem cregut tampoc sempre del cas l'anotar l'*incipit* i *explicit*, sobre tot tractant-se de llibres ben coneguts. Tots aquests detalls els reservem per a quan, poguent disposar de més temps, ens sigui possible dreçar el catàleg complet de la biblioteca tortosina. Avui sols ens proposem, com a resultat de la nostra curta missió a Tortosa, el donar una llista extricta, sense comentaris bibliogràfics ni erudits, dels més importants textos allí novament descoberts, a fi de posar en circulació entre'ls estudiosos tanta riquesa amagada.

Abans d'acabar, hem de demanar ja des d'ara disculpa per les inexactituts en que haguem pogut incórrer al fer la identificació d'alguns manuscrits, privats com estavem a Tortosa en absolut de medis de consulta. Les paraules dels Srs. Denifle i Chatelain al presentar son inventari, les hem de repetir nosaltres, amb més raó encara, al publicar el nostre, fet febrosament en quatre dies en les curtes hores que la poca llum del mes de febrer ens permetía treballar en la venerable sala de l'arxiu tortosí.

148. Pergamí, s. XII. Relligadura moderna (282×175 mm.). 2 cor.
P. Statius: *Tebaida.*

149. Pergamí, s. XIV (403×270 mm.). 2 cor. El primer foli mig retallat: incipit il·legible.
Innocentius IV: *Apparatus in quinque libros decretalium.*

150. Pergamí, s. XIV. Cobertes antigues estropellades, amb títol al pla (313×217 mm.). 2 cor.
Gualterus Anglicus: *super sententias.* Inc.: *Circa creationem...* — des.: *peccandi sit a Deo.*

151. Paper, s. XIV-XV (211×50 mm.). Mutilat de la fi.
I, f. 1, inc.: [Q]ueritur de ordine seu dignitate pape temporali... — II. Petrus de Palude O. P.: *tractatus de causa inmediata ecclesiastice potestatis.* f. 58, inc.: [C]irca potestatem...

152. Pergamí, s. XIV (402×250 mm.). 2 cor.
I. G. de Mandagot: *Summa super decretalibus* f. 17, inc.: Alpha et O. unum... — des.: Explicit summa super decretalibus compilata a domino archiepiscopo ebredunensi. — II, de lletra diferent, omplint els últims 8 ff.: *Libellus Humberti de Bubio.*

153. Paper i pergamí, s. XV (291×225 mm.). 2 cor.
Francesc de Pertusa: *Memorial de la fe catolica* f. 10, inc.: Prohemi en lo qual se conte breument ço que tracta en lo present memorial. Per ço com hem... — des.: Ffou acabat lo present memorial a gloria e llaor de nostre senyor deu ihu. xrist per mi francesch de Pertusa en la ciutat de Valencia e lo dia de sent Nicolau e hora de matines quis contava a sis de drembre del any de la nativitat... m e cccc quaranta...

154. Pergamí, s. XII-XIII. Inicials il·luminades; hermosa lletra (370×250 mm.). 2 cor.
I, f. 1 v. (a ratlla seguida): Copia d'una treuga atorgada per Alfons I de Catalunya en 1174. — f. 3: copia de la carta de població de Tortosa (1149). — II, f. 4: Hieronymus: *de vitis patrum.* — Al darrer f. v., en lletra mig esborrada del s. XIII, la *Hitació de Wamba.* — III. Quadern de 10 ff., format més petit, lletra del s. XIII: *De Generatione, usque ad Christum.* Taules genealògiques ben dibuixades i a l'últim full la planta del temple de Salomó. Al primer foli d'aquest quadern els versos següents:

§ Anni cum domini currebant mille ducenti
Et XXX duo. domino P. precipienti
Presule Dertuse missit ratione morandi
De Cirera G. canonicum causa celebrandi
Ares Morelle cum divinis quoque rebus
Ac etiam schillis pulsandis nocte diebus.
§ Ante diem trium prope festum Gregorianum
Morelle castro fuit hospicium sibi sanum
§ Gregorii sancti post festum luce sequenti
Tunc sibi principium missam fuit incipienti
Ares in castro baumerum quo uacuauit.
Funditus officium tunc divinum celebrauit.
Virgo dei genitrix colitur simul et catherina
Sic et in ecclesia fiunt altaria bina

§ Dortose presul celebravit nempe Morelle
Et quia luce fuit. rogo cunctos noscere velle
Prima dies mensis a rilis fit quoque testis
Hinc bona sat veniens. discendens hos... a...

L'últim mot esborrat. Ares, lloc prop de Morella.

155. Pergamí, s. XIII (313×220 mm.). 2 cor.
A dalt del full primer en lletra moderna: *Lib. de trinitate.* f. 1, inc.: Ab oriente porte tres apo VIII. XXI... — des.: scriptori horum misero amen.

156. Pergamí, s. XIV (216×160 mm.).
THOMA DE CAPUA: *Summa dictaminis.*
Altre text en el ms. 137 (v. DENIFLE, *Inventarium*).

157. Pergamí, s. XIV (293×206 mm.). 2 cor. Incomplet del principi.
Tractatus septiformis de moralitatibus rerum. Li falten les 4 parts primeres i un troç de la 5.ª

158. Pergamí, s. XIII (258×190 mm.). Incomplet.
Evangeliarum, f. 1, inc.: Dominica I adventu domini secundum Lucam...

159. Pergamí, s. XII-XIII. Diverses mans: en la part més vella, algunes boniques inicials dibuixades a la ploma. Cobertes de fusta vella (148×162 mm.).
I. *De adventu prophetarum.* Inc.: Quis dabit capiti meo aquam... — II. J. CRISOSTOM: *de compunctione anime.* — III. ID.: Incipit liber sancti Johannis episcopi Constantinopolitani de eo quod nemo potest ledi nisi a semetipso. — IV. ISIDORUS HISP.: *Synonyma.*

160. Pergamí, s. XIII (215×156 mm.). Incomplet de principi i fi.
Decretals.

161. Pergamí, s. XII (210×140 mm.). Sense cobertes.
I, f. 2, inc.: *Aduritur congregatio Bedae pebri. De noticia artis metricae. Versus de exemplis Bedani.* Mens tenebrosa tumet mortis obscura tenebris... Segueixen 8 versos; l'últim és: Aula tenet $\overline{\text{xpi}}$ $\overline{\text{xpum}}$ si pectoris aula. Segueixen les rúbriques del tractat de Beda. — II, f. 39: SERVIUS: *De centum metris: Liber Maurii Servii honorati incipit.* Clarissimo viro Albino Maurius Servius gramaticus salutem... f. 47 v. des.: Maurii Servii Honorati gramatici. Libellus de centimetro adalbinum explicit. — III, f. 48: *Prisciani gramatici particiones versuum XII. Aeneydos principalium incipiunt.* S'interromp al f. 55 v. — IV, f. 56 d'altra mà: SEDULIUS: *Carmen paschale: Dno. meo sco. Ac venerabili Patri Macedonio Pbro. Sedvlius in xpo. salvtem.* Priusquam... f. 59 acaba l'epístola a Macedoni est $\overline{\text{xps}}$. Cui est honor et gloria. Segueix la subscripció: Hoc opus sedulius inter cartulas dispersum reliquit quod recollectum adunatum atque ad omnem elegantiam divulgatum est a Turcio ruffro Asterio quinto v. c. ex consule ordinae (?) atque patricio. *Pascalis carminis liber primus.* f. 98. v.: *Explicit liber Seduli. himnum Sedulii.* Cantemus socii... S'interromp al f. 99 v.: aspera mors populis. — V. DONATUS, f. 100: Incipit Ars Donati Gramatici urbis Rome. Partes oracionis... S'interromp al f. 103. — VI, f. 104, de lletra hermosa, altra copia del n. III, inc.: A]rma virumque... f. 126 acaba: graiuiena faciens. Ex pli cit. Fine libri lector sis piscis amabilis emptor: Finito libro pisce defere magistro. — VII, f. 127-134 v., lo mateix, de lletra molt cursiva i més moderna. S'interromp al f. 134 v. — Els últims 7 ff. són palimpsestos: l'escriptura actual conté: f. 134 v.-135: *Liber ymnorum.* f. 138-139, lletra del s. XIII, unes cartes de donació de B. de Capite Stagno a l'hospital de Jerusalem, al de Baiolis i altres; s'hi citen (segons comunicació de R. d'Alós), la *villa boni passus*, una casa prop de Sant Joàn de Perpinyà que Esteve de Villarasa i sa muller dongueren al dit hospital de Baiolis.

162. Pergamí, s. XIV. Cobertes vermelles de pell i restes de notació musical a les guardes (350 × 240 mm.). 2 cor.
FRANCISCUS DE MARCHIA: *super primum sententiarum.*

163. Paper, s. XIV (210 × 140 mm.).
f. 1, inc.: Incipiunt expositiones sanctorum patrum catholicorum super exodum. Exodus grece exitus vel egressus...

164. Pergamí, s. XIV. Cobertes de fusta amb restes de cadena (334 × 225 mm.). 2 cor.
R. DE PENYAFORT: *Summa de poenitentia.*
A la fi, amb lletra vermella de la mateixa mà: Suma de penitencia de mestre Ramón. es de sancta Maria de Tortosa.

165. Pergamí, s. XIV (345 × 243 mm.). 3 cor.
Concordancies de la Biblia. P-Z.
El ms. 38 (DENIFLE-CHATELAIN, *Inventarium*), d'igual lletra i aspecte, constitueix la 2.ª part d'aquest ms., lletres H-O); la 1.ª sembla perduda.

166. Pergamí, s. XIV (390 × 340 mm.). 2 cor.
GOFREDUS DE TRANO: *Summa super rubricis decretalium,* f. 1, inc.: Incipit summa tituli decretalis compilata a magistro Goffredo de Tra. domini... — des.: de esse. Gloria sit xpo. de cuis munere sisto.

167. Pergamí, s. XV. Esplèndida relligadura de l'època i ferros de motius animals (cervos, àguiles de dos caps, disposats en columnes) (320 × 220 mm.). La primera plana orlada.
PETRUS DE CANDIA (Alexandre V): *super 4 libros sententiarum.* (Comprat a Montpeller en 1424.)

168. Pergamí, s. XIV (373 × 244 mm.).
Biblia f. 1 inc.: Incipit prologus sancti iheronimi presbiteri de pentatheuco ad Desiderium. Termina el vol. amb el pròleg als llibres de Salomó.

169. Igual aspecte que l'anterior, del què n'és la segona part.
In.: Incipiunt Parabole Salomonis.
Termina, després de l'Apocalipsis, amb les *Interpretationes nominum hebraycorum.*

170. Pergamí, s. XIV (450 × 275 mm.). 2 cor.
CINUS DE PISTOIA. *lectura super codicem.* f. 1, inc.: Quia omnia nova placent...

171. Pergamí, s. XIV (315 × 230 mm.). 2 cor.
PETRUS DE TARANTASIA (Inocenci V): *commentarius super primum et quartum sententiarum.* inc.: [N]unquid nosci ordinem... — des.: in secula seculorum amen. | Finito xps. rex libro sit benedictus. | Esplicit explicead ludere scriptor eat |.
El ms. 78 conté el *comentarius super II. sent.* del mateix autor (DENIFLE, loc. cit.).

172. Pergamí, s. XIV (245 × 187 mm.).
ROBERTUS HOLCOTH: *lectura super 4 libros sententiarum.* inc.: Trium quilibet viator... — des.: Explicit lectura super quatuor libros sententiarum magistri Roberti Holchot... et scripsit trater Fernandus de villa Umbrales eiusdem ordinis. Segueix la taula a dos cor.

173. Pergamí, s. XIII. Mitja relligadura (207 × 137 mm.).
I. De vitanda excusatione peccati. [ ]ere humilitatis testimonia... des.: quorum meus in hac vita numquam voluit carere peccato. — II. Sermo vel exortatio ex quatuardenis homeliis beati Guillelmi de Florats. Mentes vestre fratres karissimi... — III. Incipit liber [de S. AGUSTI] de sermone domini de monte. Cum autem vidisset ihesus... des.: si volumus edificare super petram. Explicit liber secundus de mundicia cordis.

174. Finíssima vitela, s. XIII. Relligadura mudèjar hermosa i ben conservada (323 × 145 mm.). I, f. 1 v.: notes en vers sobre la calendació: *de diebus egipte:* Argue discernens ad lumen coge loquelas. f. 2 v. des.: talis quippe modo discribitur aurens ordo. — II. *Biblia.* f. 3, inc., Incipit epistola ieronimi presbiteri ad Paulinum mercatum... A l'últim foli (lletra del s. XVII): hic liber est joannes constantinus.

175. Pergamí, s. XIII (276 × 197 mm.).
Isaya cum glosis. f. 1, inc.: Nemo putet me Isaiam posse breviter exponere... f. 2 comença la *Visio Isaie* amb una inicial ben adornada.

176. Paper i pergamí, s. XV. Molt voluminós. Lletra de diverses mans. Relligadura vermella antiga i estropellada (295 × 212 mm.).
Llibre dels aniversaris de la Catedral de Tortosa. Inc.: Quia iste liber totus ordinatur ad archivum aniversariorum... Conté 3 parts: 1.ª, la Taula; 2.ª, *dotationes ipsorum aniversariorum;* 3.ª, *capbrevaciones instrumentorum dotacionum ipsorum.* En els primers folis unes notes del s. XVI-XVII firmades per Pere Puigvert, escrivà del Capítol, i el canonge Miquel Macip.

177. Pergamí, s. XIII (233×163 mm.). 2 cor.
Canones penitentiarum. Inc.: Incipiunt canone penitentiarum. Ebdomada priori... des.: a facie tua et reliqua.

178. Pergamí, s. XIV; diverses mans (370×252 mm.). 2 cor.
I. Bernardus Compostelanus: *Casus decretalium.* inc.: Hactenus ut loquar cum Seneca...—II. Constitucions sobre la provisió d'iglesies vacants: inc.: In nomine domini. Licet ad occurrendum ecclesiarum vaccationibus... El text al mig a dues cols., voltat de la glosa. Comprenen els IV ff. últims de la 1.ª part del ms. — III. Albertus Galeotti: *Aurea margarita:* inc.: *Incipit margarita domini Alberti Galioti Parmensis.* — IV. J. Pons: *additiones ad apparatum decretalium:* inc.: *Incipiunt aditiones ad ordinarium apparatum decretalium collecte fideliter per magistrum Johannem Poncii yspanum tam de apparatu Vincencii quam Goffridi.* des.: Explicit apparatus Vincencii.

179. Pergamí, s. XV (255×175 mm.).
Ofici del diumenge de Rams: inc.: *Aci comence lo libre del grau lo qual es ordenat pera fer lo offici lo digmenge de rams. primerament* lo disapte de rams lo capella de capella se deu apparellar de anar al grau per dir missa lo dia de rams e per confessar e combregar los pescadors...

180. Pergamí, s. XIV (265×190 mm.). 2 cor. Al principi hi manquen 4 ff.
Liber marmotreti super bibliam.

181. Pergamí, s. XIV (450×273 mm.). Restes de la relligadura vella amb vestigis de cadena. 2 cor. Al f. 1 una gran miniatura representant l'entrega del llibre a un cardenal. La miniatura amb què començava la 2.ª part, és estripada.
Joh. Andrea: *Novella in Decretales Gregorii IX.* inc.: Ieronimus hortatur...—des.: participare dignetur. Explicit novella domini Johannis Andree super secundo libro decretalium. El ms. 59 comprèn els llibres III-V i constitueix la 2.ª part del ms. (Denifle, op. cit.).

182. Pergamí, s. XIV (450×290 mm.). Gloses als marges. Inicials il·luminades amb fantasía. Hermosa miniatura, d'estil francès, representant la missa, en la rúbrica de *vita et honestate clericorum* (lib. III). Incomplet de principi i fi.
Apparatus super decretales.

183. Pergamí, s. XIII (338×244 mm.). 2 cor.
Pristianus: lib. I-X. f. 1 v., inc.: *Feliciter incipit ars Prisciani viri eloquentissimi gramatici cesariensis.* [C]um omnis eloquentie... En el mateix f. porta la inscripció: Librum sancte Marie Dertusensis si quis ei abstulerit anathema sit. — des.: ostendemus confirmatur. Liber X. explicit De Verbo.

184. Pergamí, s. XI-XII (226×126 mm.).
Els tres primers folis en molt mal estat, contenint diversos exercicis de ploma i un dibuix rudimentari d'un mapa circular. V. També f. 20 v. Lucanus: *Pharsalia.* El text comença al f. 3 v.: plusquam civilia campos... — des.: calcantem menia magnum. Manni Lucani Liber decimus explicit. Corduba me genuit rapuit Nero pluria dixi... 6 versos més.

185. Pergamí. Darreríes del s. XIV (360×253 mm.). 2 cor. Incomplet de principi i fi.
S. Tomas: *Summa theologica.* Des.: qui est honor et gloria in secula seculorum Amen. Explicit totum opus tercie partis sancti Thome deo gratias Amen.

186. Pergamí, s. XIV (264×192 mm.). 2 cor. Defectuós d'alguns quaderns al principi.
En la darrera fulla de guarda se llegeix, amb paraules mig esborrades, el següent índex del contingut del ms.: Hic continentur presentes libri: Francisci de Mayronis. Decretales... et pasce eiusdem. Tractatus de primo... Scoti. Tractatus de intentione et remissione formarum fratris Galterii Burley. item multe nobiles et electe questiones tam de theologia quam methaphisica. El ms.: comença: *Incipit tractatus de activitate vivore et augmento et oppositione...* des.: veritati fidei xpiane. Explicit secundus tractatus de formis. Segueixen unes qüestions: Utinam Deus sit super omnia diligendus...

187. Paper, s. XIV (260×167 mm.).
Constitutiones provintiales Tarraconenses. Inc.: *Hec sunt constitutiones a Jo. episcopo Sabinensi apostolice sedis legato in concilio Ilerdensi edite...* Segueixen les constitucions d'alguns concilis dels bisbes Sparec, Benet de Rocaberti i Bernat Oliver. Al f. 53: Constitutiones bone memorie domini Arnaldi episcopi Dertusensis [1274] i altres de sinodes tortosins, que acaben al f. 64 v.; f. 65: copia de dos butlles de Climent V, sobre la Creuada a Terra Santa, dirigides a Tarragona.

188. Pergamí, s. XIII. 145 f. numerats (230 × 150 mm.). Relligadura estropellada. Al contraplà de la primera tapa, mig esborrat, s'hi llegeix: *Abreviatio* (?) *moralium beati Gregorii super librum Job. IIII. flor. e mig.* 2 cor.
f. 1, inc.: Actorem libri beati Job... S'interromp en el f. 143, poc després d'haver començat el llibre 26.: iuribus student. ff. 143 v.-145: unes taules.

189. Pergamí. Diverses mans i èpoques. Molt groixut. Mig relligat en fusta (265 × 177 mm.).
I, s. XV, 4 ff. (234 × 165 mm.). *Incipit ordo ad faciendam jubileum.* des.: *Aquest iubileu ha fet lo honorable mossen Symo Puig preuere e comensal de la seu de Tortosa de la capela de sent Vicent e rector de Mora. lo qual iubileu feu a XVI. de Maig any M. cccc. cinquanta e hu.*—II. El contingut d'aquesta segona part, se troba resumit en la forma següent en lletra del s. XVII: Lo contengut en lo present libre e lo següent: Primo la regla de St. Agustí [s. XIV]. Item la declaracio o Exposicio de dita Regla [2 cor.: s. XIV]. Item un acte sobre los curats vells y moderns, sobre la administracio dels Sagraments dins y fora la Iglesia y los que van fora y los que resten. Item lo Martyrologi [incomplet; s. XIII; 1 cor.] Item a la fi esta un catalogo o Memorial de persones y bisbes morts y altres. [s. XIV].

190. Pergamí, s. XIV (333 × 228 mm.). 2 cor.
J. Scotus: *Questiones super 4. sententiarum.* f. 1 inc.: Samaritanus ille piissimus...—des.: et regnat. Amen. Expliciunt questiones super 4 sententiarum edite a magistro Johanne Scoto ordinis fratrum Minorum. Deo gratias. Segueix la taula, que ocupa 2 ff.

191. Pergamí, s. XIV (408 × 260 mm.).
Digestum vetus amb gloses.

192. Pergamí, s. XIV (430 × 266 mm.). Al f. 3 una miniatura representant un rei i la llegenda: *Imperator. Ulpianus.*
Digestum novum, amb gloses. Els dos fulls primers del ms. contenen les rúbriques, copiades de mà posterior. Inc.: Domini Justiniani sacratissimi principis... digestorum seu pandectarum explicit liber XL. Incipit liber de operis novi... — des.: pro veritate accipienda est. Explicit liber deo gratias.

193. Pergamí, s. XIV (410 × 260 mm.). Igual aspecte que'l ms. 191, del què és continuació. Incomplet de la fi. Al 1.er f. de guarda v.: *Iste enforciatu es Johannes de oro quod ei constituit 22 fl. Infortiatum* amb gloses. Inc.: Soluto matrimonio...

194. Pergamí, s. XIV (385 × 245 mm.).
Infortiatum; des.: non sit reversus.

195. Pergamí, 150 ff. format de diversos quaderns de lletra diferent (175 × 104 mm.). A la fi, en lletra del s. XVII: *Laurentius lombardus. un pedazo sin autor, otro de S. Prospero, otro sin autor y otro de poesías.*
I, s. XII. Catonis disticha: f. 1, inc.: Cum animadverterem... f. 12 des.: si ceptum perficiatis iter. —II, f. 12-13 v.: Decet regem. discernere legem. audeat rex. que precipit lex...—III. Italicus: *Ilias latina:* Iram pande mihi pelide...; acaba al f. 16 v. (versos 1-138 segons identificació d'en Lluís Nicolau).—IV, f. 17: Apocalipsis iohannis tot habet sacramenta... Segueix la taula, i el comentari s'interromp al f. 42 v. — V, f. 43-43 v. Ovidius: *de somno;* inc.: Nox erat et somno lasso... — VI. Prudentius: *Psychomachia;* f. 43 v. inc.: Aurelius prudens virtutum prelia clemens... des.: sapiencia regnat. Explicit liber prudencii. Escrita en ff. de diverses mides, alguns palimpsestos. — VII. Donatus: *Ars minor; Ars grammatica* (fragments): f. 63:... quot sunt octo. idest... f. 71: Barbarismus est una pars... f. 75: Explicit Ars Donati Gramatici. Vox est aher ictus... Gloses al marge. — VIII. Lletra diferent; rúbriques vermelles, s. XII-XIII, f. 79: *Incipit proemium libri Prosperi.* Prosper equitanicus fuit vir eruditissimus... Comencen els versos: Hec agustini sacris epigrammata dictis... s'interromp al f. 94 v.—IX. Altre quadern de mà diferent; *glosule Sichomachie;* f. 95-104.—X, s. XIV, f. 105: *Incipit summa dictaminis breviter et artifficiose composita per magistrum Laurentium Lombardum...* f. 120 v.: *Incipit speculum dictaminis per magistrum Laurentium Lombardum...* f. 147 v. des.: et benefficis retributor.

Explicit speculum dictaminis.
Quot sancti Rome. quot sunt miracula Thome.
Quot panis mice. quod amici sunt et amice.
Quot sunt virtutes. tot vobis mitto salutes.

XI, f. 149: Ad versificatorie artis artem ascendere cupientes, debent primitus notare quod sit versus...

196. Pergamí, s. XII. Cobertes de fusta (433 × 278 mm.). 2 cols. Boniques inicials adornades. Mutilat de la fi.
Homilies. Inc.: Dominica prima de adventu Domini... — Igual lletra que'l n.º 62 de l'inventari DENIFLE, que sembla ésser-ne un fragment.

197. Pergamí, últims del s. XII. Cobertes de fust (524 × 370 mm.). Incomplet de principi i fi. 2 cor.
I. *Vides y miracles de diversos sants.* La primera rúbrica que's llegeix és: *Miraculum beati Gregorii pape.* Al f. 4, després d'uns miracles de St. Nicolau, segueix: Incipit epistola beati leonis pape de translatione beati iacobi apostoli que IIIº Kalendarum ienuarij celebratur. f. 4 v. Incipit liber II. sancti iacobi patroni gallecie de XX. duobus miraculis eius argumentum beati calixti pape. Summopere precium... — II, d'altra mà, ocupant els 4 últims ff.: Piissimo cesari et semper augusto Domiciano et proconsul ephesiorum salutem. Notificamus glorie vestre quidam vir nomine iohannis ex genere hebreorum...

198. Pergamí, s. XIV. Cobertes de fusta amb pell (393 × 263 mm.). 2 cols. Incomplet de principi i fi.
PAULUS DE LIAZARIIS: *Lectura super Clementinas* (?)

199. Pergamí, s. XIV (315 × 234 mm.). 2 cols. 4 ff. s. n. + 292 num.
G. PERALTUS: *Summa de virtutibus.* Començen les rúbriques; després al f. 1 num.: Incipiunt capitula in tractatu de virtutibus. Presens opus habet V. partes principales... f. 292 v. des.: nostri celestem hereditatem. Tractatus virtutum explicit. Benedictus dominus virtutum qui incepit et perfecit. Amen.

200. Pergamí, s. XIV (324 × 220 mm.). Principi i fi illegibles. 2 cor.
AEGIDIUS: *quaestiones super librum phisicorum.*

201. Pergamí, s. XIV (310 × 220 mm.). 2 cor. Incomplet a la fi. Coberta amb el títol *Metafisica optima.*
Inc.: Omnes homines natura scire desiderant in primo metaphisice [d'Aristòtil] quam...

202. Pergamí, s. XIV (450 × 310 mm.). Hermosa caligrafía i belles inicials, algunes retallades. 2 cols.
NICOLAU DE LIRA ?:
Inc.: Quidam doctores... Després del pròleg i la taula falten alguns quaderns; des.: cum omnibus vobis amen... Qui me scribebat Ivonem nomen habebat.

203. Pergamí. Cobertes de fust amb restes de cadena (403 × 264 mm.), s. XIII. 2 cor. Incomplet del principi.
I, PAPIAS: *Rudimentum.* Manquen els 42 ff. primers. Comença en la lletra *c* amb els mots: spondeo dactilo... II. ID.: *de arte grammatica ex Prisciano excerpta.* Després del pròleg, posat a continuació de la fi del vocabulari, inc.: Petistis a me...; des.: et nam namque. Explicit feliciter Amen.

204. Pergamí, s. XIII. Cobertes velles amb restes de cadena, ben conservades (470 × 295 mm.). *Biblia* (Reges, Paralipomena). De la mateixa mà i aspecte del núms. 2, 67, 61, 28, 12 de l'inventari DENIFLE.

205. Pergamí, s. XIV (330 × 230 mm.). 2 cor. Incomplet de la fi.
F. DE MAYRONIS: *super libris sententiarum.* — Inc.: Circa prohemium libri sententiarum quero...

206. Pergamí, s. XIII-XIV (355 × 240 mm.). 2 cor. Incomplet de la fi.
S. TOMAS: *Summa theologica.* I. — des.: Expliciunt capitula primi libri fratris Thome de Aquino.

207. Pergamí, s. XIII-XIV (340 × 230 mm.). 2 cor.
S. TOMAS: *Summa* 1.ª 2.ᵉ — des.: Expliciunt capitula prime partis secundi libri editi a fratre Thoma de Aquino ordinis predicatorum. Deo gratias. Dextera scriptoris careat gravitate doloris. Iste liber est magistri (el nom esborrat).

208. Pergamí, s. XIII-XIV. Cobertes de fust. (343 × 240 mm.). 2 cor.
S. TOMAS: *Summa* II.ª 2.ᵉ Incipit secunda pars secunde summe sancti (primer s'havía escrit *fratris*) Thome de Aquino ordinis fratrum Predicatorum.

209. Pergamí, s. XIII-XIV, 208 ff. numerats modernament. Cobertes de fust (333×223 mm.). 2 cor. S. Tomas: *Summa* III. des. (en lletra més moderna que'l reste del ms.), Explicit tercia pars. Summe sancti Thome. Deo gratias. Més avall, en la lletra del text; Incipiunt rubrice summe de theologia fratris Thome de Aquino fratrum predicatorum. Continúen les rúbriques.

210. Pergamí, s. XIV (273×189 mm.). 2 cor.
Incipit prologus in libro eruditionis principum. Cum pars illustris ecclesie sit... des.: ad modicum tempus fuit associata. Explicit liber.

211. Paper i pergamí, 108 ff. numerats. s. XV. Relligadura mudèjar amb claus ben conservada (293×218 mm.).
Rollandinus de Bolonia: *Summa artis notariae.* f. 1, inc.: Aurora domini Rotlandini super contractibus. Solet aromatum... f. 108 des.: vel tollende. Finito libro sit laus et gloria xpo. amen. Qui scripsit scribat semper cum domino vivat. Petrus Maso vocatur qui scripsit benedicatur. Detur pro pena scriptori pulcra puella.

212. Pergamí, s. XV (348×265 mm.). 2 cor. La primera plana orlada. Mal conservat.
N. Eymerich: *Directorium inquisitorum:* f. 1: *Incipit epistola in librum vocatum directorium inquisitorum compilatum per fratrem Nicolaum Eymerici...;* des.: Perfectus fuit octava die decembris anno a nativitate domini M. quadrigentesimo quinquagesimo primo et scriptus per Petrum Mathei Calaff. Segeixen uns mots raspats, després la taula i l'explicit: Iste liber fuit compilatus Avinione per circumspectum et magne sciencie virum fratrem Nicholaum Eymerici... anno domini Millessimo .ccc. septuagesimo sexto.

213. Pergamí, s. XIII (224×160 mm.). 2 cols. Nom esborrat d'un posseidor a l'últim foli.
Biblia: f. 1.: *Incipit epistola beati ieronimi presbiteri ad Paulinun...* Després de la Biblia, de lletra més moderna: *Testamentum beati Francisci.*

214. Pergamí, s. XIV. (390×270 mm.). Mig estripats els primers fols. Boniques miniatures al principi de cada llibre (algunes retallades) i una altra representant l'arbre *de consaguinitate.*
G. de Mandagot: *Summa super decretalibus.*

215. Pergamí, s. XV. Mitja relligadura (333×247 mm.). 2 cor. Full de musica a la guarda.
I, f. 1: Magis adipiscemur quod... f. 5: Explicit principium circa librum ethicorum editum a reverendo philosopho magistro Henrico chiquoti. — II. Sequitur expositio super eundem librum ab Alberto de Saxonia. Juxta sententiam... Et sic finitur exposicio circa librum Aristotelis a reverendo philosopho magistro Alberto de Saxonia episcopi scripta per manum Alani Cronenisis (?) Anno domini millessimo .ccc. nonagesimo quarto etc.—III. Conclusiones et notabiles propositiones librorum politicorum Aristotelis quas extraxi secundum expositionem Alberti nihil de meo inmiscendo. des.: et sic finis totius tractatus politicorum. Explicit compilatio compendiosa super librum politicorum deo gratias.—IV, de lletra diferent: Tabula super rethoricam Aristotelis edita a fratre Johanne de Tayc monacho sancti Amandi in pabula anno domini 1342 et completa die veneris ante natalem domini; des.: Explicit tabula... edita anno Domini millessimo trecentesimo quadragesimo secundo et completa 13 die februarii.

216. Pergamí, s. XIV-XV (220×145 mm.). Notes als marges.
N. Bonet: *Metaphysica.* Inc.: Omnes homines ymo omnes natura... des.: et sic explicit metaphisica magistri Nicholay Boneti ordinis fratrum minorum. In hoc fine sortito referantur gracie xpo. Ramus palmarum conclusionem fit finis harum.

217. Pergamí, últims del s. XII; bella caligrafía. Cobertes verdes estropellades (270×180 mm.).
Extrets de les epistoles de S. Jeroni. Inc.: *Librum s. Marie dertose. Si quis ei abstulerit anathema sit* en majúscules de la mateixa lletra del manuscrit; continúa: Jheronimus ad letham de institutione filie. Cipriani opuscula semper in manu teneat... des.: taceremur interrogati quid tres cum tres esse fateremur.

218. Pergamí, s. XIII (218×150 mm.). Quadern de 25 ff.
f. 1: *Incipiunt sentencie collecte ex dictis magistri Gisleberti pictaviensis episcopi de sacramentis fidei catholice et racio de pluribus que fiunt in ecclesia cur ita fiunt vel observentur.* Omnibus secreta theologia tractare volentibus... des.: pro duobus populis scilicet iudeo et gentili.

219. Pergamí, s. XIII (233×170 mm.). 2 cor.
I. Incipit summa de VII. viciis et primo de superbia. Superbia est elatio vitiosa... ocupa 8 ff. —

II. IOHANNIS BELETH: *de ecclesiasticis officiis.* — III, inc.: Omnis scientia suis nititur regulis...; incomplet.—IV, de lletra diferent; a dalt de plana: *Librum Scte Marie Dertusensis,* etc. *Apocalipsis* i *Cantica Canticorum* amb comentaris. Incomplet a la fi.

220. Pergamí, s. XIII. Relligadura vella (213×143 mm.). Molt groixut.
Moralitates super evangeliis; f. 1, inc.: Matheus ex iudea...; des.: set potius per hoc ad eternam gloriam pervenies. Ad quam nos perducat etc. Expliciunt moralitates super Marcum.

221. Pergamí, s. XIII. 206 ff. Cobertes antigues de fusta, amb un full enganxat d'altre text del s. XI (228×155 mm.).
P. DE RIGA: *Aurora;* f. 1, inc.: De operibus sex dierum. Primo facta die...; des.: urbs dux cruce Petrum. Explicit liber actuum apostolorum.

222. Paper, s. XV (337×239 mm.).
S. JERONI: *liber epistolarum;* f. 1 v. la Taula en vermell; f. 2, inc.: Adolescentula quid non clamat...; des.: pietatis et luminis. Explicit liber decimus et ultimus Epistolarum beati hieronimi. *Deo gracias.*

Epi finito stolarum dextera sistat
Hieronimi libro quem frequens lectio gustet
Qui mundi exhaustos pacienter ferre labores
Velit et eterni regnum conscendere poli.

223. Pergamí, s. XII-XIII. Cobertes de fust (335×230 mm.). Incomplet a la fi. 2 cor.
Homiliarium; f. 1, inc.: Secundum iohannem. In illo tempore manifestavit se...

224. Paper, s. XIV (215×152 mm.).
P. BERSUIRE: *Moralitates Ovidii Methamorphoseos;* f. 1, inc.: A veritate quidem auditum...; des.: exponere vel tractare etc. est finis Deo gracias amen. Explicit liber Ovidii super Mahamorphoseos fideliter correctus de verbo ad verbum.

225. Pergamí, s. XIII (245×160 mm.).
Textus Mathaei glosatus.

226. Pergamí, s. XV. 234 ff. Relligadura en pell negra amb vestigis de cadena (310×220 mm.). 2 cor. Al primer contraplà, se llegeix, bastant corcat: «...Galterus de Burley est mei Petri Rubey quem emi Barchinone a domino Guillelmo cacoma (?) libretario precio novem florenorum cum dimidio anno M.CCCC. tricesimo secundo.»
G. DE BURLEY: *super libros Phisicorum;* f. 3: *Hic incipit expositio magistri Galterii reverendi doctoris in sacra theologia supra libros phisicorum aristotelis magistri paripateticorum. Primus liber.* Aristoteles determinans de rebus...; f. 233 v. des.: sine fine amen. amen. amen. Nomen scriptoris Aynyanus cultor amoris. Destra scriptoris salvetur gravitate doloris.

227. Pergamí, s. XIII (198×136 mm.). Abaix de plana, de mà més moderna: «Berengarius de Calaf.»
I. PAPIAS: *de arte grammatica;* f. 1, inc.: Petistis a me...; s'interromp al f. 56 v. tractant de l'interjecció. — II. BERNARDUS MAGDUNENSIS: *compilatio dictaminun.* inc.: Prologus. Gloriosum animum habent qui recte sapiunt...; des.: explicit maior compillacio magistri B. magdunensis canonici. — III. Incipit magistri B. de Salutationibus. Ad doctrinam dictaminum accedentes...; s'interromp 9 ff. més avall parlant de la petició.

228. Pergamí, s. XIV. Mitja relligadura (243×180 mm.). 2 cor.
I. *Incipit Expositio Bellangarii super Apochalipsius Johannis.* [S]icut in secularibus libris tria... — II. *De nativitate Antixpisti.* Legitur quod antxpistus nasciturus sit... Al mateix f. v., comencen els versos:

[C]ives celestis patrie
Regi regum concinite
Qui est supernius opifex...

des.: canamus tibi cantica. Amen. Segueix un comentari en prosa de l'himne. — III. Lletra diferent; inc.: *Gregorius super Ezechielem om. VIII. sexte partis.* Quia sermo e nobis... — IV. Fragment sobre la contemplació, incomplet de principi i fi; inc.: respondere Marthe et ab occulis pedum Xpisti... S'interromp 8 ff. després.

229. Pergamí, s. XIV (343×212 mm.). 2 cor.
I. *Incipit liber IIII. de sponsalibus et matrimoniis.* De sponsalibus et matrimoniis dictum est...; f. 24 v. des.: consultationi. Explicit quartus liber P. Boneti. — II. B. Compostellanus: *Apparatus super decretales;* f. 25 inc.: Hactenus ut loquar...; s'interromp al f. 62 v. corporalia et spiritualia. — III. D'altra lletra; f. 63 inc.: [M]aiores ecclesie causas...; des.: Explicit etiam tractatus de predestinatione electorum et reprobatione malorum que edita sunt a fratre Guillelmo de Liens ordinis fratrum Predicatorum et lectioris eorundem fratrum in conventu Tholosano. Deo gratias. Amen.

230. Pergamí, s. XIII (218×140 mm.). Al f. 1: *liber sanctae Marie Dertuse.*
I. S. Agusti i S. Gregori: f. 1-125: *De penitentia, Extractum in evangelium Johannis, Omilia de confessione peccatorum, ammonitio, Extractum in evangelio ubi dicit helemosinas faciendas, de peccato David, in natale sancti Augustini episcopi, ammonitio ut silencium in ecclesia prebeatur, sermo de psalmo XL, sermo de capitulo evangelio ubi dicit remitite et remitetur vobis, epistola pulcra satis* (in.: *In scripturis divinis). de eo quod scriptum est ego sum via. Ammonitio ostendes multos gradus esse in karitate perfecta, omelia de misericordia, de concordia fratrum, sermo de penitentia, tractatus de muliere Curva, de moribus ecclesie catolice, sentencie, Homilia beati Gregorii, sermo sancti Augustini de verbis sancti Jacobi apostoli, de psalmo cxl, sermo sancti Jeronimi de amore dei et seculi, sermo sancti Agustini de laude caritatis.* — II. S. Isidor. f. 125 v.: *Epistola Isidori episcopi ad Masonam episcopum de restauratione sacerdotis.* f. 129: *De fide catholica. Contra judaeos.* inc.: *Venerabili et fratre sorori Florentine* Isidorus. [Q]uedam que...; f. 200, des.: gratiam ambulamus. — III. f. 200: Epistola leonis imperatoris adumar regem sarracenorum directa. Translata est hepistola olim de greco in caldaicum sermonem, nunc vero deo favente de caldaico eloquio iuxta proprietatem sermonis vertimus in latinum; f. 215 v. des.: libertati reddiderunt. — IV. f. 215 v. *Sermo beati Augustini episcopi.* V]os inquam convenio o iudei..; s'interromp al f. 216 v.: vestra unctio.

231. Paper, s. XIV) 207×150 mm.).
I. J. Gallensis: *De vita et moribus philosophorum;* in.: Qum enim debeamus apes...; des.: de hiis sufficiant. Explicit tractatus de vita et moribus philosophorum. — II. Id.: *Summa de vitiis et virtutibus;* in.: Ad maiorem distinctionem...; des.: Explicit summa de vitiis et virtutibus completa a fratre Johanne Gallensi ordinis fratrum minorum oretis pro eo.

232. Pergamí, s. XII (290×193 mm.). Incomplet de principi i fi.
Leccionari. Comença al terminar la Lectio V i s'interromp amb les homilíes i leccions *in presentatione sancte Marie.*

233. Pergamí, s, XII; dos mans (350×237 mm.). Incomplet del principi.
I, a 1 cor. S. Gregori: *liber dialogorum.* Manca bon troç de la 1.ª part.—II, a 2 cor.: S. Ephren: *de compuctione cordis, de penitentia anime, de beatitudine. Item beati Effrenii esta.* — III. S. Joan Crisostom: *Prephatio libri sequentis hos aurei constantinopolitane sedis episcopi confessoris de librorum illustrium.* De penitentia anime, De psalmo quinquagesimo, De penitentia, Homelia ad monachos.

234. Pergamí, s XIII. Diverses mans (203×131 mm.).
I. *Incipit liber Antidotarius.* Antidotum aurea alexandrina faciens... — II. 2 cor.: *Incipit herbolarius secundum magistrum platearium.* — III, 2 cor. A dalt de plana, en lletra del s. XIV: *mihi videtur esse Bartolomina.* in.: Practica divitur in duo... — IV. 2 cor.: Antidotum aurea alexandrina... — V. *Incipit prologus libri graduum.* Quoniam...—VI. Incipit liber antibalomenon. Quoniam antiballomenon librum... 1 sol f. — VII. *Liber de granis et fructibus.* Complevimus in primo libro... Segueix, de lletra diferent, un vocabulari de termes mèdics aràbics i sa correspondencia llatina, que fa 1 fol. r. i v. Després vé un altre llibre d'antídots: Liber iste... ex multorum antidotis...

235. Paper i pergamí, s. XV. Diverses mans (220×148 mm.).
N. de Gorram: *Distinctiones,* f. 1: *Incipiunt distinctiones ffratris Nicholay de gorram ordinis fratrum Predicatorum edite secundum ordinem alphabeti.* Abeuntium per hunc mundum...

236. Pergamí. Format de dos mss. diferents, s. XII (210×116 mm.).
I. A dalt, en lletra del s. XIII: Librum sancte marie dertuse. si quis eum abstulerit anathema sit. Macrobij. inc.: Inter platonis et ciceronis libros...; des.: continetur integritas. Explicit. Gloses entre les ratlles: figures geomètriques, algunes en fulles apart. — II, a peu de pàgina l'inscripció amunt esmentada. Sallustius: *Conjuratio catilinaria;* inc.: Omnis homines qui sese student...; des.: ad ima sunt. Explicit. L'últim full palimpsest; s'hi veuen restes de lletres vermelles.

237. Pergamí. Dos mans, s. XIV (244×170 mm.).
I. Questions teologiques. — II, 2 cor. *Incipit prima particula de sex ordinibus clericorum quos Romanus pontifex habet secum in missa.* Cum Apostolice sedis... S'interromp després de 6 ff.

238. S. XIII (281×190 mm.). Incomplet de la fi.
Exposicions dels Evangelis; inc.: Cum apropinquasset Jhesus...

239. Pergamí, s. XIII-XIV (428×277 mm.). Ben escrit amb miniatures, algunes retallades. 2 cor. Al f. 3, en lletra del s. XV, un calendari per a trobar la lletra dominical; f. 4: GRATIANUS: *Decretum.* inc.: Incipit concordia discordantium canonum ac primum de jure constitutionis nature et humane. Rubrica. Humanum genus... No acaba.

240. Pergamí, principis s. XIII (403×291 mm.). 2 cor. Ben escrit amb inicials representant besties i fulles.
GRATIANUS: *Decretum.* inc.: Concordia discordantium canonum ac primum de iure nature et constitutionum. Humanum genus... Incomplét a la fi.

241. Pergamí, s. XIII-XIV (215×142 mm.). Molt espatllat per la humitat. Bona lletra i grans marges.
ARISTÒTIL: I. *Ethica;* inc.: Omnis ars... — II. *Metaphisica;* inc.: Omnes homines natura...; des.: ea esse principia. Explicit metaphisica.—III. *De causis:* inc.: omnis causa primaria plus est influens...; ocupa un 12 ff.; el final no's pot llegir per l'humitat.

242. Paper i pergamí, s. XV (285×213 mm.). Molt deteriorat. Incomplet de la fi.
Inc.: Dialectica est ars disputationis...

243. Paper, s. XIV últims (220×145 mm.). 2 cor.
Inc.: Intentio presentis est primo tractare de causis (?) tam prime quam secunde intentionis... Incomplet a la fi. Al marge d'una de les últimes fulles se llegeix: Bernardus Despicio.

244. Pergamí, s. XIV (348×251 mm.).
Incomplet de principi. *Quodlibeta.* Després de les rúbriques s'hi troba ocupant sols 2 ff.: *Expositio orationis dominice,* que no acaba.

245. Paper, s. XIV-XV. 4 ff. s. n. + 183 ff. (217×155 mm.).
Comentari al cantic dels cantics. Inc.: Induite novum hominem...; des.: quam nobis concedat deus noster dilectus. Amen.

246. Pergamí, s. XII 146×92 mm.).
I. RIC. DE STO. VICTORE: *De praeparatione animi ad contemplationem;* f. 1: *Incipit liber magistri Richardi de patriarchis...* Beniamin adolescentulus...; f. 52 des.: humana ratio applaudet. — II, f. 52: Fecit rex salomon tronum de ebore... f. 53 des.: pro ad optatur. Finit. — III. f. 53 v. Dum astringimur omni genere...; s'interromp al f. 56 v. — IV. S. GREGORI: *Epistolae;* f. 57 inc.: Gregorius columbo episcopo...; f. 63 des.: existimat accedat. — V. R. MAURO: *De clericorum institutione* (fragments i extractes); f. 63: De septuagesima et sexagesima et quinquagesima et quadragesima. Dies enim dominica que septuagesima dicitur... — VI. S. ISIDOR: *Chronicon;* f. 73 inc.: *Cronica hysidori sive quod verius sanctorum Augustini et hyeronimi. Incipit.* Brevem temporum...; f. 86 des.: consumatio sua est. Cronica greco sermone tempora dicitur. — VII. Segueix un Cronicó dels reis d'Italia i emperadors d'Alemanya; inc.: Anno primo Alboni regis hic in italia erat...; f. 88 v. des.: Anni domini mill. XXVII. ind. X. Chunradus rome. coronatus est ipsa die dominice resurrectionis VII. K. apl. ind. X. VIII. — *Liber Pontificalis;* f. 88 v. inc.: Cronica Romanorum presulum. Dominus Petrus natione galileus...; f. 186 acaba.

Bibliografia

OBRES DE J. ROIÇ DE CORELLA publicades amb una introducció per R. Miquel i Planas segons els manuscrits i primeres edicions. — Barcelona, MCMXIII. — Vol. de 20×14 cm. i XC-460 pp.

L'edició completa de les obres d'en Joan Roiç de Corella, diverses voltes promesa o intentada per revistes i erudits valencians, l'ha duta a bon terme, i d'una manera digna, en Ramón Miquel i Planas. En Corella era un humanista que feia trascendir el seu humanisme al propi vernàcul que anomenaven «estil de valenciana prosa». Adhuc formaven escola a Valencia en el darrer terç del

XV^èn segle: en una curiosíssima obra d'en Corella, el *Parlament en casa de Berenguer Mercader*, cinc intel·lectuals prou coneguts reciten les llurs «ovidianes poesíes», on apareixen els herois de l'epopeia clàssica en vestidures mig-evals, en l'estil més ampulós. L'us constant de l'hipèrbaton fa cansada la lectura de les llargues obres d'en Corella, que altrament tindríen un veritable encant. En les obres d'un caient cristià, és cert que l'estil no apareix tan forçat, p. e.: les histories de *Josef*, de *Santa Magdalena*, de *Santa Anna*. No obstant, amb tot i el seu aire decadent, l'estil té sovint caires d'una gran facilitat i acusa un domini de la llengua admirable; i era que aquest aspecte torturat de la imatge i contorsionat de la frase fou volgut, seguía una corrent. Les poesíes, en canvi, són més transparents, i especialment algunes amoroses posseeixen una gracia exquisida i una forma adorable.

El text de les obres d'en Corella, presentat per les mans curoses del Sr. Miquel i Planas, no cal dir que està bé i que pot confiar-s'hi per a tota mena d'estudis. El que precedeix al text establert den Corella dóna molta llum sobre cada obra de la producció de l'insigne escriptor. L'ordre que'ns presenta el ms. de la Universitaria de Valencia i el *Jardinet d'Orats* de la nostra, potser no hauría hagut d'ésser respectat: un ordre, en lo possible, cronològic, o de classificació per genres, hauría estat preferible; cap a la fi del llibre s'hi troben algunes obres que són evidentment de la jovenesa de l'autor. Un índex onomàstic estalviaría algunes recerques. Aquestes, diguem-ne tares, no desmillorèn en res els mèrits del Sr. Miquel en la presentació de les obres d'un dels escriptors catalans que la fama obtinguda al seu temps reclamava. — J. M. T.

Llibre anomenat Valeri Màximo dels dits i fets memorables. Traducció catalana del XIV^èn segle per Frare ANTONI CANALS. Ara per primera volta estampada segons el còdex del Consell de Cent barceloní, per R. Miquel i Planas. — Barcelona, MCMXIV. — 2 vols., I de LII-310 pp. i 1 làmina; II de IV-382 pp.

La obra de Valeri Màxim, que no'ns ha pervingut per a fer honor a la llatinitat, va tenir molts llegidors en l'Edad Mitjana; un gran nombre de fets per a treure'n exemples en molts actes de la vida, heus-aquí el gust de l'època. Sobre Troia la gran s'agradaven de llegir la ficció de Dyctis i Dares i menyspreaven la *Iliada*. Per això el Valeri es copiava abundosament en la llengua original i es transportava a les llengües vulgars principalment conegudes; aiximateix com aquella compilació paral·lela, anomenada *Gesta Romanorum*, que també va tenir força ventura, i com tants altres exemplaris.

La traducció va ésser feta abans de l'any 1395 per n'Antoni Canals a instancies d'en Jaume d'Aragó, cardenal de Sabina i administrador del bisbat de València. El dia 1.er de Desembre de 1395 el cardenal, en bon record dels anys passats a la cort de Barcelona i dels obsequis rebuts, fa present als Consellers d'un llibre bellament escrit i historiat, trametent-lo pel propi escrivent: era el Valeri vertit al català per en Canals; els Consellers varen respondre agraint el present. Vuit altres manuscrits ens donen copies d'aquest primer; hà fet bé el Sr. Miquel d'adoptar aquest text del qual els demés procedeixen de dret.

En una sucosa nota editorial el Sr. Miquel reuneix allò que de la biografía d'en Canals és conegut i una bibliografía dels seus escrits; tracta amb fines observacions de la tasca feta per en Canals en la traducció d'en Valeri i fa tot-seguit la descripció dels manuscrits que'ns han pervingut així com dels de la versió castellana treta d'en Canals. L'erudit Sr. Miquel, molt oportunament, dedica la seva edició al nostre Ajuntament, succeidor del Concell de Cent de Barcelona. — J. M. T.

Llegendes de l'altra vida. — Viatges del Cavaller Owein y de Ramón de Perellós al Purgatori de Sant Patrici; Visions de Tundal y de Trictelm; Aparició de l'esperit de G. de Corvo; Viatge d'en Pere Portes a l'Infern. Textes antics publicats per R. Miquel i Planas. — Barcelona, MCMXIV. — Vol. de 20 × 14 mm. i XII-364 pp.

Sota un títol ben trobat s'han reunit una serie de nou textos que tots tenen un lligam comú: la idea del purgatori i de l'infern. No's pot dir propiament que formin una branca de literatura popular, car la major partida dels textos són d'evident redacció monacal i el més important de tots és obra d'un cavaller, personatge important; però no hi ha cap dubte, i el Sr. Miquel ho proba bé, que quasi tots foren molt divulgats i que'ls uns influiren en els altres. Són aquests: I. *Lo porgatori de Sant Patrici* traduit per fra Ramón Ros de Tàrrega, en 1520, d'una redacció llatina del viatge d'Owein; II. *La visió de Tundal*, de la qual el Sr. Miquel ens n'ofereix tres versions prou

diferents: *La visió del monestir de Claresvalls, Historia de Gaudal* i *Historia de Tuglat;* III. *Ço que recompta lo hom que tornà de mort a vida,* que l'editor anomena Visió de Trictelm; IV. *Viatge del vescomte Ramón de Perellós y de Roda fet al purgatori de Sant Patrici,* text de l'únic exemplar de l'incunable de 1486; V. *Tractat de una disputa e demandes fetas per un prior dels frares prehicadors del covent de Bolunya, ab la anima ho sperit de Guido de Corvo, ciutadà de Bolunya, a* XVj *de Setembre del any* M.CCC.XXiiij.; VI. *Cas raro de un home anomenat Pere Portes, de la vila de Tordera, que vivint entrà y exí del Infern,* obra vulgar del segle XVII^{è} impresa i copiada moltes vegades; i VII, en apèndix, uns fragments d'un manuscrit perdut. A l'ultim, l'editor dóna, en unes amples il·lustracions i notes, noticia exacta dels manuscrits i impresos de què s'ha servit, verifica hàbilment els textos originals i els estudía amb diligencia. D'aquests nou textos, cinc son completament inèdits, al menys en sa forma catalana; són tots presentats amb la cura i la conciencia amb les quals acostuma presentar el Sr. Miquel i Planas els seus llibres.

D'entre totes aquestes llegendes de l'altra vida, en sobressurt una per la seva importancia literaria; és el Viatge al porgatori de Sant Patrici d'en Ramón de Perillós. La seva composició, el seu estil, el seu aspecte veritable envoltant de fets reals un viatge imaginari, imitant lectures fetes o copiant, la relació d'en Ramón de Perillós es llegeix d'una tirada i degué agradar molt al lectors mig-evals i interessar a generacions força posteriors. El viatge d'anada, eixint d'Avinyó i passant per França i per Anglaterra, resulta probat documentalment; les costums dels irlandesos, que no tenen res a fer amb la terra del Preste Johan, semblen impressions reals, però poden esser tretes d'alguna altra relació que podría retrobar-se en les *Maraveylhas de la terra de Ibernia;* l'entrada i estada al Porgatori de Sant Patrici ja demostra clarament el Sr. Miquel que és emmatllevat al viatge d'Owein. La relació interessant d'en Perillós, plena de notes de caràcter personal, és treta del raríssim incunable de 1486, però ja havía estat traduída vint anys abans, en 1466, al llenguadocià. En Ramón de Perillós comença el viatge en Setembre de 1397 i de retorn passa quatre mesos a la cort del rei de França, detallant tot el seu itinerari. El Sr. Miquel l'estudía, així com les traduccious castellana i llatina del segle XVII^{è}.

El col·lector ha continuat a la fi el popular *Viatge den Pere Porter a l'Infern* a la primería del segle XVII^{è} que, si desdiu en quant a llengua entre tants textos mig-evals, n'és una continuació espiritual. El manuscrit que segueix el Sr. Miquel escriu el nom Pere Portes en lloc de Pere Porter que duen quatre altres manuscrits i la tradició constant de totes les edicions populars.

Un *Repertori* (potser fóra millor *llista*) dels noms propis citats en els textes clou el meritíssim treball del col·lector, que'ns a fet assaborir plegades en un bell llibre unes narracions que romanien inèdites o mal conegudes. — J. M. T.

ARTHUR LANGFORS. — *Le troubadour Guilhem de Cabestanh.* — Extrait des *Annales du Midi,* t. XXVI, 1914. — Toulouse, 1914. — Fasc. de 24 × 16 cm. i 96 pp.

En Guillem de Cabestany és conegut per unes quantes cançons d'amor, molt gentils, que's retroben en la majoría dels cançoners provençals, i que ho és més encara per la llegenda del cor menjat entroncada en les biografíes i escampada per la novela d'en Boccaci. D'un Guillem de Cabestany real no coneixem les dates de 1162 i de 1212 que, per ésser massa distanciades no poden convenir a un mateix personatge. Respecte a en Ramón de Castell-Roselló i a Saurimonda de Peralada, ja l'Alart havía donat noticies documentals que van entre'ls anys 1197 i 1221; Saurimonda, l'enamorada a la qual les biografíes fan menjar el cor del cavaller-trobador, va casar-se tres vegades: de primer amb Ermengol de Vernet, i, essent-ne viuda, en 1197 amb Ramón de Castell-Rosselló, el qual degué morir abans de 1210, en qual data apareix com muller de n'Ademar de Mosset.

L'excel·lent edició crítica de les obres d'en Guillem de C. den Langfors, establerta utilitzant tots els elements de treball, convenía i era esperada, car no posseíem sinó la d'en Franz Hüffer (Berlín, 1869), feta només que amb un terç dels manuscrits que contenen les obres del poeta. Les set cançons que l'editor té per autèntiques les dóna seguint l'ordre alfabètic del *Grundriss* d'en Bartsch, perquè és veritat que fan de mal ordenar, essent elles independents i no representant un començament d'historia amorosa malgrat la poesía *Lo jorn que'ie'us vi.* Aquestes set obres són, doncs, així ordenades: I. *Aissí cum selh que baissa·l fuelh;* II. *Anc mais no·m fo semblan;* III. *Ar vei qu'em vengut als jorns loncs;* IV. *En pessament me fai estar Amors;* V. *Lo dous cossire;* VI. *Lo jorn qu'ie us vi, dompna, primeiramen,* i VII. *Mout m'alegra douza vos per boscaje.* Dues altres poesíes, les VIII i IX, les publica en Langfors com d'autenticitat dubtosa. La primera d'aquestes,

ARCHIVO GENERAL DE ANDALUCÍA

Ogan res qu'ieu vis, no'ns ha estat conservada sinó per un sol cançoner, el *V* (Venecia), que per cert és de mà catalana, com la darrera de les den Guillem de Cabestany. L'editor la rebutja per algunes subtilitats d'estil que no li semblen propies del trobador rossellonès. La poesía IX, *Al plus leu qu'ieu sai far chansós*, és atribuída a Guillem de Cabestany pels cançoners *ADIK*, mentres que altres la donen a en Guerau de Bornell, especialment els *CR* (que són els que contenen més obres de poetes catalans) i els *S*^{g} (que és el n.º 146 de la Biblioteca de Catalunya) i el *V*, tots dos de mà d'escrivent català. En Kolsen, l'editor, de les obres den Guerau de Bornell (que va fruir copies del cançoner Gil), dóna an Guillem de Cabestany aquesta obra, d'acord amb els cançoners *ADIK;* però els arguments del provençalista alemany són rebatuts per en Langfors. Un d'ells consisteix en la confusió que presenta aquesta poesía de les rimes en *é* i en *è*, que, si eren corrents entre'ls catalans o venecians, era impossible que hi caigués un trobador llemosí de la talla d'en Guerau de Bornell. Però la llei de les *e* tòniques era i és encara diferent en català i en provençal, i les rimes que eren perfectes en un país podíen esser imperfectes en un altre.

Un estudi dels manuscrits i de les edicions i de la classificació de les fonts manuscrites precedeix la crítica de cada poesía, seguida de la traducció francesa acurada. Es clou aquesta bona edició, quasi definitiva, amb l'estudi, traducció i text original de cadascuna de les quatre redaccions de la biografía; d'un recull de tot allò que's sab del personatge real, i de l'índex dels noms propis i un glossari en el qual resten encara alguns mots difícils. En resum, podem molt ben confiar en l'edició que'ns ha fet en Langfors d'un trobador que'ns interessa particularment als catalans. — J. M. T.

Les chansons de Guillaume IX, duc d'Aquitanie (1071-1127), éditées per Alfred JEANROY [Les classiques français du moyen-âge]. — Paris, 1913. — Fasc. de 18 × 12 cm. i XX-46 pp.

«Guillem, setè comte de Poitiers i novè duc d'Aquitania, nasqué en 1071: no tenía sinó quinze anys quan va heredar del seu pare, Guillem VI, uns dominis molt més estesos que'ls que posseía el mateix rei de França.» «Els seus versos, vells de vuit cents anys, són els més antics de tots els versos lírics escrits en llengua moderna.» Aquestes dues frases les emmatllevem a la sucosa introducció den Jeanroy, en la qual, en acabat de la biografía, de les edicions i treballs anteriors, les obres apòcrifes i les perdudes, es llegeix un capítol sobre la llengua i la versificació, que és admirable d'anàlisi i de precisió.

Les onze poesíes que den Guillem IX, duc d'Aquitania, han pervingut fins a nosaltres, tenen un aire i una forma massa perfecta per a no presuposar una escola de poesía de la qual ni en sabem res ni en posseim cap obra. Les poesíes I, II i III tenen la particularitat, malgrat el llur aspecte joiós, d'esser escrites en cobles tercines monorrimes, el terç vers de les quals és més llarg. Les demés tenen ja un caient popular, tant les joioses com les corteses i com la darrera, que és certament la més important tot recordant-se, després d'una vida de proeses i de joia, del seu país, del seu tendre fill i de la seva propia mort que s'acosta. Es nota també en les obres d'aquest primer trobador provençal que's coneix, el mateix debut primaveral i el mateix sentiment d'humil vassallatge feudal envers la dòna amada, que més endavant es convertiràn en llocs comuns en la producció lírica provençal des del seu més esplendent període fins a la seva decadencia.

Adhuc als estudiosos catalans, per a saborejar l'excel·lencia de la traducció d'en Jeanroy, aprofitarà la lectura de cada cobla de Guillem seguida de sa traducció al peu. Així la llengua i el sentiment de tan antic poeta surt més clara i transparent per nosaltres, que tantes semblances naturals tenim amb la llengua dels trobadors. El glossari és curt però ben triat i útil. Les variants notables dels vuit cançoners es donen senceres a la fi acompanyades sovint de notes interessants; els manuscrits *C* i *E* són els que contenen més poesíes. El mateix M. Jeanroy havía fet una primera edició d'aquestes obres en els *Annales du Midi*, t. XVII (1905), pp. 161-217. — J. M. T.

Les poésies de Peire Vidal, éditées par Joseph Anglade [Les classiques français du moyen-âge]. — Paris, 1913. — Vol. de 18 × 13 cm. i XII-188 pp.

La producció den Pere Vidal, el més pretenciós dels trobadors, abraça el darrer quart del XII^{èn} segle i els primers anys del següent: pertany, doncs, a la gran època i és nombrosa; la present edició comprèn quaranta vuit poesíes. Els versos den Pere Vidal tenen sovint la concisió lapidaria que ben poques llengües modernes poden assolir, i alguns moments, dintre l'ambient de les convencions trobadoresques, abundoses de pedanteríes retoricals, el lector actual sent certa emoció i la facilitat sense excés el corprèn. La llengua, salvant algunes obres difícils, no ho és gaire per nosaltres.

Aquest trobador, que és amic d'anomenar pobles i personatges, ens retreu sa relació amb alguns de catalans i especialment amb els nostres reis Alfons el Cast i Pere el Catòlic.

M. Anglade acompanya la seva edició, com generalment fan els francesos i els alamanys, d'una traducció. En quant al text, és en general una reproducció de l'edició d'en Bartsch (*Peire Vidal's Lieder*, Berlín, 1857), i en les notes crítiques utilitza els manuscrits dels quals el provençalista alamany no va servir-se, però no estalvíen la consulta d'en Bartsch les variants del qual no's donen. Hauría estat preferible que M. Anglade hagués près la tasca de cap i de nou, presentant-nos totes les variants notables que'ls diversos cançoners porten, abandonant, si's vol, aquelles purament ortogràfiques que no afecten a la forma interna dels mots. M. Anglade publica quatre poesíes més que en Bartsch, i en apèndix la biografía provençal, els judicis del monjo de Montaldó i de Matfre Ermengol, que porta aquest darrer en el *tractat perillós* del seu Breviari d'Amor, i dos estats de biografía feta per en Joan de Nostradamus. No cal dir que acompanya l'edició un índex històric (onomàstic) i geogràfic i un glossari. Ben vingut aquest llibre, que'ns proporciona el plaer de llegir un tan extraordinari trobador.

Si la simpàtica col·lecció *Les classiques français du moyen-âge* ha publicat ja els dos volums de poetes provençals de que hem parlat, és perquè en segona plana de la coberta s'explana *collection de textes français et provençaux antérieurs à* 1500. Ignorem les raons històriques o filològiques que fassin entrar els clàssics provençals dintre dels clàssics francesos: per més que's pugui explicar en un subtítol d'aquesta biblioteca. Una cosa és el francès i una altra el provençal. Nosaltres compendríem que la col·lecció es titulés «Les classiques français et provençaux du moyen-âge», o, si es vol, obeint a raons patriòtiques, que's digui «clàssics de la França» i aleshores podríen entrar-hi textos mig-evals en qualsevol de les llengües parlades en la gran nació veïna. La veritat és que més val no primfilar per un títol i, ben mirat, lo millor és que'ns donguin forces bones edicions de les obres de trobadors, que és lo que tots desitgem. — J. M. T.

Poésies de Uc de Saint-Circ publiées avec une introduction, une traduction et des notes par A. Jeanroy et J.-J. Salverda de Grave [Bibliothèque Méridionale]. — Toulouse, 1913. — Un vol. de 21 × 14 cm. i XI-228 pp.

N'Uc de Sant Circ, les dates de la vida productiva del qual poden oscil·lar entre'ls anys 1210-1253, va escriure, a més d'una quinzena de cançons, i bona cosa de sirventesos, cobles i tensons, algunes de les celebrades vides en prosa de trobadors provençals. Unes quantes de les cançons semblen desenrotllar una historieta amorosa, que'ls editors exposen perfectament. Els vint-i-vuit sirventesos, cobles i tensons són interessantíssimes pels fets històrics que s'hi retraten. Es també autor d'un partiment i d'un salut d'amor.

L'estada de n'Uc a Catalunya la fan probable els versos que en Guerau li endressa (XL, 14-16 de l'edició):

> Plagut m'agra qe fossetz sai ab me,
> Qe sabriatz dire, si cum eu cre,
> Qal vida trais pois passei part Moncat.

Aquest trobador o jutglar Guerau (sens altre nom conegut) que voldría que n'Uc de Sant Circ l'hagués acompanyat més ençà de Moncat (Moncada? o Mongat? sempre aprop de Barcelona) sembla haver-hi patit. On n'Uc va fer més llarga estada és a Italia.

L'edició dels professors Jeanroy i Salverda de Grave està tan ben disposada que pot servir de model. Després de la nomenclatura dels manuscrits amb la llur nota bibliogràfica de publicació ve l'estudi de la classificació dels cançoners i tot-seguit la poesía amb les variants al peu; la traducció segueix a continuació del text crític de cada poesía, i són relegats a la fi del llibre un comentari històric i unes notes crítiques i explicatives saviament escrites i on són presentats, discutits o resolts una porció de problemes de llengua o de versificació: constitueixen una dèu de coneixement. En una clara introducció totes les noticies i donades referents a la vida de n'Uc de Sant Circ hi són clarament estudiades o discutides; en acabat de l'edició crítica de les poesíes, la biografía i les razós corresponents a les poesíes *Anc mais non vi* i *Longament ai atenduda* hi són insertades. — J. M. T.

Les Joies du Gai Savoir, recueil de poésies couronnées par le Consistoire de la Gaie Science (1324-1484) publié avec la traduction de J.-B. Noulet, revue et corrigée, une introduction, des notes et un glossaire par Alfred Jeanroy [Bibliothèque Méridionale]. — Toulouse, 1914. — Un vol. de 21 × 14 cm. i XXX-322 pp.

Totes les publicacions referents a l'escola de Tolosa toquen molt d'aprop els poetes de l'escola de Barcelona que varen imitar-la, salvant les diferencies inherents a dos pobles i a llur força poètica i petita originalitat respectiva. Durant el segle XIVè els poetes catalans solen concórrer als consistoris de Tolosa i alguns dels nostres cançoners completarían algunes dates de llorejats que'l registre d'en Guillem de Galhac, malgrat tota sa diligencia, no va poder omplir. Durant el XVèn segle els nostres, que tenen diversos consistoris poètics a Barcelona, ja no concorren als de Tolosa, que van decaient depressa, per la llur feixuguesa i pobresa de termes, fins que, mudant de llengua, es fan decididament francesos. La nostra poesía amatoria es distingeix per més llibertat i diversitat i la històrica resulta de força més importancia que no pas la de Tolosa. En quant a forma, els nostres poetes imiten servilment les *Leys* de les quals deriven de dret els nostres darrers tractadistes Jacme March en el seu *Diccionari* i en Lluís d'Averçò en el seu *Torcimany*.

Las Joyas del Gay Saber, o recull de les poesíes premiades, va ésser publicat envers 1849 per en J.-B. Noulet, edició que ha estat represa i molt perfeccionada per en Jeanroy. El registre d'en Galhac comprèn obres entre 1324 («la primera que s'i donet») i 1484, amb moltes llacunes, sobre tot en els anys més allunyats a la vida del col·lector, per mancança de documents: dividía les obres per les tres flors camperoles que en joies eren acordades, la violeta, l'englantina i la gauja. M. Jeanroy ens dóna, per primera vegada, descripció clara i precisa del registre d'en Galhac i fa un estudi crític sobre les poesíes coronades que va desenrotllar en 1914 en la *Revue de Pyrénées*, sota el títol *La poésie académique à Toulouse au XIVe et au XVe siècles d'après le «Registre de Galhac»*. Amb aquest article, la introducció i les notes d'en Jeanroy que acompanyen la present edició i l'estudi que's troba als textos publicats per Noulet i Chabaneau, *Deux manuscrits provençaux du quatorzième siècle* (Montpeller, 1888), es conclou tot lo que hi ha de millor sobre la que se'n pot dir propiament escola tolosana. La traducció francesa de les poesíes que va al peu de plana és la mateixa d'en Noulet, però ajustada i millorada. — J. M. T.

JEHAN DE NOSTREDAME. — *Les Vies des plus célèbres et anciens poètes provençaux.* — Nouvelle édition accompagnée d'extraits d'œuvres inédites du même auteur, préparée par Camille Chabaneau... et publiée avec introduction et commentaire par Joseph Anglade... — Paris (Montpellier, 1913). — Un vol. de 22 × 14 cm. i (176)-408 pp.

No tan solament en Chabaneau tenía la idea de publicar una edició comentada de les *Vies* mentideres d'en Nostradamus, sinó que ja en 1888 va imprimir-ne tot el text i les compulses del manuscrit de Carpentras i altres extractes. Així, en el present llibre, apareixen de paper i aspecte tipogràfic diferent les pp. 1-264 per una banda, i les (176)-265-408 per l'altra. Aquesta darrera és quasi tot obra de M. Anglade; s'utilitzen només algunes notes que deixà inèdites en Chabaneau confiades a la cura del seu deixeble predilecte.

Ja és cosa sabuda que en Joan de Nostradamus (1507-1577) és autor d'unes *Vies* dels antics trobadors, empescant-se noms i trasbalsant èpoques, que ha tingut la mala ventura de fer induir a error a molts savis fins que, passant les centuries, va venir el descrèdit i s'ha refet, partint dels manuscrits i dels documents, la historia literaria veritable dels trobadors. Malgrat les seves invencions, Nostradamus va fruir d'alguns cançoners, el *f* i el de Soult, aquest probablement perdut. Un primer estat de la obra d'en Nostradamus, conservat manuscrit en la biblioteca de Carpentras, va fer mostrar en clar el procediment que seguía en l'elaboració de les seves faules. En aquesta edició s'hi han afegit altres treballs inèdits del mateix impostor, que's troben en algunes biblioteques.

El treball de l'editor consisteix en una introducció i en les variants i errades, en unes interessantíssimes notes on es posen en clar les invencions i confusions del famós autor del XVIèn segle; un copiós i molt útil índex alfabètic tanca el llibre. En la introducció s'estudíen, a més d'unes notes biogràfiques de l'autor i de tota sa familia (recordi's el cèlebre astròleg Miquel de Nostradamus), les seves obres diverses, les vides, les llurs fonts i la influencia de tal obra. Serà bo recordar que si en Milà va lliurar-se'n, en Balaguer accepta quasi totes les faules d'en Nostradamus.

Gracies an aquesta edició, tots podrem tenir un llibre estrany, però de gran raresa, notable per la influencia nociva que va exercir durant una llarga època, però que ja no podrà fer mal a ningú. — J. M. T.

JOSEPH ANGLADE. — *La Bataille de Muret* (12 Septembre 1213) d'après la Chanson de la Croisade. Texte et traduction. — Toulouse, 1913. — Un vol. de 21 × 14 cm., 100 pp., 4 làmines apart i coberta colorida.

M. Anglade va escriure aquesta atraient monografía per a contribuir a commemorar el setè centenari de la Batalla de Muret, i no s'ha acontentat en reproduir el text de la Cançò de la Creuada (1.ª partida d'en Guillem de Tudela, 2.ª partida, des del vers 2769, d'en Pere Cardinal?), sinó que a més de donar-ne ampla noticia, recull allò que de la desastrosa batalla on trobà la mort el nostre rei Pere el Catòlic, han dit els diversos cronistes, entre'ls quals el seu propi fill en Jaume el Conqueridor. De manera que, en poques planes, es troben reunides totes les relacions coetanies de la batalla o acostades an aquell fet trascendent pels catalans; i encara s'hi analitzen les opinions dels moderns investigadors que n'han tractat. Els gravats que acompanyen el treball de M. Anglade representen: l'arribada del rei Pere d'Aragó davant Muret (tret d'una miniatura del manuscrit de la Cançó), copia d'un baix relleu representant la benedicció dels Creuats, un pla de la batalla, i els segells del rei Pere, d'en Simó de Montfort (fragment) i del comte de Tolosa, Ramón VI. En la coberta es veuen reunides i ben orlades les armes de Catalunya i Barcelona amb les de Tolosa. — J. M. T.

JOSEP ROIG I ROQUÉ. — *Bibliografía d'en Manuel Milà i Fontanals* (Notes i comentaris per una biblio-crítica). — Barcelona, M.CM.XIII. — Un vol. de 26 × 14 cm. i VIII-208 pp.

Un esperit curiós sent una fruició especial resseguint la bibliografía cronològica d'un autor extraordinari. Pot observar així, any per any, les èpoques de més potencia creadora, el desenrotllament de la seva intel·ligencia privilegiada, els alts i baixos d'originalitat, les influencies que va rebent, les dates en què's completen i apareixen les obres més capdals i definitives elaborades a força de temps, els delitosos moments d'esplai poètic en què'l sentiment domina tota altra facultat.

La bibliografía d'en Milà i Fontanals (1818-1884), que hem d'agrair al Sr. Roig i Roqué, prou conegut per altres estudis dedicats al mestre, apareix dividida en dues parts, Prosa i Poesíes. El primer treball notat és una traducció d'Horaci de 1834; en Milà tenía, doncs, setze anys; el darrer és del mateix any de la seva mort. En aquesta bibliografía, la Prosa comprèn 267 números, la Poesía, 65; hi són classificades en resum 332 produccions o reedicions anotades. Val a dir que, fòra de les reedicions fetes o modificades pel mateix Milà, les republicacions no porten número, sinó que van notades per lletres dintre del número respectiu. En les notes bibliogràfiques hi van afegides algunes explicacions utilíssimes. Aquestes són tan abundoses en adjectius, que per força han de repetir-se; no semblen escaure del tot tractant d'un autor que'ls usava amb tanta prudencia. Unes notes biogràfiques d'en Milà obren el llibre i després s'explica el procediment seguit; una taula analítica i una altra d'onomàstica faciliten el maneig d'aquesta bibliografía: que sigui benvinguda. — J. M. T.

L'Art dramatique à Valencia depuis les origines jusqu'au commencement du XVIIe siècle, par HENRI MÉRIMÉE, docteur ès lettres. — Toulouse, Privat, 1913. [Bibliothèque Méridionale.] — Vol. de 734 pp.

L'autor d'aquest important i voluminós llibre ha dedicat dos altres estudis a materies semblants: en 1907 va fer una reimpressió comentada d'*El Prado de Valencia* de la raríssima edició de 1600; tot recentment ha tret a París el llibre *Spectacles et comédiens à Valencia.*

La obra apareix dividida en quatre parts: Els orígens, El teatre popular, El pseudo-classicisme i La comedia. La darrera és, com se pot compendre, la més desenrotllada i també la més ben estudiada; a nosaltres, però, ens interessa la primera, això és, els Orígens, que comporten dos grans capítols: els orígens del teatre religiós i els del teatre làic. Primer de tot ens cal fer dues observacions: que l'estudi produeix l'efecte d'allargaçat, i que no comprenem perquè M. Mérimée abandona la forma francesa de la ciutat de Valencia i prefereix escriure-la de manera que ha de resultar desfigurada per la pronuncia francesa. Seguit aquest procediment ens conduiría a escriure les formes originaries com London, Napoli, de ciutats que han pres carta de naturalesa en les diverses llengües. El mateix M. Mérimée manca a la llògica escribint *Saint Vincent Ferrier,* quan li consta que'l nom de casa del sant era Ferrer.

Tractant del misteri de l'Assumpció de la Verge María, i especialment del paper de la María que's conservava a la llibrería del Sr. Sastre i que va publicar el baró d'Alcahalí, combat l'autor *la saveur* provençal que trobava en Llorente i reduint la importancia de mots tan evidents com *paire, maire, palays*, troba que l'acompanyament i el cant del misteri valencià «s'inspirent d'airs populaires, de chansons d'amour, de rouet ou de berceau, qui couraient en ce temps-là sur les lèvres de tous et si répandues que l'auteur de notre mystère se borne à en rappeler les premiers mots». Aquests sòns de la popularitat valenciana dels quals n'està tan enterat l'autor, són nova evidencia de la influencia provençal: dels quatre que retreu el text i que M. Mérimée copía, el primer *Amb cants d'auzells* (ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, I, p. 428) és obra atribuída per alguns cançoners al trobador Riambau de Vaqueres; i la quarta *Quant vey la lauseta mover* és el primer vers de la més coneguda obra d'en Bernat de Ventadorn. Si M. Mérimée hagués conegut les cobles fetes per poetes de Valencia al segle XIV[è] que's troben en el manuscrit 377 de Carpentras (Pagès, *Romania*, 1913, p. 193), hauría vist com aquests poetes retreuen sòns d'iguals cançons de trobadors provençals.

Altra observació important. L'autor dedica moltes planes a discutir, sense treure'n l'entrellat, la qüestió de l'*Hom enamorat e la fembra satisfeta*. N'hi havía prou amb estudiar el ms. 2. Ll. 1. de la biblioteca del palau real de Madrid, i veure que'l famós títol era invenció del valencià José Mariano Ortiz (Massó, *Manuscritos catalanes de la Biblioteca de S. M.*, 1888) i dir que les Regles d'amor són pura traducció del *De regulis amoris*, capítol del conegut tractat llatí del XIII[èn] segle per Andreu, capellà del rei de França (Pagès, *Auzias March et ses prédécesseurs*, 1912, p. 182, nota), últimament estudiat per Crescini (*Nuove postille al trattato amoroso d'Andrea cappellano*, Venecia, 1909-1910).

Gairebé tots els capítols que segueixen solen esser més ben construits i contenen fets interessantíssims; àdhuc dintre dels indrets on no semblen indicats. En la p. 221 comença una digressió sobre'l parlar català a Valencia i la gradual implantació literaria i cortesana del castellà, plena de fets ben espigolats i d'observacions atinades. El teatre d'en Timoneda, d'en Tàrrega i d'en Gaspar Aguilar i el d'en Guillem de Castro, que tanca el llibre, són tots ben estudiats i se llegeixen fluentment. — J. M. T.

Obras de D. Juan Fernández de Heredia, Poeta valenciano del siglo XVI. Precedidas de una breve noticia biográfica y bibliográfica por Francisco Martí Grajales. — Valencia, MCMXIII. — Vol. de 25 ½ × 17 cm. i XVII + 4 amb facsímil + 284 pp.

En Joan Fernández d'Heredia, poeta encara bilingüe, presenta a Valencia com un lligam entre'ls Fenollar i Gazull, que escriuen solament en valencià, i els Gil Polo, Mercader, Guillén de Castro i tants altres que, abandonant la llengua propria, adopten definitivament la castellana. La ciutat era rica i la cort de la virreina Germana de Foix, viuda del rei Ferràn el Catòlic i casada després dues altres vegades, era pròdiga en festes. L'edició ha estat reproduída de la única impressió feta a Valencia per Joan Mey en 1562, no gaires anys després de la mort del poeta. En el seu temps havía estat lloat pels seus conterranis i les seves obres són sobretot fàcils. Les poesíes escrites en el llenguatge del país són conceptuoses, tenen el mateix aire de les castellanes de la època i no se'n distingeixen en res; en l'edició se troben en les pp. 127-135. Però en la p. 176 se troben ensaigs de regressió a metres més típics: «Tres coplas al modo de las de Ausias March en lengua lemosina», el primer vers de les imitacions essent: *Amor no's pot clamar de mi en res*. Els altres dos exemples són imitats de vers d'arte mayor de Castella: *La magestat de vostra gran policia* i *Per ser vos responch, sab Deu lo que'ns costa*.

La producció més viva, moguda i curiosa per l'estudi de les costums de la societat valenciana del XVI[èn] segle és, segurament, el *Colloquio* de les dames, representat davant de Germana i del seu segón espòs el marquès de Brandenburg. Les senyores ciutadanes que parlen valencià o mal castellà, resten en pitjor lloc, a travers del poeta, que les llurs de les serventes castellanes.

L'edició que'ns dóna ara en Martí Grajales, que'ns havía ofert abans el *Cancionero de los nocturnos*, és feta amb cura i ben impresa per en Pau sobre excel·lent paper de fil català. — J. M. T.

SCHEVILL, R.: *Ovid and the Renascense in Spain*. — Berkeley, 1913. — 268 pp. (University of California publications in modern Philology. Vol. 4, n.° 1.)

Han quedat decebudes les il·lusions que teníem a l'obrir aquest llibre de trobar-hi una exposició de la influencia d'Ovidi en la literatura catalana. L'autor se redueix exclusivament a la cas-

tellana i encara tractant només que molt per sobre la mig-eval. Sols menciona ràpidament (pàgines 147 i 245) la versió de les *Metamorfosis* d'en Francesc Alegre (Barcelona, 1494). L'autor sembla conèixer solament les breus indicacions que sobre Ovidi en català recull el *Grundriss* d'en Gröber (II, 2, 121) i encara no les aprofita, perquè en el capítol de les traduccions espanyoles de les *Heroides* no menciona la catalana, existent avui a la Biblioteca Nacional de París. Aquesta versió, anònima, es pot segurament identificar amb la que'l rector de Maella, Guillem Nicolau, ja havía fet en 1388 i que en 1390 s'ocupava en glosar (RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'historia de la cultura catalana*, I, n. 350 i 362). En Balaguer i Merino publicà en *La Renaixensa* (V. I, 491) un fragment, avui perdut, d'un ms. de les *Heroides*, que contenía la 4.ª epístola: el text se correspòn amb el del manuscrit Amer. De la difusió de la mateixa obra a Catalunya ne són proba els exemplars que s'en trobaven a la biblioteca de la comtesa de Foix en 1409 (*Documents*, I, 445) i a la d'en Giralt de Palou, en 1437, citat aquest últim pel mateix Balaguer Merino (loc. cit.). Sols arreplegant lo ja conegut, haguera pogut l'autor enriquir molt aquesta part tan deficient de son llibre: *L'Ovidi moralitzat* d'en P. Bersiure era demanat pel rei Joàn al Duc de Berry en 1393 (*Documents*, I, 381); unes *gloses de l'Ovidi Metamorfoseos* duen el n. 5 de l'Inventari de la llibrería del rei Martí. De la popularitat de l'*Ars amoris* ne fa també testimoni l'Antoni Canals en el pròleg de sa traducció del *Modus bene vivendi ad sororem* (*...hom deu legir libres aprovats, no pas libres vans axi com... libres de amors, libres de art de amar, Ovidi de vetula...*); M. Morel Fatio ja senyalà igualment (*Romania*, XV) la influencia que la mateixa obra tingué en el *Facet* català. Bernat Metge, en el pròleg a la *Historia de Valter i Griselda*, al·ludeix també a sa afició a les obres del *mestre d'amor Ovidi* i ja ha estat posada de relleu la influencia de les *Metamorfosis* en la relació d'Orfeu del llibre III del *Somni*. De la influencia de les *Heroides* i les *Metamorfosis* en diverses obres d'en Roiç de Corella, ha tractat detingudament el Sr. Miquel i Planas en sa edició dels escrits d'aquell poeta. Finalment, si bé d'època més moderna, no volem deixar de recordar la paràfrasi de la carta de Medea a Jasó, que's troba anònima en un manuscrit propietat de l'Academia de Bones Lletres que conté obres d'en Fontanella i del Rector de Vallfogona. Com se veu, resta encara a fer l'estudi de la influencia ovidiana a la nostra literatura. — J. R. B.

Catálogo de los Manuscritos existentes en la Biblioteca Universitaria de Valencia, por el LICDO. DON MARCELINO GUTIÉRREZ DEL CAÑO, Jefe de la misma. Prólogo del Excmo. Sr. D. Francisco Rodríguez Marín, Jefe Superior del Cuerpo. — Valencia, 1913. — 3 vols. de 32'5 × 22'5 cm., de paper de fil, i amb 30 làmines en fototipia: I, de XIV-310 pp.; II, de 360 pp; III, de 338 pp.

Veus-aquí una gran publicació la bondat de la qual no correspòn a l'esplendidesa de l'edició; hem de fer aquesta declaració ben depressa. La impressió ha estat feta a Valencia i dos benemèrits valencians han fet les despeses de l'edició; el papel de fil i les fototipies són catalans. Examinem un xic la tasca del catalogador, que és part principal tractant-se d'un catàleg. Cada manuscrit tenía, i deu tenir encara, cota de situació; però cap d'aquestes es retroben en el Catàleg del Sr. Gutiérrez del Caño, que apareix classificat alfabèticament. No s'ha trobat encara cap ordenació tan útil per la recerca com l'alfabètica, però essent condició essencial que estigui ben feta, altrament es torna, en una biblioteca important, un mar sense fons; impossible de servir-se'n quan no respòn a la situació dels llibres. La biblioteca de Valencia conté 2,422 manuscrits, que'l Sr. Gutiérrez del Caño albafetitza, repartint els tres volums del seu Catàleg, A-Z. Està bé en un fons de manuscrits aturat, però si tingués increments periòdics, a cada serie d'inclusions hauría de correspondre un nou alfabet en suplement. Veiam ara còm s'ha entès l'alfabet. La *Vida de Jesucrist* de fra Francesc Eximeniç ha de cercar-se, no a la lletra E, sinó a la *J*, Jiménez (n.º 1,199), les *Trobes* d'en Jaume Febrer encara es creuen autèntiques (952); les *Histories Troyanes* no's troben a Egidi Colonna ni al nom del seu traductor Conesa, sinó al nom d'en Benoit de Saint-More, autor del *Romant de Troie*, un dels inspiradors del llibre d'en Colonna (en Gutiérrez del Caño no ha entès en Menéndez Pelayo, que cita); el tractat de vicis i virtuts que fra Llorenç va endrecar en 1279 a Felip l'Ardit de França es troba, no al nom del seu autor, sinó a la lletra *D*, sota l'epígraf *Doctrine Chrestienne*, que obra en tots els manuscrits la *Somme des vices et vertus;* i el *Tresor de pobres* de Pere Hispano es cercarà inútilment en aquest o al del papa Joan XXI, car es trobarà a *Enciclopedia*. Tindríem feina llarga si havíem de posar les principals obres mal alfabetitzades.

El Catàleg està ple de noticies superflues. ¿Què n'hem de fer que'ns expliqui quí era Homer, Xenofòn, Macrobi, Sèneca, Tucídides i Virgili? ¿Per què donar-nos notes biogràfiques (d'un tò còmic que l'autor no s'ha proposat de segur) de Sant Joan Evangelista, Sant Lluc, Sant Marc,

Sant Pau i Sant Tomàs d'Aquí? Tot-hom sab que's troben fàcilment en els repertoris, diccionaris biogràfics, enciclopedies diverses que posseeixen quasi totes les biblioteques, però que'l Sr. Gutiérrez del Caño es guarda molt bé de citar, pretenent fer creure que tot ho sab de ciencia certa. Per sort les descripcions bibliogràfiques són ben suficients per a establir el llibre i, de totes maneres, per més que no estigui a l'altura, ben haja qui ens ha descrit els 2,422 llibres manuscrits de la biblioteca de Valencia. El pròleg del Sr. Rodríguez Marín constitueix l'elogi més desmesurat del Sr. Gutiérrez del Caño i del seu Catàleg, opinió que ben pocs bibliògrafs podràn compartir.

La secció de manuscrits de la Universitaria de Valencia conté dos fons d'un gran valer; els escrits en català i en valencià, i els llibres llegats a Sant Joan dels Reis pel duc de Calabria, Ferràn d'Aragó. El primer fons havía estat catalogat fa pocs anys, però no's van descriure els núms. 388, 1,027, 1,295, 1,920 i 2,117 del Sr. Gutiérrez del Caño. Formen plegats un conjunt de cent dos llibres, que interessen la nostra llengua o la nostra cultura. Però el veritable tresor de la biblioteca de Valencia el constitueix el remanent notable de cent noranta dos manuscrits del llegat del duc de Calabria. Els llibres varen esser duts d'Italia i quasi tots són d'una execució perfecta. Clàssics grecs i llatins, obres de sants Pares i dels grans escriptors italians, no mancant-hi bons manuscrits francesos del segle XIVè rublerts de miniatures (per exemple núms. 863 i 1,327). Les bones fototipies que il·lustren els tres volums del catàleg són ben triades orles i miniatures dels components d'aquesta antiga llibrería del duc de Calabria, formada al XVIèn segle. — J. M. T.

P. Girolamo Golubovich, O. F. M. — *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francescano.* Tomo I (1215-1300). Quaracchi presso Firenze, Tip. del Collegio di S. Bonaventura, 1906. — In 4.°, pp. VIII-479. — Tomo II (Addenda al sec. XIII e Fonti pel secolo XIV) con tre carte geografiche dell'Oriente Francescano de' secoli XIII-XIV) Ib. 1913, In 4.°, pp. VIII-641.

El nom del P. G. no és certament gaire conegut a Catalunya, malgrat la seva reputació a l'estranger com orientalista insigne, perquè les seves principals obres fins ara havíen tractat assumptes poc relacionats amb la historia catalana. Són sobre tot la *Serie chronologica dei Rmi. Superiori di Terra Santa* (1219-1898)... (Jerusalem, 1898) i la publicació i anotació de les *Ichonographiae locorum et Monumentorum veterum Terrae Sanctae accurate delineatae et descriptae a P. Elzeario Horn Ordinis Minorum provinciae Thuringiae* (1725-44)... (Roma, 1902), que han sigut molt ben acullides i objecte de laudatories rescencions per part de les principals revistes franciscanistes i d'estudis orientals. Emperò s'hi ha d'afegir ara un altra obra en curs de publicació, la *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francescano,* la qual, no menys important que les dues anteriors, interessa ja de bon principi als nostres estudis. Es veritat que el seu títol podrà semblar també a algú estrany al camp científic objecte de l'Anuari, però, ben al contrari, en els volums publicats, els catalans podem trobar-hi un bon aplec de noves curioses — que seràn segurament, en volums successius encara més abundoses — per a la historia de la nostra civilització en els temps passats i d'una manera particular per a la de l'ordre dels Menors a Catalunya. D'això volem tractar breument donant compte dels dos volums fins ara sortits. El primer porta la data de 1906; la circumstancia, però, d'haver estat publicat en 1913 el segón que no es més que complement i continuació d'aquell i el destinar-s'hi tant en l'un com en l'altre, sobre tot en el primer, algunes pàgines a R. Lull, poc conegudes entre la nostra gent, ens ha portat a parlar de tots dos al plegat. Hem tingut present, a més, que la celebració del VIè centenari de Ramón Lull, donarà actualitat al treball del nou biògraf del gran mallorquí, apòstol dels mahometans i viatger incansable per terres orientals.

El caràcter d'aquesta Crònica de l'Anuari ens farà estar de fer una detallada relació de tot el que's conté en aquests voluminosos toms. D'això se'n han encarregat il·lustres palestinòlegs i franciscanistes; n'hi ha prou aquí amb dir que tot el que té que veure directament o indirecta amb els Franciscans a Orient (Africa septentrional compresa) és posat a contribució per l'autor, amb bon sentit crític, amb una erudició que sorprèn i un aparell bibliogràfic completíssim. Ens allargaríem excessivament si vulguessim remarcar, extraient-los de la quantitat enorme de materials utilitzats pel P. G., tot ço que de lluny o de prop ens pot interessar: els viatges, itineraris i descripcions de Terra Santa, les series i estadístiques de provincies i vicariats franciscans en els segles XIIIè i XIVè, les cròniques llatines i en llengües vulgars dels mateixos segles, etc., tot plegat fonts precioses per a la historia de la geografía esploradora i per al coneixement de les misterioses terres de l'Asia sobre tot de la Tartaria o Catay, en aquella època. D'una manera especial, en aquest sentit, l'*Onomasticon geografico* amb les corresponents 3 cartes geogràfiques de l'Orient franciscà en iguals segles s'hauràn de tenir en compte el dia que's faci una publicació seriosa sobre la cartografía catalana mig-eval.

Una d'aquestes cartes, l'Atles que vàren donar a conèixer en Buchon i en Tastú hi es utilitzada diverses vegades per l'autor.

Apart d'això, resseguint les pàgines dels dos volums i valent-se un hom de les corresponents taules de noms propis i geogràfics, les quals potser hauría calgut detallar encara un xic més, però que així i tot faciliten la consulta del gros material acoblat, es troben sovint referencies a coses de la nostra terra. No és que l'autor hagi treballat precisament en cap dels arxius catalans, la importancia dels quals per a la historia de la seva Ordre haurà comprès al servir-se rescentment de les *Acta Aragonensia* den Finke; però entre la multitut de cròniques i altres fonts històriques antigues que ha consultat i posat a contribució es parla de tant en tant dels nostres frares, dels prínceps o d'altres personatges catalans. Així per exemple el capítol «Plures historiae de Petro Aragonie et filiis» del *Liber Historiarum S. Romanae Ecclesiae*, ms. del XIVè, d'Asís (BIBLIOTECA BIO-BIBLIOGR... II 104). Igualment de fra Pere d'Aragó, el famòs Menoret oncle de Pere III, se'n parla en un Catàleg franciscà (Cod. Oxoniens. Bodleian. Canon. Miscell. n. 525) (II, 62), en el *Chronicon seu Liber Ystorie plurime* de fra Joàn Elemosina, segons el ms. Bibl. Nat. París lat. 5006, del s. XIVè (II, 124) i en la *Chronica* de l'Amadi, s. XVIè (II, 173, 174). Fra Jeroni de Catalunya bisbe sufragani de Xina i després de Jaffa el qual intervè en les baralles entre venecians i catalans a Constantinoble en temps de Jaume II (I, 302; II, 192, 546, 547) i del qual promet el P. G. ocupar-se amb més deteniment més endevant és un personatge de la nostra historia encara poc conegut. Igual es pot dir de fra Domingo d'Aragó, llegat papal a Orient en el s. XIIIè (I, 103, 190, 215, 415; II, 324, 325, 331, 352) i fra Joàn *de Aragonia* que se'l troba a Bosnia en el s. XIVè (II,63). Hi ha referencies a Jaume I, tretes de la *Chronica minor* del «Minorita Erphordiensis» (I, 264, 265) i a la seva filla Sanxa morta a Jerusalem (I, 282), Alfons II (I, 329), Jaume II (I, 423; II, 210, 211, 477, 543, etc.), Constança de Sicilia muller de Pere el Gran (II, 476) que l'autor sembla confondre amb Constança d'Aragó-Sicilia muller d'Enric II de Xipre (II, 172, 173), Leonor d'Aragó, muller de Pere I de Xipre (II, 188) els dos infants Ferràn de Mallorca (II, 172, 186, 270, 527, 536), Joàn d'Aragó patriarca d'Alexandría (II, 114, 136) etc. L'autor té en compte, igualment, diversos documents interessants a la historia dels catalans a Romanía (II, 190 i ss. etc.), servint-se en general dels *Commemoriali* de Venecia, de la mateixa manera que altres documents interessen el comerç català, com la translació del cap de St. Bernabé, des de Xipre a Gènova feta per Menorets en una nau catalana, l'any 1342, segons la *Chronica* cinccentista de fra Cristòfol de Xipre (II, 211).

Un dels personatges més extensament tractats pel P. G. és Ramón Lull. Passen de 35 les planes que li dedica (I, 361-392, 430, 431; II, 518-521) amb l'objecte de presentar-nos-el com Apòstol de l'Orient en relació amb els mahometans i amb diversos pobles orientals. Així i tot els seus *Cenni biocronologici e bibliografici* de R. Lull constitueixen una bella monografía sobre'l gran escriptor, feta amb recte criteri, fugint d'apassionaments d'escola, enfocant d'una manera prou justa aquella personalitat tan complexa. «Più che compilare, diu, una nuova biografia di questo celebre uomo ormai troppo noto e forse troppo lodato, noi ci limiteremo a pochi cenni cronologici della sua vita, in questo punto molto complicata e incerta; e, in preferenza, lo studieremo nelle principali opere che egli scrisse molte per la rigenerazione dell'Oriente, fine tanto che lo preoccuppò per tutta la sua lunga vita. Altri già ce lo illustrano bellamente e come teologo non mediocre, e come mistico infiammato, filosofo sottile, apologista abile, e specialmente come poeta romanziere classico, riconosciuto perciò da tutti come il padre del romanzo e della poesia catalana...» Una cosa el preocupa en gran manera, i no sense alguna raó, i és reivindicar R. Lull d'alguns atacs que li dirigeix l'Hauréau en el vol. XXIX de l'*Histoire Littéraire de la France*. Aquesta darrera obra, pel demés, i no podía ésser d'altra manera, és una de les principals fonts de que's val el P. G.; altres són la Biografía de l'Anònim, fra Wadding, Sollier, Salzinger, P. Pascual, etc. La biografía d'en Lull és a base del seu itinerari que va descapdellant l'autor, en general amb bastant precisió i fixant-se d'una manera particular en els viatges de mestre Ramón per l'Orient i N. de l'Africa. Quant a Bibliografía luliana el P. G. tracta sols especialment d'una vintena de tractats relacionats de dret amb l'objecte de l'obra, tals com l'*Ars inventiva veritatis*, el *Liber de V sapientibus*, els diversos que esposen idees lulianes de creuada, etc. De tots se'n fan bons resums i se'n donen detalls dels principals manuscrits o impressions. Tot això en el primer volum de la *Biblioteca;* en el segón l'autor completa el seu treball amb l'adjutori dels diferents documents sobre en Lull, en els seus darrers anys, donats a conèixer per en Finke en les *Acta Aragonensia* (obra que utilitza el P. G.) al mateix temps que pel Sr. Rubió i Lluch en *Documents per l'historia de la cultura catalana mig-eval.*

Estem segurs que aquesta bio-bibliografía de R. Lull, escampada pel mon per medi de la *Biblioteca* contribuirà força a desfer certs prejudicis, esclarint devant molts estudiosos la noció encara

un xic tèrbola que's té de Ramòn Lull. Serà un bon servei que haurem d'agrair al seu autor. Entre tant esperem la publicació de nous volums de la BIBLIOTECA, on tractant-se ja de plé, del XIV^èn segle seràn moltes més les pàgines referents a Catalunya, terra tan franciscana i relacionada amb els pobles d'Orient, en aquells segles. L'autor, que segons tenim entès, n'està ben convençut, segueix de prop les publicacions del nostre país; una estada, però, entre nosaltres, escorcollant l'Arxiu de la Corona d'Aragó li donaría ocasió d'acoblar nous materials referents als estudis en els quals té guanyada, ja a hores d'ara, una justa reputació. — R. D'A.

OBRES ORIGINALS DEL ILLUMINAT DOCTOR MESTRE RAMON LULL. — *Libre de contemplacio en Deu* escrit a Mallorca & transladat d arabic en romanç vulgar devers l any M.CC.LXXii. Palma de Mallorca, Comissió Editora Luliana. 1906-1914. — 7 vols. in 8.° I (1906); II (1909); III (1910); IV (1911); V (1911); VI (1913); VII (1914).

Hem de saludar amb gratitut l'acabament de l'edició del magne *L. de contemplació*, l'obra capdal de la mística luliana, i una de les més considerables, en quant a l'extensió, que cap literatura romànica pugui presentar en prosa en el segle XIII^è. En Matheu Obrador i Bennassar que amb tant d'entussiasme ne començà l'edició en 1906, morí abans de tenir el goig de vèure-la finida, deixant preparats els materials per al vol. II. El tercer es publicà per cura d'en Miquel Ferrà; el IV i els següents foren transcrits per Mn. Salvador Galmés. N'Obrador tenía el propòsit d'acompanyar l'edició d'un llarg comentari il·lustratiu i d'un glossari, que la mort no li permeté dur a tèrme: la setantena de planes que ocupen les notes posades a la fi del volum I, ens donen idea de l'amplitut que somiava per a aquell comentari, fent-nos anyorar molt més la seva falta. Els continuadors de l'edició que han hagut de vèncer les moltes dificultats que duia aparellades la pèrdua del planejador de l'edició, just haver-la començada, s'han tingut de contentar amb afegir-hi curtes indicacions bibliogràfiques dels manuscrits que s'han descobert o han anat aprofitant-se durant l'estampació del llibre. I de segur que si la més notable d'aquelles troballes, o sigui la del gran codi doscentista de l'Ambrosiana, s'hagués fet un parell d'anys abans, el seu text és el que hauría servit de fonament a l'edició, donant-li un valor definitiu que ara no pot tenir. El manuscrit milanès del *L. de contemplació*, datat en 1280, es d'una importancia escepcional i ja ho comprengué així la *Comissió* mallorquina al disposar-ne la publicació de tres capítols de mostra a la fí del vol. IV. Els resultats que l'estudi del seu llenguatje i grafies ens donguin, han de servir de pedra de toc per a tota edició crítica no sols de Ramón Lull, sinó del remanent de la producció catalana de la tretzena centuria; perquè ja es sabut que son contadíssims els textes que se'ns conserven en trellats originals d'aquella època. Els manuscrits del *L. de contemplació* aprofitats per a l'edició són els seguents: *A*, del segle XIV^è, al Col·legi de la Sapiencia de Palma; comprèn sencer el text, llevat de 6 fulls, i es el que serveix de base a l'edició (fac-símil en el vol. III); *B*, del segle XV, a la Biblioteca Provincial de Barcelona; conté els llibres I-III; *C*, del segle XV, propietat del marquès de Campo-franco; conté els llibres I-II; *D*, del segle XV, a la Provincial de Palma, conté el llibre I (fac-símil a la pàg. 25 del vol. II); *E*, del segle XIII, a l'Ambrosiana de Milà (fac-símil al vol. IV), sencer; s'en anoten algunes variants des del vol. III; *G*, del segle XIV, a la Provincial de Palma; conté el llibre IV (fac-símil en el vol. V); *J*, vol. III de la transcripció feta en el segle XVII per fra Joan Guardia d'un antic text en pergamí; comprèn des del llibre V fins a la rúbrica 317 del VII; es conserva a la Provincial de Palma, lo mateix que'l vol. I de la mateixa copia; el II sembla perdut. L'Obrador cita encara dos manuscrits més, posteriors al segle XV, existents també a la Provincial de Palma, un del llibre III del Marquès de Campo-franco, i els 613 i 614 de la Biblioteca de Munic, citats en el catàleg d'en Halm; no'n dona descripció, ni sembla aprofitar-los per a l'edició. An aquest nombre, hi podem encara afegir dues hermoses copies del segle XIV, contenint els llibres III i IV, descoberts pel Dr. A. Gottron a la biblioteca del Seminari de Maguncia, i un altre, també fragmentari, contenint els dos primers llibres i procedent de Mallorca que hem vist en poder de l'antiquari barceloní. Sr. S. Barbra. Es ben abundosa, com se veu, la bibliografía del *Libre de Contemplació*, i fóra ben convenient establir la filiació i parentiu dels diversos manuscrits, respecte del de Milà, que segons *l'explicit* fou copiat directament de l'original luliá; a la vista de l'actual edició no es possible fer-ho, perque l'aparell de les variants no es suficient. Si'l text català del *L. de contemplació* era inèdit, havía estat en canvi publicat tres vegades en llatí: la primera fragmentariament (sols el *primum volumen*) per en Joan Petit a París en 1505. Més tart, en Salzinger traduí altre cop el llibre al llatí, estampant-se tal versió en els volums 9 i 10 de la Maguntina i en l'edició mallorquina d'en Capò i la Vda. Frau (1746-49). De les dues edicions ne dona mostra n'Obrador. Es llàstima que no hagués fet igual

amb l'antiga traducció continguda en el manuscrit 3,348 A de la Nacional de París, regalat pel mateix Lull a la Cartoixa de Vaubert. Altres copies llatines del *L. de contemplació* cita l'Obrador (I, 360) com existents a la mateixa Biblioteca: els manuscrits 17,819, 17,820 i 17,821. A Munic ne trobàrem tres de fragmentaries: la continguda en el manuscrit 10,494 del segle XV (el vol. I, i la distinció 39 del V); la del manuscrit 10,518, copiat a Berga en 1419 (vols. I i II), i finalment la copia de l'edició d'en Petit del manuscrit 10,577. De segur que aquesta llista podría augmentar-se, examinant altres biblioteques. — La transcripció d'un text tan extens, sembla feta amb tota cura, dintre del criteri que respecte del procediment empleat exposà N'Obrador en el primer volum de l'edició catalana de les *Obres de R. L.* Tal vegada no hagués estat de més donar una mostra, transcrita paleogràficament, de cada un dels manuscrits aprofitats en l'edició, lo qual al fixar les llurs particularitats gràfiques, haguera facilitat llur filiació. — J. R. B.

Obres Originals del Illuminat Doctor Mestre Ramon Lull [IX]. *Libre de Blanquerna escrit a Montpeller devers l'any* M.CC.LXXXiiij. Transcripció directa amb facsímils, proemi, mostres d'escriptura i variants dels més vells manuscrits per Moss. Salvador Galmés i En Miquel Ferrà. Palma de Mallorca, Comissió Editora Luliana 1914. [Estampa d'Amengual i Muntaner]. Volum in 8.º de pp. XX-512. Amb una fotocopia i un facsímil.

La Comissió Editora Luliana de Mallorca ha estat ben acertada en publicar l'any 1914, seguint entre la serie d'Obres originals d'en Lull, el *Blanquerna* llibre que haurà arribat a mans de la nostra gent en 1915, data conmemorativa del VIè centenari de la mort de mestre Ramón. El *Llibre de Contemplació*, el *Felix*, les principals obres rimades essent ja publicades en els nostres dies, cap obra luliana podía tenir més interès per als lectors catalans que la novela del *Blanquerna* no publicada d'ençà de 1521 quan fou «traduida» en valencià, per Joan Bonlabii, a Valencia. Això mateix feia que se la pogués considerar amb raó com obra encara inèdita, quant al text original. I no obstant poques obres entre les innumerables de la gran familia luliana, trobarem que mereixen més l'honor d'ésser col·locades entre les més belles produccions de tota la literatura catalana i que millor serveixen per a conèixer l'aspecte literari de R. Lull. El *Blanquerna* llibre pariò del de les *Meravelles* no li es inferior en valor artístic i si no es tan variat com el *Felix* en episodis novelescs, a voltes les seves planes li són superiors en emoció i naturalitat. Perque el *Blanquerna* tipus admirable de novela social, utòpica més que cap altra d'igual mena, té un fons tal de realitat, un caràcter tan pràctic que es difícil trobar-ne gaires que's puguin posar al seu costat, en tots els temps mitjos. L'intent de l'autor, que no es més que la ordenació final de tots els estaments de la societat vers un estat suprem de perfecció segons el qual «en tot lo mon no sia mas un lenguatje, una creença, una fé» (p. 364), serà irrealitzable, però el medi que hi ofereix per assolir-la son trets, sovint, de la vida pràctica. En mig de la trama novelesca que constitueixen els diferents episodis s'hi palpa la obra viscuda i els seus personatjes principals són gent com el comú dels homens. Perxò tot just vingut al mon l'infant Blanquerna «hagué dida sana en sa persona per tal que de sana let fos criat...» i en el seu primer any «altra vianda Aloma no donà a son fill sinó tan solament la let, car pel defaliment de fort digestio los infants en lo primer any no poden coure ni digerir les viandes altres, com son sopes de pa mullat ab let o oli que hom los dona, o altres semblants viandes que hom los fa menjar per força...» Igualment la vida en la qual estava Blanquerna en son ermitatge un cop hagué renunciat al papat, no es més que fidel tresllat de la que'l mateix mestre Ramón degué menar en el seu asceteri de Randa. Aquest aspecte autobiogràfic tan comú en altres tractats seus es manifesta també en molts passatges d'aquest llibre: unes vegades ell se'ns presenta sota la figura d'en Blanquerna, altres com Ramón lo foll, altres com aquell «home lec precurador dels infeels com venguen a Santa fé catòlica» (p. 352). En Lull, diguem de passada, no's descuida tampoc de citar a més de l'Evangeli (passim) i de les «cròniques» (p. 364), diferents obres seves. El mateix caràcter essencialment humà d'aquesta novela es veu en la frequent ausencia de lo meravellós: sols per excepció es pot trobar, per exemple, algún miracle de la Verge María (cap. 62).

Té, així mateix, el *Blanquerna* un cert valor històric no gaire comú en altres llibres seus. Algunes referencies s'hi fan a fets de la seva època, vgr. les al·lusions als reis d'Aragó i Mallorca (pp. 230, 257) a uns capítols de Predicadors a Bolunya (p. 336) i a Montpeller (p. 352) i als estudis de les dues ciutats (pp. 189 i 336) lo mateix que al de Miramar (p. 297), etc. Les referencies geogràfiques són abundoses: no sols cita llocs d'Occident com Lombardía, Toscana, Venecia (p. 367) i altres, sinó principalment races i terres orientals com per exemple Alexandría, Gorgia, India, Grecia (pp. 297, 338, 368), «una vila qui ha nom Tibalbert» «la terra on ix lo flum de Damiata», i «una terra qui ha

nom Girlanda» (p. 343), Turquía (p. 345), «una terra qui es dintre les arenes part una ciutat qui ha nom Gana» (p. 326) i altres països cap als quals sentía fretura d'anar (o aón potser ja hi havía estat) i dels quals en conta meravelles i fets extraordinaris propis del seu temps.

Altres tants documents interessants per a l'estudi de l'època son els molts passatges on s'hi parla dels jutglars, les referencies a institucions civils tals com el «consolat de la ciutat» (p. 257), el veguer. En certa ocasió parla d'«una crida qui sulia cridar vi» (p. 316). També hi surten Ribauts (p. 320) i Beguines (p. 94) i uns «homens que venían de Sent Jacme e anaven vestits en semblança dels apòstols... que eren de l'orde dels apostols» (p. 278). Fins ens interessen els noms de sants que hi son invocats, entre'ls quals n'hi ha de tan populars a la nostra terra com els apòstols St. Pere i St. Pau, Sta. Eularia, Caterina, Clara, St. Francesc, Domingo... aquests darrers quasi del seu temps.

Moltes més consideracions podríem fer sobre la llengua que hi ha emprat en Lull, llengua plena de vida i de frescor i flexible, sobre la força de sentiment de moltes de les seves planes, escrites amb passió (el cap. 8 — posem per exemple — on es recompta el cumiat de Blanquerna dels seus pares, amb l'oració que Aloma endreça a Santa María, plorant la pèrdua del fill que anava a allunyar-se de la llar, no's pot llegir sense pregona emoció), sobre l'alt sentit místic de la joia que hi ha encastada en el *Blanquerna* que es el *L. d'amic e amat*; aquest lloc, però, no és el més oportú. Quelcom ne diu, ja, el proemi que encapçala el volum, escrit en bella prosa pel diligent Mn. Galmés el qual aprofita, sobre tot, i transcriu, paragrafs d'en Menéndez Pelayo i de l'Obrador.

Mn. Galmés tracta també de l'any de composició del *Blanquerna* fixant-lo vers 1284, i del *L. d'amic e amat*, que n'es una interpolació, escrit segons creu amb probabilitats d'acert, durant l'estada a Miramar de 1276 a 1278, i acaba amb la descripció dels manuscrits de que s'ha servit per a la present edició. Són els següents: *A*. Cod. 610 Hisp., de la Biblioteca Palatina de Munic, mancat en el començament, el qual ha servit de base per a l'edició. *P*. Ms. espag. 478 de la Nac. de París també mancat del principi, versió provençalitzada, força interessant segons indica la mostra que se'n dóna al final del volum. Es igualment del XIVèn segle. *D*. Ms. de igual centuria que'ls anteriors, conservat en la Biblioteca Provincial de la ciutat de Mallorca. Conté amb altres obres lulianes el cap. V del *Blanquerna* (*L. d'amic e amat* i *Art de la contemplació*). A més l'edició valenciana de 1521 li ha servit per a suplir els primers capítols que manquen en el Ms. muniquès. Al nostre entendre hauría calgut afegir-hi la llista de tots els demés manuscrits catalans coneguts (del *L. d'amic e amat*), edicions i paràfrasis, així com de les diverses traduccions llatines, franceses i castellanes; això per a més exactitut, i per millor fer compendre als lectors poc familiaritzats amb la bibliografía luliana la fortuna d'aquest llibre, sobre tot del seu capítol V. Recordi's al propòsit que'l catàleg de l'Arias de Loyola cita una versió aràbiga del *Blanquerna*. Potser Mn. Galmés se'n ha estat de fer-ho per trobar-se quasi tota aquella bibliografía entre'l vol. XXIX de l'*Histoire littéraire de la France* i, sobre tot, l'edició que en Mateu Obrador publicà l'any 1904 del *L. d'amic e amat*. Nosaltres hi afegirem ara el manuscrit 74 de la Biblioteca Nacional de Madrid (segle XVI) que és una traducció castellana de dit llibret, el Cassanatense 2229, de Roma, segle XVII, que n'es versió llatina feta sobre la francesa de 1586; una copia d'aquesta mateixa edició francesa hi ha en el Ms. 3353 de la Nacional de Madrid. En la Marciana de Venecia en un bell Ms. del XIII-XIV (cod. CC, class. VI) es troba també el *L. d'amic e amat* en llatí.

La present edició es feta amb tota cura segons és consuetut de les publicacions de la Comissió Editora, i en són garantía els noms de Mn. Galmès i d'en Miquel Ferrà. Sols respecte a alguna que altra esmena al text, per exemple el canvi de la preposició *cor* per *car*..., tal vegada hi tindríen que dir els filòlegs. La presentació material també excel·lent. Acompanya al text la reproducció fotogràfica d'un fol del Ms. *A* (es llàstima que en lloc d'aprofitar-se una fotocopia, no s'hagi pogut oferir una fotografía directe) i un facsímil del Ms. *D*.

L'Institut d'Estudis Catalans, com es fa constar al principi del llibre, hi ha contribuit amb les fotocopies del text de Munic, de la seva propietat, fetes quan el viatge del plorat Sr. Obrador a Munic i Venecia a càrrec de la mateixa corporació, la qual també ha pagat les despeses de transcripció. — R. D'A.

PROBST, J. H. — *La mystique de Ramon Lull et l'Art de Contemplació*. — Münster, 1914. — VIII, 124 pp. (Band XIII, Heft 2-3 de les *Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters*).

L'*Art de Contemplació* constitueix un tractadet posat a la fi del *Blanquerna*, però revelant una formació independent, tal com el *L. d'Amic e d'Amat* del mateix llibre, o el *Libre de les Besties*

intercalat en el *Felix*. El Sr. P. n'ha fet una edició apareguda al mateix temps que'l *Blanquerna* de la Comissió Editora de Mallorca (en la qual ocupa les pp. 433-490), fent-la precedir d'un estudi filosòfic sobre la mística luliana, que no hem de judicar aquí. Com que'l Sr. P. ja manifesta que l'imprimeix sense cap pretensió literaria o filològica, se li poden disculpar algunes observacions poc fonamentades que deixa anar en el capítol de son llibre dedicat a l'apreciació literaria del text lulià. Per exemple sorprèn l'afirmació (p. 54) de que en la prosa luliana, tant en la sintaxi com en el vocabulari, s'hi transparenta netament el baix llatí (!). Tampoc passa d'esser una frase lafirmar poc més avall que tots els prosadors catalans, en Corella inclusiu, s'inspiraven en la prosa luliana. Les terminacions de les segones persones del plural en *ats, ets, ots*, no tenen res que veure amb els provençalismes que sovintejen en R. Lull (p. 55); són formes netament catalanes que perduren en la nostra llengua escrita en tot el segle XIVè i bona part del XVè. El simbolisme lulià va tenir certament imitadors a Catalunya, però la personificació d'idees abstractes en alegoríes, no va naixer amb R. Lull, que sovint acusa en aquest punt la influencia de la poesía cortisana i trobadoresca. Es llàstima que Mr. P. s'hagi embrancat en un camí que li és poc conegut i que és prou allunyat del camp de les investigacions filosòfiques a que es dedica. El text que publica es el del mateix codi muniquès editat a Mallorca, donant les variants més importants del text, fortament provençalitzat, de París. Coincidint en això amb l'edició mallorquina, copía a la fi el capítol *De la Passion de Jhesu Crist* qui's troba, probablement interpolat, en el manuscrit de París. S'hi podríen senyalar algunes faltes de lectura. Clou el llibre un glossari. — J. R. B.

REVISTES

— *Annales du Midi.* — Toulouse, (1913, pp. 58-64). — BERTONI: *«Arondeta, de ton chantar m'azir»*. Aquesta bonica poesía, que's troba anònima en el cançoner *O* i entre les d'en Guillem de Bergadà en *a*, és atribuida al nostre trobador per hàbils conjectures, tot republicant tan bella obra. Evidentment, l'autor sembla català i ignorem els motius que induiren an en Milà per a fer-lo aragonès. Judicant per la referencia que s'hi fa en la poesía, el Sr. Bertoni col·loca la seva composició en els anys 1181 (expedició d'Alfons d'Aragó a Tolosa) o 1213 (anada a Tolosa i mort de Pere el Catòlic), inclinant-se per aquesta segona data. Però recordarem que en Miret i Sans (*Els vescomtes de Cerdanya, Conflent y Bergadà*, 1901, p. 161) creu que la mort d'en Guillem de Bergadà ocorregué deu anys abans que la del seu rei Pere, pels volts de l'any 1203, sens dir-nos en què's funda, demostrant del cert que vivía en 1199. Es més probable, doncs, que en G. de B. se trobés entre'ls nobles catalans que acompanyaren a Tolosa al rei Alfons. — J. CALMETTE: nota crítica sobre'l llibre de l'Hurtebise, *Libros de Tesorería de la casa de Aragón*, p. 83. — MARCEL SELLIER: interessant *Chronique du Roussillon*, pp. 119-124. — J. CALMETTE: nota crítica del llibre d'en J. B. Sitges, *La muerte de D. Bernardo de Cabrera*, p. 132. — J. CALMETTE: nota crítica de l'edició de Messer de *Il Codice Aragonese* de la cort del rei Ferràn de Nàpols, en la primera meitat del qual abunden els documents en català, perdurant força temps l'influencia de la nostra cancillería. — LANGFORS: *Le troubadour Guillem de Cabestanh* (1914, pp. 5-51, 189-225). Vegi's l'article especial. — ANGLADA: *A propos d'un nom de lieu dans Peire Vidal* (p. 229). Verifica el lloc Alio (XXXIII, v. 54) amb Llo de Cerdanya, que abans era Alló, passant per les formes Alioni, Alio en els documents, segons comunicació del Sr. Pere Vidal de Perpinyà. — FR. GELABERT: nota crítica de l'estudi d'Abadal i Vinyals, *Les «Partides» a Catalunya durant l'Edat Mitja* (p. 295).

— *Archivio storico per la Sicilia orientale.* — Catania. — RAIMONDI, A.: *Relazioni fra Sicilia e Catalogna. Un'antologia di rime catalane in un ms. ventimiliano* (XI, 231-258). El manuscrit Vent. 92 de la Biblioteca de Catania fou senyalat ja per Savj López i Rubió i Lluch. Raimondi publica els textos poètics catalans que s'hi troben, a continuació d'un llarg fragment de la *Crònica* d'en Muntaner; les *Profecíes* d'en Turmeda, la *Dispensacio de la Senyora de Moxen*, i un fragment del *Debat entre Honor e Delit* de Jaume March. L'editor ensaja una reconstrucció del text de les *Profecies* a base dels mss. Escorial i Dalmases, publicats per l'Alòs, i del de Catania, que són els tres que coneixem, ja que'l de Carpentras sols conté la *Profecia de l'Ase*. V és el millor text i és el que ha escollit com a base l'editor. Ens permetem senyalar algunes correccions al text que estableix: 50, *per la lur pompa* E; 86, *ay dels que resten* E; 93, *no vull que sia* com DE; 99, *sia acurada* D; 106-113, puntuar amb coma després del v. 108 i treient els dos punts després del 109; 120, seguir la lliçó de DE; 134, *al gran paratge* com D; 137, *sera finada* E; 140, treure el punt i posar coma després del 141; 175, *vendra fortuna* com DE: és a dir, després de la bonança, vindrà mal temps a la *gran barca* (la iglesia?); 268, *la donchs sens falha* D; 269-280, són difícils de puntuar,

i segons la posició de les comes, el sentit canvía en absolut; tal volta s'hauría de posar coma després dels v. 275 i 277, treient-la després del 276; és a dir, que'ls genovesos, després de vençuts els de Bugia, prenen el cami de la montanya, es perden, són atacats i els catalans els salven; 311, conservar la lliçó de V, *a la gran illa;* 336, *perra* DE; 347, punt al final, coma després del 349 i punt i coma després del 351; 353, treure el punt; 360, treure el punt i coma i posar-lo després del 359; i 361; 364, *crut* D; 374, *m'ensennja;* 393, *d'aicell de Lira;* es tracta de Nicolau de Lira; 394, *per ço* D; 411, *florira l'arbre* DE; 435, punt o punt i coma després; 506 i 537, no fa falta escriure *roda* amb majúscula; 551, *tu cavalcada* DE; 566, seguir com demanava la rima la lliçó d'E; 590, *per lo gran xira* E; 625, *torn en flaquea* E ; 658, *lo gran paratge* E; 677, punt i en canvi treure el del 678; 713, treure el punt i posar-lo després del 715. — Després de les *Profecies* es publica la *Dispensacio de la senyora de Moxen* i els 215 versos primers del *Debat* d'en J. March, ja esmentat, amb els que's clou el manuscrit. — J. R. B.

— *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, lettere ed arti.* — Venecia. — CRESCINI, V. i TODESCO, V.: *La versione catalana dell'Inchiesta del San Graal* (LXXIII, parte 2.ª, p. 457-510). El manuscrit I. 79 sup. de la Biblioteca Ambrosiana, que conté la copia feta en 1380 per en G. Rexach de la *Demanda del Sant Grasal,* mereixía immediata publicació tant per son interès literari com llingüístic. El Sr. C., ajudat del Sr. T., l'ha empresa, prometent per a ben aviat l'edició del text sencer que sabem imprimirà la Secció Filològica de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. En l'article que'ns ocupa es publiquen a quatre columnes alguns fragments del manuscrit de Milà, i de les versions castellana, portuguesa i italiana, perquè's puguin apreciar millor els caràcters de la primera.

— *Bibliofilia.* — Recull d'estudis, observacions, comentaris y noticies sobre llibres en general y sobre qüestions de llengua y literatura catalanes en particular publicat per R. Miquel y Planas. Vol. I. Barcelona, 1911-1914. — Un vol. de 692 cols. amb innumerables il·lustracions en gravat i fototipia. — Es del tot impossible l'enumerar en una breu nota el riquíssim contingut d'aquest recull, noblement estampat i il·lustrat, i bona mostra de lo que pot assolir la iniciativa privada, generosa i patriòticament dirigida. Ens reduirem, doncs, a senyalar algunes de les coses més importants, agrupant-les en lo possible per assumptes i prescindint de les que's refereixen a la literatura catalana contemporania. Tampoc citarem els articles que per llur caràcter eminentment bibliogràfic han sigut ja ressenyats en el *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya.* L'autor-editor hi ha reproduit els pròlegs dels volums publicats de la seva *Nova Biblioteca Catalana;* no cal dir que tampoc hi tornarem a fer refencia. *a*) Notes bibliogràfiques: *Bibliografía de Ramón Lull en català* (659); íd. *del Joc d'Escacs* (17, 398); del *Partinobles* (628); del *Pierres de Provença* (516); del *Tirant lo Blanch* (455); de la *Biblioteca Catalana* de l'Aguiló (60); de les *Sagrades Escriptures* en català (249); *L'obra de la Biblioteca catalana* (57); *Butlles catalanes del XV^ên segle* (363); *L'Isop a Catalunya* (188); *Els textes catalans de la Visió delectable* (461); *Antics documents tipogràfics de Montserrat* (206); *Estampacions desconegudes den Rosenbach* (358). *b*) Edicions de textes: *Escacs d'amor: poema inédit del XV^ên segle* (413); *El Llibre de fra Bernat den Francesc de la Via* (547). *c*) Estudis sobre literatura catalana: *Estudi històric y crític sobre l'antiga novela catalana* (163). Quan s'hagi acabat de publicar aquest treball, ne parlarem detingudament.

— *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras.* — Barcelona. — MIRET I SANS, J.: *Pro sermone plebeico* (VII, p. 30-41, 101-115, 163-185, 229-251, 275-280). Important col·lecció de documents dels segles XI, XII i XIII escrits parcial o totalment en català. Alguns són reproduits en facsímil. Es interessant la menció de la llengua catalana, anomenada *sermo plebeicus,* en un document notarial de l'any 1138, que ja havía sigut publicat pel Sr. Moliné Brasés (p. 102). Són també dignes de notar-se tres documents (p. 277 i ss.) escrits en català i datats a Jaca, territori avui del domini llingüístic aragonès, en la segona meitat del segle XIII^è. — SAGARRA, F. DE: *Una oració catalana del segle XIV^è* (VII, pp. 45-47). Sembla traducció d'una oració llatina atribuída a Sant Tomàs d'Aquí. — ALABART, G.: *Exposició sobre lo llibre «de civitate Dei» de S. Agustí* (VII, 58-70, 140-151, 193-215, 252-262, 302-317, 374-383, 458-463, 516-526). Continuació, no terminada encara, del text de la biblioteca del Seminari de Barcelona començat a publicar en volums anteriors del *Boletín.* No es tracta d'una obra original, com sembla creure l'editor, sinó que es traducció de la francesa den Raoul de Presles. — MOLINÉ BRASÉS, E.: *Adició als textes catalans-provençals* (VII, 137-140). Reprodueix els versos 1285-1397 de l'edició d'en Cornicelius de la novela *So fo e'l temps c'om era iays* d'en Vidal de Besalú, que són els que corresponen, amb variants, a l'interessant text que d'ella en descobrí l'editor. Afegeix una rèplica, feta amb injusta acritut, a la Crònica del passat ANUARI (p. 740) on es senyalà la paternitat d'en Ramón Vidal del text publicat

pel Sr. M. — MOLINÉ BRASES, E.: *Receptari de Micer Johan* (VII, 322-336, 407-441). Reproducció d'un text de medicina, datat en 1466, que forma part de la biblioteca d'aquest afortunat bibliòfil. — POU, J. M.: *Sobre Fray Anselmo Turmeda* (VII, 465-472). Publica i comenta una interessant butlla de l'antipapa Benet XIII (22-IX-1422) dirigida al renegat mallorquí i indultant-lo de la seva apostasía, ja que ha mostrat desitjos de convertir-se. L'editor creu amb fonament que aquest arrepentiment fou sols fingit. Fa després una curiosa comparació de la llegenda de la conversió i martiri de fra Anselm, amb el martiri de fra Esteve d'Hungría, que suposa originà la invenció de la primera.

— *Bolletí de la Societat arqueològica luliana.* — Palma de Mallorca. — GRIERA, A.: *Lo Libre dell Nudriment he de la cura dells ocels los quals pertanyen ha cassa* (XIV, 321-326). Aquest curiós text havía estat ja publicat, encara que l'editor sembla ignorar-ho, en el vol. XII del *Recull de Textes catalans antichs* (Barcelona, 1910), on es reproduí també en facsímil l'edició que en Rigaut ne feu a París en 1612. Fóra interessant comparar aquest llibre amb els francesos del mateix tema i, sobre tot, amb el *Tratado das enfermidades das Aves de Caça* del portuguès Mestre Giraldo, que s'aprofità d'un *liuro de alveitaria que fez Theuderique* (V. *Revista Lusitana*, 1910; p. 164). L'edició d'en G. va acompanyada d'un útil vocabulari. Hem de fer observar que'l G. Correger de Mallorca metge traductor del *Thederic*, res té que veure amb el fra P. Correger citat a les *Cobles de la Divisió* d'en Turmeda (no a la *Disputacio de l'Ase*). — LLABRÉS, G.: *Consueta de la Nit de Nadal* (XIV, 38-46). Es la primera de la col·lecció que descobrí l'autor en un arxiu mallorquí (cf. *Revista de Archivos*, V. 921). L'autor o copista sembla ésser un tal Miquel Pasqual de Buger, i va datada en 1599. Fa molt interessant aquesta consueta la introducció, en forma dialogada, del *Cant de la Sibila*, que aquí apareix bastant diferent de les altres versions impreses.

— *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya.* — Barcelona. — SERRA I VILARÓ, J.: *Cançoner del Calic* (XXIII, 20-27, 52-61, 80-90, 101-110, 185-188, 223-231, 245-258, 316-343; XXIV, 10-27, 42-52, 67-76, 99-105). Copiós recull de cançons populars recullides de viva veu a Bagà; moltes d'elles són polítiques i d'assumpte modern i vulgars de composició, però no deixen de trobar-s'hi versions curioses de cançons més antigues. La lletra va acompanyada de la melodía i d'alguns comentaris explicatius, sobre tot en les de caràcter local.

— *Butlletí del Centre Excursionista de Vich.* — DR. JOAN B. PALMIERI: *El còdice Summa Institutionum Placentini del Museu Episcopal de Vich* (VII, 129-135). És un estudi del ms. provinent del Capítol de la Sèu de Vich, avui exposat en el Museu Episcopal, fent notar la importancia bibliogràfica que li dóna el fet d'aclarir-nos el dubte sobres quina fou la adició que el Placentí feu a la Summa del Rogeri. Unicament el ms. de Vich, en efecte, conté l'obra original del Rogeri amb el complement que el Placentí, pregat pels seus deixebles, escrigué a Montpeller, on havía fundat una escola de Dret en la segona meitat del XII^{èn} segle.

— *Escuela española de arqueología e historia en Roma.* — *Cuadernos de Trabajos.* II, Madrid, 1914. — PIJOÀN, J.: *Miniaturas españolas en manuscritos de la Biblioteca Vaticana* (pàgines 1-20). Aquest estudi interessa principalment als historiadors de l'art, però l'assenyalem perquè dóna noticia d'alguns manuscrits catalans desconeguts, que's troben a la Biblioteca del Vaticà. Dels descrits pel Sr. Pijoàn és tal volta el més important el Vat. lat. 4,804, contenint una versió catalana de la medecina de G. de Cauliac. El ms. és del segle XV i bellament il·luminat. El G. de Cauliac fou imprès a Barcelona en 1501. — ALÒS, R. D': *El manuscrito ottoboniano lat.* 405, *Contribución a la bibliografía luliana* (pp. 97-128). Descripció de 35 tractats lulians, la major part inèdits, que s'hi contenen, i publicació del desconegut text llatí del *L. de consolacio d'hermità*. Per sos caràcters paleogràfics és aquest manuscrit un dels més dignes d'estudi de la nombrosa bibliografía luliana.

— *Estudio.* — Barcelona. — NICOLAU D'OLWER, L.: *Introducción al estudio de la literatura catalana* (núm. 21 i ss.) — En aquesta revista ha començat a publicar l'amic Nicolau un sòlid i ample estudi de conjunt sobre la formació i desenrotllo de la nostra literatura. Amb la detenció que's mereix ne parlarem en l'ANUARI pròxim quan s'hagi acabat de publicar.

— *Estudios Franciscanos.* — Barcelona. — BARCELONA, A. M. DE: *El infante Fray Pedro de Aragón* (XIII, 204-215). Continuació d'un estudi publicat en volums anteriors sobre la personalitat de l'infant Pere. Es comencen a publicar unes revelacions en llatí del noble Menoret sobre la restitució de la Sèu Apostòlica a Roma. Es troben en un manuscrit del Vaticà.

— *Estudis Universitaris Catalans.* — Barcelona. — PUJOL I TUBAU, P.: *De la cultura catalana mig-eval: una biblioteca dels temps romànics* (VII, 1-8). Interessant arreplega de donacions de llibres litúrgics fetes en els segles X i XI a la catedral de la Sèu d'Urgell. Publica després un

notable inventari de la mateixa biblioteca, datat l'any 1147, on crida l'atenció l'aparició d'alguns textes clàssics (Homer, el llatí segurament, Horaci, Virgili, Terenci, Salusti, Lucà, Persi, Ciceró *de amicitia i de oratore*). Es citen, además, sense detallar-los, 25 llibres de gramàtica. — RUBIÓ, J.: *Un text català de la profecía de l'Ase de fra Anselm Turmeda* (VI, 9-24). Publicació del text que ofereix el ms. 336 de Carpentras, únic conegut que dongui l'original català de la Profecía. — NICOLAU D'OLWER, H.: *Literatura catalana (notes i comentaris)* (VII, 163-181). I - II. Important contribució a la biografía de Jordi de S. Jordi. III. Aclaració a un fragment del *Spill* de J. Roig, relacionant-lo amb un passatge dels *Proverbis* de Guillem de Cervera. — GOTTRON, A.: *Ein lullistischer Lehrstuhl in Deutschland um* 1600? (VI, 221-223).

— *Revista de Filología Española*. — Madrid. — ASÍN PALACIOS, M.: *El original árabe de la «Disputa del Asno contra fr. Anselmo Turmeda»* (I, 1-51. Publicat també en tiratge apart; Madrid, 1914. 55 pp.) — El Sr. Asín ha descobert que la *Disputa* d'en Turmeda és un plagi indiscutible, en quant a son desenrotllo general i als arguments aduits en contra de la tesi de l'ase, de la *Disputa dels animals* continguda en l'enciclopedia aràbiga dels Germans de la Puresa. Però el Sr. A. va massa lluny en ses conclusions, desconeix (p. 50) el veritable mèrit literari d'en Turmeda i, sobre tot, sa posició d'esperit absolutament original. (Cf. CALVET, *Fray Anselmo Turmeda*, p. 223.) El capítol de l'elecció del rei (que recorda el *L. de les besties* de R. Lull, al que'l Sr. A. anomenaría també un plagi), la traça amb què en T. concentra l'argument que saqueja, donant-li vivor dramàtica, l'incrèdula ironía que anima sempre l'estil, sense parlar dels vuit eximplis dels pecats capitals, models de narració desenfadada, són elements suficients per apreciar l'agut flaire literari d'en Turmeda. Però'l Sr. A. oblida, además, el personalíssim caràcter del llibre, i son color local que's manifesta sobre tot en les historietes anticlericals que s'hi intercalen. D'un llibre didàctic d'abstracta severitat ne fa en T. una novela demolidora en el fons i del més gran valor popular i català en la forma. I en això precisament és on sobressurt l'*ingeni* del frare mallorquí que'l Sr. A. posa en dubte. No's pot judicar, amb el nostre criteri actual, la originalitat externa, poques vegades manifesta, dels escriptors mig-evals. — GARCÍA VILLADA, Z.: *Poema del abad Oliva en alabanza del monasterio de Ripoll. Su continuación por un anónimo* (I, 149-161). — Heus-aquí una ben interessant contribució a l'estudi de la poesía catalanollatina mig-eval. El P. García Villada publica novament el tan conegut poema *In laudem Monasterii Rivipullensis*, al qual fa seguir — per primera vegada, i d'aquí el més gran interès d'aquest article — una que ell anomena *continuació* de la obra de l'Abad Oliva. Es tracta de 10 dístics anònims — fets a la manera oliviana, però amb menys de regust clàssic — en elogi del primer abat de Ripoll subjecte a Sant Víctor de Marsella, Bernat, que regí el monastir desde 1071 fins a 1102. «Para la edición de estos versos, nos servimos — diu G. V. — del manuscrito 372 de la *Collection Baluze*, existente en la Biblioteca Nacional de París. Este manuscrito es un *Catalogue des manuscrits de l'Abbaye de Ripoll*, escrito para Esteban Balucio en 1649. El que lo hizo tuvo la feliz idea de copiar de cuando en cuando las subscripciones y los poemas cortos que en los códices iba encontrando. Uno de ellos es el presente. El códice en que se hallaba era el 80, el cual tenía por título *Expositiones Bedae euangeliorum simul cum explanatione Paschali et Guisliberti*. Este códice, que debe ser el 57, de que habla Villanueva, pereció en el incendio de 1835. De ahí la importancia de la copia de París.» Cal rectificar algunes inexactituts. En primer terme, el ms. Baluze 372 no és tal *Catalogue*, sinó una Miscel·lànea, que té 195 folis, dels quals sols n'ocupa que 30 (del 1 r.º al 30 r.º) la *Lista de los libros manuscritos en la libraria* (sic) *del Monasterio de Ripoll a los 28 de Agosto* 1649. Aquesta *Lista*, que no obstant son títol, està en llatí, comprèn 284 mss. La descripció dels 47 primers va repetida, millorant la lletra, del foli 31 r.º al 41 r.º En quant a «poemas cortos y subscripciones», apart del que publica el P. G. V., no hi ha res més, en la descripció del ms. 80, que'ls tan coneguts versos de Gervard a la *Vita Caroli* d'Eginhard, i en la descripció dels altres mss., res absolutament.

Per a establir el text del poema d'Oliva, el P. G. V. s'és basat en la dita copia de París i en la del P. Villanueva, no obstant que igual importancia que elles, per haver sigut feta sobre'l mateix manuscrit de Ripoll, té la de D. Pròsper de Bofarull. La part històrica dels textos va comentada amb fragments de la *Brevis historia monasterii Rivipullentis* i dels *Gesta Comitum*. Cal observar que'l dístic

Hinc *Ermengaudus Sunieri* nobile pignus
Perditus, heu, gladio, hac requiescit humo

és indubtable que no's refereix pas a dos comtes — Ermengol i Sunyer — sinó a un de sol, Ermengol, fill de Sunyer. Per error de lectura, o per descuit, falten indicar tres variants del ms. Ba-

luze 372 en els dístics d'Oliva: vers 5, *choralis;* 20, *Guiffredus;* 29, *supplex.* No s'indica tampoc que'ls versos copiats es troben, en el ms. de referencia, en els folis 11-12 r.º; hi falten, ademés, variants del Villanueva. — L. N. D'O.

— *Revue Catalane.* — Perpinyà. — PONS, J. S.: *Quelques prières des senyadors* (VII, 47-54). Recull de sis oracions populars en vers, preses de la tradició oral, que val la pena de comparar amb les del mateix caràcter que's deuen trobar a Catalunya. — PONS, J. S.: *Un classique catalan des XIVe-XVe siècles: Mossen Jordi de Sant Jordi* (VIII, 45-55). Comentaris a la valua literaria de sos versos i reproducció de l'*Enyorament.* — AMADE, J.: *Albades* (VIII, 56-59). Ne reimprimeix una de publicada per M. Aguiló en son *Cançoneret* i un altre donada a conèixer per en Milà en la *Miscellanea* Caix. A propòsit d'aquesta, es fan curioses comparacions amb algunes *corrandes* rosselloneses, de les que presenta reminiscencies.

— *Revue Hispanique.* — New-York-París. — MIRET I SANS, J.: *El sermó de Sant Nicolau* (XXVIII, 390-395; dos facsímils). Noves rimades de caràcter burlesc, del segle XIV, en les que sembla al·ludir-se a un bisbe de Tortosa. — MOLINÉ BRASÉS, E.: *Textes vulgars catalans del segle XV* (XXVIII, 396-441). Formen un recull digne d'ésser estudiat, de composicions religioses la major part en vers i de caràcter popular; és molt interessant la versió dialogada de la Profecía de la Sibila per a ésser cantada en les matines de Nadal. — FOULCHÉ DELBOSC, R.: *Romancero de Barcelona* (vol. XXIX, pp. 121-194). Reproducció de les peces contingudes en el manuscrit X. 9. 25 de la Universitat de Barcelona, que ja va ésser descrit per en Milà (*Jahrbuch f. rom. u. engl. lit.*, IV). Es llàstima que l'editor no hagi conservat les curioses grafíes del copista català d'aquest recull de versos castellans del segle XVII.

— *Romanía.* — París. — AMÉDÉE PAGÈS: *Poésies catalanes inédites du ms. 377 de Carpentras* (1913, pp. 174-203). Es sabut que un fragment d'aquest cançoner se troba en el ms. Esp. 487 de la Biblioteca Nacional; quasi tots els textes, havent estat publicats (el darrer per en Jordi Rubió, *Un text català de la Profecia de l'Ase de fra Anselm Turmeda,* «Estudis Universitaris», VI, 1913, que en Pagès no ha pogut conèixer), restaven gairebé només els que ara s'imprimeixen. En veritat són dos: primer, una novella en noves rimades que comença per *Sim cavalquey un bon mayti,* que en P. titula conte d'amor; consta de 684 versos, restant enlaire; l'editor n'explana l'argument en poques paraules precedides d'una succinta noticia d'un dels aspectes de les lletres catalanes en temps de Joan I. Segonament, publica en P. les *chansons en l'honneur du Sacré-Cœur de Jésus,* títol impossible, com tothom sab, en cap text mig-eval per tant com la devoció al Sagrat Cor de Jesús tot just s'inicía al XVIIèn segle i la veritable propagació fou obra del segle passat. En efecte, l'epigraf exacte que porta el manuscrit és: *Cobles fetes per lo preciors cors de Jhesu Christ per alguns homens de Valencia.* Se tracta, doncs, de cos de Jesucrist i en cap manera de sagrat cor de Jesús. Consisteixen aquestes cobles en set obres poètiques prou aprovençalades i que formen potser la col·lecció més antiga de poesía feta per valencians (1387-1392) amb intent de concurs. — ID. (1914, pàgina 105). L. SPITZER proposa algunes correccions al conte d'amor publicat per en Pagès.

— *Ruscino.* — Perpinyà. — BERGUE, P.: *La langue et la versification des poètes roussillonnais. Talrich. Pépratx. Boher* (III, 83-91). — VIDAL, P.: *Introduction à un Manuel d'histoire de la Littérature catalane ancienne* (III, 133-150). Indicacions bibliogràfiques, judiciosament comentades, dels estudis més importants publicats sobre la nostra literatura. Aquestes noticies no van agrupades segons l'assumpte de que tracten, sinó segons la nacionalitat de llurs autors. — VIDAL, P.: *Les Catalans et les pays de langue catalane* (III, 257-275). Exposició sobria i ben feta dels caràcters de la llengua catalana i de l'extensió geogràfica i cronològica de la seva literatura, destinada segurament a servir de capítol primer del *manual* promès pel Sr. V. en l'estudi citat més amunt. — BERGUE, P.: *La langue et la versification des poètes roussillonnais* (III, 277-303). L'autor fa algunes observacions interessants de caràcter llingüístic, però emplea moltes denominacions impropies. Per exemple, no's poden anomenar diftongs les combinacions *aa, ía, iá, oà,* etc. Amb l'any 1913 termina la primera serie de *Ruscino,* que ha de continuar publicant-se sota els auspicis de la *Société d'Archéologie et d'Histoire du Roussillon et de Philologie catalane.*

SECCIÓ JURÍDICA

Moviment corporatiu.—Continuà el Col·legi d'Advocats de Barcelona en la tasca de què parlàrem a l'anterior ANUARI, i en desembre de 1913 inaugurà la *Biblioteca jurídica de Catalunya*. En aquell acte solemnial el degà del Col·legi enaltí la importancia, transcendencia i significació d'aplegar en un lloc especial els llibres de lleis i dels tractadistes, els manuscrits contentius de costums i de l'expressió activa del Dret, i fou llegida la memoria *El Dret català a la Illa de Sardenya* (1), en què D. Josep O. Anguera de Sojo féu relació de l'encàrrec que la Junta de Govern de l'esmentada corporació li conferí de practicar en aquella illa d'historia accidentada investigacions relatives a la comunicació del Dret català. Consignà el Sr. Anguera que la historia del Dret de l'Illa de Jaume II i Pere III ve a ésser com la historia i la interpretació paral·leles, del Dret a Catalunya, com ho proven d'una manera especial els documents del municipi de Càller, el qual podría ésser anomenat *Nova ciutat de Barcelona*, ja que prengué la legislació d'aquesta, reunida en el Llibre verd, la rúbrica del qual és la de *Privilegia et Constitutiones Civitatis Barchinone que locum habent in Castro Callari*, sense que hi hagués cap imposició; de manera que al costat del Dret de Catalunya floreix el d'elaboració propia, i a la fi ambdós es fonen en un Dret únic. Passà revista, l'Anguera, a la bibliografía jurídica sarda; examinà l'autonomía de l'Illa sota la dominació catalano-aragonesa; digué que la recepció del Dret català, que començà per ésser un fet a Càller, també tingué lloc a Alguer i paulatinament a les altres poblacions de l'Illa, en les quals es generalitzà, igualment, la parla catalana, de la qual cosa es prova la col·lecció estampada en el segle XV per Francesc Carroç, senyor d'Arborea, amb el títol *Capítols e ordinacions de la ciutat de Terranova e encontrada de Geminis;* descrigué el sistema parlamentari sard com idèntic al de Catalunya; esmentà els estatuts de les Universitats callerasa i de Sàsser com presos dels de Lleida, i l'organització de la Reial Audiencia i la Cancellería a semblança de les catalanes, i provà que en general totes les institucions públiques del Dret sard reproduiren o almenys remembraren les similars de Catalunya, com en el Dret privat les reprodueixen la successió especial dels impúbers, el testament davant del rector, el sagramental, la llibertat de contractació en els capítols matrimonials, la separació de patrimoni dels conjunts, l'esponsalici, el dret de l'any del plor, la tenuta, la simultania detracció de les quartes legítima i falcidia, la prescripció trentenaria per a tota mena d'accions, causes i drets, els testaments *inter liberos i ad pias causas*, l'inventari fet com era d'estil a Barcelona, i altres que existíen sense perjudici del paral·lelisme d'un dret propi originari o que amb aquest coexisteix. Fruit, diu l'Anguera (i no sense raó) fou la implantació espontania de tantes institucions, del procediment de Catalunya, en la formació de son Dret intern, inspirat en una enlairada interpretació de la màxima «quiscuna gent a si meteix elegeix propia lley per sa costuma», consagrada en l'Usatge *Unaquaeque gens;* en força de la qual interpretació els legisladors respectaren la llibertat de fer ordinacions els municipis, de contractar els particulars, de transigir i de testar (pel qual motiu les institucions creixeren sense lleis i més es troben als manuals dels notaris que en preceptes escrits), el Dret romà fou acceptat com a dret de gents, el poble restà sobirà, la terra no es reduí a ésser el compliment d'una condició per a l'existencia de l'Estat, i el poder públic tan sols intervingué, en cas de conflicte entre diverses institucions, concretament i exclusivament per al conflicte, essent penyora certa de seny i d'equitat.

Exterioritzà el mateix Col·legi l'interès per l'avenç del Dret i la Legislació. El seu delegat a la XXVIII conferencia de l'Associació de Dret Internacional (Madrid, 1-6 octubre de 1913), senyor Trías i Giró, presentà una Memoria sobre *Las personas jurídicas de fin no utilitario en Derecho internacional* (2) per a la Conferencia que l'any 1914 s'havía de celebrar a Brussel·les, i malaventuradament fou sospesa; i una altra memoria amb el títol *De l'autorité et l'exécution des décisions judiciaires, et des sentences arbitrales et d'amiable composition en matière contractuelle civile et comerciale* (3).

Finalment, promogué la reunió, sota el seu patronat, d'un Congrés de Legislació Elèctrica.

A l'Academia de Jurisprudencia i Legislació, també de Barcelona, l'any 1913, el President, D. Joàn Maluquer i Viladot, llegí el discurs inaugural *Noticia acerca el nuevo derecho político admi-*

(1) Barcelona. Imprenta Editorial Barcelonesa, 1914.
(2) Barcelona. Jepús, 1914.
(3) Publicada pel col·legi d'Advocats en el fascicle de la *Revista Jurídica de Cataluña* dedicat a la memoria del senyor Trías i Giró.

nistrativo de Canarias (1), contentiva d'un estudi dels antics cabildes de l'arxipèlag, i la relació crítica del Dret novíssim; D. Tomàs Fontova, en donar l'última serie de conferencies organitzades sota la protecció de la Diputació Provincial de Barcelona, desenrotllà el tema *La legítima dels fills a Catalunya* (2), examinà aquesta institució des dels punts de vista filosòfic, històric i positiu, i assenyà les reformes aconsellades pels actuals estats jurídic i social; i D. Rafel Gay de Montellà exposà, en una altra conferencia, els *Problemes de Dret civil amb relació a la legislació hidràulica* (3). L'any 1914, el president, D. Guillem A. Tell, llegí el discurs inaugural sota el tema *Un siglo de escuela histórica* (4), el naixement de la qual escola assenyala en el romanticisme foragitador del filosofisme del segle XVIII, i donà una conferencia sobre *El Registro de la Propiedad en Egipto en la época romana* (5); D. Enric Lanfranco disertà sobre *El pacto compromisorio en las escrituras de sociedad mercantil* i els *Contratos marítimos de Mota y participación en madera*, i es discutí amplament l'expansió que s'ha de donar a la legislació relativa a societats mercantívoles.

Bibliografía. — I. *Llibre del Consolat de Mar.* — *A*) Molt satisfactoria és la readquisició de la primera edició d'aquest llibre. Tan sols un exemplar se'n coneixía: l'existent al Museu Britànic, de què donà compte en Haebler (*Bibliografía ibérica del siglo XV*, n.º 163). L'eximi i meritíssim bibliòfil D. Isidre Bonsoms ha enriquit el seu preuat aplec de llibres, existent avui a Valldemossa, a l'illa de Mallorca, amb un altre exemplar procedent de la col·lecció Huth i en el qual hi ha un certificat, estès per encàrrec del llibreter de Londres B. Quaritch, fent constar la seva identitat amb el del Museu Britànic, fòra que aquest en el foli 45ª no té les caplletres amb dibuixos que es troben a l'altre. L'examen d'aquell, del qual és afortunat possessor en Bonsoms, permet ampliar la descripció feta per en Haebler i els seus predecessors. El llibre es un volum en foli menor, de 139×205 mil·límetres de caixa, en lletra gòtica, a dues columnes i sense colofó. El nombre de ratlles és desigual (35, 36, 37 i 38). Tots els capítols tenen caplletres treballades, estampades després del text. No té foliació, ni els primers 59 folis tenen signatures, que, després, comencen la *f* (quinternus fins a la *m. v.*: *n* és sextern, i *o* és quatern). Tampoc tenen signatura els darrers vuit folis. El text, que comprèn 128 folis, ho és del que serví per dues crides: un del ver *Llibre del Consolat*, tal com el descrigué en Haebler i que fineix amb les mateixes paraules FO FETA LA PRESENT CRIDA PRE EN RA | PHEL PUIOL CORREDOR DE LA CIUTAT | DE BARCHENONA A xiiii D NOHEM | BRE. ANO dñe. M.cccc.L.viii AB | DUES TROMPES PER LOS LOCHS ACUSTU | MATS E FORA LOS LOCHS ACUSTUMATS | EN LOTGE. Segueix la desconcertant quatreta, d'un llenguatge aragonesat:

Este libre ansi hordenado
De doctrina tant perfeta
Todo por su uia recta
Deu bendicto es acabado.

Ve un foli en blanc amb la filigrana floreta de sis pètals; vuit folis d'estampació més correcta i que comencen amb les paraules SEGUEIXEN LES ORDINACIONS NOUAMENT FETES i fineixen FONCH FETA LA PRESENT CRIDA PER MI | ANTHONI STRADA CORREDOR DE LA CIU | TAT A TRES DE JUNY ANY MIL CCCC | VUYTANTAQUATRE | ACI ACABEN LES ORDINACIONS | NOUMENT FETAS SOBRE LES SE | GURETATS MARITIMES.

Haebler diu que l'estampació d'aquest incunable és de les lletres empleades per en Nicolau Spindeler a les seves produccions tarragonines, i que, essent gairebé segur que es féu a Barcelona, s'ha d'aproximar cronològicament, tant com sigui possible, a les estampacions tarragonines d'en Spindeler, i per aquest motiu el suposa fet vers l'any 1484. Aquesta és la data de la crida que forma el segón contingut del volum i que pertany a un període de més avenç de la tipografía catalana respecte del que forma el primer contingut, a què es refereix la crida feta l'any 1458. Per això cal suposar que l'estampació d'aquest primer contingut, o sia, verament, del *Llibre del Consolat*, fou realitzada abans de l'any 1484, fixat per en Haebler.

B) De doldre és que en un llibre tan ben escrit com és el publicat recentment pel professor de la Universitat de Catania, Riniero Zeno, *Storia del Diritto marittimo nel Mediterraneo*, sigui citada,

(1) Barcelona. Jepús, 1913.
(2) *Revista Jurídica de Cataluña*, t. XX, ps. 129 i 209.
(3) *Revista Jurídica*, t. XIX, p. 323.
(4) Barcelona. Imprenta Elzeviriana, 1914.
(5) Barcelona. Casa de Caridad, 1914.

com a primera edició del *Llibre del Consolat*, no aquella de què acabem de parlar i sí la que fou segona, estampada l'any 1494. D'altra part, s'ha de fer a l'esmentat professor la justicia d'haver-se ocupat fidelment d'aquest llibre, reconeixent la seva paternitat catalana i rebatent ço que sosté en Schaube.

C) Per l'estudi dels precedents del mateix llibre del qual es fa menció, té importancia l'obra *The Rhodian Sea-Law*, publicada, segons manuscrits, per Walter Ashburner (Oxford). A més, a la terça part de la introducció es fa una confrontació del sistema bisantí en el Dret marítim amb els dels pobles mediterranis, inclòs el *Llibre del Consolat de Mar*, mereixent-li particular examen l'*agermanament*. L'E. Brandileone, de Bologna, en un article crític (Revista *Byzantinische zeitschrift*, 6 agost 1914, ps. 253-260), féu l'exposició i el judici d'aquesta obra, i respecte de l'*agermanament* diu que el *Llibre del Consolat* conté moltes particularitats originals, essent notable la de què en lloc de constituir-se l'agermanament de persona i persona, com arreu, es constitueix entre cosa i cosa, agermanant la nau i l'haver, el qual es troba també a les *Costums escrites de Tortosa*, els preceptes de les quals relatius al dret marítim són reproducció dels del *Llibre del Consolat*.

D) Un ver aconteixement fou l'estampació per Henrich i C.ª, en 1914, del *Llibre del Consolat de Mar*, amb «noticies bibliogràfiques, històriques i lingüístiques i amb un apèndix de notes i »documents inèdits relatius a la historia del Consolat i de la Llotja de Barcelona», per D. Ernest Moliné i Brasés. Des de l'any 1645 no havía sigut estampat a Catalunya, en son llenguatge originari, català, l'esmentat llibre, any en què es publicà la darrera edició oficial amb el títol *Llibre de Consolat dels fets marítims*. En Campmany el publicà (a. 1791) a Madrid en castellà i català (1), en Pardessus a París (a. 1831) en català i francès, en Travers Twis a Londres (a. 1874) en català i anglès; i en diversos paratges es publicaren edicions castellanes, franceses, italianes i alemanya, com abans havía sigut estampat, dues voltes, en holandès. La nova edició catalana no és verament una edició crítica, emperò gran és la seva valua per ésser feta a base de les que a les primeríes del segle XV arreglà *oficialment* en Francesc Celelles, l'acceptació obtinguda per la qual, com diu en Moliné i Brasés, marcà el moment de la fama mundial del *Llibre*, reproduït, des de llavors, com a cosa cristal·litzada i definitiva, amb invariable identitat, i pel resultat de la compulsa del text d'en Celelles amb els còdecs, especialment amb el recòndit en l'Arxiu Històric de Mallorca. No s'ha reduït la tasca d'en Moliné a la presentació del text. En una introducció històrica, en la qual, després de tractar del comerç dels catalans, examina les opinions emeses per en Capmany, Azuni, Pardessus, Wildschut, Solmi, Oliver, Sciolla, Schaube i Blancard, des del segle XVIII, sobre la data i el lloc en què aparegué l'esmentat *Llibre*, i després de resumir-les, dóna, amb raó, per clar i inqüestionable, que el *Llibre del Consolat de Mar*, compilació de les costums marítimes i mercantívoles que de temps immemorials s'observaven en totes les mars conegudes, i que no sols venían dels pisans, sinó fins dels rodis i romans, en la forma que coneixem, fou redactat pels prohoms de mar catalans durant la segona meitat del segle XIII[è] i no després de 1283. Continúa, després, una relació de testimonis laudatoris d'autors estrangers, i una completa *Bibliografía* del *Llibre* (2), en la qual examina els còdexs catalans de Mallorca, Valencia, Càller i París (3) i les edicions estampades, fixant-se d'una manera especial en la, abans esmentada, primera sortida a Barcelona. Al text segueixen els *Capítols del Rey En Pere*, les diverses *Ordinacions de Concellers de Barcelona*, les tretes del privilegi *Recognoverunt Proceres* i d'altres fonts que es troben a la generalitat de les edicions, un repertori alfabètic, un interessantíssim glosari, una ressenya històrica del Consolat i la Llotja de Barcelona, una lletra sobre l'ordre judiciari de Valencia, la «Rúbrica del *Libre dels privilegis* e altres actes faents per los honorables Cònsols de la Mar de Barcelona», la *Mulassa* dels llibres de *Privilegis* i de *Concells de la Lonja de Barcelona*, un «Noticiari del Consolat y de la Llotja de Barcelona, extret del *Libre de Pri»vilegis*, los de *Deliberacions*, altres de l'arxiu del Consolat, lo *Manual de Novells ardits* y la *Rúbrica »den Bruniquer*» i altres documents i noticies. El meritíssim treball d'en Moliné està contingut en un volum en foli de pp. XCVI-382 d'esplèndida estampació.

Saint-Roman (Marius André) en tractà (4) amb lloa, anuncià que el Ministeri de Negocis Estrangers de França l'enviava en comissió a Barcelona per a fer investigacions sobre els orígens del *Consolat de la Mar* i preparar una traducció del *Llibre*, i digué que tota mena d'errors i fins de mentides

(1) Per una llastimosa corruptela introduïda, en Capmany diu *texto lemosín*.

(2) Tant sols cal afegir el treball de Constans, *Le Consulat de la Mer à Marseille au XIIIe siècle* (volum del *Congrès des Sociétés savantes de Provence à Marseille*, a. 1906, 2.ª secció històrica) i la ja citada obra de W. Ashburner, *The Rhodian Sea-law editd from the manuscripts* (Oxford at the Clarendon Press, 1909).

(3) A la Biblioteca Nacional de la qual ciutat n'hi ha dos.

(4) En el periòdic *L'Univers* de 25 de juny de 1914.

interessades s'han escrit, especialment en el segle XVIII, respecte de la llengua en què fou escrit i l'època de la seva aparició, emperò que l'estudi del text i dels documents contemporanis i posteriors han fet arribar a dues conclusions que avui són indubtables: que el text català és original i no una traducció o imitació, i que fou compost a Barcelona vers la meitat del segle XIII[è].

II. Altres treballs s'han publicat sobre textos jurídics. El d'en Ferràn Valls i Taberner (1) *Las Consuetudines ilerdenses, 1227, y su autor Guillermo Botet*, comença tractant de la carta de població i dels privilegis reials de Lleida com a precedents de les *Consuetudines*, s'ocupa d'aquesta compilació, del seu autor, data, estructura, elements i fonts de quiscún dels seus llibres, son caràcter, llocs en què regí, sistema i principals disposicions del Dret civil lleidatà, bibliografía de les *Consuetudines* interessantíssimes noves bibliogràfiques documentades d'en Guillem Botet, i una comparació de les Cartes de població de Tortosa, Lleida i Agramunt, i el Privilegi de Mallorca.

Del mateix investigador i d'en Ramón d'Abadal i Vinyals és el primer quadern (2) de *Textes de Dret català*, col·lecció publicada sota el patronat de la Diputació Provincial de Barcelona. És dels *Usatges* de Barcelona. Conté una *Introducció* en què s'esbrina la diversitat d'origen dels *Usatges*, la procedencia dels que no són primitius, seguint, especialment, les indicacions de Julius Ficker, de què es parlà a l'ANUARI de 1908, i la bibliografía dels *Usatges*. Segueix el text d'aquests que en llatí conté el còdex n.º 2 de la *Colección de Códigos*, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que serví per a la traducció al català dels mateixos *Usatges* i de les *Constitucions i altres Drets de Catalunya*, i, per nota, l'esmentada traducció tal com se troba a l'edició de 1704. És un avenç del treball crític relatiu als *Usatges*, el qual *desideratum* fou proclamat a l'ANUARI de 1907.

També en Ramón d'Abadal donà a l'estampa (3) una bella *dissertació* intitulada *Les «Partides» a Catalunya durant l'Edat mitja*. Contraposa la *Consuetudo Cathalonie*, reguladora de la tenencia dels feus, a la *Consuetudo Ispanie* que, respecte de ço mateix, aparegué a Catalunya, segons un document de l'any 1336 i altres posteriors, i que no era altra cosa que el contingut del títol XVIII de la segona *Partida*, de la traducció de la qual al català es conserven exemplars, així com Zurita era posseidor d'un de tota la segona *Partida* i a la Biblioteca de l'Escorial existeix la de la primera *Partida* del temps de Pere III de Barcelona, IV d'Aragó. D'aquest rei publicà en Coroleu una carta, reproduïda per en Rubió i Lluch juntament amb una altra, en què s'encomana la traducció de les *Partides* al català; i l'Abadal, amb raó, té per fill d'aquesta encomanda el manuscrit de l'Escorial, la Biblioteca del qual es troba una serie de fragments de la segona i sèptima *Partides*, tenint-se, coneixement d'haver existit, en nombre relativament crescut, exemplars castellans de les *Partides* a les biblioteques reials de Catalunya. Tot això és demostratiu d'un moviment jurídic inspirat en el còdex d'Alfons *el Savi*, de Castella, per ésser en general l'expressió del dret canònic romà. D'ell nasqué l'intent d'aplicar a Catalunya la costum feudal castellana, sobre tot per en Pere III, en lluita amb la costum catalana, i usant-se les dues equilibradament, després del rei Martí, com a poderós instrument o vehícol, per la seva menor comprensió de drets, que facilités el pas del règim feudal a l'absolutisme monàrquic. Fineix el treball amb la inserció crítica dels textos de *Les Costums* d'Espanya.

D'en Francesc Maspons i Anglasell és el llibre llorejat per l'Academia de Jurisprudencia i Legislació de Barcelona i que s'intitula *Qüestions civils estudiades segons nostre Dret per Lluís de Peguera i extractades* (4). Les *Observacions preliminars* constitueixen una ullada a les obres clàssiques del Dret civil català, en la *Nota bio-bibliogràfica* es relaten la vida i els escrits d'en Peguera, i aquests són extractats amb gran fidelitat i cura.

En Francesc Pallerola publicà *El Principado de Andorra y su constitución política* (5); Félix Duràn, *Las relaciones jurídicas del Monasterio de San Cugat del Vallés* (6); Eduart Ruiz i García de Hita, amb un pròleg d'Adolf Bonilla, *La Propiedad señorial* (7) a Catalunya; Algarra, *El crédito de los pequeños municipios y la Sociedad del Crédito Comunal del Reino de Belgica* (8); Eusebi Díaz, la segona edició de les *Instituciones de Derecho romano* (9); Gay de Montellà, *El accidente de abordaje, Legislación española y derecho marítimo comparado* (10); Pedrerol, *El tratado de propiedad*

(1) Barcelona, 1913. — Tesi doctoral.
(2) Barcelona. Casa Provincial de Caritat, 1913.
(3) Barcelona. L'Avenç, 1914. Extret de *Estudis Universitaris Catalans*.
(4) Barcelona. Alvar Verdaguer, 1913.
(5) Lleida. Sol i Benet, 1913.
(6) Madrid. Imp. de la *Rev. de Arch., Bibl. y Museos*, 1914.
(7) Madrid. 1913.
(8) Madrid. Fontanet, 1914.
(9) Barcelona, 1913-1014.
(10) Madrid. Hijos de Reus, 1913.

intelectual con Panamá (1); Xiqués *Estudios sobre la sucesión mortis causa, bajo el punto de vista filosófico* (2); Josep M. Milà i Camps, *La buena fe en las contiendas judiciales* (3); Lloret, *Dret orgànic municipal* (4), publicació de l'Escola de Funcionaris d'Administració Local, creada i sostinguda per la Diputació Provincial de Barcelona; i August Pereyra, *El capitalismo y el problema económico* (5).

La Real Academia de la Historia ha publicat els volums XVII-XX de *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, comprenent el final de les Corts de Barcelona de 1436-37, el Parlament de Barcelona de 1438, les Corts de Tortosa de 1439 i les Corts de Lleida de 1440 (6).

A la *Revista Jurídica de Cataluña*, demés dels treballs del Col·legi d'Advocats i de l'Academia, ja esmentats, es publicà el d'en Catà, *Les constitucions de Jaume I* (1251) *y de Felip II de Castella* (1599), i començà la *Exposición razonada y crítica de las costumbres jurídicas del Principado de Cataluña o de algunas de sus principales comarcas*, exposició escrita amb absolut desconeixement dels moderns treballs sobre el feudalisme i la propietat a l'Edat mitjana; d'en Faus, *Del contracte d'empenyament a Catalunya;* d'en Martí i Miralles, *Las clauseles* «Ad cautelam» *y la doctrina dels autors a Catalunya;* d'en Pedrerol, *El anteproyecto de reforma de la ley de Propiedad industrial;* d'en Saguer, *Els fideicomisos amb relació a la futura codificació catalana;* d'en Tell, *Enfiteusis;* d'en Trías i Giró, *El matrimonio canónico español y su valor internacional;* i, anònims, els de la *Teoría del Estado compuesto* i *La Beneficencia.*

Col·laboració estrangera. — Rafael di Tucci publicà *Il Fisco e i naufragi nel diritto sardo durante il periodo aragonese e spagnuolo* (7) *i Cenni sull'usura nell'antico diritto sardo* (8).

Necrologies. — Ens deixà l'eximi professor de Dret internacional a la Universitat de Barcelona, D. Joàn de D. Trías i Giró. En la seva especialitat fou autor dels treballs *Estudios elementales de Derecho internacional privado*, curta, emperò substanciosa obra de què donàrem compte a l'ANUARI de MXCIX-X; discurs d'inauguració de curs universitari *Los progresos internacionales y la Etica cristiana* (9), original i conscienciós; *El Derecho inter-regional según el art.* 15 *del Código civil* (10), en què defensà el dret de les regions espanyoles a completa igualtat davant del legislador; *Constitución política y personalidad internacional del Principado de Andorra* (11), en què esbrinà les relacions d'aquell petit estat amb la França; *Bases para la unificación de la legislación iberoamericana sobre la adquisición y pérdida de la ciudadanía* (12); *Fundamento racional de la extraterritorialidad de los actos soberanos* (13); *La extraterritorialidad de las letras de cambio* (14); *La solución de retorno* (renvoi) *ante los Tribunales de España* (15). La seva especialitat meresqué que fos nomenat membre efectiu de l'Institut de Droit Comparé, de Brussel·les després de les Conferencies que donà a la Universitat lliure d'aquesta ciutat i a la de Lovaina, i de la International Law Association; delegat del Col·legi d'Advocats de Barcelona a la XXVIII Conferencia de l'Associació de Dret Internacional, a la qual presentà la Memoria *Las personas jurídicas de fin no utilitario en Derecho internacional*, i a la següent Conferencia, que s'havía d'aplegar a Brussel·les, per a la qual envià la Memoria *La autoridad y la ejecución de las decisiones judiciales y de las sentencias arbitrales y de amigable composición extranjeras en materia contractual civil y mercantil* (16). Civilista a l'ensems, en Trías i Giró traduí les *Institucions de Dret romà* d'en Serafini amb notes del Dret espanyol, especialment, del de Catalunya (17), i escrigué l'estudi *Le Droit civil en Espagne* (18). Fou paladí de les institucions

(1) *Revista General de Legislación y Jurisprudencia*, CXXIII, 293.
(2) Barcelona. Librería Religiosa, 1914.
(3) Barcelona. Vda. Badía, 1914.
(4) Barcelona. Lloret, 1914.
(5) Barcelona. Comas i Portabella, 1914.
(6) Madrid. Fontanet, MCMXIII-MCMXIV.
(7) *Revista Italiana di Scienze Giuridiche.* Roma, 1913.
(8) Extret de la *Revista Italiana di Sociologia*, Roma, 1913.
(9) Barcelona. Tipografía La Académica de Serra Hnos. y Rusell, 1912.
(10) Barcelona. Establecimiento tipográfico de los Sucesores de Ramírez y C.ª, 1889.
(11) Barcelona. Imprenta de Subirana Hnos., 1890.
(12) Barcelona. Imprenta y litografía de José Cunill y Sala, 1900.
(13) *Revista Jurídica de Cataluña*, 1897, p. 785.
(14) La mateixa Revista, 1896, p. 577.
(15) La mateixa Revista, 1901, p. 173.
(16) La publicació d'abdues Memories queda esmentada al parlar dels treballs del Col·legi d'Advocats de Barcelona.
(17) Barcelona. José Espasa, editor, 1906.
(18) Publicat a la *Revista de Dret Comparat* a Brussel·les, i, per separat, Brussel·les, Van Buggehoult, 1911.

civils de Catalunya, que exposà en les *Conferencias de Derecho civil catalán* (1) donades a la Universitat de Barcelona i a les lliçons a l'aula dels Estudis Universitaris Catalans, així com les va reduir, en col·laboració amb el Sr. Romaní i Puigdengolas, a articulat, en el *Anteproyecto de Apéndice al Código Civil para el principado de Cataluña* (2) presentat a la Comissió encarregada de formar el projecte d'aquest *Apèndix* i de la qual formava part. Els seus mèrits el portaren dues vegades a presidir l'Academia de Jurisprudencia i Legislació de Barcelona i enlairar-se a les més elevades regions de la filosofía jurídica en els discursos inaugurals *Los principios de Derecho y la experimentación* (3) y *La acción social y las instituciones civiles* (4). Tant gran nombre de preuats treballs (5) havía de tenir per conclusió una completa obra de Dret internacional privat en la qual s'ocupava quan el perderen els seus deixebles i admiradors.

Joàn de Deu Trías i Giró

El laboriós D. Pere Estasen es dedicà al Dret mercantil i a les qüestions econòmiques, i publicà multitut d'articles i llibres. D'aquests sobressurten les *Instituciones de Derecho mercantil* (6).

Entre altres treballs estampà els següents:

El positivismo o sistema de las ciencias experimentales (Barcelona, 1877).

Costumbres marítimas de la Costa de Cataluña (Barcelona, 1880).

Repertorio de la Jurisprudencia mercantil española (Barcelona, 1894).

Historia de los tratados de Comercio entre España e Inglaterra (Barcelona).

Los nuevos horizontes de la Economía política. Regionalismo económico (1887).

Los accidentes del trabajo y el seguro de accidentes (Madrid, 1903).

Tratado de las sociedades mercantiles y demás entidades de carácter comercial (Madrid, 1906).

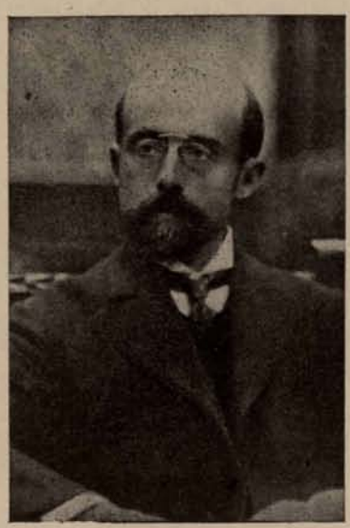

Ildefons Sunyol

D. Martí Trías i Domènec, fundador de l'Academia de Dret a Barcelona, prengué part importantíssima en molts debats acadèmics, donà conferencies, i formà part de la Comissió encarregada de redactar el projecte d'*Apèndix al Còdic Civil* per a Catalunya, publicant-ne un avenç.

Malaventuradament no deixà res publicat, en quant al Dret, l'equànim advocat, polític i president que fou de l'Ateneu Barcelonès, D. Ildefons Sunyol, d'enlairades concepcions.

Havía estudiat a la Universitat de Barcelona i aquí exercí sa professió, després de doctorar-se amb una memoria sobre'l *Fonament del dret de castigar*. La seva obra jurídica, escrita amb ocasió de les nombroses qüestions que se li confiaven, ha degut quedar poc menys que inconeguda en els arxius. El Discurs Presidencial amb que inaugurà el curs de 1906 a 1907 a l'Ateneu i el que feu a les Corts en la llegislatura de 1908 són però una bellíssima mostra de la seva rara capacitat i fervent patriotisme.

(1) Barcelona. La Hormiga de Oro, 1889.
(2) Barcelona. Jepús, 1904.
(3) Id. íd., 1902.
(4) Id. íd., 1903.
(5) En Trías i Giró prengué part en molts debats acadèmics i donà moltes conferencies. D'aquestes foren estampades les *Socialismo e Intervencionismo. Doctrina católica acerca del particular*, i *León XIII y la cuestión social*.
(6) Madrid. Imp. de la *Revista General de Legislación*, 1890-96. Vuit volums.

SECCIÓ HISTÒRICA

Commemoració de la batalla de Muret

El 12 de setembre de 1913, els felibres de l'Escolo Moundino, de Tolosa, celebraren el VII[è] centenari de la famosa batalla de Muret, en la qual trobà tràgica mort el nostre excels sobirà Pere I de Catalunya, II d'Aragó, reconegut com a cabdill dels pobles d'Occitania contra la irrupció i ambicions dels croats del Nord. Felibres i nacionalistes de totes les terres de llengua d'oc acudiren a Tolosa, on foren rebuts pels consellers municipals a l'històric Capitoli, transladant-se tots el jorn següent, a la vila de Muret, al lloc mateix del combat malastruc; i allí donà una interessant conferencia en Josep Anglade, professor de la Universitat tolosana. És un acte significatiu aquesta commemoració, indicant el reviscolament del sentiment històric, en els homes de lletres del Mig-jorn de França, per a enaltir el període enyorat de la plena autonomía i de l'amistat estreta dels aquitans i els catalans.

Concurs d'Historia de Catalunya

L'any 1913, inaugurà l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana un molt lloable i nou aspecte de la seva patriòtica actuació, convocant els nois i noies de nostra terra a un Concurs d'Historia catalana, com a mitjà primordial d'anar infiltrant en els cors joves el sentiment de la nacionalitat i de les justes reivindicacions de drets i llibertats perdudes. Pel mes d'abril se celebraren exàmens, presentant-se molts alumnes de diferents comarques i manifestant en general bona preparació, malgrat el curt temps mitjançat des de la data de la convocatoria. El segón Concurs, en 1914, revelà ja un gran avenç en la selecció i preparació dels alumnes, fent esperar amb fonament que està ben assegurat l'èxit de tan digna institució. Convidat cada any l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, ha tingut un representant en els tribunals examinadors i primera Junta organitzadora; i, desitjós d'estimular la concorrencia i aplicació del jovent a l'estudi elemental de la nostra historia, fa constar aquí, en lloc de preferencia, els noms dels alumnes més distingits. En el Concurs de 1913 obtingué el premi d'honor l'alumne del Col·legi de Sant Antoni de Barcelona en Manuel Giralt i Segura (edat tretze anys), i els primers premis Emili Guasch i Centanyes (de l'Escola Nacional Catalana, de Bellcaire), Xavier Almirall i Castells (del Col·legi de Sant Antoni, ja citat), i María Teresa Galilea i Palau (del Col·legi Montserratí, de Barcelona). En el Concurs de 1914 s'acordaren premis d'honor a Francesc Folch i Margarit (de l'Escola Catalana del districte VI[è], de Barcelona; edat dotze anys), Dolors Escolà i Ricart (de l'Escola Nacional Catalana, de Bellcaire; edat onze anys) i María Ciurana i Borjas (del Col·legi de Catalunya, de Barcelona; edat deu anys). Els primers premis de 1914 foren adjudicats als alumnes Miquel Massó i Fernández (de l'Escola Catalana de Barcelona), Isidre Juanola i Cieno (de l'Escola Mossèn Cinto, de Barcelona), Teresa Pipó i Argemí (del Col·legi de Santa Eularia, de Barcelona), i Montserrat Granit i Buxó (del Col·legi de Catalunya, de Barcelona).

Arxiu Municipal de Cervera

Del fons històric d'aquest Arxiu, reorganitzat de bell nou se'n fa una breu descripció a la *Memoria* que va al començ del present ANUARI. Posteriorment a la data de l'esmentada *Memoria* ha sigut reintegrat a l'Arxiu un cartulari que per molts anys havía estat perdut. Es tracta del *Llibre dels Privilegis de Cervera.* contingut en un volum de 41 × 29 cm. escrit en 180 folis de pergamí, més 5 folis (també de pergamí) d'*Index*, sense numerar, mancant-hi únicament la portada, que segurament devía contenir el títol del llibre o un escut. La primera pàgina apareix ornada amb dues miniatures representant dos personatges amb hàbits reials sota sengles dosserets de retallat gòtic i reposant damunt de petits lleons a l'estil de les estatues jacents dels sepulcres. A la capçalera del llibre diu: «En nom de Deu sia e de la sancta e no departible Trinitat Pare e Fyll e sant Esperit. Nos Narnau de Mecina, Pere Dan, Jacme Miro e Guerau des Vall, Pahers de la vila de Cervera del an de la natiuitat de nostre Senyor Mill trescents lx. estant scriua de la Paheria lo discret en Jacme Ferrer, notari, feu compilar lo present libre de tots los priuilegis a la uniuersitat

de la vila de Ceruera e als singulars daquella pels molt alts senyors Reys d Arago e per lurs antecessors atorgats sots la forma seguent.»

Al peu d'aquesta primera pàgina l'il·luminador hi representà els quatre paers i l'escrivà, portant sengles rotllos amb el nom de cada un dels compiladors del llibre.

Damunt de cada privilegi hi va una rúbrica en català indicant breument el contingut del diploma. Està escrit en lletra formada, amb capletres blaves i roges. Està relligat amb tapes de fusta d'època posterior i maltractades.

Comprèn el cartulari 126 documents des de l'any 1181 al 1456. Tres dels privilegis són del segle XII; 19, del XIII; 95, del XIV, i 9, del XV.

Les transcripcions documentals d'aquest llibre tenien força d'autenticitat per un privilegi atorgat pel rei Pere III l'any 1363 i conservat en el mateix Arxiu, del qual resulta haver estat demanada aquesta gracia al rei, a les Corts de Montçó, pels síndics enviats per la vila de Cervera.

El *Llibre de Clavería* de l'any 1360 de l'esmentat Arxiu ens diu (carta CXXV) que el *Llibre dels Privilegis* fou escrit per «un scriua de lletra formada apellat maestre Simon», i que el Consell de Cervera considerà «que fort proffitosa cosa e necesaria serie a la vniuersitat que tots los priuilegis reals de la dita vila fossen registrats en un bell libre de pergamí per tal que degu nos se n pogues perdre». —A. D. i S.

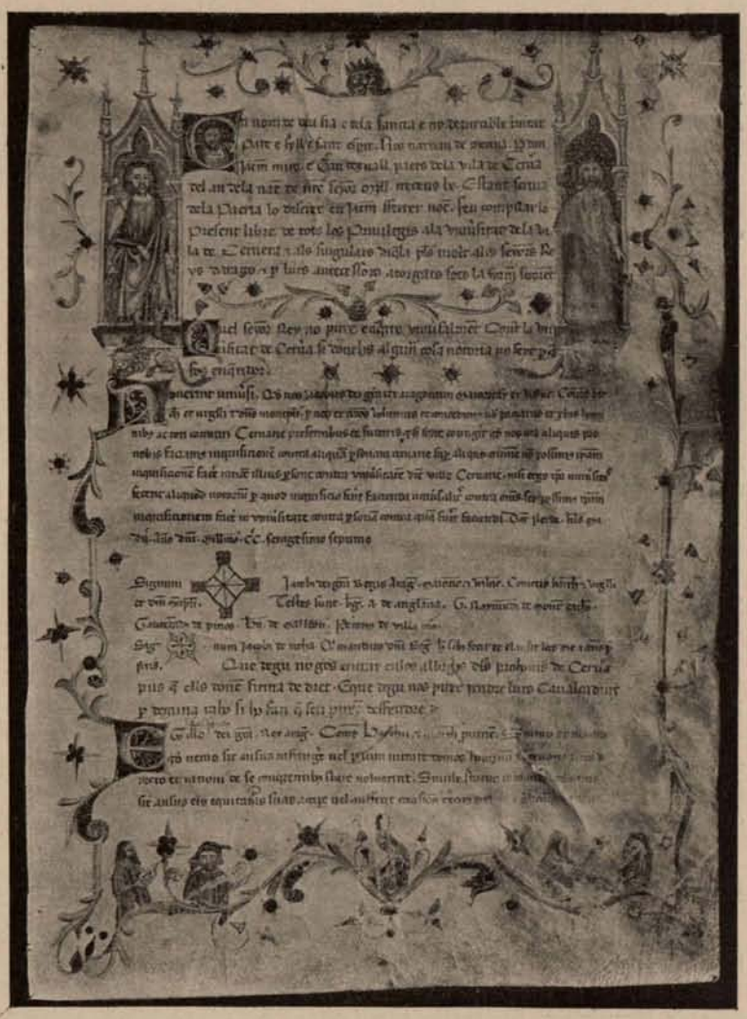

Llibre dels Privilegis de Cervera

Carles de Tourtoulon

El respectable i entusiasta historiador de Jaume I *el Conqueridor* ha finit els seus dies en aquest any 1913, després d'una llarga vida dedicada a treballs patriòtics d'erudició, que Catalunya ha d'ésser la primera d'agrair-li, malgrat la crítica escrupulosa hi pugui assenyalar deficiencies, errades fonamentals de concepte i proceïments antiquats. Ell mateix ho havía reconegut francament, i al posar proemi a la traducció castellana de la seva *Histoire de Jacques le Conquérant*, publicada molts anys després de la primera edició, declarà que, si l'hagués d'escriure en aquell moment, la modificaría en molts punts importants.

Ja en 1866 havía publicat un treball pertanyent a la nostra historia amb el títol de *Les français aux expéditions de Majorque et de Valence sous Jacques le Conquérant;* i, dos anys més tard, *La procédure symbolique en Aragon*. Descansi en pau aquest noble esperit, enamorat de la historia catalana.

Emili Grahit i Papell

Després de llarga vida dedicada a les investigacions històriques, ha mort l'advocat gironí don Emili Grahit i Papell. Havía començat publicant treballs a *La Renaixensa, Revista histórica-latina* i *Revista de Gerona;* però les seves obres de més consistencia són la *Reseña histórica de los sitios de Gerona en* 1808 *y* 1809, *Gerona bajo la dominación francesa de* 1640 *a* 1652, *El inquisidor Fray Nicolás Eymerich* i *Memorias y noticias para la historia de la villa de San Feliu de Guixols.* Molt pacient en les tasques d'arxiu, potser pecava per excessiva amplitut en acceptar i publicar documents d'importancia secundaria. De totes maneres la seva producció és ben digna de lloança i ben profitosa per als estudis d'historia de Catalunya, especialment del temps de la invasió napoleònica. Rendim la més fervent expressió de la nostra respectuosa recordança.

Lluís Klüpfel

El 16 de maig de 1913, morí tràgicament a l'Empordà, a l'edat de vint-i-cinc anys, el doctor alemany Lluís Klüpfel. No havía encara sortit de la Universitat que ja s'havía enamorat de la historia de Catalunya, lluny d'aquesta terra i abans de conèixer-la. Decidit a dedicar la seva activitat al conreu del nostre gloriós passat, s'establí llargues temporades a Barcelona, fent profitoses investigacions a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i fruit de son pacient treball foren una interessant Memoria, publicada per la *Revista d'Historia Social i Econòmica* amb el títol de *Els funcionaris de la Cort d'Aragó i la llur administració central a les darreríes de la XIII^a^ centuria*, i un volum (el n.º 35) de la copiosa i notable col·lecció de monografíes històriques que publica l'editor Rothschild, de Berlín, dirigida pels professors Finke, Below i Meinecke. Aquest llibre, intitulat *La política exterior d'Alfons III d'Aragó* (1285-1291), conté punts de molt interès i acaba amb un apèndix referent a la política interior d'aquell sobirà, a ses bregues amb el partit d'oposició i a ses relacions amb l'Esglesia. D'ell en parlèm amb més extensió a la part de Bibliografía.

Com digué molt bé la Víctor Català en l'article necrològic que publicà la *Ilustració Catalana*, era en Klüpfel no sols un intel·lectual, sinó un home de bondat manifesta i de perfecta educació, d'educació innata, tradicional, no merament externa. Catalunya, sempre agraïda als estrangers que li demostren bon afecte i consideració als conservarà tot temps la memoria del Dr. Klüpfel.

Publicacions interessants per a la nostra historia

Dintre dels anys 1913-14 a què correspòn el present volum, no ha desmerescut la producció històrica catalana. Ès de justicia col·locar en primer lloc la publicació, per l'Excm. Ajuntament de Barcelona, de la important obra, escrita en el segle XVII^è^ i conservada fins ara inèdita, *Rúbriques de Bruniquer.* El susdit Ajuntament ha continuat la publicació del *Manual de novells ardits*, que arriba ja al volum 16.

També ha prosseguit l'Academia de la Historia la serie de *Cortes del Principado de Cataluña* amb els volums 17 i 18, que comprenen les Corts de Barcelona de 1431-34, i el volum 19, referent a les Corts de Barcelona de 1436-37. En el *Boletín* de la mateixa Academia, interessen a la historia catalana els següents treballs: *La cristiandad baleárica hasta fines del siglo VI, apuntes históricos*, pel P. Fidel Fita; *Una carta hebrea de Solsona* (de l'any 1310), referent a la comunitat jueua de Verdú, del mateix autor; *La judería de Verdú, apuntes históricos*, per Mn. Serra i Vilaró, amb una llista de 32 hebreus de diferents llocs de l'Urgell i extracte de lletres llatines d'afers dels jueus dels anys 1298, 1379, 1386 i 1400; *Tres cédulas hebreas halladas en Solsona*, pel P. Fita i que sembla procedeixen d'un lloc del Llenguadoc nomenat Verdun-sur-Garonne, dels anys 1276, 1304 i 1306.

El Sr. Monsalvatge ha acabat, en el present bieni, amb la publicació del volum III, sa darrera obra *El Obispado de Elna*, de la qual es tracta més avall. *Les cases de Templers y Hospitalers en Catalunya*, per Joaquim Miret i Sans, encara que fou començada a estampar en 1910, no ha acabat fins a 1913. Havem de mencionar també la *Historia del sitio, defensa, asalto y evacuación de Tarragona en la guerra de la Independencia* (1811-13), per D. A. Alegret (Barcelona, 1913); *Prats de Rey y la Mare de Deu del portal, notes històriques*, per Mn. Antòn Vila (Manresa, 1913); *El receptari de Manresa y la mort del Infant en Jaume, comte d'Urgell*, per Oleguer Miró (Manresa, 1913); *Historia de la ciutat de Balaguer*, per fra Josep M.ª Pou (Manresa, 1913), de la qual es fa recensió especial; *Monografía histórica del Santo Cristo de Manacor*, per Mn. A. Truyols (Palma, 1914); *L'antiga*

Universitat de Valls, per Fidel de Moragas (Valls, 1914) de la qual va una nota en la Bibliografía d'aquesta Secció de la Crònica; *Gènesi de la Monarquía Catalana, assaig històrich social*, per Martí Roger (Barcelona, 1914); *Monografía histórica sobre las órdenes militares de Oriente y especialmente sobre la del Hospital de San Juan de Jerusalén*, pel canonge D. Joàn Ayneto (Lleida, 1914).

El *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, en tot el bieni, sols ha donat, com a pertanyent a historia catalana, l'article de Mn. Pere Pujol, *De la guerra contra Joan II, conveni entre la Vall de Ribes i el rei Lluís XI de França (any* 1463). El *Butlletí del Centre Excursionista de Vich* conté per a la nostra secció els següents treballs: *La dedicació de Llusà*, per M. T.; *Genealogía de la Casa Altarriba de Sant Julià de Vilatorta*, per Mn. Gudiol; *Quelcom referent al Castell y familia Orís*, per Josep Sala i Molas; i *Cronología notarial de Vich y sa comarca*, per Josep Sans.

En el *Butlletí de l'Academia de Bones Lletres* s'hi han publicat un treball de D. Francesc de Bofarull, *Los dos textos catalán y aragonés de las Ordinaciones de* 1333 *para los Judíos de la Corona de Aragón;* un de Mn. Pere Pujol, *Mudança en la elecció de sepultura per lo rey Alfons I;* un de Mn. Antòn Vila, *Lo senyoriu feudal de Castellgalí;* tres del senyor Jordan d'Urries, traductor de fragments dels llibres dels doctors Hans E. Rhode, Ludwig Klüpfel i Karl Schwarz, intitulats, respectivament, *Der Kampf um Sizilien in den Jahren* 1291-1302, *Die äussere politik Alfonsos III von Aragonien* 1285-1291 i *Aragonische Hofordnungen im* 13 *und* 14 *Jahrhundert*. A més D. Ricard del Arco hi ha publicat *Tres cartas de población inéditas é interesantes*, pertanyents a les viles aragoneses d'Ainsa, Almudévar i Sarinyena, i totes de la XII[a] centuria; D. Ernest Moliné i Brasés, el *Receptari de Micer Johan*, datat de 1466; i D. Joaquim Miret i Sans, *Notes sobre la expedició del Rey Pere lo Gran a Berbería* i *Los noms personals y geogràfichs de la encontrada de Terrasa en los segles X[è] y XI[è]*, formant una col·lecció de 152 documents inèdits de dites centuries. Finalment, en el mateix *Butlletí* l'Academia ha reimprès, amb un proemi del Dr. Comenge, un fullet de molta raresa, *La Vacuna en España o Cartas familiares sobre esta nueva inoculación*, pel Dr. D. Francisco Piguillem, obreta que formarà un capítol de la historia del moviment científic a Catalunya.

La investigació històrica a la comarca extrema meridional de Catalunya l'està conreant amb lloable constancia D. Frederic Pastor i Lluís. Com que no surt per ara a la llum més que en forma d'articles en els periòdics de Tortosa, resulta encara més necessari apuntar-los en aquesta crònica. En el diari *El Restaurador*, ha donat durant l'any 1913 els següents treballs: *La cruz del arrabal de Ferrerías, Los síndicos y procuradores de Tortosa, Notas de archivo, Tortosinos distinguidos, El portal del Romeu, Plagas y calamidades públicas, El dogma de la Inmaculada en Tortosa;* i, durant 1914, *Somatent en Tortosa, Glorias é hijos ilustres de los Colegios Reales y Universidad de Tortosa, La medicina en Tortosa en los siglos XIV y XV, La calle del Temple, Los bosques de Tortosa y la caza de montería, La Catedral de Tortosa, La expulsión de los Jesuítas en* 1767 i *Tortosa histórica, el reloj público*. Plens igualment de noves inèdites i curiositats locals són els articles que l'esmentat Sr. Pastor ha publicat dintre els esmentats dos anys en el *Diario de Tortosa*, intitulats: *Los libros de clavarios y provisiones, Las puertas de la ciudad* i *Antiguos usos y costumbres públicas;* així com en el diari, també tortosí, *El Tiempo*, amb els títols de *El horno de Remolinos, Deportes y justas en el río Ebro* i *Cherta y Aldover*. Finalment, a la revista *La Zuda*, Boletín del «Orfeó Tortosí», hi té publicats, en 1914, *De la solempnitat fahedora en Tortosa per la mort del rey Pere IV d'Aragó, Castillo de San Jorge de Alfama, Gestas tortosinas, Páginas del absolutismo en Tortosa* i *El poblado y ermita de la Aldea*. En aquest darrer periòdic hi ha donat a conèixer en Marián Galindo un curiós treball històric de *Las ferias de Tortosa*. El mateix Sr. Galindo ha publicat també a Tortosa un llibre, útil per a completar l'estudi de la lluita dels catalans contra l'odiat Joàn II, amb el títol de *Guerra civil en Tortosa y su comarca en los años* 1461 *á* 1466 (Tortosa, 1913).

Col·laboració estrangera a la historia de Catalunya

El treball més directament interessant per a la nostra historia que en el bieni 1913-14 ha donat l'erudició francesa és el segón volum del *Catalogue des actes de Jaime Ier, Pedro III & Alfonso III rois d'Aragon concernant les Juifs*, per en Jean Régné, arxiver de l'Ardèche; volum que comprén els documents del rei Pere *el Gran*, en nombre major de vuitcents. En la mateixa *Revue de Études Juives*, han publicat els Srs. J. Miret i Sans i Moïse Schwab una Memoria titulada *Documents sur les juifs catalans aux XIe, XIIe et XIIIe siècles*, on estudíen i transcriuen documents bilingües llatins i hebraics de jueus barcelonins dels esmentats segles i fan observacions sobre la part paleogràfica hebraica-catalana i la seva correlació amb l'hebraica-provençal. *Les Jésuites de la province*

d'Aragon au XVIIIe siècle és un article que Mr. Desdevises du Dezert ha publicat en la *Revue Historique*, de París. També ens interessa en certa manera la Memoria d'en P. Boissonnade, publicació de la *Revue de Synthèse Historique* intitulada *Études relatives à l'histoire économique de l'Espagne et leurs résultats des origines à* 1453.

L'anuari que la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées Orientales ve publicant des de més de mitja centuria, ofereix en el volum de 1913 tres treballs: *Le passage du Perthus* (1660-1789), per J. Freixe; *Inventaire du Château Royal de Perpignan* (1373-76), per P. Masnou; i *Notes sur Bernard de Palma* (canonge de Perpinyà en la segona meitat del XIII^è segle), també d'en P. Masnou. La nova revista *Ruscino* ens ha donat, en el bieni de què estem tractant, abundant material: *Mélanges de toponymie catalane*, per Pere Vidal, on s'analitzen els noms Quer, amb sos derivats i compostos, Coma, Comba, Ares, Hix, Area, Peguera, Tosa, Eus i Cot; del mateix autor *Il y a cent ans*, 1813; *documents relatifs à l'histoire du département des Pyrénées Orientales pendant le XIXe siècle* i *Mélanges et documents*, on M. Vidal aporta algunes noticies de festes fetes a Puigcerdà a l'adveniment del rei Ferràn d'Antequera, en 1412. En Josep Vinyes hi publica *Siège et prise de Bellegarde par l'armée de Ricardos, bataille de Boulou et reprise de Bellegarde par les troupes de Dugommier*. L'erudit historiògraf Calmette hi té una carta nota, *A propos d'un duché de Roussillon au Xe siècle*, referent a aquell comte Guifre d'Empuries, qui degué obtenir el títol ducal en atenció a ésser senyor o sobirà de quatre o cinc comtats pirenencs i del Geronès. La dita revista ha desenterrat l'*Inventaire sommaire des documents copiés dans le Cartulaire de l'Eglise d'Elne*, del cèlebre Fossa, i havem d'advertir que comença amb catorze documents del segle IX^è; el més vell, de l'any 858. També ha desenterrat la *Correspondance inédite de l'archiviste Alart et du général Callier au sujet de la délimitation de la frontière dans les Pyrénées Orientales* (1864-67), que comprèn el text castellà del conveni de Llivia, de novembre 1660, i cert informe curiós endreçat, en 1860, per l'arxiver Morer, al prefecte de Perpinyà. Ha reproduït encara un treballet de l'inoblidable Alart, *Bernard de Corbiach*, publicat més de trenta anys enrera en un oblidat almanac, donant noves de la dita familia des de la segona meitat del segle XIII^è i apuntacions biogràfiques de l'indicat personatge, nascut a Vinça en la primera meitat del XIV^è. Finalment, *Ruscino* ens ha donat també un treball d'en Maxence Pratx: *Généraux provisoires de l'armée des Pyrénées Orientales* (1793-94). A la revista de París *Le Moyen Age* hi ha un article del Sr. Miret i Sans, *Lettres closes de Louis I d'Anjou, roi de Sicile, à Pierre, roi d'Aragon*, referents a la lluita per la successió de la reina Joana, en 1384.

De la col·laboració francesa havem de recordar, encara que indirectament, la interessant Memoria d'en Marcellin Boudet, *Les marchands d'Aurillac et de St Flour aux foires de Champagne et à Montpellier* (XIIIe-XIVe siècles), publicada a la *Revue de la Haute Auvergne*, on conta com els mercaders catalans tingueren casa llogada a Provins (que amb Troyes, Lagny i Bar sur Aube eren els llocs de les grans fires anyals) entre 1250 i 1310; i com, sota la pressió d'en Jaume de Mallorca, els cònsols de Montpeller destituiren Joàn Cristià, capità de la companyía dels mercaders de Llenguadoc a les dites fires, per sospites de rebel·lió o d'infidelitat, essent perdonat i reintegrat en 1289.

Ben poca cosa podem assenyalar de la col·laboració italiana. *Il magistrato civico di Cagliari*, per Michele Pinna (Cagliari, 1914), fa moltes referencies a l'organització municipal catalana. Vegi's en el lloc corresponent la nota bibliogràfica. En l'*Archivio Storico Siciliano* ha sortit *La regia zecca di Messina da documenti inediti*, per Vincenzo Ruffo; *Sulla guerra di Sicilia al tempo di Giovanna I^a, secondo i Registri angioini dell'Archivio di Stato di Napoli*, per Vincenzo Epifanio; i *Dell origine regia e aragonese dei Paternò di Sicilia*, estudi insignificant de genealogía nobiliaria, per G. E. di Sessa i F. Paternò Castello di Carcaci.

Més curta és encara la col·laboració anglesa, puix està reduïda al poc menys que inútil treball d'E. L. Miron, *The Queens of Aragon, their lives and times* (Londres, 1913), sense la més petita investigació propia, i deficient en l'aprofitament de les monografíes ja conegudes.

Finalment, dels alemanys havem de mencionar en primer terme el llibre del Dr. Karl Schwarz *Aragonische Hofordnungen im 13. und 14. Jahrhundert, studien zur Geschichte der Hofämter und Zentralbehörden des Königreichs Aragon* (Berlín, 1914), que forma el volum 54 de la important col·lecció dirigida pels professors Finke, Below i Meinecke amb el títol de *Abhandlungen zur Mittleren und Neueren Geschichte*. D'aquesta monografía, molt interessant, n'han sortit alguns fragments, traduïts al castellà per el Sr. Jordán de Urries, en el *Butlletí de l'Academia de Bones Lletres de Barcelona*, volum VII. D'ella en parlèm més extensament a la part de Bibliografía El Dr. Fritz Baer ha publicat a Berlín, en 1913, una Memoria força deficient, i feta massa depressa, sobre els jueus catalans, valent-se únicament de treballs d'en Bofarull, en Régné i de l'Academia de

la Historia. La titula *Studien zur Geschichte der Juden im Königreich Aragonien während des* 13. *und* 14. *Jahrhunderts*, i amb més temps i practicant investigació propia podrà refer-la i ampliar-la.

Encara que pertany al període de l'anterior ANUARI, com que fins fa poc no havíem pogut conèixer el llibre de Mercedes van Heuckelum, que forma el volum 38 de l'esmentada col·lecció, dirigida per Finke, Below i Meinecke, ara l'apuntarem. Són títol es *Spiritualistiche Strömungen an den Höfen von Aragon und Anjou während der Höhe des Armutsstreites* (Berlín, 1912).

Finalment, en Lluís Klüpfel publicà en *Vierteljahrsschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* (Revista trimestral d'historia social i econòmica, volum XI[è]) un curiós estudi sobre els funcionaris de la cort catalana i la seva administració central a les darreries del XIII[è] segle: *Die Beamten der aragonischen Hof und Zentralverwaltung am Ausgange des* 13 *Jahrhunderts*. En altra banda del present ANUARI ja fem menció d'altre treball més important del mateix malaguanyat autor alemany, dedicat a l'estudi de la política exterior del nostre Alfons II.

Bibliografía

Vida y escritos de D. Juan Fernández de Heredia, Gran Maestre de la Orden de San Juan de Jerusalén. Discurso leído en la solemne apertura de los estudios del año académico de 1913 a 1914, por el Dr. MANUEL SERRANO Y SANZ, Catedrático de la Facultad de Filosofía y Letras. — Zaragoza, 1913. 75 pp. fol.

J. DELAVILLE LE ROULX. — *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac* (1310-1421). — París, 1913; VI-452 pp. 4.[t] maj.

Tant la primera com la segona obra, que cabalment han vist la llum en el mateix any, coincideixen en estudiar (la segona sols parcialment), la gran figura del famós Mestre de Rodes, Joàn Fernández d'Heredia, tal vegada la més europea que presenta la historia d'Espanya en el segle XIV. Com aquesta figura està íntimament lligada al mateix temps amb la historia política i àdhuc amb la literaria de la nostra confederació, ens ocuparem primerament de la obra d'en Serrano i en quant a la segona solzament d'aquella part que's refereix a dita historia nostrada, prescindint, en absolut, com és natural, dels capítols que's refereixen als demés Mestres de Rodes, per no caure ja dintre de l'objecte primordial del nostre Institut.

L'il·lustrat professor de la Universitat de Saragoça, Dr. Manuel Serrano Sanz, tan conegut per ses publicacions literaries, i àdhuc per ses obres històriques, no té d'esser presentat als nostres llegidors. Precisament en l'ANUARI anterior (p. 663-669), el nostre company Sr. Miret i Sans, publicà un extens comentari sobre una altra obra seva, fruit de llargues recerques, i que fa honor a sa reputació científica. I tingui's en compte, que aquí sols citem del Sr. S. S. aquella part de sa producció que's refereix a la nostra historia; altrament la bibliografía sería encara molt nombrosa. El treball d'en S. S., encara que porta'l títol *Vida y escritos de D. Juan Fernández de Heredia, Gran Maestre de la Orden de San Juan de Jerusalén*, no és, de molt, una monografía completa d'aquest important personatge; perque no és possible que semblants treballs puguin enquibir-se en la forma sempre aparatosa, i reduida ademès a estrets límits, d'una inaugural universitaria. El mateix S. S. ho entén així al declarar al final del seu treball, que no ha fet més que escriure un lleugeríssim compendi de la vida i escrits de l'H., per què altra cosa no li era lleguda en un discurs inaugural, i al manifestar a més que'l seu propòsit és, amb el temps, convertir aquesta lleugera narració en una obra més extensa, en la qual promet *aprofitar totes les noticies i documents* que's conservin de tan eminent personatge. A més el Sr. S. S. que coneix perfectament les fonts diplomàtiques i moltes de les bibliogràfiques aòn anar a pouar els materials per a l'obra intentada, la va escriure indubtablement a corre-cuita, lluny dels arxius i de les grans biblioteques de consulta, i aprofitant solament curtes noticies preses en altres ocasions. De la mateixa manera que'ns ha donat un curiós anàlisi del *Cartulario magno de la Orden de San Juan de Jerusalén*, degut a l'H., i noticia i àdhuc la transcripció d'alguns documents, pocs, per desgracia, trets dels lligalls de les Comandes de Villel (v. gr. el de les *Adiciones*) i d'Alhambra o Alfambra, i sobre tot de l'esmentat gran Cartoral, li hauría sigut empresa faedora, si s'ho hagués proposat, despullar les importants fonts diplomàtiques de la Ordre, que's conserven, juntament amb dit Cartoral, en l'Arxiu Històric Nacional. L'actual assaig està construit principalment sobre les claricies donades pels historiadors Zurita, Funes i Vertot, el darrer dels quals, per cert, no és la guía més segura, per a escriure la biografía del gran mestre aragonès. Fins ens assalten dubtes — tan de rellisquentes la cita — que hagi pogut fruir

plenerament de la sòlida monografía d'en Karl Herquet sobre l'H. (Mülhausen in Th., 1878), i, per de comptat, no té cap noticia del segón treball del conciençut historiador alemany (*Der Johannitersgrossmeister Heredia und seine litterarische Bedeutung. Zeitschrift für allgemeine Geschichte, Kultur, Litteratur und Kuntsgeschichte* 1887, p. 769-92). L'Herquet sense haver pogut consultar l'Arxiu Històric Nacional de Madrid, els de la Corona d'Aragó, Priorat de Catalunya, Malta, Avinyò i Vaticà, que són les pedreres principals per a estudiar la historia de l'H., amb l'ajuda solament del ben informat Zurita, de l'asciençat Bossio (1) i d'en Pauli (2), n'ha teixit la més completa biografía que fins ara s'és publicada. Sols li mancà poder consultar la obra d'en Funes (3), i d'això se'ns planyía en l'any de 1887, quan estava preparant la nova redacció del seu estudi sobre l'H. Des del dia que l'Herquet escrigué les seves monografíes (1878-1887), sols d'un altre meritíssim treball i d'un descubriment important respecte de l'H. ens cal parlar, perquè ací no venim a fer una exposició crítica de les fonts bibliogràfiques a consultar per a l'actual estudi. Ens referim al pròleg que acompanya la publicació de la Crònica de Morea, deguda a iniciativa del gran Mestre aragonès, escrit per l'eminent hispanista D. A. Morel Fatio (4). El descubriment de que fem menció és la lletra, ja famosa, que dirigí a l'H. l'humanista italià Colluccio Salutati, donada a conèixer per en Francesco Novati (5). D'ella ens donava noticia per primera vegada, quan era encara inèdita, el citat Sr. Herquet, i ella li serví principalment per a redactar el seu article de la *Allgemeine Zeitschrift* sobre la significació literaria de l'H. Respecte la bibliografía de les obres degudes a la feconda iniciativa d'aquest personatge, ha donat molta llum l'eruditíssima obra del malaguanyat Sr. Mario Schiff dedicada a la Biblioteca del marquès de Santillana (6).

Però la contribució més important que ha sigut aportada fins ara a la biografía (no pas a la significació literaria) de l'H., és el llibre del Sr. Delaville le Roulx, *Les Hospitaliers à Rhodes*. Com declara'l seu il·lustre prologuista, el marquès de Vogué, aquesta obra, encara que pòstuma, es deguda tota ella a la ploma del Sr. D. Dedicat per molt temps per enter a la historia de l'Orient llatí en la època de les Creuades, havía limitat fins ara en D. la seva activitat, en quant als Hospitalers, al període heròic d'aquesta Ordre. El *Cartulaire général des Hospitaliers*, el seu llibre principal, que contè un conjunt de 5,000 peces recullides en els arxius de tota Europa, es detura, per desgracia, en el precís moment de la instalació de l'Ordre en la illa de Rodes, cabalment quan comença per la historia de l'Orient català la època més interessant. Mes aquest esforç, tan prodigiós, encoratjà al Sr. D., com era natural, a escriure la historia completa de l'Hospital. El primer volum aparegué en 1904 i en ell pren l'Ordre des de sa naixensa fins a sa instal·lació en 1310 a Rodes. El present segón i darrer volum, arrenca des del mestratge de Foulques de Vilaret (1313-1327) i acaba amb la mort de Philibert de Naillac (1421). Es el període més brillant de la historia dels Hospitalers. Dels nou grans Mestres que hi apareixen, vuit són francesos, i sols per son naixement i vida política està estretament lligat a la historia de Catalunya D. Joàn Fernández de Heredia. Aquest després del famòs Philibert de Naillac, és la figura més important en la historia de l'Hospital en el segle XIV, àdhuc i tot havent consagrat quasi sa vida entera al Pontificat i al Casal d'Aragó. La obra d'en D. és restada, per desgracia, incompleta; així i tot, li assegura un lloc d'honor entre'ls historiadors de l'Orient llatí. De la part consagrada a l'H. ens en ocuparem ara especialment.

La vida d'aquest famós personatge, que és un compendi de tota la historia política d'Europa en el XIV^{èn} segle, mai havía estat estudiada tan a conciencia en ses relacions amb l'Hospital com en el present llibre. Dos arxius ha posat en D. a contribució, que fins ara's pot dir que no havien estat fondamentalment utilitzats pels erudits, respecte a la historia d'aquella famosa Ordre militar: el de la Castellanía d'Amposta i el de Malta, del qual havía tastat les primicies per a la de l'Orient llatí, En Carles Hopf, el més erudit dels seus recercadors. En quatre capítols del seu llibre, els V, VI, VIII i XI ens parla en D. de l'H. El darrer és tot consagrat a ell. En el primer estudía en D. els antecedents del futur gran Mestre, en el període més personal de la seva castellanía d'Amposta que regí prop de 30 anys (1349-1377) i ho fa furgant en el gran Cartoral espanyol i en els registres de dita Castellanía, existents en l'Arxiu Històric Nacional de Madrid, o en els de Malta. Uns i altres ens donen a conèixer la importancia que va adquirir el Castellà d'Amposta durant el magisteri de Pere de Cor-

(1) *Dell'istoria della sacra religione et Illma. milizia di S. Giov. Gerosolimitano.* Roma, 1629. 2 vol. in fol.
(2) *Codice diplomatico del sacro militare ordine Gerosolimitano.* Lucca, 1733. 2 vol. fol.
(3) *Crónica de la ilustrísima milicia y sagrada religión de San Juan Bautista de Jerusalén.* Valencia, 1626-39. 2 vol. in fol.
(4) *Cronique de Morée aux XIII et XIV siècles.* Genève, 1885, in. Publicada per la «Société de l'Orient Latin».
(5) *Epistolario di Colluccio Salutati...* Roma, 1893, II, 291.
(6) *La Bibliothèque du Marquis de Santillane.* París, 1905. Es un excel·lent comentari a aquesta obra l'article del Sr. R. Menéndez Pidal publicat en el *Bulletin hispanique.* París, 1908. X, n.° 4.

neilhan (1353-1355). En el del seu successor Roger des Pins (1355-1365), s'ocupa D. en el cap. VI, de la colació a H. dels priorats de Sant Gil (1356), el més ric de la Ordre, i de Castella (1355): El registre IV d'Amposta li proporciona noticies precises sobre l'administració del priorat de Sant Gil per l'H. des de 1357 a 1363. Ens informa després de l'actitut reservada de l'H. en front del nou gran Mestre, Robert de Juilly (1374-1377), del seu nomenament de prior de Catalunya (1369), per al qual li ofereix el material històric l'arxiu de son Priorat, existent a Sant Gervasi de Cassolas (Barcelona), i del creixement de la influencia de l'H. que'l portà per fi a la més alta dignitat de l'Hospital. (1377). Els arxius de Malta i del Vaticà juntament amb la *Histoire des grands prieurs de Saint Gilles* de Raybaud son les principals fonts d'aquesta part. Mes on adquireix el llibre més relleu i novetat, es des de l'any 1377, en que l'H. ateny la realització del seu bell ensomni de grandesa per a l'Hospital, amb la possessió de la Morea. En D. ens fixa les dates del seu nomenament de gran Mestre (VIII-1377), les de la seva estada a Nàpols (21-XI a darrers XII 1377) i embarc vers la Morea, de sa arribada (24-IV-1378) de la seva presó i son deslliurament del poder dels Turcs (estiu 1378 a maig 1379), i de son retorn a Clarença (20-V-1379) i per últim, per no multiplicar les referencies, la data important del retorn d'H. a Avinyó en l'estiu de 1382, indicant les principals escales del seu itinerari, v. gr. la feta a Barcelona (13-VI-1382). Tots aquests fets, abans tan confosament assenyalats pels historiadors, han sigut molt esclarits pels registres maltesos, i ensems amb ells, l'episodi de la presa de possessió del Peloponès pels Hospitalers de sa estada en ell, durant quatre anys, i per últim les relacions i aliances dels Hospitalers amb els Navarresos.

En D. emperò, no'ns dona de la figura de l'H. una visió de conjunt tan completa com l'Herquet, Enfocant-la des d'un punt de vista parcial—el de la historia de l'Ordre—i limitat forçosament pel caràcter del seu treball, no'ns ha presentat tots els rics i pintorescs caires de aquell home extraordinari, la existencia del qual, com dèiem, es confón per complet amb la del segle XIV. El diplomàtic i el savi tenen en l'H. un relleu molt més alt, que'l cavaller de l'Hospital, per més que molt significués en la historia de l'Ordre l'antic castellà d'Amposta i el futur gran Mestre de Rodes. Per a conèixer-lo en aquells dos atractius aspectes, no n'hi ha prou amb el despullament dels registres de la castellanía d'Amposta, de Malta o del Vaticà; és precís comptar a més amb el nostre ric Arxiu de la Corona d'Aragó, al qual no s'han acostat, ni l'Herquet, ni en Delaville, ni en Serrano Sanz. Sols de la estada de l'H. a Rodes (1379-82) tan ignorada, hem trobat més d'una dotzena de documents en les nostres recerques, que no són definitives, sens comptar amb els publicats i aprofitats en treballs nostres anteriors (1). Molt més considerable és encara la contribució que hem aportat a la vida literaria de l'H. amb la nostra col·lecció de *Documents per a la historia de la cultura catalana mig-eval*, publicada per aquest INSTITUT. Cap d'aquests estudis els hem vist aprofitats per en D. que tan en contacte visqué amb Espanya, i no n'ha tret tampoc el partit que devía, tal vegada *spatiis exclusus iniquis*, el nostre amic i company, Sr. S. S. La historia de la vida diplomàtica i literaria de l'H. s'ha de refer, doncs, de soca arrel. En l'itinerari que n'hem intentat hem notat llacunes molt difícils d'omplir, amb la sola consulta del nostre arxiu: v. gr. des de 1310, data aproximada del seu naixement, fins a 1338; de 1341 a 1345; de 1352 a 1354. Des de que la personalitat de l'H. adquireix importancia les noticies abunden, més també hi ha anys d'aquesta existencia tan feconda dels quals apenes en sabem res, com per exemple, entre altres, els de 1371, 1372, 1375, 1376 i 1395.

I, no obstant, cap figura espanyola de l'Edat Mitjana va assolir una significació tan considerable com l'H. Ell i el gran Cardenal Gil de Albornoz van arribar a ésser en certes ocasions els vertaders directors dels destins del Pontificat. Noble representació del gentil-hom d'alta naixença, de caràcter emprenedor i cosmopolita, favorescut dels papes i dels reis, asciençat predecessor dels grans Mecenes del Renaixement clàssic, apassionat dels llibres i de les lletres, fastuós i de mires atrevides i enlairades, tossut en sos determinis com a bon aragonès, devorat per l'ambició i per l'afany de l'engrandiment de sa familia, fou l'H. a la vegada un diplomàtic i polític de primer ordre, fins al punt de que, en concepte d'en D. — exagerat sens dubte, mes digne de tenir-se en compte, perquè no solen ésser els estrangers molt benèvols amb la nostra gent, — fou l'àrbitre dels destins de l'Europa cristiana, *el veritable cap de l'Esglesia* y *el veritable sobirà de l'Aragó*. Això darrer, sobre tot, no és cert. Al nostre rei Pere III li agradava rodejar-se sempre d'homes eminents; els més grans del seu temps tingué per consellers: en Bernat de Cabrera, l'in-

(1) *La lengua y la cultura catalanas en Grecia*. Homenaje a D. Marcelino Menéndez Pelayo, en el vigésimo año de su profesorado. Madrid, 1899. II, 95. — *Atenes en temps dels Catalans*. ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. Barcelona, 1907.

fant Pere, el mateix H., etc., mes mai es deixà governar per ningú. L'activitat política del nostre gran Mestre fou realment maravellosa. Prengué part, no sens gloria, en moltes de les batalles que's donaren en els camps més diferents de l'Europa; assistí al sagnant epíleg de la batalla de Crécy (1346); lluità en Mizlata (1348), aprop de Valencia, contra els agermanats de la Unió, i fou un dels primers cavallers que enlairà son penó en les torres de la ciutat rebel·le; combaté en Lluchmajor (1349) contra el rei Jaume el Desditxat; fou fet presoner a Poitiers (1356) pel Príncep Negre; dugué a la victoria les hosts de Catalunya - Aragó, contra les de Castella, en el combat d'Araviana (1359); veié rendits els Albanesos i Turcs en la presa de Lepant (1378), i, per fi, coronà aquesta vida heroica amb una de les expedicions navals més magnífiques del seu temps, conduint com almirall la cort pontificia des de les costes de la Provença a Roma (22-IX-1376 a 17-I-1377), portant pels carrers de la Ciutat Eternal, al front del triomfal seguici que acompanyava a Gregori XI, la senyera de l'Església. La seva activa vida diplomàtica és impossible condensar-la en poques linies. Fou l'home de confiança de sis papes contemporanis, des de Clement VI (1342 a 1352) fins a Clement VII (1378-94). Innocent VI (1352-62), sobre tot, el va afavorir amb les més altes dignitats de la seva Ordre i el féu governador d'Avinyó. Els murs de la ciutat pontifical foren per ells restaurats i enfortits, i al seu braç degué més d'un cop la seva salvació. En les guerres amb la Unió d'Aragó i Valencia, i en la llarga i perillosa que tingué el rei Pere III d'Aragó contra Castella, leal vassall i conceller de son senyor, contribuí molt a la pacificació dels seus estats, i amb la seva hàbil diplomacia aixecà contra el crudel rei castellà una poderosa lliga d'enemics. En quasi totes les negociacions diplomàtiques del regnat de Pere III d'Aragó el veiem ficat, fins que les vicissituts de sa agitada vida política el portaren definitivament a Avinyó (1373-1376), després a Italia (1376-78) i l'Orient (1378-82), i altre cop a Avinyó (1382), on acabà sos dies en edat ja molt avançada (1396). Unes vegades sol, altres amb els més prestigiosos concellers del rei Pere negocià una lliga amb el de Castella contra els reis de Marroc i de Granada (1339), que tingué son epíleg en l'esplèndid triomf del Salado; intervingué en el projecte de casament del rei de Navarra (1351) i en l'aliança entre Pere el Crudel de Castella i el d'Aragó (1352); canviats els aconteixements, procurà la d'Enric de Trastamara (1352) i tractà de guanyar la França i la Navarra a la causa catalana (1363); pactà més tard a Tolosa (1365) un tractat secret contra Carles el Dolent de Navarra; l'Enric de Trastamara li confià una delicada missió després de la batalla de Nàjera (1367), i a Moros i Tarbes intervingué en les conferencies per a reconseguir l'amistat amb el rei Eduard III d'Anglaterra (1367).

Però lo que dóna més relleu al segell de cosmopolitisme que caracteritza la pintoresca figura de l'H. quan abandonà definitivament la seva terra, que havía estat l'antic estadi polític de la seva influencia, és la realització de la conquesta i del domini de la Morea, per la seva Ordre, somni de tota sa vida, vana i desastrosa quimera, de la qual els Hospitalers foren les primeres víctimes. Si un sentit més nacional de la seva política hagués guiat els seus passos, tal vegada haguessin anat d'una manera molt diferent els destins de la dominació catalana a l'Orient. Mes es donà el trist espectacle en aquelles terres llunyanes, que'ls seus tres amos, originaris tots d'una patria comuna, els Catalans, els Navarresos i les hosts comanades pel Mestre aragonès, vinguessin tots a les mans, en lloc de combatre contra els enemics comuns: els Grecs i els Turcs. Sobre aquest curiós episodi el llibre d'en D. ha portat nova llum, i ens mostra com des del primer entuvi aquells Navarresos que des de l'Albania havíen ofert llurs serveis al rei d'Aragó, un cop ja treslladats a la Morea, es posaren en 1378 a les ordres dels Hospitalers. Sembla que abans de trobar aquesta sortida havíen sigut allistats també per Rayner Acciajuoli, que ja tenía posada sa mirada sobre'ls Ducats catalans de Grecia. El nostre arxiu ha proporcionat, respecte de tot aquest confós episodi, materials més interessants àdhuc que'ls de Malta, els quals hem ja recullit en el nostre Diplomatari de l'Orient Català, en curs de publicació. Lo únic que'ns permetrem adelantar aquí, és que'l rei Pere III no veié amb bons ulls l'aventura del seu vell amic i conseller, perquè en 1378 va prohibir an en Guillem de Guimerà — tal vegada l'antic governador del Rosselló (1344) i futur prior de Catalunya (1395) — i a altres comanadors i cavallers de l'Hospital, cridats per l'H. que aleshores era a la Morea, que se'n anessin amb ell (1).

Sembla impossible que amb l'activa vida d'home d'estat que portà el gran Mestre aragonès, li sobrés encara temps per a consagrar-se a les lletres. Perquè la vida diplomàtica de l'H. està encara realçada per aquest aspecte. En ell trobem un dels més significats i insaciables recercadors

(1) Doc. de Barcelona, 10 maig 1378. D. de l'O. C.

i promovedor de traduccions de llibres exquisits d'aquell temps i de compilacions històriques, en què prengué part activa; un bibliòfil intel·ligent i insaciable; un amic il·lustrat de l'antiguitat, que no sols anava darrera de tota mena de manuscrits dels autors clàssics — segons el testimoniatge d'un dels més erudits predecessors del Renaixement italià, Colluccio Salutati — amb zel infatigable i una bona fortuna que aquest li envejava, sinó que va ésser el primer que hagi fet traduir a una llengua moderna un historiador grec i un cronista bisantí. L'únic vestigi d'hel·lenisme i de bisantinisme que apareix en la literatura espanyola de l'Edat Mitjana es dèu al famós aragonès; i no hi ha dubte que en aquesta anticipada direcció, representada per les versions de Plutarc, Zonaras i qui sap si també de Tucídides, hi tingué molta part el seu sejorn de prop de quatre anys a Rodes i la Morea.

En l'interessant boldró d'obres adés clàssiques, adés d'altre gènre, relacionades amb la historia o amb les lletres de l'Orient, s'hi veu com la obsessió de la Grecia antiga i bisantina, i el desig de fer-la conèixer als seus contemporanis, i s'hi sent com el record viu sempre de la visió d'un país exòtic i excepcional que li degué causar una impressió fondíssima. Per això en la modesta literatura aragonesa, a la que li dóna sos més preuats títols de gloria, ve a ésser un èmul únic i solitari dels Bersuire, dels Decembri i Salutati. Com Alfons V en la cort de Nàpols, es va voltar a Avinyó d'homes de lletres i de llibres exquisits, i perquè la semblança sigui encara més perfecta, hi va cridar un obscur erudit grec poliglota, bisbe de la Tracia, el qual en més modesta esfera s'anticipà gaire-bé un segle i mig a aquells sabis bizantins que, coberts encara amb la pols de les runes de Bizanci, traslladaren a les ciutats d'Italia les despulles de l'antiga civilització grega. Mes no fou sols a Avinyó on l'Heredia va arribar a fer-se una biblioteca d'autors clàssics, tal vegada la més important del seu temps, sinó al seu castell de Casp (1).

De la importancia i riquesa de la biblioteca de l'H. n'és un testimoniatge capdal la llarga lletra que als darrers anys de sa vida li va adreçar l'erudit florentí Colluccio Salutati (1331-1406). Separant-ne tot l'enfarfagament retòric del seu inflat elogi de la historia, se'n treu de sa lectura el convenciment ferm d'una admiració i consideració extraordinaries de l'humanista italià envers el bibliòfil aragonès. No sols considerava la seva llibrería com la més rica del seu temps en autors clàssics, sinó com una de les poques en què's podía trobar amb tota seguretat qualsevol manuscrit molt recercat. Però sobre tot era abundantíssima en obres històriques. «Inter alia quibus delectaris, est copia cumulatioque librorum, in qua re tanto studio, tantaque cura vacasti, ut iam sit omnibus persuasum *frustra librum quaeri quem apud te non contingerit reperiri*. Sed inter alios te præcipue dilexisse semper historicos.» I en altre lloc afegía, parlant de la immensa perdua de llibres històrics llatins, causada per la incuria de més de sis segles: «Scio tamen quod ex istis forsan poterit aliquis venire in manus tuas, aut ubi reperiri valeant explorasse, *qui super alios nostri temporis fueris rerum huiuscemodi curiosissimus inquisitor*» (2). I al dir això es refería el Salutati no a certs autors que ell anomena vulgars, com v. gr.: Eusebi, Casiodor, Josefo, Beda, Orosi, Paul Eutropius, etc., sinó a altres per ventura per l'H. vistos o posseits, com el Titus Livi, complet, Trogo Pompeu, Q. Curcius, Salusti i sobre tot Plutarc, el més desitjat de tots per l'erudit italià.

Una amistat més íntima que amb l'humanista florentí, lligà l'H. amb els reis d'Aragó, Pere III i Joan I. Els documents que respecte de les seves relacions literaries amb aquests dos monarques hem publicat en el nostre Diplomatari sobre la cultura catalana mig-eval ens permeten avençar alguna conclusió nova i interessant sobre l'activitat literaria del gran Maestre i en aquest aspecte de la seva personalitat ens detindrem un xic més, per tal com ha estat el més desatès pels autors de les dues monografíes analitzades en aquesta modesta recensió. Aquesta activitat tingué dos centres principals: Aragó i Avinyó. No fou deguda únicament a la influencia de la cort pontificia en una època de brillant cultura, en que fou visitada per humanistes com Petrarca i C. Salutati. Tot lo que's digui de les coneixenses literaries de l'H. en aquell centre amb aquests o altres erudits, fins ara està destituit de tot sòlid fundament. L'origen de la seva vocació literaria, sobre tot de sa afició als estudis històrics, dels que fou gran promovedor, ve de molt lluny, i ja vint anys abans de sa aparició en el món de les lletres ne veiem probes. N'és una el gran Cartoral de la Ordre, que, trobant-se en 1349 en son castell de Villel, manà començar i recopilar.

(1) En tenim d'això una proba en una carta que des d'aquesta vila li escriví el seu gran amic de lletres, el rei Joàn I (27 abril 1391), en la que li diu que ha entrat *a l'arxiu dels seus llibres* del dit castell, «e reconocidos los libros de aquell, trobemos ni uno clamado o intitulado *Vigencius de re militari*, el qual..... havemos lo sacado del dicto *archivo* e levado con nos». *Documents per la historia de la cultura catalana mig-eval*, INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. Barcelona, 1908. I, p. 413. Sempre que més endevant ens referirèm a alguns d'aquests documents, cosa que haurem de fer amb freqüencia, els designarèm amb la sola indicació de la inicial D. seguida del nombre corresponent.

(2) Francesco NOVATI, *Epistolario di Colluccio Salutati*..... II, 291.

ARCHIVO GENERAL DE ANDALUCIA

La vida intel·lectual de l'H. en la seva patria en relació amb els seus dos sobirans, Pere III i Joàn I, es divideix en dos períodes perfectament delimitats. En el primer, que'ls nostres documents inclouen entre'ls anys 1362 i 1372, és el rei Pere III, qui se'ns presenta sempre en escena amb el seu gran amor als llibres històrics, demanant-ne exemplars al seu savi amic, per a llegirlos o fer-los traduir. El segón període té per centre Avinyó, i sembla correspondre al de major intensitat de treball del Mestre aragonès, des de 1382 fins a 1396. En els documents d'aquesta època és gaire-bé Joàn I, infant o rei qui se'ns apareix quasi sempre en escena. Malgrat els quaranta anys de ventatja que li portava l'H., l'amistat literaria, i adhuc la política, prengueren un caràcter molt més íntim que amb el rei son pare, fins a l'extrem d'haver-se ficat l'H., en les disensions que esclataren entre aquell i l'infant, amb sentiment de manifesta parcialitat envers aquest. L'afició de Joàn I ja no fou encaminada únicament envers els llibres històrics en general com en Pere III, sinó principalment envers els autors clàssics. El rei Joàn fou indubtablement, abans d'Alfons V, el monarca més il·lustrat de tots els de niçaga comtal, el verdader August i Mecenes alhora de la civilització catalana. El rei Pere el Cerimoniós fou un *dilettante* mig-eval; el rei Joàn I ja pertany gaire-be al Renaixement. No cal sinó citar els llibres per un i altre demanats. Per part de Pere III (1362 a 1372), la *Suma de les histories del món* en francès, el Paul Orosi, l'Isidorus *magnus* (Sant Isidor) i el *minor* (el Pacenc), i l'Eutropi (Paulus Europius o Eurosius), prometent-li enviar, a més, la traducció (és de suposar que l'aragonesa) de les *Cròniques dels reys d'Aragó*, perquè les pogués continuar en sa *Gran Crònica d'Espanya*. En la correspondencia de Joàn I, infant i rei (1382 a 1396), es parla d'un *libro de todas las historias*, que no hem sabut identificar, de Trogo Pompeu; de Justí; de Titus Livi; de Vegeci, de la *Gran Crònica d'Espanya*, i de diverses traduccions de llibres grecs, clàssics o bizantins; Plutarc, Josefus: *de bello judaico; Libre dels Emperadós, Crònica de Grecia*. En conjunt figuren en l'epistolari literari que's conserva en nostre Arxiu nacional del rei Joàn uns quatorze autors o llibres caracter clàssic o bizantí.

La correspondencia de Joàn I amb l'H. comença després del retorn d'aquest de Rodes, quan cabalment s'havíen refredat les relacions entre l'infant i el rei son pare per doble casament, del primer amb Na Violant de Bar, i del segón amb Na Sibilia de Forcià. L'H. es posà resoltament al costat del primogènit, i quan en el penúltim any de la vida del vell rei d'Aragó, gosà reptar-lo per la seva conducta envers el seu fill, Pere III contestà al Mestre amb una d'aquelles gràfiques cartes, plenes de crudel ironía, demanant-li «qui son aquells grans Mestres qui tenen en la venguda de les companyes... per tal que sabuts aquells, mills puscam crexer en rostir, si mester serà, la salça que'ls aparellam.» (Doc. de 14 decembre 1385.)

Aquestes dues etapes principals de la activitat literaria de l'H. (1362-72 i 1382-96), corresponen perfectament a dues èpoques de relativa tranquilitat en la seva agitada vida política. Des de que deixà sa terra nadiua per a anar a cercar per primera vegada en la cort papal d'Avinyó un camp més ample per a sos somnis d'engrandiment, poques estones vagatives podíen oferirse-li per al conreu de les lletres. Cridat pel seu rei torna a Aragó a fi de posar-se al seu costat en el difícil conflicte de les Unions i de la guerra de Mallorca, (1347-49) i ja no's mogué de les terres de la confederació fins a 1354. Retorna en aquest any de nou a Avinyó, per empendre tot seguit per dever d'obediencia'l seu viatge a Rodes en 1354-55. Es de suposar que allí no degué perdre'l temps, i que hi començaría a recullir manuscrits grecs, sobre tot historials, perquè aquella illa fou un dels centres de l'hel·lenisme mig-eval d'ells més abastat. Novament emprengué el camí de la ciutat papal, on passà dos anys (1355-57). Molt prest s'embolicà en les lluites entre França i Anglaterra. Presoner a Poitiers (1356) es deslliurà mitjançant un fort rescat, i es treslladà altre cop a Avinyó, on el papa, protector seu, procurà realçar sa decaiguda fortuna amb la concessió de les dignitats més altes i riques de l'Ordre, després del suprem magisteri. Més tart la guerra de Castella el cridà a sa patria (1357-61). Una nova estada a Avinyó (1361-66) fou per l'H. un període de intensa activitat diplomàtica i és probable que també ho fos d'intensa labor intelectual. En ell fa cabalment sa primera aparició literaria en les relacions amb Pere III d'Aragó. Des de Perpinyà se li adressà aquest el 21 maig 1362, demanant-li *unes histories* fetes novellament per un monjo negre, que compreníen els successos del món des d'Adam al seu temps. La frase amb que comença el rei la seva lletra indica que l'H. es trobava ja en plè període de producció històrica; que havía ja començats a recullir els materials per a la nombrosa serie de compilacions historials que projectava; *entes havem que vos havets copies de diverses istories*. (D. 206.) No hem pogut verificar a quina historia's refería aquí el rei Cerimoniós. Sols sabem que la vasta compilació del monjo negre francés la feu treslladar l'H. en vulgar català, i aquest es l'únic cas en que'l castellà d'Amposta abdicà de sa propia llengua, per la qual sentí sempre tan especial predilecció. Sa fal·lera per les obres històr-

riques li era ja ben coneguda al rei d'Aragó, perquè sa lletra, acaba com la de C. Salutati; demanant-li que de tota mena de histories que tingués, així en *llatí, com en qualsevol llenguatge*, ne donés copia a l'abat d'Arlés, i a fra Jaume Domenech, col·laboradors de Pere III en la traducció i recerca de llibres d'aquest genre.

Fins 1370 en que feia ja tres anys que l'H. tornava a esser a Aragó no trobem nous testimoniatges de ses tasques literaries. Acabada la perfidiosa guerra de Castella amb la batalla de Montiel (1369), i la que esclatà poc després amb D. Enric de Trastamara, en la que's recomanà a l'actiu castellà d'Amposta la defensa de la frontera, li va lleure des de 1370 a 1373 consagrar-se de nou en sa terra a les tasques literaries. L'esforç de major empenta d'aquesta època sembla haver estat la primera part de la *Gran Crónica de Espanya*, que ja era començada en l'any 1372 i en la redacció de la qual sembla haver intervingut personalment (D. 248). Fou acabada dita primera part segons resa el seu *explicit* el 13 gener de 1385. L'H. la degué enviar una vegada llesta a l'infant Joàn, perquè en 1386 veiem que aquest demana amb molta insistencia per quatre vegades la seva *taula*, per no ésser complida en el llibre que li havía tramés (1). En 1388 participava l'infant a l'H. haver-la llegida, i li pregava que li enviés la segona part (D. 398). Altre cop sol·licitava aquesta obra, ja completa, en 1396, després de la mort del seu autor (D. 433). Els documents per nosaltres publicats avencen més d'una dotzena d'anys la redacció d'aquesta crònica, amb la qual va voler el gran Mestre aragonès emular el rei Sabi de Castella.

En l'any 1373 amb la nova estada a Avinyó (1373-1376) sembla que tornen a estroncar-se les relacions literaries de l'H. amb el rei d'Aragó, i qui sab si també la seva activitat intelectual. El seu prestigi sempre creixent; l'important paper que juga en els afers de l'Ordre, de caràcter internacional; la presidencia de capítols generals, en son caràcter de lloctinent del gran Mestre; les noves comanadoríes de Montpeller i d'Aliaga (1374), amb que s'enriquí; els preparatius del famós *Passagium* a Grecia; una nova orientació política en fí, en la seva carrera diplomàtica, són motius suficients per a explicar-nos aquesta solució de continuitat, que s'extén fins l'any 1382, en que'l nou gran Mestre fixa definitivament a Avinyó son hostatje. Els quatre anys (1376-1382) passats a Italia, a la Morea, a l'Albania, en poder dels Turcs, i per últim a Rodes, estàn massa plens de vicissituts per a suposar que l'H. pogués dedicar-se a la confecció de vastes obres històriques. Això explica perfectament que alguna com la *Gran Crónica d'Espanya* restés interrumpuda durant tant de temps i no fos acabada en sa primera part fins 1385. Sa relativament llarga detenció a Rodes (uns dos anys i mig) degué esser ja més profitosa per a les lletres, i és probable que d'ella arranqui la nova direcció bisantina que's presenta en la segona etapa de sa producció literaria, unida a la clàssica. Aquesta segona etapa, la més feconda, la més interessant en problemes literaris, s'extén, com hem dit abans, des de l'any 1382, fins quasi a la vigilia mateixa de sa mort (1396), perquè tot just el 24 octubre 1393, acabava a Avinyó el copista aragonès, Bernat de Jaca, sota ses ordres, la curiosa *Crónica de Morea* aragonesa, l'única participació que hem tingut els espanyols en la historia escrita de la Grecia continental.

En la impossibilitat de fer remarcar tots els aspectes de la producció d'aquesta segona època i sobre tot el de les relacions literaries de l'H. amb el rei Joàn, iniciades, segons els documents existents, cinc anys abans de pujar aquest al soli, ens fixarem únicament en el seu aspecte hel·lènic, que és no sols el més exòtic, sinó que constitueix, per lo que s'anticipa al moviment del Renaixement, un dels epissodis més curiosos en la historia general de la cultura europea.

Al costat dels llibres clàssics demanats per Joàn I al seu antic amic i mestre, el Justi, el Trogo Pompeu, no gens fàcil d'adquirir, el Titus Livi, suposém que complet, plat exquisit dels gurmants intel·lectuals de l'època, el Josefus, el Vegeci, lo que crida més l'atenció en aquesta correspondencia literaria és la seva fal·lera per les traduccions de llibres hel·lènics, ja bisantins, com el *Libre dels emperadós* i la *Crònica de Morea*, ja grecs, com el Josefus i Plutarc. ¡Què bé es diu tot aquest afany seu pels llibres grecs, que fins el va portar en una ocasió a exercir de bibliopirata, apoderant-se a viva força de *tres volums de llibres grans de les istories de Grecia* (D. 434), amb el fet d'haver estat el primer sobirà europeu que hagi sentit i manifestat desitjos de visitar Atenes! Però cap d'aquests llibres ofereix tant d'interès literari com el Plutarc. Entre tots quants l'H. va arribar a arreplegar en la seva sel·lecta biblioteca, el Plutarc fou el que més excità la cobdicia de l'erudit C. Salutati. «Ceterum scio, li deia, quod de greco in grecum vulgare et de hoc in aragonensium Plutarchum, *De historia XXXVIII ducum et virorum illustrium* interpretari feceris; habeo quidem rubricarum maximam partem; cupio si fieri potest, hunc librum videri: forte quidem transferam

(1) Arx. Cor. Aragó. Reg. 1,674, f. 16, 47 i 48 (14 i 25 Abril, 4 i 10 Maig 1386).

in latinum: ego autem habeo translationem Odysee Homeri in latino, quem librum *audio te quesisse;* si jusseris mittam hunc tibi...», etc. Del Plutarc existía, a més, una traducció llatina d'una altra obra seva, *De remediis iræ*, feta també per un grec, de la qual tal vegada degué tenir esment el famós humanista italià quasi al mateix temps que de la traducció deguda a l'H. Podría molt ben esser que a aquest li arribés també noticia de la tal traducció, durant la seva estada a Morea perquè'ls Hospitalers ajudaren als Navarresos a pendre Tebes en l'estiu de 1379. Cabalment l'H. era a la Morea en aquest temps, ja deslliurat del poder dels Turcs (20-v-1379 — 29-ix-1379). Ara bé: el traidor grec que va entregar Tebes als Navarresos fou son arquebisbe apòstata, fra Simó, profunde coneixedor de les lletres clàssiques i sagrades, i traductor de l'esmentat llibre de Plutarc, el qual va enviar a Salutati el seu amic Pere Corsini, cardenal de Porto (1374-1402). L'humanista florentí li endreçà, a son torn, pels anys de 1390 a 1396, una lletra donant-li compte de la impressió que li havía causat aquell llibre de l'autor de les *Vides paraleles*, «quem OLIM, de greco transtulit in latino, *jussione tua vir multe venerationis Simon archiepiscopus Tebanus*». (1) Aquesta frase indica que fra Simó traduí la obra de Plutarc, essent arquebisbe de Tebes (1366-1379), i abans de la seva apostasía. Hem esmentat aquest fet literari, perquè no deixa d'esser una coincidencia sumament interessant, que l'Occident tingués per primera vegada noticia de Plutarc per medi de dues versions, una llatina i l'altra aragonesa, degudes a dos personatges tan lligats a la historia de l'Orient català, com l'arquebisbe Simó de Tebes i el gran Mestre de Rodes.

Com hem dit ja altra vegada, l'aspecte més interessant de la figura de l'H. és, sens dubte, el de hel·lenista; el de recercador i impulsor de traduccions de llibres grecs que quasi ningú havía vist abans d'ell en l'Europa occidental. Sols el Petrarca, el pare del humanisme, se li anticipà en la tasca de fer traduir alguns dels grans models de la Grecia antiga. Els primers modestos descubridors de textes clàssics, entre ells alguns veronesos, que visqueren entre'l segle XIII^{è} i primera meitat del XIV^{è}, no'n tingueren d'ells un vertader coneixemet. Guillem de Pastrengo, de la primera meitat del segle XIV^{è}, el capdevanter del renaixement erudit italià, dóna ben-bé a entendre en les cites que fa d'alguns autors, com Simònides, Sòfocles, Safo, la manca de codis grecs en les biblioteques del seu temps (2).

Tornant ara al nostre Plutarc, no és cosa molt faedora el fixar la data en què fou feta sota la direcció de l'H. la traducció aragonesa de les *Vides paraleles*. Es un problema aquest en el que han intervingut diferents erudits, sense arribar a conclusions satisfactories. El Sr. Morel-Fatio l'ha tractat amb la seva competencia acostumada, aportant-hi interessants noticies, però, seguint la opinió de l'Herquet, dóna com resolt que degué esser feta abans de 1377, perquè en Salutati no l'anomena en sa lletra famosa amb altre tractament que'l de Castellà d'Amposta, i sols en aquell any és quan l'H. arribà al gran magisteri de la Ordre. Segons en Francesc Novati, no pot esser d'aquesta època, i nega, a més, la suposició admesa sobre l'estada del Salutati a Avinyó, i el seu probable encontre amb l'H. Es funda en que una carta tan important no la trobem registrada en la serie de les de Salutati de 1374-76; en que apareix, en canvi, barrejada amb altres posteriors de quinze anys, amb les quals té relacions estretes de semblança; i es funda, finalment, en la seva amplesa de doctrina i elegancia i sobrietat d'estil, qualitats que sembla no tenía el Salutati, quan era canciller de Florencia. A això s'ha d'afegir que l'humanista florentí torna a parlar de la traducció aragonesa de les *Vides de Plutarc* per ell demanada a l'H., i sens dubte aleshores no aconseguida, en la carta per ell endreçada en 20 de gener de 1395 a l'antipapa Benet XIII (3). Sería, en efecte, cosa extranya que dit humanista s'hagués decidit a demanar al pontífex aragonès, vint anys després, la mateixa obra, proposant-li també, en canvi, el mateix llibre, açò és, la traducció d'Homer. Es més probable, doncs, segons en Novati, que entre la lletra a l'H. i la a l'antipapa, no hi hagués transcorregut sinó un curt espai de temps i que'l Salutati, impacient, es valgués d'un mitjancer tan poderós per a atènyer sos desitjos. La única dificultat que's presenta és la de que fos possible que aquell ignorés que l'antic castellà d'Amposta havía ja obtinguda la més alta dignitat de la Ordre. Mes a això sols cal contestar, amb en Novati, que per tots els estats catòlics que reconegueren a Urbà V, el mestre H., partidari decidit de l'antipapa Clement VII, no era més que un intrús, al menys des de 1383, com se vulla que en aquest any el papa havía ja elegit en son lloc el napolità Riccardo Caracciolo, com l'únic llegítim Mestre de l'Hospital. Des de 1383, doncs, als ulls del Salutati, l'H. no tornava a esser altra cosa que l'antic castellà d'Amposta.

(1) Francesco NOVATI, op. cit., II,482.
(2) F. SABBADINI, *Le scoperte dei codici latini e greci ne'i secoli XIV e XV*. Firenze, 1903, p. 19, nota.
(3) Francesco NOVATI, op. cit., II.

Els documents del nostre arxiu sembla que venen a confirmar la conjectura d'en Novati, que la traducció de l'H. ha d'esser un bon xic posterior a l'any 1377. Per ells no podem dubtar que'l Plutarc aragonès havía arribat ja a mans del rei Joàn en 1389. En aquest any (Montçó, 6 de març) el rei Joàn concedía cent florins d'or de Aragó a Martí Brau pel seu treball en escriure *quendam librum vocatum Plutarco* (D. I. 399). Que aquest Plutarc no podía esser altre que la traducció aragonesa ho confirma el trobar-lo esmentat en l'inventari dels bens del rei Martí I, fet en 1410 per la reina viuda Margarida de Prades: «174. — Item un altre libre gros, appellat *Plutarco istorial grech*, en castellà..., lo qual comença: Esta es la taula; e faneix: Ornament es de Roma» (1). Tres anys abans l'havía demanat debades el rei, essent encara infant, al comte de Virtuts, Joàn Galeazzo Visconti, senyor de Milà (1378-1402), gran protector de les lletres i posseidor ensems d'una rica biblioteca, juntament amb el Trogo Pompeu i Titus Livi, tres llibres que cabalment constituien les tres esquesidats bibliogràfiques, tan cobejades per en Salutati (D. I. 377. Saragoça, 31 de març de 1386). La traducció aragonesa del Plutarc degué esser, doncs, feta a Avinyó aproximadament, des de l'any 1384 fins als volts de 1389. Ens fundem, ademés, en el fet de que en aquesta època és quan els documents del nostre arxiu ens comencen a parlar sovint de traduccions d'obres gregues (2), com també de l'arribada a Avinyó d'un anomenat *filosof grec*, és a dir, d'un savi o erudit grec, qui fou l'encarregat per l'H. de dur a cap les traduccions al grec modern, per a facilitar les aragoneses que volgué posseir a fi d'augmentar sa rica biblioteca de la ciutat pontifical (3).

Es molt difícil la identificació d'aquest personatge grec a qui devem la traducció aragonesa de Plutarc, i qui sab si també la de Tucídides (4). Els manuscrits de les versions italianes de les *Vides paraleles* diuen en les rúbriques que foren treslladades «di gramatica greca in vulgar greco in Rodi per una philosopho greco chiamato Demetrio Talodiqui (Calodiqui?), et di greco fu translatata in aragonese per un freire Predicatore vispo (sic) de Ludernopoli (alias Tudernopoli, Ludervopoli, Andrinopoli) molto sofficiente cherico in diverse scienze *e grande ystoriale* e *experto in diverse lingue*, per comandamento del molto reverente in Jesu Christo, padre e signore, dicto Fray Giovanni Ferrandes di Heredia..... maestro dell'ordine dello Spedale di S. Giovanni di Gierusalem.....» (5). Aquesta afirmació tan categòrica sembla indicar que Calodiqui sería, en tot cas, el grec que treslladà a Rodes el Plutarc en grec vulgar, i el bisbe de Ludernòpoli o Andrinòpoli, el *filósofo de Grecia* que treslladava «libros de grec en nostra lengua» es a dir, a l'aragonés, cridat a Avinyó per a treballar sota la direcció de l'H.

No sols va encomanar l'H. al seu il·lustre amic el rei Joàn, la passió pel Plutarc, sinó també la del Titus Livi. *Sed in Livio magis et cordialius ferves*, li deia al primer el Salutati en sa esmentada epístola. La mateixa frase se li podría dedicar al rei d'Aragó veient la insistencia amb que demanava l'historiador llatí en 1383 i en 1386 al Duc de Berry, sens dubte en la traducció francesa de Bersuire (D. 336 i 337); en el mateix any 1386 al senyor de Milà, Galeazzo Visconti (D. 377), i al de Verona, Antoni de la Scala (Ibid.) i al llegista valencià Domingo Mascó (D. 378), i, per últim, en 1396 l'exemplar que tenía el mateix H., després de la seva mort, als priors d'Aquitania, d'Alvernia i de Sant Gil (D. 433). Tot això sens comptar un Titus Livi en llenguatge sicilià que en l'octubre de 1390 es feia portar a Sant Boy (D. 408). L'infant al·legava a Galeazzo Visconti que ni a Espanya ni França havía pogut trobar aital llibre. Sembla doncs que solament l'obtingué d'en Domingo Mascó (6).

(1) J. Massó Torrents. *Inventari dels bens mobles del Rey Martí d'Aragó. Revue hispanique*, XII, 438.

(2) *Documents*, I, n.° 372. Saragoça 18 gener 1386. «..... et entendemos que vos feytes trasladar *las estorias de los griegos*, porque vos rogamos que nos embiedes a dezir de que tractan en acabamiento». Amb aquest nom genèric de *istorias de los griegos*, em sembla que poden esser compresos el *Plutarc*, part del *Libre dels Emperados* i tal vegada la *Crònica de Morea*, de tots els quals es parla en els documents núms. 433 i 434 de l'any 1396. No deixa d'esser molt singular el cas, a que ens hem referit abans, de que estant el rei Joan a Figueres hagués fet descarregar el 2 maig 1396 quatre càrregues de roba, consignades a un mercader de Barcelona, per a apoderar-se de tres volums de les *Histories de Grecia*. Cabalment *La Grant coronica de los conquiridores* que's conserva avui en la Biblioteca Nacional, que conté diverses obres d'origen grec, consta també de tres volums.

(3) *Documents*, I, n.° 360. Elna 17 novembre 1384. «..... avedes aqui un philossofo de Grecia qui vos translada libros de grec en nostra lengua.....» Acaba l'infant demanant a l'H. que li envii dits llibres *o translado de aquellos*. Document n.° 361. Perpinyà 11 desembre 1384. «e no res menos *quando el filosofo griego sea venido* que nos querades enviar traslat de todos aquellos libros que traera con si de Grecia». Aquest traductor grec es trobava a Avinyó en plena activitat de la seva tasca, en l'any 1386, com ho indica el doc. n.° 372, esmentat en la nota anterior.

(4) Mario Schiff, *La Bibliothèque du Marquis de Santillana*, p. 20.

(5) Morel Fatio, *Libro de los fechos*, etc., p. XX.

(6) No obstant es creia que'l rei Pere III el tenía també en la seva llibrería, i així veiem que després de sa mort el rei Joàn I el demana al seu germà l'infant Martí (gener 1387); mes la carta es incompleta i està inutilitzada. Arx. Cor. Aragó. Reg. 1952, f. 5. Documents, I, p. 149, nota 1.

La correspondencia literaria dels nostres dos reis Pere III i Joàn I amb el mestre H. podría donar lloc encara a molt interessants comentaris. Altres els faràn sens dubte, amb més acert que nosaltres. Emperò el poc fruit que n'han tret els autors de les dues obres aquí examinades, apesar de que alguns documents van esser publicats fa setze anys en un homenatge europeu a una de nostres majors figures intel·lectuals (1), ens ha dut el trist convenciment de que molts dels esforços que'ls erudits consagrem a la historia de la nostra cultura, en qualsevol de les llengües hispàniques, passen molts cops inadvertits, àdhuc fins als més diligents erudits estrangers. — A. R. Ll.

Francesc Carreras i Candi. — *Descripció política-històrica-social de Catalunya* (Apèndix a la *Geografía General de Catalunya*, volum *Catalunya*; A. Martín, editor, Barcelona, 1913; 340 planes del citat volum en 4.t)

Aquest nou treball de l'infatigable historiador barceloní ve a ésser un útil complement de la *Geografía* que ha dirigit per encàrrec de l'editor Martín i la publicació de la qual està ja a punt d'acabar-se. No sols és obra d'agradosa lectura, sinó que servirà com a guia i norma en moltes ocasions als qui conreen la nostra patria historia, puix, presentada en forma d'apartats amb els corresponents epígrafs, va tractant els punts d'interès, compilant i comprovant en cada un d'ells tot quant s'ha dit fins avui, de manera que quasi sempre constitueix la indicació de la darrera paraula del coneixement de cada fet històric. Llàstima, només, que les exigencies editorials no li hagin permès donar tota l'extensió necessaria a les cites bibliogràfiques i d'investigació documental, perquè el lector interessat en determinats punts pogués saber com eixamplar son estudi en els mateixos assumptes. Diem també investigació documental perquè, encara que és una obra de vulgarització, es descobreix aviat que el Sr. Carreras, en molts punts, dóna fruits de la propia collita, tractant aspectes nous, rectificant fets fins ara erroniament descrits i jutjats, i aportant munió de detalls inèdits aplegats silenciosament en ses llargues tasques d'arxiu.

És, a més, una interessant i ben completa compilació del que fins ara s'ha conegut de la protohistoria a Catalunya i de les troballes fetes a la nostra terra corresponents a l'època preromana. Coneguda, emperò, l'especialitat en què ha sobressortit l'autor, es compendrà fàcilment que la part més ben tractada i on se troben les novitats i rectificacions importants a què havem al·ludit és a l'Edat mitjana, en especial en els segles XIIIè, XIVè i XVè.

L'obra va acompanyada de multitut de gravats, alguns d'ells procedents de treballs publicats per l'Institut d'Estudis Catalans i per l'Academia de Bones Lletres (hauría estat convenient indicar-ho), i així mateix de notables reproduccions de cartes geogràfiques antigues, com el famós Mapa de la Tarraconense fet, en 1586, per Arias Montano, i el Mapa de Catalunya de Vrints, publicat a Anvers en 1605. No obstant, el Sr. Carreras no s'ha limitat a reproduccions: ha format i dibuixat expressament cartes de Catalunya a l'època antiga, marcant-hi els dòlmens i pedres miliars conegudes; en el període dels comtats independents i en el temps de l'expansió catalana a la Gal·lia Meridional, en la XIIa centuria. És evident que semblants cartes faciliten al lector el més exacte concepte dels fets històrics.

Havem, doncs, de recomanar al jovent que entra a l'estudi de la historia catalana que no deixi de consultar l'obra del Sr. Carreras, molt més depurada de falordies i patollades que les que acostumen a ésser llegides, i partiràn així d'un repertori-sinopsi o sumari raonat dels principals punts històrics, exacte, ordenat i clar. — J. M. i S.

Josep M.a Pou i Martí, O. F. M. — *Historia de la ciutat de Balaguer* (Manresa, 1913; un volum en 4.t de 392 pp.)

És aquesta obra, potser, la més recomanable de les monografíes històriques locals darrerament publicades a Catalunya, sortint-se del patró usual, limitat a aplegar i reunir les poques noves que de les localitats es troben espargides per les cròniques i les histories generals. És fruit, en bona part, d'investigació directa practicada no sols a l'Arxiu municipal de Balaguer, sinó també al general de la Corona d'Aragó i al particular de l'antiga Col·legiata d'Ager, i amb menor intensitat en els de les Sèus de Solsona i Lleida. L'autor s'ha pogut aprofitar encara d'una col·lecció diplomàtica inèdita molt important i difícil de veure: la intitulada *Instrumenta varia*, formada per Caresmar i que

(1) *La lengua y la cultura catalanas en Grecia.* Homenaje a D. Marcelino Menéndez Pelayo... 1899.

comprèn molts volums de documents copiats en els arxius catalans. Menys diligent ha estat el P. Pou en punt a la bibliografía, puix s'hi observen aviat les deficiencies. Així, per exemple, en el primer capítol, on ha tingut el bon encert d'ocupar-se molt breument dels orígens imaginaris de l'esmentada població, que tants disbarats feien escriure abans, i on tracta de la invasió sarraïna i dels començaments de la Marca Hispànica (acabant amb la reconquista definitiva de Balaguer), no ha arribat a temps per a utilitzar el llibre d'en Serrano Sanz sobre el comtat de Ribagorça, i no ha conegut les interessants observacions d'en Codera sobre les diferents perdues i represes d'Ager pels alarbs; observacions fetes a l'informe publicat de l'obra *Investigación histórica sobre el Vizcondado de Castellbó*. I en dit informe, ampliat posteriorment en un treball insertat en el mateix *Boletín de la Real Academia de la Historia*, hi hauría encara trobat notables observacions sobre la més exacta data de la batalla d'Albesa, que tanta influencia degué tenir en la sort de Balaguer. També hauría de citar un descobriment curiós del propi Sr. Codera en relació amb la ciutat historiada. En el discurs de recepció a l'Academia Espanyola va demostrar que ja en la IX^{a} centuria els catalans pronunciaven *Balagué* i no *Balaguer*, suprimint la consonant final, com fem avui.

El capítol següent, dedicat a la reconstitució de Balaguer després de la definitiva reconquista, està escrit aprofitant totes les noves que ha pogut aplegar sobre construcció de temples i ponts, concessió de cartes de població, constitució de gremis i confraríes. Naturalment que pocs més rastres poden trobar-se d'aquell treball de restauració, i per això apareixen un xic massa barrejades les èpoques, corrent del segle XII^{è} fins al XV^{è}.

Mancant-nos espai per a anar analitzant l'esmentat llibre, manifestarem que acaba a la guerra contra Napoleó, amb somera ressenya dels fets principals ocorreguts a Balaguer durant el segle XIX^{è}. Dóna, a l'apèndix, biografíes de fills il·lustres de la dita ciutat i una col·lecció de 71 documents, en llur major part inèdits. Farem esment de la concordia de 1050 entre el comte de Barcelona i l'Arnau Mir de Tost, prometent-li aquell al següent la meitat de tot quant prengués si es decidía a atacar Balaguer; document interessant, puix esclareix i explica un conveni celebrat l'any següent pels comtes d'Urgell i Barcelona, que és el pergamí 120 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

Tres altres documents citarem: la concordia entre el comte d'Urgell i son vescomte Guerau Pons, de l'any 1097, cedint al darrer la quarta part de Balaguer; el testament d'en Miró Jospera, del 1101, qui va concórrer al setge de dita població; i la donació de l'esglesia de l'Açuda, del mateix punt, atorgada també en 1101, pel vescomte esmentat, a la canònica d'Ager.

Ja es pot compendre, doncs, que el llibre del P. Pou és una contribució a la historia de la Catalunya occidental i que fou justament llorejat en els Jocs Florals celebrats a la mateixa ciutat historiada, l'any 1912. — J. M. I S.

MANUEL DE FORONDA Y AGUILERA. — *Estancias y viajes del Emperador Carlos V, desde el día de su nacimiento hasta el de su muerte, comprobados y corroborados con documentos originales, relaciones auténticas, manuscritos de su época y otras obras existentes en los Archivos y Bibliotecas públicos y particulares de España y del extranjero.* (Madrid, 1914; 714 pp. en foli menor.)

Reconstituir pacientment l'itinerari d'un sobirà notable o d'un cabdill de llarga i trascendental actuació, és sempre donar un profitós instrument de treball als historiògrafs. Pels itineraris es poden datar diplomes sense data i rectificar degudament l'ordre cronològic de molts fets, que resulten devegades inexplicables per haver estat transposats per les cròniques. Cert és, però, que tals serveis i la relativa importancia dels itineraris resulten més assenyalats quan el personatge pertany a més llunyana època, i, per consegüent, quan se sent major escassedat de documents i de fonts narratives per a la llur confecció: l'itinerari de Carlemany serà més difícil de fer i resultarà més profitós que no el de Lluís XIV. No obstant, mai esdevenen inútils, com es pot demostrar, per exemple, amb els de Joana d'Arc i de Napoleó Bonaparte, publicats a França no fa gaires anys. El mateix podem dir del de Carles I d'Espanya que acaba de donar a llum, amb notable perfecció tipogràfica i després d'una extensíssima investigació, el Sr. Foronda, qui ens en havía ja presentat un petit extracte, en 1895, en el *Boletín de la Sociedad Geográfica*.

Ningú dubtarà que el personatge les petjades del qual ha volgut seguir jorn per jorn el Sr. Foronda és un d'aquells que mereixen i demanen la formació del seu itinerari. La duració del regnat, la importancia dels esdeveniments, l'extensió de l'escenari en què es mou Carles de Gant, ofereixen proporcions excepcionals. Per als historiògrafs catalans l'interès més directe romàn limitat, naturalment, als períodes en què dit sobirà estigué a la nostra terra, des de 27 de gener de 1519, en què, procedent de Saragossa, entrà a Fraga. Romangué a Catalunya fins al primer de gener de 1520, el

qual dia sortí també cap a Fraga, encaminant-se per Saragossa, Tudela, Logronyo i Burgos a Sant Jaume de Galicia. Per Fraga entrà segona vegada a Catalunya el 22 abril de 1529, arribant a Lleida muntat en una mula i posant a la casa que Mossèn Pou tenía a la plaça de Sant Joàn de la dita ciutat. Visità novament Montserrat, i el darrer dia del citat mes féu l'entrada a Barcelona, on estigué fins al 28 de juliol. El dit dia embarcà envers Italia.

El tercer viatge a Catalunya el realitzà Carles en 1533. Venía per mar de Gènova, i desembarcà a Roses el 21 d'abril. Per terra vingué tot seguit a Barcelona, on entrà l'endemà, encara que ens sigui molt difícil creure que en una jornada fes més de 130 kilòmetres. Aquesta velocitat, inversemblant, l'observarem novament quan tornarà de Montçó també en una jornada, i quan, en novembre de 1551, anirà, en un dia només, d'Augsbuurg a Innsbruck, viles separades en ratlla dreta per distancia major de 150 kilòmetres. El 10 de juny del mateix any 1533, sortí de Barcelona, no arribant a Montçó fins al 18; féu el discurs d'obertura de les Corts; i, havent rebut noves que sa esposa havía recaigut en la malaltía a Barcelona, retornà tot seguit a aquesta capital en una jornada. El 20 de juny a la tarda arribava; i observa en Foronda que és aquest el viatge més ràpid fet per l'emperador. Sortí altra volta envers Montçó el 12 de juliol, i allí romangué fins al 30 de desembre, encaminant-se llavors a Saragoça i a Castella. Les citades velocitats, observades també en itineraris d'altres sobirans, no existíen en realitat, i provenen només del mal costum dels secretaris de continuar datant documents d'un lloc del qual ja havía sortit molt abans el monarca. El Sr. Foronda, en semblants circunstancies, hauría d'acudir a altres medis per a comprovar les jornades reials, desmentint els diplomes.

La quarta visita a la nostra terra tingué lloc en 1535. El 22 de març era a Fraga, i el jorn següent a Lleida; passà per Montserrat, i el 3 d'abril entrà a Barcelona, on residí fins al 29 de maig. El següent dia embarcà, arribant a Mahó el 5 de juny i a Sardenya el 10. El 18 era ja davant de Tunis.

El 15 de novembre de 1536 embarcà a Gènova; desembarcà a Palamors el 5 de desembre, visitant per quinta vegada Catalunya. Per terra vingué a Barcelona, on entrà el 6 a les onze de la nit. Partí l'endemà; passà per Lleida el 9 i per Fraga el 10, encaminant-se directament a Valladolid. L'agost i setembre de 1537 tornà a Montçó a celebrar Corts, i sense entrar a Catalunya s'encaminà novament a Castella; però el 27 de desembre del mateix any ja era a Fraga, passant per Lleida el 28 i entrant a Barcelona el 31. En aquesta sexta visita estigué a la nostra ciutat fins al 25 d'abril de 1538, en el qual dia embarcà envers Niza i Gènova. El 19 de juliol ja tornava a ésser a Colliure i el dia següent desembarcà a Barcelona: sèptima visita, de poca durada, puix partí envers Valladolid el 26 del propi mes.

L'octubre de 1541, sense tocar a la Catalunya continental, passà per Mallorca, camí d'Alger; i a les darreríes de novembre era altra volta a Evissa, anant a desembarcar a Cartagena. El 22 de juny del següent any arribà a Montçó, a la reunió de Corts; i allí residí fins al 10 d'octubre, dirigint-se llavors a Barcelona, on entrà el dia 16. Aquesta octava visita durà fins al 20 de novembre, en la qual data se n'anà a dormir a Martorell; i, passant per Tarragona i Tortosa, arribà a Valencia el 4 de desembre, encaminant-se a Castella.

El 19 de març de 1543 tornava a passar per Fraga envers Barcelona; però, havent-se aturat dotze dies a Molins de Rei, no entrà a la ciutat fins al 10 d'abril, romanent açí fins a les darreríes del mes. El primer de maig embarcà envers Roses, Cadaquers i Marsella, arribant a Italia el 24. Fou aquesta la novena i darrera vegada que visità Barcelona.

Potser hauría estat profitós posar una sinopsi dels fets històrics que afecten l'emperador, al començament de cada any de l'itinerari, encara que sigui prou coneguda de tota persona un xic erudita la política europea d'aquell embrollat període; però considerem improcedent ço que s'ha demanat a l'autor que donés molta major amplitut a digressions, i major profusió de notes i observacions per aclarir punts dubtosos i combatre opinions errades. Això sería impropi de l'itinerari; i, sobre tot per al segle XVI^{è}, quan ja són tan abundants les fonts de tota mena, tals digressions i observacions requeriríen cada una un volum sencer apart, i, per a Carles I^{r}, obligaría al Sr. Foronda a una obra interminable. No trobem res de sobrer ni censurable en què hagi l'autor procurat fer constar i fins multiplicar les cites de proves documentals que ha aplegat, en les seves investigacions, de les dates i estancies que va consignant a l'itinerari. — J. M. I S.

F. MONSALVATGE I FOSSAS. — *El Obispado de Elna* (Olot, 1911-14, tres volums en 4.^{t})

Amb aquesta obra arriba ja al volum 23 la col·lecció de *Noticias Históricas*, que va començar el Sr. Monsalvatge vint-i-sis anys enrera, destinada a reunir tota la documentació referent a

l'antic Comtat de Besalú i territoris anexos. És un exemple de constancia i de devoció al passat de la patria ben digne de llaor, i únicament és de doldre que no hagi estat escrita en la llengua de la terra.

El Obispado de Elna porta una extensa introducció amb noves històriques d'aquella vila i algunes indicacions de l'establiment de les ordres monàstiques en aquell bisbat, entretenint-se un poc més en les militars del Temple i de l'Hospital de Jerusalem. També hi dóna una curiosa llista amb noticies breus dels titulars dels tres arcedianats en què estava dividida la diòcesi. En l'Episcopologi, a partir de Domnus, en la segona meitat de la VI^a^ centuria, va fent oportunes correccions i rectificacions, com per exemple en tot allò que es refereix al successor de Guillem Jordà (1171-86), el qual, segons en Puiggarí, en son *Catalogue*, i els comentadors de l'*Histoire générale de Languedoc*, fou Berenguer V, per haver llegit erroniament certa escriptura que en realitat pertany a l'any 1053.

Després de l'Episcopologi tracta dels concilis celebrats en el bisbat d'Elna, començant pel d'Eliberri, del 301, i dóna un catàleg dels sínodes. Cal també recordar que analitza la llista dels prelats segons els cronicons falsos d'Haubert, Flavi Dextre i altres, assenyalant els bisbes que resulten imaginaris, com Esteve i Joàn, en el X^è^ segle.

El darrer volum està dedicat a la llista alfabètica de totes les esglesies i monestirs del bisbat de referencia, amb profusió d'indicacions històriques i d'interessants noves arqueològiques, moltes referents a la pintura i treballs d'art, principalment les de les esglesies de Sant Llorenç de la Salanca, Sant Vicens de Clairà, Sant Martí de Furques, Sant Joàn de Perpinyà, Sant Quirze i Santa Julita de Pia. Per cert que s'observa que al tractar de la de Bula-terranera, que és la forma catalana del nom del lloc, segueix la corrompuda i afrancesada de Bola-ternera (Boule-ternère).

Porta cada volum un apèndix de documents amb numeració separada i sense ordre cronològic, de manera que resulta bon xic dificultosa la consulta. Moltes escriptures inèdites, però també molt tret de la *Marca Hispànica* i altres obres antigues. Ens desplau que l'autor continúi el mal costum de no posar-hi la signatura o indicació de l'obra d'on les pren. Només indica la procedencia per als documents inèdits que pertanyen a l'Arxiu de la Corona d'Aragó o al Municipal d'Elna. Així, en el volum primer, hi transcriu vint documents dels segles IX^è^ i X^è^ (molts d'ells diplomes carlovingis ja publicats més d'una vegada) i mai ens diu d'on provenen.

També hauría de citar més sovint els autors dels quals pren bona colla de noves, puix és l'única manera d'expressar el respecte a aqueixa especie de propietat que adquireix tot aquell qui dóna a conèixer un fet per primera vegada. En podríem citar multitut d'exemples: per mostra n'apuntarem només un a l'atzar. En l'Episcopologi, al parlar de Bernat de Berga, l'autor reprodueix el segell d'aquest prelat, i diu que penja d'un document de 1244, amb les mateixes paraules amb què ho descriu l'Alart, qui igualment donà el facsímil d'aquell segell, en son treball *Les patronnes d'Elne et l'abbaye de Jau*, publicat en 1857. — J. M. i S.

KLÜPFEL, LUDWIG. — *Die äussere Politik Alfonsos III von Aragonien* (1285-1291). Amb un apèndix: *Beiträge zur Geschichte der inneren Politik Alfonsos*. Berlin und Leipzig, Dr. Walther Rothschild. 1911-12 (VIII + 174 pp., en 4.t).

Aquesta interessant monografía constitueix el quadern 35 de les *Abhandlungen zur Mittleren und Neueren Geschichte*, que, sota la direcció del Dr. Enric Finke, edita Walther Rothschild. Una part d'ella (fins al capítol VII) valgué al seu autor, el malaurat Ludwig Klüpfel, el títol de doctor a la Universitat de Freiburg. És un treball fet amb una vasta i segura preparació, aconseguida en un profunde estudi de les *Cròniques* catalanes, dels historiadors de la Corona d'Aragó (Zurita amb preferencia), dels cronistes i historiadors sicilians, que l'autor dugué a terme a les càtedres de W. Götz, a Tubinga, i H. Finke, a Freiburg. El treball és avalorat encara amb un conjunt de documents inèdits, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que vénen a aclarir i a fonamentar algunes importants qüestions debatudes en el curt però palpitant regnat d'Alfons II.

La primera part de la monografía, destinada a l'estudi de la política exterior del rei Alfons, està dividida en onze capítols. Exposa en el primer, en una síntesi admirable, el desenrotllament de la política aragonesa fins als temps de Pere *el Gran*. L'esperit d'Aragó era ben bé un altre que el de Catalunya. Des de la formació de l'Estat confederat, ambdúes tendencies, la catalana i l'aragonesa, lluiten per assolir el predomini. Catalunya se sent identificada amb la política dels reis del casal de Barcelona. Aragó, en canvi, veu amb disgust com resten inobservades certes garantíes imposades pel costum, i sent aversió envers les empreses a l'estranger, sobreiximent de les energíes catalanes, de les quals treia penes, mes no cap guany. Aquestes oposades tendencies es manifesten en

les lluites entre el rei i la noblesa, essent el primer assaig per a fixar legalment llurs relacions el *Privilegi General de la Unió*, provocat per l'expedició de Pere *el Gran* a Sicilia. De totes aquestes qüestions tracta el capítol I, simplement introductiu, en el qual se'ns mostra en Klüpfel (potser més que en cap altre) amb envejables qualitats d'historiador.

El capítol II es pot considerar encara d'introducció, ja que es refereix als temps en què Alfons era simplement infant d'Aragó. Del caràcter d'aquest, gairebé res podem saber que no ens sigui donat pels seus actes. Tan sols en els *Anals* de Ripoll se'n troba una pobre semblança, i Blancas el qualifica de «*in dando munificentissimus, in exigendo non acerbus*». El seu nom apareix per primera vegada en el conveni de Sordes, que el seu pare, essent encara infant, tancà amb el rei Eduard d'Anglaterra. Ja aleshores va acordar-se el matrimoni d'Alionor, filla del rei anglès, amb Alfons d'Aragó. Aquest atansament d'ambdós països, garantitzat així per a l'esdevenidor, té una gran importancia en la política internacional, ja que es dreça enfront de la poixança francesa, lligada sovint amb el Pontificat, i es dirigeix, noresmenys, a la defensa dels interessos d'Anglaterra i Aragó a Navarra, i potser, en l'ànim de Pere *el Gran*, a cercar un apoi per a la futura empresa de Sicilia.

Ben aviat compartí el rei Pere els seus ardus afers amb el seu fill. Mentre aquell es trobava combatent els moros de Valencia, esclatà la revolta dels nobles catalans. Totes les relacions diplomàtiques d'abans de la guerra, per si era evitable, l'infant les dugué a terme. Ell començà la lluita armada contra el comte de Foix, prengué gran part en el setge de Balaguer, i fou l'encarregat de tramitar els processaments dels nobles sotmesos. En 1281 prengué part en les vistes que va tenir el seu pare amb el rei Alfons X de Castella i amb l'infant Sancho, en el poblet de Campillo. Quan Pere *el Gran* emprengué l'expedició a Berbería i a Sicilia, ell i sa mare restaren com a regents dels regnes. Al retorn del rei lluità en el setge d'Albarrací contra D. Joàn Núnyez de Lara, al·liat del rei de França; contribuí a l'organització de la defensa contra els francesos, i, finalment, ja prop la mort el rei Pere, comanà l'expedició a Mallorca. És de doldre que aquest capítol segón no vagi acompanyat, com els següents, de documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. En els registres de Pere *el Gran* se'n troben alguns que hauríen fet més remarcable el paper importantíssim que jugà l'infant Alfons en la política del seu pare. Així, no es va reduir el rei a manar a l'infant Alfons que conduís a Lleida, on també anà el rei Pere, els nobles presoners, com afirma en Klüpfel (p. 13); sinó que, a més, li va conferir plena potestat per a rebre dels nobles les terres i les indemnitzacions pecuniaries a què havíen estat condemnats, i per a tornar-los aquelles en feu, segons els Usatges i Consuetuts de Barcelona, imposant les condicions que l'infant pogués i volgués imposar (Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 47, fol. 17). Ell fou també qui, després de senyorejar-se dels castells dels rebels, va prometre, inclinant-se a la clemencia, tornar-los-els, passats deu dies (reg. 47, f. 19).

En el capítol següent III es comencen a tractar de ple els esdeveniments del regnat d'Alfons II. S'hi estudía la direcció que de bon principi imprimí el rei a la seva política, i el seu comportament envers la Sicilia, que no abandona al Pontificat, com havía demanat en l'hora de la mort el seu pare per redimir els seus pecats, ans permet la coronació del seu germà Jaume com a rei de l'illa, complint així la renuncia que, de sos drets havía fet, en favor d'aquell, pel maig de 1285. Eduard d'Anglaterra comença les seves intervencions per a l'assoliment del *statu quo* europeu. Després de diverses alternatives s'arriba a una reunió a París pel juliol de 1286. Ambdúes parts (Felip *el Formós*, de França, i els representants aragonesos) posen en mans del rei d'Anglaterra llurs procuracions: el primer, però, amb la condició que ajudaría a Jaume de Mallorca si Alfons l'atacava. El Congrés terminà amb un armistici entre Aragó i França, que havía de durar des del 22 d'agost de 1286 fins al dia de Sant Miquel (29 de setembre) de 1287, i, si es prolongava, havía d'ésser solament per dos mesos.

Els autors del conveni de París desitjaven que aquest no tingués un valor provisional, ans bé que fos el primer graó per a l'assoliment d'una pau general. Mes, perquè així succeís, havía, abans de tot, de rebre al sanció pontifical, i a aquest objecte s'encaminaren les missatgeríes dels reis d'Anglaterra i d'Aragó al Sant Pare. Pel setembre de 1286 n'hi envià una Alfons II: havía de demanar al papa Honori la restitució dels regnes que Martí IV havía arrabassat al seu pare, i excusar els fets de la passada guerra. Portava també poders per a preparar una entrevista d'Alfons amb Honori. No tingué cap èxit. A la fi, per Nadal de 1286, va començar a Burdeus un Congrés (cap. IV) per a tractar de la pau. Aviat hi arribaren els representants del papa i els d'Aragó. Aquests portaven, com a principals capítols, la revocació de la investidura que Martí IV féu a Carles d'Anjou, la reivindicació dels drets d'Aragó sobre Navarra, derivats de la donació de Sancho VII a Jaume I, i el consentiment per a declarar feu de Roma la Sicilia i cedir una part de la Calabria. No sabem com de-

gueren ésser rebudes aquestes proposicions: el cert és que les relacions entre França i Aragó eren ja massa tivants, i, al mateix temps que tenien lloc les sessions del Congrés de Burdeus, els francesos prenien l'ofensiva contra Aragó.

Alfons II i Eduard cregueren que sols deixant lliure el príncep Carles de Salern, qui era en poder d'Aragó, hi podía haver pau; i a les vistes d'Oloró (cap. V) es fixen les condicions (ben dures per cert) de la llibertat: diners, resenes i el vassallatge de la Provença, que cauría en poder d'Alfons, en cas d'incompliment de les condicions per part de Carles. Però aviat vegé el rei d'Aragó que aquesta conferencia no li portava els favorables efectes desitjats. Es volgué desfer dels compromisos. Eduard aconseguí disuadir-lo. Mes la treva, de fet, quedà trencada.

Els adversaris del tractat d'Oloró treballen per desfer-lo, i té diverses alternatives d'acceptació i no acceptació per part d'Alfons II. Perquè aquest l'accepti, es modifiquen algunes condicions de la llibertat de Carles de Salern. Però els darrers esdeveniments probaven que la influencia del príncep era escassa. Els veritables enemics del conveni eren França i Roma: aquella, ajuda a Jaume de Mallorca; aquesta desoeix els afalacs i les submissions d'Aragó. Novament es modifiquen les bases per a la liberació definitiva de Carles de Salern, a les vistes entre Alfons II i Eduard d'Anglaterra, que comencen a Jaca i acaben a Canfranc (cap. VI). De totes maneres la situació no millora: una ambaixada aragonesa al Sant Pare és detinguda a Narbona, i, quan aconsegueix arribar a Roma, el papa li nega cruament l'audiencia.

Tement perdre la seva independencia d'acció, el rei Jaume de Sicilia s'havía deslligat de la seva unió amb Catalunya, deixant a Alfons en llibertat completa per a entendre's amb els seus enemics, prescindint dels interessos sicilians; i per la seva banda emprengué una ofensiva contra Carles de Salern, al qual el papa Nicolau havía coronat rei de Sicilia. Després de conquistar algunes ciutats, com Semenara i Sinopoli, va arribar Jaume de Sicilia davant Gaeta, que assetjà. Aquí s'avistaren ambdós prínceps (cap. VII), però sense un resultat positiu.

Davant del fracàs successiu de les convencions de Canfranc, un nou Congrés es reuneix a Perpinyà pel febrer de 1289 (cap. VIII). En aquest punt en Klüpfel rectifica l'afirmació de Lecoy de la Marche que Alfons II no hi havía enviat representants. Exposa com, havent aconseguit els francesos que les qüestions es resolguessin per votació, els catalans es retiraren sense que les negociacions haguessin sortit de la fase inicial, ja que llur resultat podía preveure's, donada la comunitat d'interessos francs i mallorquins. El rei d'Aragó envià una ambaixada al papa, que recomanà una entrevista entre Alfons II i el rei de Nàpols. S'hi acordà una treva, que no es dugué a terme perquè el rei de França refusà d'entrar-hi. De totes maneres l'hora de la pau s'acosta. Aragó s'atansa al Pontificat. En el Congrés de Tarascó (cap. IX) es fixen les condicions per a una pau general: Alfons haurà d'enviar una ambaixada a Roma a demanar l'alçament de l'excomunió i la revocació de la donació feta per Martí IV a Carles d'Anjou; haurà també d'armar una creuada a Terra Santa. En això obtingué un triomf la Curia, mes no en els punts essencials. No mereix, doncs, el conveni el mal judici que ha merescut als historiadors. En tots ells, fins en el ben informat Zurita, es pot llegir que Alfons II s'hagué d'obligar a pagar tribut a la Santa Sèu i a tornar Sicilia als Anjou; però en els articles del tractat no es troba cap fonament per a aquesta afirmació. El rei d'Aragó tornà resenes i diners a Carles, i li fou aconsellada una treva amb Castella.

No perdía de vista el rei Alfons la política d'aquesta. El rei Pere *el Gran* treballà per atreure's a don Sancho, i aparentment ho aconseguí; mes en la invasió francesa es vegé l'error d'aquella política, ja que el rei de Castella oí les peticions del rei de França respecte de la seva neutralitat. Més tard, a Bayona, es concertà el matrimoni de Sancho IV amb una germana de Felip *el Formós*. Aquests fets determinaren que, quan Alfons II rebé una ambaixada de Castella per a renovellar les al·liances, no les acceptés. Les relacions esdevingueren hostils i determinaren la confederació de Castella amb França contra Aragó, la qual es fa més ferma després d'un assaig d'avinença respecte de la sort dels infants de la Cerda, un dels quals, Alfons, és jurat per rei de Castella i de Lleó. Tot el regnat d'Alfons II continuà la lluita. Jaume II seguí la mateixa política del seu germà.

El capítol XI, el darrer referent a relacions externes, és dedicat a tractar de les que mantingué Alfons II amb els estats islàmics. La política de relació amb ells, començada amb el tractat de 1273, fou seguida per Pere *el Gran* i Alfons II. Aquest firmà tractats amb Mohamed II de Granada, al·liant-se amb ell contra França i el Marroc; amb Othman de Tlemecen, fixant la situació de l'alcaid d'Aragó i de les seves tropes en aquelles terres; amb el rei de Túniç, a qui féu un emprèstit, fixant les facultats de l'alcaid aragonès, estipendi de les seves tropes i assegurament de la llibertat dels catalans en llurs pràctiques religioses. Totes aquestes relacions tenien, noresmenys, un caràcter eminentment comercial i de colonització, apart de llur valor polític.

A continuació d'aquest capítol hi ha un apèndix, que és una interessant contribució a la historia de la política interior d'Alfons II. Està dividit en dues parts, en les quals tracta respectivament de les lluites contra el partit de l'oposició i de la política seguida respecte de l'Esglesia. El llibre acaba amb un segón apèndix de documents.

Aquesta es l'obra del Dr. Klüpfel, en qui és de lloar, al costat d'una aciençada preparació històrica, un ponderat sentit filosòfic en l'enllaç i la comprensió dels fets. — F. S.

FIDEL DE MORAGAS I RODÉS. — *L'antiga universitat de Valls.* — Valls. Estampa d'Eduard Castells. 1914. — Fasc. de 49 pp. en 4.t

L'Arxiu Municipal de Valls ha trobat en D. Fidel de Moragas l'ordenador dels documents fins ara dispersos i mal guardats. Dóna idea de la pacient obra acomplida el text d'aquest llibret, que reprodueix la conferencia donada pel seu autor a l'Associació Catalanista de Valls el dia 2 de maig de 1914. L'antiga organització municipal és revisada segons les noticies dels documents, retraient també, a mida que el cas s'ho porta, els costums, fires i processons dels quals la universitat tenía guarda.

L'expoliació de l'Arxiu Municipal de Valls era ja molt avançada quan el Sr. Moragas s'imposà la patriòtica tasca de la seva ordenació. Nombrosos documents eren ja perduts, entre ells el *Llibre de Redreç*. La serie actual dels *Llibres del Consell* comença l'any 1393, i un xic abans (1372) els *Llibres de Clavería*.

SCHWARZ, KARL.—*Aragonische Hofordnungen im* 13. *und* 14. *Jahrhundert. Studien zur Geschichte der Hofämter und Zentralbehörden des königsreichs Aragon.* — Abhandlungen em Mitteleren und Neueren Geschichte. Heft 54. — Berlín und Leipzig. Dr. Walther Rothschild. 1914. (X+154 p. en 4.t)

El Dr. Karl Schwarz, format a l'escola històrica de Heinrich Finke, G. v. Below i F. Meineke, ha realitzat un treball notable, no sols per la seva estructura científica, sino per ésser fruit d'una investigació dirigida vers una qüestió tan interessant i poc estudiada com aquesta de les ordinacions de la Cort catalana. Abans que ell Ludwig Klüpfel n'havía tractat (molt més limitadament) a la seva obra *Die Beamten der aragonischen Hof. und Zentralverwaltung am Ausgange des* 13. *Jahrhunderts*. També en Carreras Candi les havía estudiades en uns artícles publicats a *Cultura española* (n.º II, 1906) i al *Butlletí de l'Academia de Bones Lletres de Barcelona* (n.º 35). Mes restava encara molt a fer.

Comença el llibre del Dr. Schwarz amb una breu introducció en la qual relaciona els ordinaments catalans amb els d'altres països, com Castella i França.

A continuació entra a estudiar, plenament, les ordinacions catalanes; glosant, en la primera part, els capítols de les de Pere *el Gran*, Alfons II i Jaume II; cercant en regnats anteriors l'aparició dels càrrecs, posant de relleu el caràcter que cada un d'aquests reis donà als seus ordinaments. Pere *el Gran* en va publicar dos. El primer, el més important, que és datat pel Sr. Schwarz entre el 16 de novembre de 1276 i el 23 d'abril de 1277, ens dóna la llista dels oficials de Cort, amb els deures i les rendes llurs; però es refereix únicament als càrrecs de la Casa reial, en el seu sentit més estricte. En canvi, en les ordinacions d'Alfons II es tracta, gairebé exclusivament, del funcionament del Consell reial, de l'administració de la justicia, de l'arranjament de la tresorería; de les quals coses no parlen les de Pere *el Gran*. Els ordinaments de Jaume II, fets com els del seu germà, sobre el reconeixement i l'observancia dels de Pere II, es refereixen, principalment, a la distribució del seguici reial a les vuit taules del menjador del palau.

En aquesta primera part podrem assenyalar alguna petita inexactitut d'interpretació o de copia. Així, diu (p. 8) que «el Reboster rebrà 500 sous barc. anuals i un morabatí d'or per cada cavall que el rei doni a altre que no sigui el seu cavallerís». I és: «per cada cavall que el rei doni, que el cavallerís no hagi pensat durant deu dies». Aquest paragraf (*Doc. inedits*, vol. 6, p. 8), que és una mica fosc en les ordinacions, ve aclarit pel referent al cavallerís (íd. p. 11). Diu també el Sr. Schwarz (p. 37): «senyores de cavallers». Ha de dir: «senyors de cavallers» (*Docs. inedits*, p. 17).

La segona part del llibre està destinada a tractar de les grans ordinacions de Pere *el Cerimoniós*. Fa observar el Sr. Schwarz la importancia d'aquestes ordinacions. Cap dels grans països romànics té en els segles XIII i XIV res semblant. França i Nàpols poden sols presentar algunes llistes amb el títol, sou i, rara vegada, petites notes referents als diversos càrrecs. *Les Partides* d'Alfons X ja s'hi acosten més, però no són tan completes.

Una gran novitat presenten les ordinacions de Pere III en la divisió de la Curia. Consisteix en no concentrar en un sol oficial la suprema direcció de la Casa reial, com s'havía vingut fent a Catalunya, com se feia encara a França; sinó en distribuir-la entre el Majordom, el Camarlenc, el Canceller i el Mestre racional. Precedeix els ordinaments una llarga introducció on es dóna, en general, el pla del conjunt i s'especifica la seva finalitat. Es vol delimitar clarament la categoría i l'activitat dels diferents funcionaris, i, sobre tot, fixar les competencies dels oficials majors respecte dels menors. No és lícita l'acumulació de funcions. A continuació estudía el Dr. Schwarz cada un dels càrrecs subordinats als quatre grans funcionaris damunt dits, distribuint l'estudi en la forma següent: Subordinats al Majordom: Botellería, Panissería, Cuina, Comprador, Escudería (1), Falconer major i Sobreatzembler. Subordinats al Camarlenc: Rebost, Uxiers d'armes i Porters, Posader i Algotzir. Subordinats al Canceller: Consell reial, Vicecanceller, Protonotari i altres funcionaris de la Cancellería, Regiment de Cort, Endreçadors de la conciencia, Confessor, Capella, Almoina i Correus. Subordinats al Mestre racional: Tresorer i Escrivà de ració.

Per fer aquesta classificació, el Dr. Schwarz ha restat completament fidel al text de les ordinacions. Si hi ha trobat alguna denominació comprensiva d'una serie de càrrecs, no ha dubtat en acceptar-la: així els noms de Botellería, Cuina, Panissería. En defecte d'aquella ha agrupat els oficials sota el nom del seu superior: així les denominacions de Sobreatzembler i Falconer major. Finalment, en cas d'haver-hi un sol oficial destinat a un servei o diversos oficials d'igual categoría, els designa pel nom respectiu: així el Posader, el Confessor, els Correus. A pesar de tot (i aquest és el punt feble de la classificació), alguns càrrecs en resten fòra i han estat tractats apart. Són aquests: els joglars, sotsmesos al Majordom; i oficials de Cambra, barber, armador, sastre, metges i alguns altres sotmesos al Camarlenc.

Servint-se, com es serveix, el Dr. Schwarz, de l'edició de les ordinacions feta en el vol. V dels *Documentos inéditos* de l'Arx. Cor. Aragó, no ha pogut tractar d'un càrrec, dependent del Canceller, que consta en el ms. 5,980 de la Biblioteca Nacional de Madrid.

Aquest manuscrit, entre les seves variants, presenta la d'un capítol destinat a parlar del càrrec d'Arxiver, després del de Segelladors de la Escrivanía. S'hi exposa la necessitat de tenir ben ordenat l'arxiu, per a la qual cosa nomena arxiver un dels escrivans, que haurà de rebre cada any els registres finits dels Protonotaris, dels Secretaris, del primogènit i de sa muller; els ordenarà a l'arxiu, segons els calendaris en què siguin fets; els inscriurà en un memorial, els intitularà, els numerarà i en formarà l'índex onomàstic; els farà adobar i reparar pels escrivans. Totes les despeses li seràn pagades dels diners dels segells reials.

A la tercera part del llibre es tracta de les *Leges Palatine* de Jaume II de Mallorca, fruit d'una doble influencia, catalana i francesa, que el Dr. Schwarz posa de manifest. Al final del llibre hi ha un apèndix, que és una minuta d'una traducció llatina de les *Leges Palatinae*, que es troba a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (Leg. 97, Pere III).

De tota aquesta obra en conjunt, podríem dir-ne ço que en particular ha dit el Sr. Schwarz mateix de la part primera: s'hi troba a faltar treball d'arxiu: treball d'arxiu que vingui a fixar l'extensió pràctica que les ordinacions tingueren en cada un dels regnats. I això es pot esclarir solament després d'un detingut examen dels registres del Mestre racional.

Altrament, la tasca del Dr. Schwarz és ben lloable: ha fet tot ço que era possible fer sobre la base de les coses ja publicades (ben escasses per cert), ha il·lustrat l'estudi de cada un dels càrrecs amb documents de les *Acta Aragonensia*, i n'ha donat a conèixer algún d'inèdit de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, tret de l'inagotable proveiment d'en Finke.

No voldríem deixar passar aquesta ocasió sense fer una lleugera advertencia, endreçada, no exclusivament al Dr. Schwarz, sinó a tots els historiadors alemanys que ens honoren estudiant qüestions de la historia de Catalunya. Tots ells nomenen els nostres reis amb el nom castellà i amb la numeració que els correspòn com a reis d'Aragó. Això és d'inexactitut manifesta: malgrat d'ésser reis d'Aragó, seguíen la numeració dels comtes de Barcelona, com en realitat es pertanyía per ésser la de la línia directa masculina. En aquest estudi que ara ha realitzat, haurà pogut veure taxativament, el Dr. Schwarz, com les ordenacions del Rei Cerimoniós porten per títol:« Ordenacions fetes per lo molt alt senyor en *Pere terç* rei d'Aragó». — F. S.

(1) Aquesta denominació no ens sembla encertada. Els homes d'escudería, segons consta taxativament en les ordinacions, eren vuit macips destinats a pensar, abeurar i netejar els cavalls, endreçar els estables, on ells mateixos han de dormir, eren els oficials inferiors. No és possible, doncs, compendre sota aquesta denominació els manescals i menys els cavallerissos, com fa en Schwarz.

SECCIÓ ARQUEOLÒGICA

EXCAVACIONS I TROBALLES

Exploració de coves per l'Institut

Sota la direcció dels Srs. D. Lluís M. Vidal i D. Manuel Cazurro, han estat explorades en 1914 diverses coves, que s'enumeren en la *Memoria* que dels resultats obtinguts en l'exploració d'estacions prehistòriques es va presentar a la Diputació de Barcelona i que es publica en el present ANUARI. Mentre s'estudía pels esmentats senyors el nombrós material recollit, creiem convenient donar aquí una curta noticia dels principals resultats obtinguts.

Estacions paleolítiques a la comarca de Capellades. — Abric Agut. Situat a uns 500 metres al S. de l'abric Romaní, explorat anteriorment. S'hi han trobat tres capes ben diferents amb restes del musterià i potser de l'orinyacià. Els sílex semblen, més que veritables instruments, esclats produïts al fabricar-los, essent molt escassos els que tenen formes típiques. Això sembla indicar que's tracta més aviat d'un taller que d'un lloch d'habitació. La fauna està representada per restes de cavall, llop, cérvol, etc.

Cova de la Font de la Reina. — També aquesta cova, que està quasi sota l'abric Romaní i prop del nivell del riu, va donar algunes esquirles i fragments de sílex musterians poc típics.

Coves neolítiques. — Cova de les Goges, de Sant Julià de Ramis (Girona). Situada al costat de la carretera de Madrid a la Junquera, junt al kilòmetre 729, hectòmetre 8, havía estat explorada, fa molt temps, pels Srs. Vinyes i Palol, de Girona. Els objectes trobats passaren en gran part al Museu de Girona i han pogut esser estudiats al mateix temps que es continuava l'exploració de la cova. Aquesta és molt petita; amida solament 2 × 4 m. S'hi trobà una gran quantitat de puntes de sílex solutrianes, algunes molt interessants per llurs petites dimensions i minuciosos retocs: una punta de cristall de roca no té més que 15 mil·límetres de llarg per 5 d'ample. La fauna es redueix al cérvol, hiena i guineu.

Cova del Foric, d'Os de Balaguer (Urgell). — Aquesta cova havía estat incompletament explorada abans per D. Lluís M. Vidal [1]. Al fer la nova excavació s'hi trobaren nombroses ossades humanes, malauradament molt desfetes i incompletes, així com restes de cérvols, cabres, guineus i altres animals.

L'utillatge trobat consisteix en diverses destrals de basalt i ganivets de sílex, punxons, punyals i agulles d'òs, i un punxó de metall, que sembla coure.

La ceràmica és molt abundant i variada, però sols s'ha pogut reconstruir alguna peça. Els tipus de la ceràmica, l'ornamentació, les anses i la pasta són molt variats, podent-se considerar molts dels vasos a què pertanyen com del final del neolític i començos del temps dels metalls (eneolític); i altres, com alguns amb ornaments incisos en forma de dents de llop, del temps de Hallstatt, o sigui de la primera edat del ferro, i fins qualques fragments semblen més tardans.

Cova Negra de Tragó de Noguera (Vall del Ribagorça). — També havía estat explorada parcialment pel Sr. Vidal [2]. Ara ho ha estat totalment, amb excel·lent resultat. Es troba a la conca del Noguera Ribagorçana, i en el país se la nomena Cova Negra de Canyellas, per la seva proximitat a les mines d'aquest nom. Ha estat regirada per treure'n terra, que s'aprofita com a adob, destruint part del jaciment. El material trobat consisteix en abundants ganivets (alguns de 7 centímetres de llarg), rascadors de sílex, destrals petites de basalt, punxons i altres instruments d'òs, moles de granit planes i gastades per l'ús, percutors i molta ceràmica de diferents èpoques: vasos de tipus neolític i altres d'hallstàttics ben pulits, amb ornaments de dents de llop.

Els dolmens de la Serra de l'Arca (Ayguafreda)

A la part alta de la serralada que separa el poble d'Aiguafreda de l'antiga parroquia de Sant Martí, prop de la masía de la Serra de l'Arca, no lluny de la qual es troba el menhir nome-

(1) Vegi's *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 1897.
(2) *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any citat.

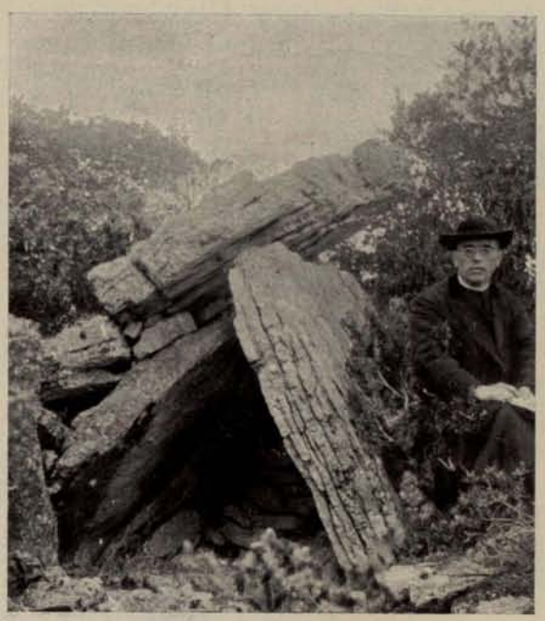

Fig. 1. — Dolmen primer de la Serra de l'Arca

nat Perafita, s'han descobert dos dòlmens, dels quals ens envíen amablement noticies l'il·lustrat beneficiat de Centelles Dr. D. Fortià Solà i Moreta i el Director del Museu Episcopal de Vich, Mn. Josep Gudiol. D'aquestes noticies extractarem les següents dades, acompanyant els plans que dels dits dòlmens ha aixecat el primer de s esmentats senyors.

PRIMER DOLMEN (1). — Es troba al cim de la serra, al fil del cingle i a 800 m. sobre el

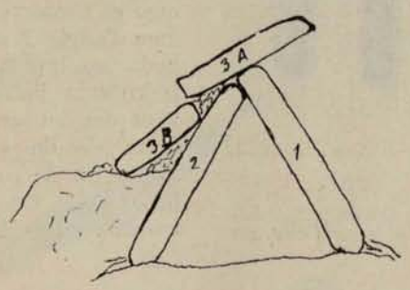

Fig. 2. — Secció del dolmen primer de la Serra de l'Arca

nivell de la mar. Està format per dues grans lloses laterals (figs. 1 i 3) ajuntades per la part més alta i que a la base estàn a cosa de 1'70 m. l'una de l'altra. La pedra que servía de coberta (fig. 2) es troba assobre d'una de les laterals. A més, al costat de l'entrada que mira al SE. hi ha tres lloses més petites que semblen formar un corredor d'entrada.

Al voltant del dolmen es troben restes del túmul, que degué tenir un diàmetre de 8 m. aproximadament, format en gran part per series de lloses dretes que perden en alçada com més s'aparten del centre. Entre les lloses del túmul es trobaren petits fragments de ceràmica grollera.

A l'excavar el dolmen, el propietari del terreny, Sr. Frederic Vilademunt, trobà dintre la cambra, a la superficie del sol i apilats confosament a l'angle W., òssos humans, entre els quals hi havía una mandíbula inferior amb bona part de la dentadura. A més, es trobaren dents que pertanyen aparentment a tres individus de diferent edat: això fa suposar que dit dolmen fou utilitzat com a sepulcre col·lectiu.

A l'angle N. aparegueren fragments de ceràmica a mà, grollera, de fang vermellós, sense ornaments, solament en un d'ells hi ha dues ratlles paral·leles incises. Tots els fragments es trobaren plegats; es impossible però determinar la forma del vas a què corresponen. Junt amb ells es trobà un ganivet de sílex blanquinós, molt ben tallat, trencat en dos trossos, de 32 cm. de llarg i 3'5 cm. d'ample

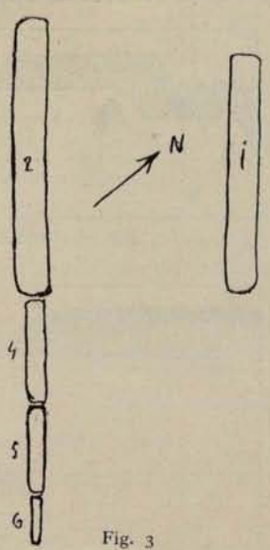

Fig. 3
Planta del dolmen primer de la Serra de l'Arca

Escala 1 : 2 aproximadament

Fig. 4. — Ganivet de sílex del primer dolmen de la Serra de l'Arca

(1) El Dr. Solà n'ha publicat una noticia al *Butlletí del Centre Excursionista de Vich* (1914, n.° XIII, p. 194 i seg.): «El dolmen d'Ayguafreda».

màxim (fig. 4), una punta triangular de sílex de 3'5 cm. de llarg × 2 cm. de base; i, finalment tres peces d'òs de 4'6 × 1'4, 5 × 1 i 3 × 1 cm. (d'aquesta en falta un tros). Aquestes peces d'òs (fig. 5) són de forma rectangular planes per una cara i per l'altra convexes, tenint buidat a cada extrem un conducte en forma de V, els orificis del qual s'obren en la cara plana. Aquests objectes, menys alguns fragments de ceràmica que són al Museu Episcopal de Vich, estàn en mans del propietari del dolmen (1).

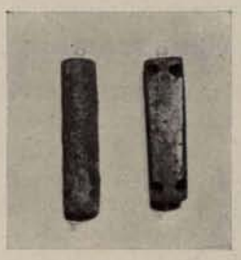

Escala 1/2 aproximadament

Fig. 5

Peces d'òs del primer dolmen de la Serra de l'Arca

Segón dolmen. — A la mateixa serra, a uns 800 m., entre N. i E., es troba l'altre megalit, de planta rectangular (fig. 6), del qual es conserven dretes dues lloses, que formen l'angle NW. Una tercera llosa està caiguda assobre la 4, que probablement formà la coberta junt amb la llosa 5, caiguda davant del dolmen. Al voltant hi ha restes del túmul, fet de pedres i terra, i que degué tenir uns 7 m. de diàmetre. L'exploració de l'interior de la cambra sepulcral no produí cap troballa (2). — B.

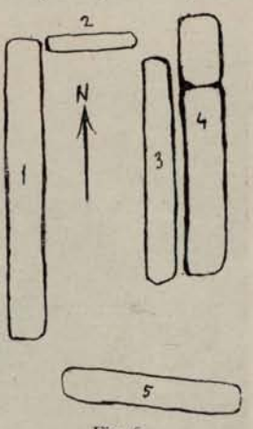

Fig. 6

Planta del segón dolmen de la Serra de l'Arca

Necròpolis a Sant Genis de Vilassar

Prop del poble de Sant Genís de Vilassar, en un terreny propietat de D. Jaume Boatella, en buidar un massis de terra s'havíen trobat, fa temps, dues linies paral·leles d'enterraments (fig. 7), situades a uns 4'40 m. l'una de l'altra. A la primera, des de l'any 1903 al 1912, s'hi descobriren cinc o sis cadàvers a una distancia de 5 ó 6 m. l'un de l'altre; a la segona linia, des de 1912 a 1914, se n'hi trobaren uns quatre o cinc (3). Tots els sepulcres estaven proveïts d'unes lloses inclinades situades a un nivell una mica més alt que'l cadàver, d'una manera semblant a la dels sepulcres que s'excavaren després i que es descriuràn (fig. 8). Del material funerari que es trobà junt als cadàvers se n'ha conservat un ganivet de sílex, molt ben tallat

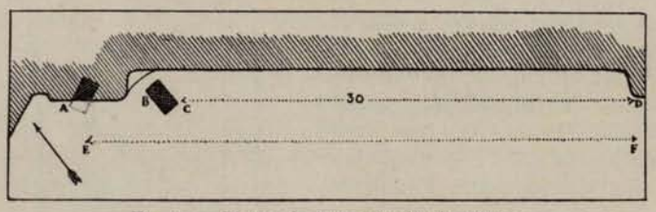

Fig. 7. — Planta de la necròpolis de Vilassar

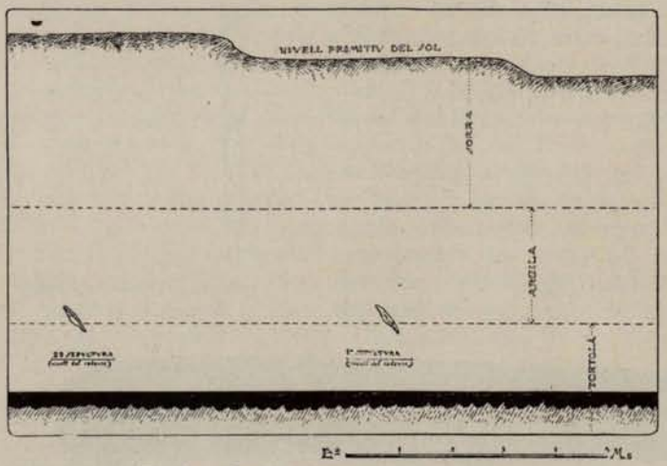

Fig. 8. — Secció de la necròpolis de Vilassar

(1) Les mides de les lloses son les següents: pedra 1.ª, 2'20 m. de llarg per 1'80 m. d'alt per 0'27 m. de gruix; pedra 2.ª, 2'50 m. per 1'75 m. per 0'25 m.; pedra 3.ª, A, 1'25 m. per 1'50 m. per 0'25 m. i B, 0'95 m. per 1'50 m. per 0'25 m.; pedra 4.ª, 1'00 m. per 0'90 m. per 0'15 m.; pedra 5.ª, 0'85 m. per 0'78 m. per 0'15 m. i pedra 6.ª, 0'46 m. per 0'20 m. per 0'10 m.

(2) Les mides de les lloses son les següents: pedra 1.ª, 2'75 m. de llarg per 1'10 m. d'alt per 0'25 m. de gruix; pedra 2.ª, 0'80 m. per 1'05 m. per 0'11 m.; pedra 3.ª, 2 m. per 1'90 m. per 0'20 m.; pedra 4.ª, 2'40 m. per 0'90 m. per 0'30 m.; pedra 5.ª, 1'50 m. per 0'90 m. per 0'30 m.

(3) No fou possible precisar més exactament el nombre de sepulcres.

d'uns 8 cm. de llarg, i perles cilíndriques i ovoidies d'un silicat verdós procedents de collars o braçalets (fig. 9).

Quan, en buidar més terra del massis, apareixía un altre enterrament, en tingué noticia la

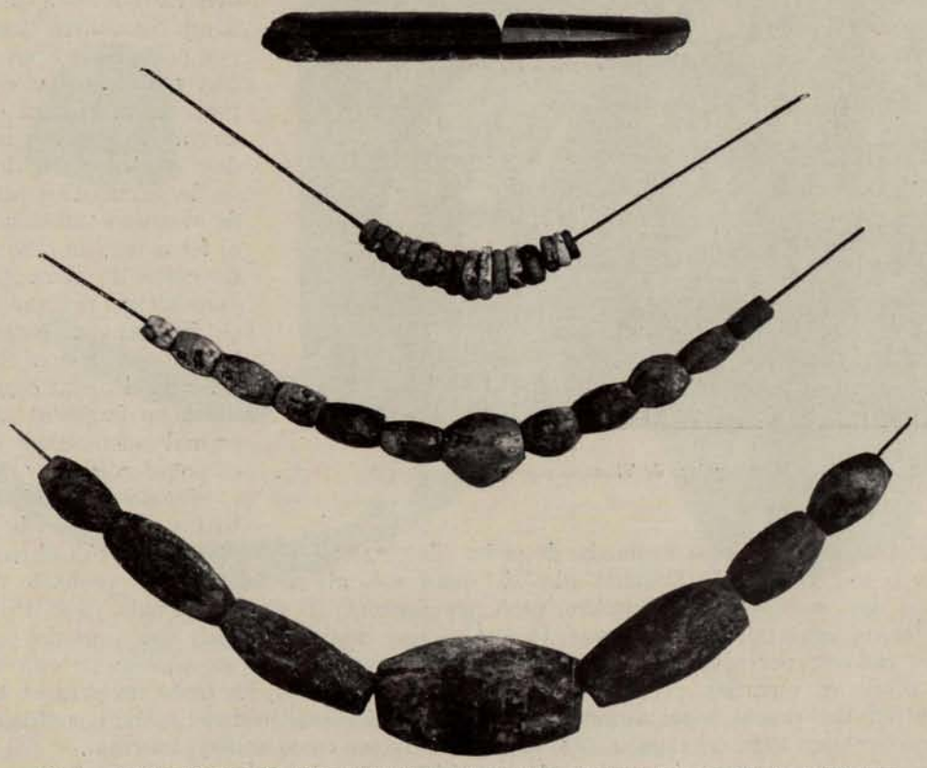

Fig. 9. — Ganivet i grans de collar o braçalet, dels sepulcres destruïts de la necròpolis de Vilassar

Junta de Museus i hi envià D. Joaquim Folch i Torres, del Museu Municipal de Barcelona, qui excavà els dos últims sepulcres de la segona linia. El Sr. Folch ha tingut l'amabilitat de facilitar les notes, els plans i les fotografíes que calíen per a la present noticia.

Sepulcre 1.r — El primer sepulcre era indicat per dues lloses de pedra de 80 i 90 cm. de llarg × 54 i 55 d'ample, respectivament, inclinades (figs. 10 i 11). A uns 22 cm. de profunditat des del punt més alt d'aquestes pedres, es trobava un esquelet ajagut boca enlaire i amb el cap vers el N. (fig. 12). Junt al cap, i a la dreta, tenía una destraleta de fibrolita, de forma trapetzoidal de 30 cm. de base × 3 1/2 d'alt. Prop de la cintura, al costat dret també, un ganivet de sílex, de tall irregular, de 4 cm. de llarg. En el coll del cadàver es trobaren 22 grans de malaquita cilíndrics perforats, els

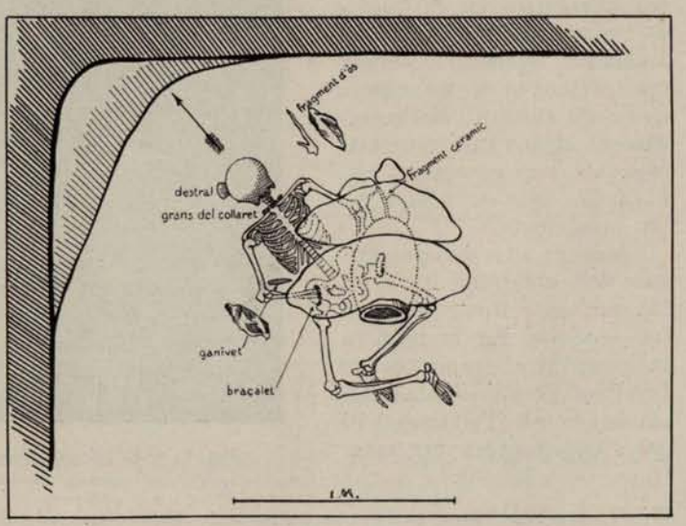

Fig. 10. — Planta del sepulcre primer, de Vilassar

Fig. 11. — El primer sepulcre de Vilassar, abans de l'excavació

majors de $^1/_2$ cm. de diàmetre, que devíen ésser les peces d'un collar. Junt a la mà dreta hi havía 8 perles de forma ovoidia (de 1 a 2 cm. de llarg), igualment perforades, que pertanyíen a un braçalet (fig. 13). Al costat esquerre i prop de la cintura es trobà un vas de forma ovoidia amb dues nanses al mig de la panxa de 50 cm. d'alt per 32 cm. de diàmetre màxim. El vas és fet a mà, de fang groller i de color de terra (fig. 14). Junt al peu del vas hi havía un fragment de ceràmica de la mateixa mena. Al nivell del cap, al costat esquerre, es trobà un fragment d'òs d'un animal indeterminat i que no es pogué conservar.

Sepulcre 2.ª — Estava situat a uns 6 m. de la linia del primer. Tenía una llosa inclinada, de pedra, de 0'74 × 0'36 m. (figs. 15 i 16)i el cadàver es trobava a uns 72 cm. de fondaria (des del punt més alt de la llosa. Es probable que n'hi haguessin dos, com al primer sepulcre, però, precisament al nivell de l'única llosa trobada, el terreny havía sigut tallat verticalment, havent-se així destruït la part dels peus del sepulcre i tallat el cadàver per sota la pelvis. L'esquelet, que semblava d'un adolescent, estava també ajagut sobre les espatlles, però amb el cap vers l'E. (fig. 17). Es trobà un ganivet de sílex, semblant al del primer sepulcre, prop de la cintura, al costat dret del mort, i un fragment de ceràmica semblant a la del sepulcre 1.r, col·locat a 15 cm. més amunt del crani.

Aquests sepulcres tenen alguns notables paral·lels entre els enterraments amb material neolític de Catalunya.

Del mateix tipus se'n troben distribuïts per gran part de Catalunya; i malgrat certes diferencies en la forma de l'enterrament i fins en el mobiliari sepulcral, sembla que pertanyen a un mateix círcol de cultura. Malhauradament alguns han sigut mal excavats, i en general les publicacions que se n'han fet són insuficients.

Atenent a les diverses formes dels enterraments, sembla que's poden classificar en tres seccions. En la primera cal posar-hi els sepulcres de Les Piles, prop de Santa Coloma de Queralt (Tarragona) (1) que's caracteritzen per estar

Fig. 12. — El primer sepulcre de Vilassar, després de treure les lloses

(1) Vegi's: J. Vilanova i Piera al *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XXII (1893), p. 105 i seg.: Gudiol, *Arqueología Sagrada*, p. 39; Sanpere i Miquel al primer volum de la *Geografía de Catalunya*, p. 312 (al tractar de l'«An-

depositat el cadàver en una fossa oberta al fons d'un pou. El material consisteix en destrals de pedra ben polides, ganivets de sílex, collars de petxines i una gran gerra de fang groller, feta a mà, que, segons les publicacions, devía tenir uns 40 cm. d'alt per altres 40 d'ample; sembla, per les mides indicades, que es tracta d'un vas com el de Vilassar.

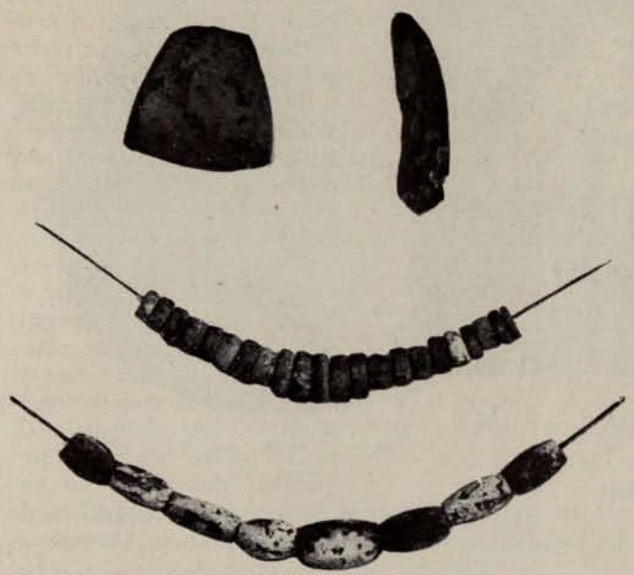

Fig. 13. — Destral, ganivet i grans de collar i braçalet del primer sepulcre de Vilassar

Fig. 14. — Vas del primer sepulcre de Vilassar

Una segona secció la formen uns sepulcres trobats al terme de Santa Coloma de Queralt (Tarragona) (1), en els quals alguns cadàvers eren dipositats en una balma de roca, que es tancava amb lloses de pedra. El material consisteix en destrals, collars de petxines i un vas de terra grollera, la forma del qual no es pot deduir per la publicació.

Constitueixen una tercera secció, que és la que presenta més notables analogíes amb els sepulcres de Vilassar, els enterraments de Vilanova (2), Badalona (3), Bi-

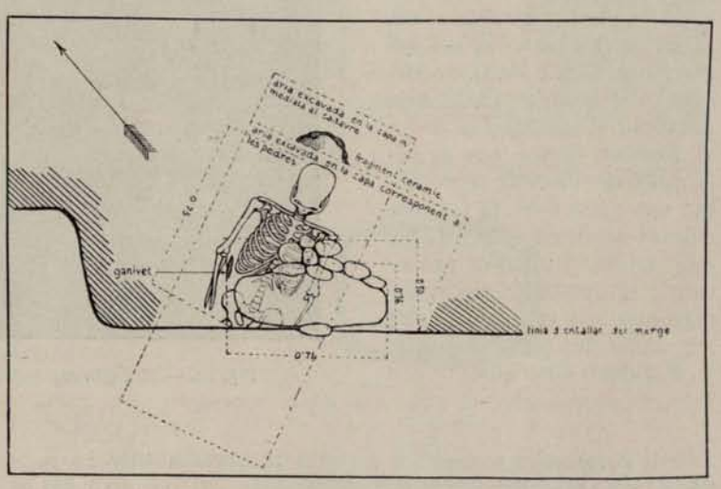

Fig. 15. — Planta del segón sepulcre de Vilassar

tropolog'a de Catalunya», amb gravats). Al Museu de Vich hi ha alguns fragments de ceràmica i altres objectes. Sembla que els més notables s'han dispersat.

(1) Vegi's *Revista de la Asociación Artístico-arqueológica Barcelonesa*, vol. de 1896-98, p. 161 i seg. Els objectes sembla que's trovaben en la data de la publicació a casa Mossèn Segura a Santa Coloma de Queralt.

(2) J. Coroleu al *Boletín de la Real Academia de la Historia*, II (1882), p. 218 i seg.; Llanas, *Crónica científica*, VIII (1885), p. 841. — Sanpere i Miquel a la secció d'«Antropologia» del primer vol. de la *Geografia de Catalunya*, p. 312. Sembla que hi ha objectes al Col·legi dels PP. Escolapis de Vilanova i al Museu Balaguer d'aquella població.

(3) J. M. Pellicer i Pagès, *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro*. Mataró, 1887, p. 69; C. Soler a *La Veu de Montserrat* del 29 d'agost de 1885. No sabem on són els objectes trobats.

Fig. 16. — El segón sepulcre de Vilassar, abans de l'excavació

gues (1) i Vich (2). A Vilanova els cadàvers eren dipositats sobre el sol, en alguns casos hi havía, assobre, una llosa de pedra (no sabem de quina manera); i el mobiliari consistía en destraletes de pedra polida i perles de collar, de pedra; a Badalona un cadàver «cobert amb cargolins» tenía al costat de la mà una destral de pedra polida, un ganivet de sílex i un vas groller; a Bigues, el sepulcre sembla que consistía en una fossa (al fons de la qual es trobava el cadàvre assegut) coberta per una llosa plana sostinguda per dues o tres de més petites. El mobiliari consistía en una destraleta de pedra polida, un nucli, tres ganivets de sílex i un vas groller a cada banda del cadàver; a Vich, en un sepulcre amb unes lloses la disposició de les quals no ha pogut esser estudiada, un cadàver tenía al seu costat un vas de dimensions, forma i tècnica semblant a les del de Vilassar, amb dues nanses a la panxa del vas i entre ambdues i a la mateixa ratlla d'elles un mugronet (fig. 18). A més es trobaren un ullal de senglar i un punxó d'òs.

A aquests paral·lels cal afegir el del material del sepulcre de Santa María de Miralles del qual es parla més avall (3).

Sembla, doncs, que la necròpolis de Vilassar representa una fase de la nostra cultura neolítica i cal esperar que noves troballes procedents d'investigacions sistemàtiques ens en facin conèixer millor les particularitats. — P. Bosch Gimpera.

Fig. 17. — El segón sepulcre de Vilassar, després de treta la llosa

(1) F. Maspóns i Anglasell a la *Revista de la Asociación Artístico-arqueológica Barcelonesa*, 1903-05. p. 190 i seg. Els objectes són a Barcelona. a casa del dit senyor.

(2) Inèdit. Mn. Gudiol, Director del Museu de Vich, ens ha facilitat les dades que consignem i la fotografía del vas. Fóra possible que a aquesta secció s'hagués d'afegir el sepulcre del Bruch de qué parla en F. Martorell i Peña (*Apuntes arqueológicos*, Barcelona, 1875, p. 87), en el qual es trobaren una destral de serpentina i perles de collar de pedra, sense que es consignin més dades. Sembla que aquesta destral se troba a la col·lecció del Dr. Serradell, de Barcelona, ara al Museu del Club Montanyenc.

(3) La disposició del sepulcre amb el cadàver ajagut sobre el sol i a un nivell superior una llosa, sembla que es troba en una necròpolis de Montilla (Còrdoba), en la qual els sepulcres també estaven arrenglerats i 1'50 m. més alta que el cadàver apareixía la llosa. En quant a material funerari no se'n cita més que un vas groller fet a mà (vegi's Calderón, *Anales de la Sociedad Española de Historia Natural*, XIX, Actes, p. 82).

Fig. 18. — Vas d'un sepulcre de Vich

Sepulcre de Santa María de Miralles

A fi de desembre del 1914 fou trobat al terme de Santa María de Miralles un sepulcre el contingut del qual fou adquirit pel Museu Municipal de Barcelona. De les dades que s'han pogut recollir (per Mn. R. Llosas, qui ha facilitat el pla del sepulcre), resulta el que segueix:

El sepulcre estava fet de lloses de pedra, formant una cavitat ovalada tapada per una llosa grossa sobre la qual n'hi havía dues de petites i més primes (figs. 19 i 20), amb la particularitat de que a la part de llevant faltava per complet la paret i precisament en aquest lloc es trobava el cap de l'esquelet allí inhumat, essent de creure que les lloses que tancaven la caixa per aquesta part havíen estat destruïdes abans (1). El sepulcre estava colgat a la terra, havent-hi una espessor de 0'80 m. des de la superficie del sol actual del terreny fins a les pedres de la tapa del sepulcre; per les noticies obtingudes no's pot deduir si primitivament estava cobert per túmul de terra o pedres.

Adintre es trobà un esquelet, que no es conservà, ajagut en posició supina i amb les cames doblegades, de manera que els genolls quedaven en alt i les plantes dels peus s'apoiaven en el sol; el cadàver jeia d'E. a W., amb el cap a llevant. A la seva esquerra es trobà una bella destral polida, de fibrolita (2), forma trapetzoidal. A la dreta aparegueren dues destrals petites de pedra, trapetzoidals, també de fibrolita, l'una trencada per la part més estreta (0'040 i 0'042 m. respectivament), dues escarpres de forma cilíndrica, de quarcita (0'050 i 0'057 m.), i tres bells ganivets i un fragment d'un quart, tots de sílex i d'excel·lent factura (els dos sencers tenen una llargada de 0'075 i 0'076 m.). A més, es trobà un collar fet de grans de malaquita, que no sabem si estava plegat amb els altres objectes de la dreta del cadàver o si era al coll d'aquest (fig. 21). Els que descobriren el sepulcre diuen que no trobaren res de ceràmica.

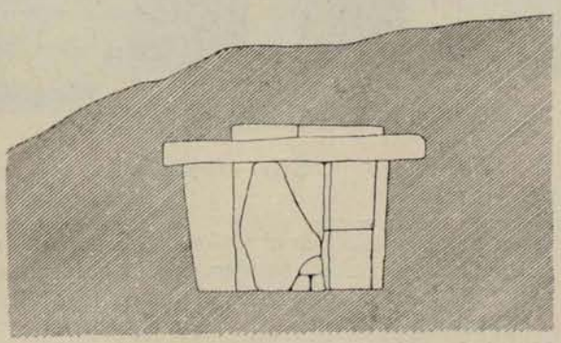

Fig. 19. — Secció del sepulcre de Santa María de Miralles

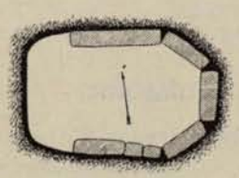

Fig. 20. — Planta del sepulcre de Santa María de Miralles

La forma del sepulcre i les troballes el daten a fins del neolític, i, malgrat de no haver-hi noticia de que s'hi trobés res de metall, potser cal datar-lo a principis de l'eneolític. D'aquesta forma de sepulcre se n'han descobert paral·lels a Almería, on al temps que precedeix immediatament el grau de cultura de Los Millares (o sigui en ple període del coure), es troben entre els diferents tipus de sepulcre, formes semblants a les de Santa María de

(1) La caixa del sepulcre tenía 1'35 m. de llarg per 0'90 d'ample i 0'95 d'alt. Les lloses laterals eren d'uns 10 cm. de gruix i d'uns 20 la llosa superior.

(2) La fibrolita a Catalunya sols es troba en petits filons travessant els terrenys arcaics vers el cap de Creus, d'on no és possible extreure'n trossos suficients per a la fabricació de destrals. Aquestes destrals de fibrolita són bastant rares a Catalunya. A les serralades del centre d'Espanya abunden relativament els jaciments de fibrolita. (Nota de D. J. Colominas.)

Miralles, les quals representen els precedents de la cista rectangular típica de la civilització d'el Argar (1).

Els objectes col·loquen també el sepulcre al final del neolític, contemporani amb estacions en què ja es coneixía el coure, o, més ben dit, a la fase inicial de l'eneolític. Les belles destrals polides, els bells ganivets de sílex i els grans de collar, a més de trobar paral·lels a Los Millares, els

Fig. 21. — Objectes trobats en el sepulcre de Santa María de Miralles

tenen nombrosíssims en el material trobat a les formes més perfectes de megalits de Portugal: sepulcres amb corredor i sepulcres amb falsa cúpula, els quals pertanyen a aquesta època en què, al costat del material de pedra, es comencen a introduir les primeres coses de coure.

Per tot això es pot suposar que el sepulcre de Santa María de Miralles, com els de Vilassar de Mar, i els de les altres necròpolis semblants, representen el final del neolític a Catalunya, que és probablement contemporani de les estacions ja eneolítiques d'altres llocs de la Península. — P. Bosch Gimpera.

Sepulcre a Guissona

Prop del lloc nomenat «l'Auritori» en terreny de Ramón Carulla (a. Tarroné de Massoteres), en fer-se un desmunt en un marge es trobà una sepultura amb diversos esquelets i vasos que es trencaren, destruint-se quasi el sepulcre.

El metge de Guissona D. Eduard Camps i Cava aconseguí recollir les restes dels objectes i dades relatives a la disposició de l'enterrament. De la visita del lloc i de l'estudi dels objectes que figuren a la col·lecció Camps (2), s'en pot deduir el que segueix respecte a la forma i contingut d'aquesta sepultura.

(1) Sepulcre de Puerto Blanco (Almería): rectangular amb els caires arrodonits, de 2 m. de llarg × 1'45 d'ample. S'hi trobaren 8 cadàvers, una destral polimentada de pedra, 5 ganivets de sílex, 6 puntes de sageta i 4 puntes de sílex, 15 perles d'esteatita i un fragment de punta de coure. (Vegi's Siret: *Les premiers âges du métal dans le Sud-Est de l'Espagne*, p. 51-52 i làm. VIII del volum de text. Traducció espanyola).

(2) Vegi's la nota sobre la col·lecció Camps més endavant de la Crònica.

Sembla que el sepulcre es féu aprofitant una balma de la roca i formant una cavitat de 1'70 × uns 2 m. × 0'80 m. (alt) de planta quadrangular, mitjançant dues lloses de caliça d'uns 2 cm. de gruix que formaven les parets laterals. El sostre de roca avui es destruit a excepció d'uns 20-40 cm. de la part del fons; és impossible averiguar com tancava el sepulcre per la part S.

Es trobaren restes d'uns deu o dotze cadàvers dipositats sense posició fixa. A més sembla que se'n trobà un d'estirat ja fòra de la cavitat quadrangular de sota la balma. D'un dels cranis el Sr. Camps en pogué conservar una part considerable: quasi tota la volta craniana fins als arcs superciliars i fins a l'occipital, i trossos del maxilar inferior. Aquest crani és dolicocèfal i

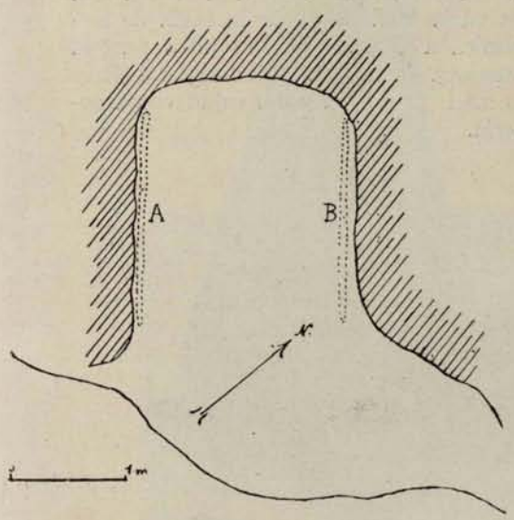

Fig. 23. — Planta del sepulcre de Guissona

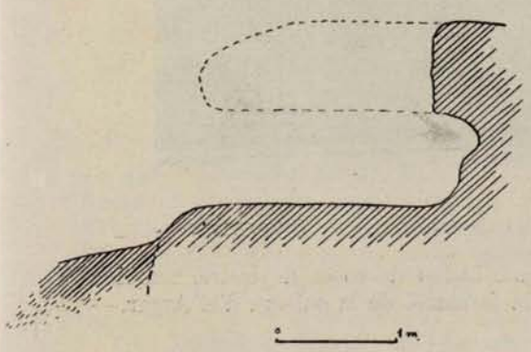

Fig. 24. — Secció del sepulcre de Guissona

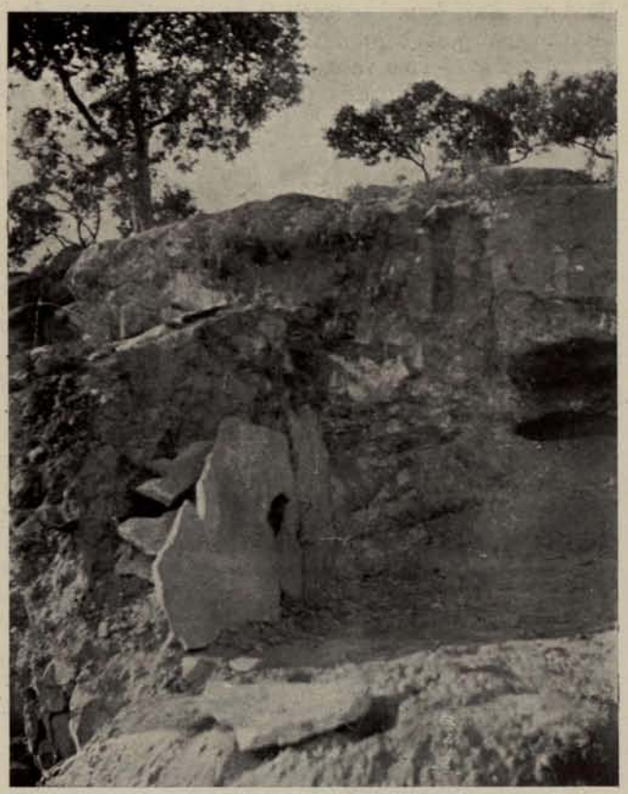

Fig. 22. — Sepulcre de Guissona

de secció horitzontal oval; els altres òssos s'han perdut. Barrejats amb ells es trobaren alguns vasos sencers i fragments, fets a mà amb fang vermellós que devegades és una mica més fosc. En alguns vasos la superficie exterior és ben polida.

El Sr. Camps ha reconstruït les següents formes que en alguns casos són dubtoses.

FORMA 1. — Casquet esfèric. Dos exemplars quasi sencers: un de 4 cm. d'alt × uns 9 de diàmetre màxim; un altre de 5 × 12 (fig. 25, n. 1 i 26, *b*).

FORMA 2. — Vasos de forma hemiesfèrica. Tres exemplars quasi complets: un de 7 cm. d'alt; un altre de 9'5 (fig. 25, n. 2 i 26, *h*); i un de 6 que té dos petits mugronets prop de la vora. Les mides dels diàmetres son iguals a les alçades.

FORMA 3. — Un vas de forma cònica truncada de 8 cm. d'alt, amb un petit mugró prop de la vora (fig. 25, n. 3 i 26, *g*).

FORMA 4. — Quatre vasos de panxa esfèrica lleugerament estrangulada: un exemplar de 11 centímetres d'alt (fig. 25, n. 4 i 26, *a*) (quasi sencer); un altre de 9 cm. d'alt amb una serie de petites incisions paral·leles a la panxa (la meitat reconstruït) (fig. 26, *d*); un altre amb les mateixes incisions i dos petits mugrons junt a la vora,

de 8 cm. d'alt (quasi sencer); la meitat d'un vas de la mateixa forma, però amb una nansa a l'estrangulació, de 11 cm. d'alt (fig. 26, *e*).

FORMA 5. —Tres vasos quasi complets, de forma de casquet esfèric amb una vora alta; un de 6'5 cm. d'alt i un altre de 6 (fig. 25, n. 5 i 26, *c*); en un tercer exemplar, alt: 8 cm., la vora s'inclina cap enrera i hi ha restes d'una nansa en un costat (fig. 26, *f*).

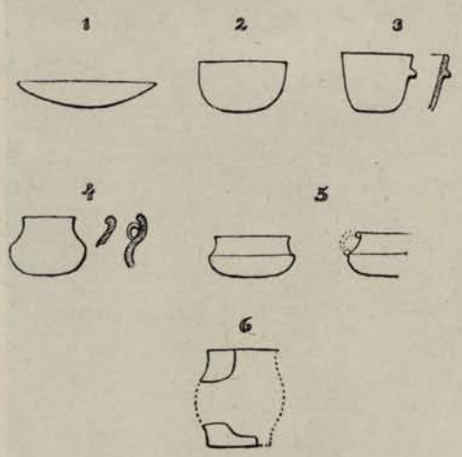

Fig. 25. —Taula de formes de la ceràmica del sepulcre de Guissona

FORMA 6. —Erradament reconstruït (fig. 25, n. 6). Dos vasos, un de 18'5 cm. d'alt i un altre de 14'5 dels quals sols queden la vora i un fragment de la base. La part mitjana d'aquests vasos és insegura i els fragments poden ésser igualment de la forma 4.

Resta ara la qüestió de la data del sepulcre de «l'Auritori». Es cert que no s'hi trobà cap altre objecte que pugui servir de base per a fixar la seva cronologia, però la ceràmica sembla suficient per a posar-los al temps de transició de l'eneolític a l'edat del bronze, (el període nomenat d'el Argar, de la coneguda estació de la provincia d'Almería). La tècnica del fang i son poliment i per altra part les formes, recorden bastant la ceràmica d'aquest període; sobre tot la 1.ª i la 5.ª del sepulcre de Guissona equivalents a la 1.ª i a una de les diferents variants de la 5.ª de la taula de formes de la ceràmica d'el Argar (1). Per altra part la forma 4.ª de Guissona s'assembla molt a algunes altres variants de la forma 5.ª d'el Argar i les mateixes formes 2.ª i 3.ª de Guissona estàn emparentades amb diferents variants dels perfils de l'estació d'Almería.

Fig. 26. — Ceràmica del sepulcre de Guissona Tamany 1 : 4 aprox.

Aquestes formes argàriques i l'absencia d'altre mobiliari, inclús de coses de coure, semblen indicar un temps de transició, corresponent al començ de la formació de la cultura d'el Argar. — P. BOSCH GIMPERA.

(1) Vegi's H. et L. Siret, *Les premiers âges du métal dans le Sud-Est de l'Espagne*, làm. XVIII del vol. de text.

Dues destrals de bronze trobades a Catalunya

Es tracta de dos exemplars que corresponen als començos del segón període de la edat del bronze, segons la classificació de Déchelette; són de forma rectangular, amb un costat extrem arquejat i els dos del mig ventruts. Ambdúes presenten senyals evidents d'haver estat usades, particularment la petita, que té no sols el tall gastat, sinó indicis d'haver estat esmolada d'un costat solament; la punta del mànec té les impresions dels cops rebuts a l'acte d'usar-la (fig. 27).

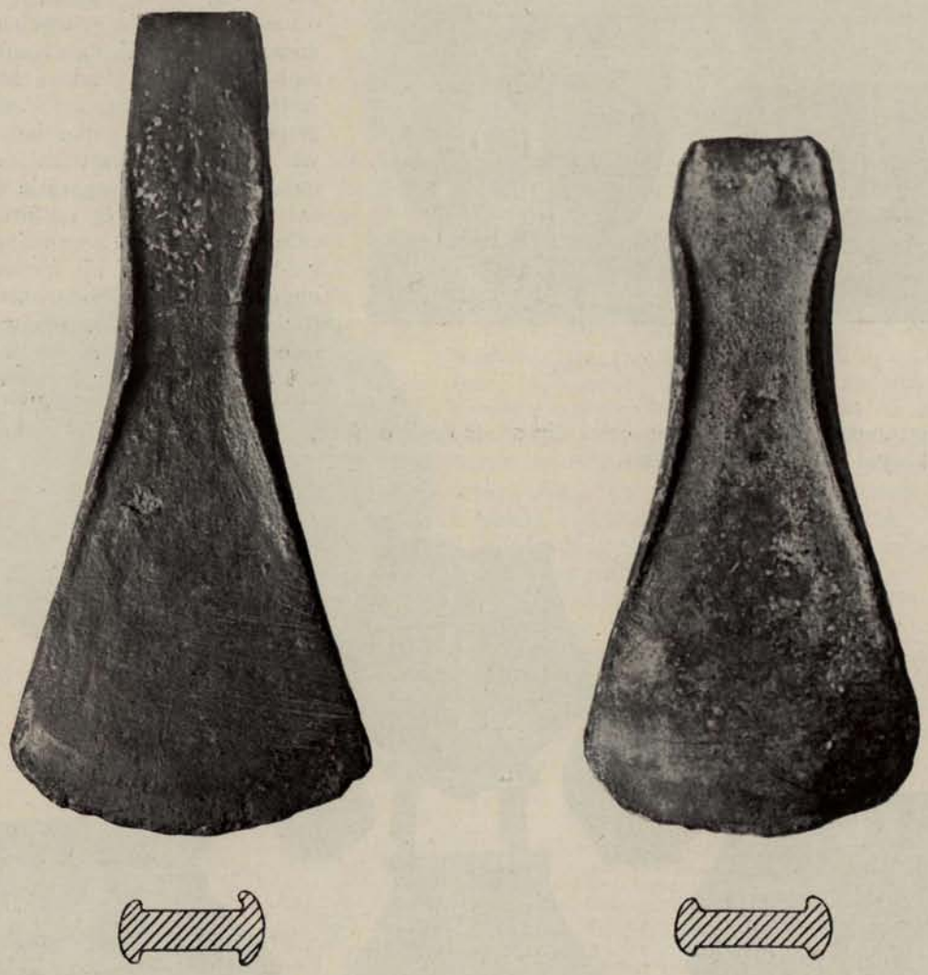

Fig. 27. — Destrals de bronze. Pla d'Arols

Foren trobades per D. Pere Pujol junt a les ruïnes d'una antiga construcció que hi havía hagut al Pla d'Arols, terme municipal de Gavarrós (Alt Llobregat), fent un clot per a la sembra, i donades al Centre Excursionista de Catalunya per mediació de D. Ramón Soler, salvant-les així d'una probable perdua (1). — DR. MASSOT.

(1) Tenen, respectivament, 180 i 158 mm. de llargaria, 74 i 68 d'amplada en el tall i 11 i 14 de gruix a nivell de l'extrem d'inserció en el mànec. Pesen 510'5 grams la més gran i 510 la petita, amb un volum de 69 i 55 cm. cúbics, entrant, per consegüent, el coure en molta més proporció en la petita que en la gran.

Dos vasos de la primera edat del ferro trobats a Argentona. La ceràmica de Hallstatt a Catalunya

En el lloc nomenat Ca l'Estrada, del terme d'Argentona (Barcelona), arràn de la riera, f.nt un pou per al servei d'aigües de Mataró i a 17 m. de fondaria, foren trobats dos vasos de 0'15 i 0'20 m. d'alt, respectivament, avuy al Museu municipal de Mataró; el director D. Josep Vilardell ens ha comunicat les noticies que publiquem. Són de fang de color gris molt fosc i de superficie polida ornada amb linies paral·leles que donen la volta al vas combinades amb semicercles incisos amb un instrument de punta arrodonida, de manera que el solc que deixà en el vas forma una concavitat relativament ampla. La superficie del coll del més gran no és uniformement cilíndrica, sinó que successives lleugeres depre sions hi formen una mena de canals horitzontals paral·lel s (fig. 28). La fo daria considerable, respecte del nivell del sol actual, a que es trobaren aquests vasos, s'explica, com la d'altres antics enterraments, pel fet d'haver estat dipositats en llocs fondos que han anat omplint les sorres de montanyes granítiques properes.

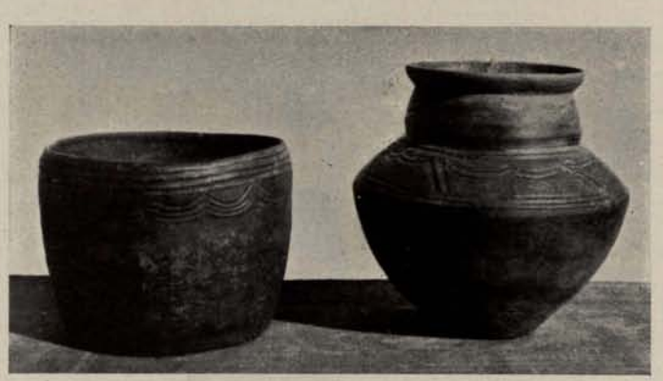

Fig. 28.— Vasos d'Argentona

Fig. 29. — Vasos de la necròpolis de Terrassa

Aquests vasos s'agrupen naturalment amb els altres de la primera edat del ferro, que s'han descobert a Catalunya. El material, molt escàs encara, no permet establir una classificació definitiva, però creiem útil orde ar-lo en lo possible aprofitant la publicació dels vasos d'Argentona.

A la ceràmica de la primera edat del ferro, de Catalunya, s'hi marquen dos series amb certa claretat. L'una, que probablement pertany als començos de l'època de Hallstatt, la formen les necròpolis de Vilars, prop d'Espolla (1) i de la Punta del Pi, del Port de La Selva (2); la ceràmica de les coves dels Encantats, de Serinyà i dels Bufadors, del Port de La Selva (3), a Girona; i les necròpolis de Sabadell (4) i de Terrassa (5), i els vasos d'Argentona, a Barcelona.

Fig. 30. — Vasos de la Punta del Pi

La segona serie està constituïda per les necròpolis d'Anglès (6), del Pla de Gibrella, a Capsech, prop d'Olot (7) i de Perelada (8), totes a Girona, i pertany a fins de l'època de Hallstatt.

Fig. 31. — Plat de la Punta del Pi

PRIMERA SERIE. — Els vasos són fets a mà, de fang de color negrós, ben polit generalment, adornats amb acanalats en els colls i amb incisions de solcs amples, generalment meandres i segments de circumferencia. Es troben generalment sols, sense altres objectes: unicament a la necròpolis d'Espolla hi aparegueren, a més, un clau i restes de cadena de bronze i una mena de flauta de fang. Els que serveixen d'urna solen estar tapats per plats o bé per trossos de llosa circulars i dipositats senzillament en un clot. Sols a Vilars i a la Punta del Pi es trobaren sepulcres tancats per un cercle de pedres.

Hi ha, a la ceràmica, algunes formes que es solen repetir. Una d'elles és el vas amb coll acanalat d'Argentona que també es troba quasi idèntic, però amb senzilles incisions rectilinies a la panxa en lloc de les semicircumferencies, a Vilars (9). Una varietat amb la vora més sortida enfora amb el coll lleugerament acanalat i sense altres ornaments, es troba a Terrassa (fig. 29). El vas de

(1) Objectes al Museu de Girona. Vegi's: F. Fita i J. Vilanova, Espolla y Colera en el *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XVII, 1890, ps. 136 i seg.; J. Botet i Sisó, *Data aproximada en què's grecs s'establiren a Empories*. Discurs de l'Academia de Bones Lletres de Barcelona, Girona, Torres, 1908, p. 12; J. Botet i Sisó, Volum de la provincia de Girona, p. 482 i seg., a la *Geografia general de Catalunya*. En aquestes publicacions es reprodueixen els objectes.

(2) Objectes al Museu de Barcelona. Vegi's: M. Cazurro, *Las cuevas de Serinyá y otras estaciones prehistóricas del NE. de Cataluña*. ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, 1908, p. 79 i seg.; Botet, Discurs citat, p. 14 i seg.

(3) Cova dels Encantats. Objectes a la Col·lecció Cazurro (Barcelona) i a la col·lecció Bosoms, are a Barcelona. Vegi's Cazurro, lloc citat, p. 68, i Botet, Discurs citat, p. 10.

Cova dels Bufadors (al Museu de Barcelona). Vegi's Cazurro, lloc citat, p. 83, i Botet, *Geografia de Girona*, p. 541 i següents.

(4) Al Museu de Sabadell. Vegi's, més endavant, *La col·lecció de Prehistoria al Museu de Sabadell*.

(5) D'aquesta necròpolis, formada per vasos plens de cendres i tapats per pedres rodones, que es troben al Museu Episcopal de Vich, en publicà una noticia J. Soler i Palet, *Contribució a la Historia antiga de Catalunya. Egara. Terrassa*. Impremta de la Casa de Caritat, 1906, p. 11 i 12, essent citada també per en Botet al Discurs citat, p. 16. Emperò enlloc es reprodueixen els vasos. Creiem interessant publicar-ne fotografies amb el permís de Mn. Josep Gudiol.

(6) Botet, *Geografia de Girona*, p. 941 i seg.; Idem, Discurs citat, p. 15; L. Joulin, *Les âges protohistoriques dans le Sud de la France et dans la Péninsule Hispanique*, *Revue Archéologique*, 1910, II, p. 197. Els objectes són al Museu de Girona (végin-se les fotografies als llocs citats de les publicacions del Sr. Botet i Sisó), menys dos vasos que es troben al de Barcelona i que avui publiquem.

(7) Els objectes són al Museu d'Olot. Vegi's Botet, *Geografia de Girona*, p. 748, amb gravats, i Joulin, lloc citat, pàgina 196.

(8) Els objectes sembla que han desaparegut. Breus noticies en donen Joulin, lloc citat, p. 196, i Botet, *Geografia de Girona*, p. 524, i Discurs citat, p. 18.

(9) Lloc citat del *Bol. Acad. Historia*, 1890, làmina de la p. 140, fig. 10.

parets lleugerament còniques, estrangulades prop de la vora, que es troba a Espolla (1) i a la Punta del Pi, es també comú a quasi totes aquestes necròpolis (fig. 30).

El plat servint de tap a les urnes és comú a Vilars (2) i a la Punta del Pi (fig. 31), i en aquestes dues necròpolis apareix una escudella amb un motiu de meandres incisos (3) (figs. 32 i 33).

Fig. 32. — Vas de la Punta del Pi

Fig. 33. — Vas de Vilars *(Botet*

A Terrassa (fig. 29) i a Sabadell (4) es troben vasos de forma més o menys ovoidia i amb una vora sortint cap enfora, semblants als tipus italians de la cultura de Vilanova. En aquests vasos s'hi troben incisions de meandres.

Fig. 34. — Vasos d'Anglès *(Museu de Girona. — Botet)*

Que aquesta serie és dels començos de l'època de Hallstatt ho indica l'absencia quasi absoluta d'altres objectes i les formes paral·leles a les de les primeres fases del Hallstatt de França i d'Alemanya i dels períodes corresponents del Nord d'Italia, de les quals fases són característiques les decoracions incises de meandres i semicercles (5). Es possible que les necròpolis de

(1) Idem id., fig. 9, a l'esquerra.
(2) Idem id., fig. 9, a la dreta.
(3) Vilars, Botet, Discurs citat, p. 12.
(4) Vegi's més endavant *La col·lecció de Prehistoria al Museu de Sabadell.*
(5) Al S. de França (vegi's Léon Joulin, *Les sépultures des âges protohistoriques dans le Sud-Ouest de la France, Revue Archéologique*, 1912, I, p. 1 i ps. 234 i seg.), els estrats inferiors de la necròpolis de Saint-Roch, prop de Tolosa, els de Saint-Sulpice-la-Pointe (Tarn), Saint-Girons (Ayer) i Garni, prop de Luchon, ofereixen el mateix tipus de sepulcres d'incineració, sense altres objectes que la ceràmica, o bé amb pocs més, consistents generalment en braçalets fets d'una làmina plana de bronze, i en braçalets de ferro, oberts, amb dues boles. En aquestes necròpolis es troben nombrosos paral·lels a la ceràmica, havent-hi plats servint de tap a les urnes i vasos de parets lleugerament còniques, estrangulades prop de llur vora, com els d'Espolla i la Punta del Pi. Les belles incisions de curves i meandres són menys freqüents al Sud de França i, en canvi, es troben en un sepulcre de Bois-de-Langres (Haute Marne) associades a la gran espasa de ferro hallstattiana, la qual circunstancia les data al Hallstatt I de Déchelette, que es correspòn amb l'Hallstatt *C* de Reinecke (850-650 abans de J.-C.).

Terrassa, de Sabadell i de la Punta del Pi siguin una mica posteriors a les altres. Per ara, no es pot intentar una més exacta cronologia, amb tot cal posar aquesta serie abans del 650 a. de J.-C.

SEGONA SERIE. — La seva ceràmica procedeix també de necròpolis d'incineració (1). La disposició dels sepulcres es menys coneguda. D'Anglès no sabem altres objectes que les urnes (figs. 34, 35 i 36); en canvi, al Pla de Gibrella, a Capsech (2), amb la ceràmica apareix un punyal

(Museu de Barcelona)

Fig. 35. — Vas d'Anglès

(Museu de Barcelona)

Fig. 36. — Vas d'Anglès

amb empunyadura d'antenes de forma semicircular, tot de ferro; un aristol de llança i una fulla de ganivet, també de ferro i diverses puntes de llança, una agulla, i un braçalet de bronze. A Perelada sembla que també s'hi trobaren punyals d'antenes.

La ceràmica té alguna forma semblant a Anglès i al Pla de Gibrella (3): per exemple, la gerra de panxa esfèrica amb dues nanses; però la majoría de les formes no es repeteixen i cal cercar els paral·lels al Sud de França, a les necròpolis del final de la primera edat del ferro, Avezac-Prat i Ger, on abunden també els punyals d'antenes (4).

Això ens data les necròpolis catalanes a l'última fase del Hallstatt (el Hallstatt II de Déchelette, o sigui, aproximadament, el Hallstatt *D*, de Rinecke), entre 650 i 500 a. de J.-C. Es possible que Anglès sigui més de principis del període, potser de cap al 600 o abans, possibilitat indicada per la falta d'altres objectes que acompanyan la ceràmica. En canvi, la necròpolis del Pla de Gibrella és segurament del final, dels voltants del 500, com ho demostra el punyal de ferro, amb l'empunyadura d'antenes també de ferro. — P. BOSCH GIMPERA.

Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó (Caseres, Calaceit i Maçalió)

Per l'octubre de 1914, l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, que fa alguns anys havía fet investigacions arqueològiques al poblat ibèric del mont de Sant Antoni de Calaceit (5), emprengué novament l'estudi de les estacions de la comarca, enviant-hi al firmant d'aquesta nota. El resultat

Al Sud d'Alemanya es troben alguns paral·lels a les formes de les tres primeres fases del Hallstatt segons la classificació de Reinecke (*A-C*), i, sobre tot, en la decoració, es veuen les mateixes incisions de semicercles i meandres, i l'acanalat al coll dels vasos. Per als paral·lels del Hallstatt d'Alemanya i per als seus períodes, veure el text de Reinecke, a les làms. 43, 44, 55 i 69 del volum V de les *Altertümer unserer heidnischen Vorzeit*, publicades pel Museu de Maguncia.

Al Nord d'Italia, que fou segurament el punt de partida de les influencies que propagaren la decoració dels meandres per tot el cercle de cultura de Hallstatt, abunden molt aquestes decoracions, i precisament en formes ovoidies de vasos semblants als de Terrassa i Sabadell.

(1) Vegi's la bibliografía citada anteriorment.

(2) Botet, *Geografía de Girona*, p. 748.

(3) Anglès, Botet, Discurs citat, p. 15, i Gibrella, Botet, *Geografía de Girona*, p. 748.

(4) Vegi's L. Joulin, *Les sépultures des âges protohistoriques dans le Sud-Ouest de la France*, *Revue Archéologique*, 1912, I, ps. 48 i 49 (Avezac-Prat) i ps. 52 i 53 (Ger).

(5) Vegi's el resultat d'aquesta missió, que dirigí D. Josep Pijoàn, en el seu estudi *La ceràmica ibèrica a l'Aragó*, a l'ANUARI de 1908, ps. 241 i seg.

d'aquest viatge fou l'estudi de les estacions dels termes de Caseres (Tarragona), Calaceit i Maçalió (Terol), i el començ del treball d'investigació del sol, excavant completament el poblat ibèric de la Gessera, a Caseres, i fent una excavació de prova al del Tossal Redó, de Calaceit (1). El material recollit passa en dipòsit al Museu Municipal de Barcelona. Aquests treballs són tant sols el començ d'una exploració sistemàtica de dita comarca, tan rica en materials i tan interessant per a l'estudi de l'arqueología ibèrica, que es proposa empendre l'INSTITUT i que s'espera que podrà començar el vinent estiu.

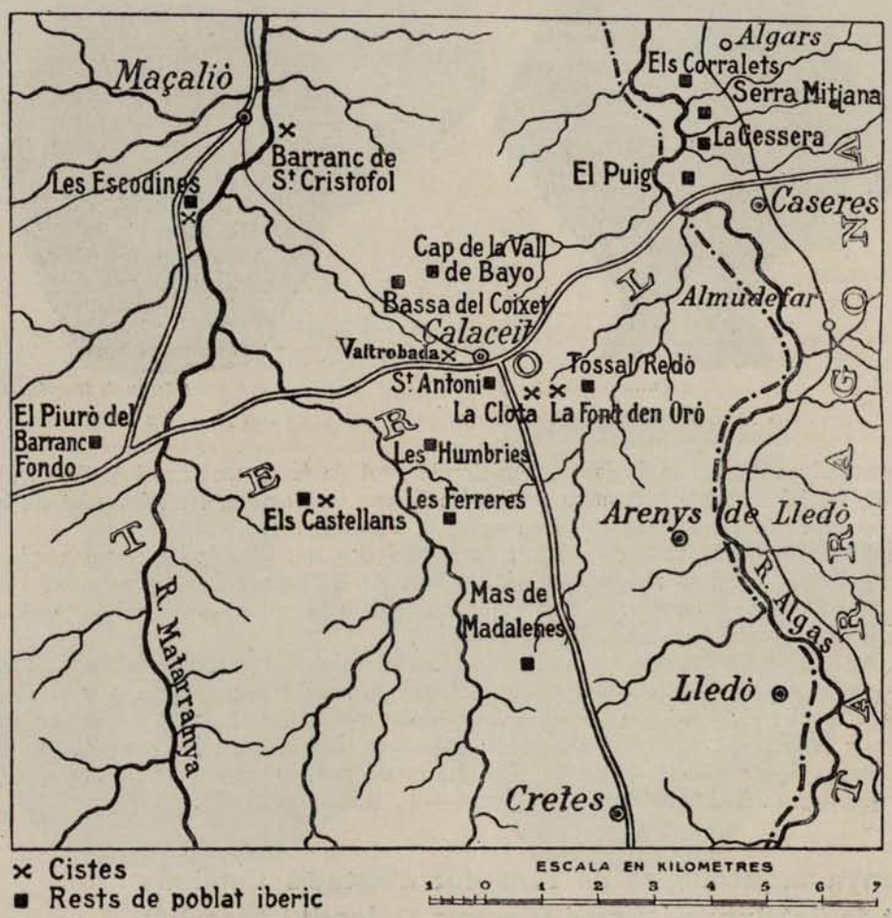

Fig. 37. — Comarca dels rius Algars i Matarranya

Els llocs explorats a la dita comarca, formada per les conques dels rius Algars i Matarranya, afluents de l'Ebre, formen els següents grupus cronològics (prescindint de les pintures rupestres que's troben més al S., al veí poble de Cretes): troballes del principi de l'edat del metall, poblats ibèrics que es troben generalment en cims elevats, i comptades estacions ibèriques on apareix també ceràmica romana, *terra sigillata* (2).

(1) L'èxit de la investigació fou en gran manera facilitat per l'auxili dels següents senyors, a qui des d'aquest lloc es remercia expressivament: D. Matías Pallarès, de Barcelona; D. Santiago Vidiella, D. Julià Ejerique i D. Joan Cabré i Aguiló, de Calaceit; D. Llorenç Pérez Temprado, de Maçalió; i, sobre tot, D. Angel Esteve (†) i D. Tomàs Paladella Galcerà, de Caseres; propietari, aquest últim del puig de la Gessera, qui donà desinteressadament autorització per a fer-hi excavacions. En prensa aquest ANUARI, els Srs. Santiago Vidiella i Julià Ejerique, de Calaceit, i el Sr. Llorenç Pérez, de Maçalió, han fet generosament donació a l'INSTITUT, dels objectes que posseien, procedens d'excavacions per ells practicades a les estacions de la comarca.

(2) Una noticia de conjunt de l'arqueología d'aquesta regió donen S. Vidiella, *Estaciones prehistóricas*, i J. Cabré, *Hallazgos arqueológicos*, *Boletín del Bajo Aragón*, 1908, ps. 201 i seg.

I. TROBALLES DEL PRINCIPI DE L'EDAT DELS METALLS (1)

Al Museu de Tarragona es conserven quatre sagetes de sílex: tres de forma triangular amb una petita espiga en la base, de 0'057 × 0'025, 0 025 × 0'022 i 0 027 × 0'025 cm. (aquesta última trencada de la punta, de quan s'intentà separar-la d'un tros d'òs en el qual estava clavada) i, final-

(Museu de Tarragona)

Fig. 38. — Puntes de sílex i punxó de coure de la Montanya de Sant Antoni, de Calaceit

ment, una quarta de forma lenticular, de 0'084 × 0'02 m.; junt amb un punxó de coure de 0'095 m. de llarg (fig. 38). Figuren al catàleg com procedents de la muntanya de Sant Cristòfol de Calaceit, i segurament formaren part del mobiliari funerari d'una sepultura. Sembla que foren trobats sota una balma de roca que hi ha prop del poblat ibèric del Mont de Sant Antoni, sense que sigui possible saber res més relatiu a la troballa (2). De Calaceit (font den Oró) es coneix una punta de sageta de sílex triangular, amb espiga (fig. 39, *a*), propietat de D. Julià Ejerique. Com a paral·lel d'aquests objectes, cal dir que del terme de Vallderroures els Srs. Vidiella i Cabré tenen diverses puntes de sageta, de sílex, trobades junt a distins cadàvers, un dels quals tenía una de les sagetes clavada al temporal (3) (fig. 39, *b* i *c*).

A més, al terme d'Albalate del Arzobispo, és trobà una sageta de sílex triangular, amb espiga, junt amb un ganivet de sílex i un vas groller, en un enterrament que contenía set cadàvers, a la cova nomenada del Subidor; i una sageta de forma de fulla d'olivera, junt amb una destral de pedra negra, polida i fragments de ceràmica grollera, acompanyant dos esquelets, sota una gran roca, al barranc de la Hoz (4).

a *b* *c*

(Del *Boletín del Bajo Aragón*)

Fig. 39. — Sílex. *a)* Font den Oró. *b* i *c)* Vallderroures

(1) Del neolític pur sols sabem d'una destral que cita en Cabré de la partida de les Humbríes (lloc cit., p. 227). A més, en mans de diversos particulars a Calaceit hi ha un parell de destrals més, trobades pel terme.

(2) B. H. Sanahuja i Angel del Arco, *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*. Tarragona, A. Alegret, 1894, núms. 14-17 i 19. A més, Santiago Vidiella, lloc citat, ps. 205 i 206.

(3) *Boletín del Bajo Aragón*, 1908, p. 213.

(4) V. Bardavíu: *Historia de Albalate*. Saragossa, Carra, 1914, ps. 18-19 i 15.

Necròpolis de Cistes (5)

Aquestes sepultures abunden molt als termes de Calaceit i Maçalió. A més de les necròpolis i sepultures isolades que s'estudiaren i que s'indiquen a continuació, en resten moltes, segons la gent del país. Malauradament, quasi totes han sigut violades: unes de temps immemorial, no quedant cap rastre de llur contingut; altres de temps més recents, En aquests casos, a la terra de les immediacions se sol trobar quasi sempre restes d'òssos cremats, petits fragments de ceràmica i

Fig. 40. — Cista de la Clota. Calaceit

bocins d'anells o d'altres objectes de metall, aparentment coure. La majoría semblen haver estat sepulcres d'incineració. En alguns casos, però, s'hi inhumà el cadàver. La ceràmica és tota feta a mà, de fang groller negrós contenint partícules de mica, i amb la superficie més o menys polida.

Aquestes cistes són caixes de pedra de planta rectangular, formades per lloses planes rectangulars d'un gruix que varía entre 15 i 20 cm. Generalment el fons de la caixa és la roca viva, a voltes una altra llosa. El cas més comú és que de les parets de la caixa, no en restin sinó tres; la quarta, o bé fou destruïda quan la violació o bé no existí mai, es a dir el sepulcre hauría quedat sense paret per un dels costats. La tapa, que quasi sempre es pot veure encara prop de la cista, era una llosa també rectangular, o a voltes més o menys rodona. Les dimensions d'aquestes cistes són, generalment, de 1 m. a 1'35 m. de llarg per 60 a 95 cm. d'ample i 75 a 95 cm. d'alt.

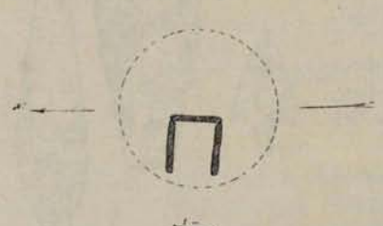

Fig. 41. — Planta de la cista del barranc de Sant Cristòfol. Maçalió

Al voltant de la cista es troben sempre restes del túmul, fet de petites pedres, que en alguns casos s'agrupen amb certa regularitat formant círcols al voltant d'aquella. Quan s'arrengleren varies cistes, els túmuls es confonen. En un cas, a la necròpolis de la font den Oró, de Calaceit, un túmul conté una cista doble.

Aquestes sepultures es troben per tot arreu, ja en les parts més fondes del terreny. en petites plataformes naturals formades per la mateixa roca, com les de la font den Oró i de la Clota, de Calaceit, ja isolades en mig del camp, com la dels Castellans, ja en punts elevats dels accidents

(5) Curta noticia al *Boletín del Bajo Aragón*, lloc citat, ps. 212 i 234.

del terreny, com la cista de les Escodines o les d'ambdós vessants del barranc de Sant Cristòfol, de Maçalió.

CALACEIT. — Prop del poble, en el lloc nomenat la font den Oró i prop també de l'estació ibèrica del Tossal Redó, en una plataforma formada per la roca, hi ha tres cistes dintre de túmuls circulars.

La de més a l'E. era feta per a contenir dues sepultures, separades per una llosa plana posada de cantell, igual que les altres de les parets. Aquesta cista, segons noticia d'un home del poble que treballà amb ell, fou excavada pel P. Furgus, el conegut investigador de les estacions de principis de l'Edat del Bronze d'Oriola. El sepulcre del cantó N. era buid; el del S. contenía un esquelet quasi desfet del tot, que per tota ofrena tenía un anell d'or, que ara es deu trobar a la col·lecció dels PP. Jesuites d'Oriola, formada pel P. Furgus. Dit treballador no recorda si, a més, hi havía ceràmica.

Fig. 42. — Vas d'un sepulcre de Maçalió

Les altres dues cistes eren ja violades de molt temps, i no s'hi trobà cap mena de restes.

La Clota. — Més al W., en direcció al Mont de Sant Antoni, també en una plataforma de roca, hi ha una altra necròpolis de quatre cistes arrenglerades (fig. 40), els quals túmuls quasi es confonen. Totes han estat violades de temps immemorial, i a la terra de davant s'hi troben sols restes minúscules d'òssos cremats i de ceràmica, i petits fragments de coure.

Una altra cista, també violada, es troba en un marge, a l'W. i no gaire lluny del poble, en el lloc nomenat la Val Trobada. També n'hi ha una a sota la serra dels Castellans, al cim de la qual existeix una estació ibèrica.

MAÇALIÓ. — Una cista isolada es troba prop del lloc nomenat Piuró del Barranc Fondo i una altra, també isolada, en el vessant S. del turó més oriental de les Escodines, prop del poble; ambdúes violades.

(Tamany natural aproximat)

Fig. 43
Punta de sageta de bronze. Maçalió

En un barranc prop de l'ermita de Sant Cristòfol, sobre el riu Matarranya, hi ha una necròpolis de nombroses cistes que, molt distants l'una de l'altra, estàn escampades per ambdos vessants del barranc. Totes han estat violades, i sols es poden recollir restes d'òssos cremats i minúsculs fragments de ceràmica i de coure. Una d'elles (fig. 41), però, és sumament interessant. El túmul té uns 4 m. de diàmetre. No s'ha conservat la llosa que la tapava, ni la de més prop de la circumferencia exterior del túmul. Les altres tres lloses, d'uns 0'20 m. de gruix i d'uns 0'75 m. d'alt, tanquen un espai rectangular de 1'35 per 0'95 m. Sembla que fou violada en un temps més recent; i a la terra de prop de la cista D. Llorenç Pérez, de Maçalió, recollí, a més de les restes d'òssos cremats, fragments de coure (trossos de petites planxetes i una espiral tubular), i de ceràmica.

D'aquests fragments de ceràmica, uns són, com tots els que les cistes de la comarca, sense cap ornament; dos tenen una petita nansa tubular per passar-hi una corda; altres, en fi, tenen ornaments pintats (làmina 5). Aquests fragments pintats, d'importancia excepcional, són del mateix fang que els que no tenen ornaments. La superficie corresponent a l'interior del vas resta grollera: en canvi, a l'exterior és finament polida, i assobre s'hi han pintat els ornaments, que consisteixen en linies rectes soles o combinades amb rombes. Devegades es troben també faixes de color. La pintura s'ha aplicat de tres maneres: cobrint la superficie d'una capa de pintura groga i pintant assobre les linies en vermell, pintant les linies en groc sobre una capa vermella, o pintant directament sobre la superficie del fang en groc o vermell. Aquests fragments no són tots d'un sol vas.

A la col·lecció de D. Llorenç Pérez s'hi troba un vas (fig. 42) que dit senyor adquirí d'un pastor, qui digué haver-lo trobat dintre el terme del poble, enterrat en el sol, tot voltat de pedres petites, tapat amb una pedra plana rodona i ple de cendres. El vas té 15 cm. d'alt, 23 de diàmetre màxim i 15 de diàmetre de boca; la tapa es de pedra arenosa i té 17'5 cm. de diàmetre. Al costat d'aquest vas sembla que hi sortí un altre vas, petit, de forma cònico-truncada, de 10 cm.

de diàmetre de boca, 8 de diàmetre de peu i 4 cm. d'alt. El fang és del tot idèntic al dels fragments de les cistes, la forma i la tècnica són de les més corrents en la ceràmica nomenada d'El Argar, de la típica estació de la provincia d'Almería (1).

Aquest paral·lel de la ceràmica dels sepulcres i l'aparició en ells del coure, permeten datar aquestes sepultures al temps de la cultura d'El Argar, o sigui a la fase inicial de l'edat del bronze, de la qual cultura són característics els enterraments en cistes (a més d'altres formes sepulcrals), la ceràmica de terra negrosa polida per fòra, de la forma nomenada, i les armes i altres objectes de bronze, però també de coure pur. Si, mercès a aquests paral·lels, les sepultures en qüestió no són sinó nous materials d'un període de cultura ben conegut, els fragments de ceràmica pintada de la cista del barranc de Sant Cristòfol de Maçalió constitueixen un interessant problema la solució de la qual no es pot intentar en aquest lloc. Cal, de tots modos, observar que la ceràmica pintada de Los Millares, a Almería, i d'altres llocs, del període eneolític immediatament anterior a la civilització d'El Argar, és molt diferent (2). Esperem que el problema plantejat per la troballa isolada de Maçalió sigui aclarit per nous descobriments.

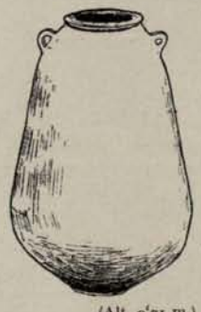

(Alt. 0'71 m.)

Fig. 44. — Gerra de Sant Antoni, de Calaceit (Col·lecció Cabré.— Del *Boletín del Bajo Aragón).*

Finalment, cal notar que de les acaballes de l'edat del bronze se'n coneix una sola punta de sageta, del terme de Maçalió, que conserva D. Llorenç Pérez (fig. 43) i que té 5'5 cm. de llarg × 1'25 cm. d'amplada màxima.

II. ESTACIONS IBÉRIQUES (3)

Les estacions ibèriques d'aquesta comarca són nombrosíssimes. Les principals es troben dalt de tot de les muntanyes, en cims verament estratègics, per exemple: Sant Antoni, els Castellans, el Piuró, la Gessera; mes, de restes de poblats se'n troben també per tot arreu, fins a les valls. Generalment fan l'efecte de no haver estat habitats gaire temps, i és de creure que quan s'haigin investigat metòdicament un bon nombre d'aquests poblats, haurem donat un gran pas endavant en el coneixement de l'evolució d'aquella cultura. Sobre tot, de llur investigació cal esperar-ne molt per a la cronologia ibèrica.

En moltes estacions d'aquesta regió solen trobar-se fragments de ceràmica grega: un fragment de figures negres de baixa època (probablement de fins del V a principis del IV) a les Humbríes (4); fragments de ceràmica hel·lenística negra estriada, i de ceràmica campaniana, a Sant Antoni; altres fragments a la Bassa del Coixet. Per fi, de *terra sigillata* sols n'apareix a les dues estacions més al N. de Caseres: la Serra Mitjana i els Corralets.

Fig. 45. — Pes de teler del Mas de Madalenes (Del *Boletín del Bajo Aragón).*

(Aproximat 2/3 tamany)

Fig. 46. — Amulet (?) de bronze de les Umbríes (Del *Boletín del Bajo Aragón).*

A més, hi ha un altre fet que, quan pugui ésser ben estudiat, ha de portar molta llum: la ceràmica no pintada, feta a mà i generalment grollera. Aquesta ceràmica és en una estació (les Escodines, de Maçalió), l'única; en una altra és la que predomina sobre la ceràmica a torn amb rat-

(1) La forma d'aquest vas és idèntica a la del tipus 5 d'El Argar. Vegi's H. et L. Siret, *Les premiers âges du métal dans le Sud-Est de l'Espagne.* Anvers, 1887, p. 136, làm. XVIII del text. Per a la forma d'enterrament en cistes a El Argar, vegi's Siret, lloc citat, p. 128.

(2) Per a la ceràmica pintada d'Almería, vegi's L. Siret, *A propos des poteries pseudo-mycéniennes, L'Anthropologie,* XVIII, 1907, figs. de les ps. 278 i 279. A més, idem, *Questions de Chronologie et d'Ethnographie ibériques.* París, Geuthner, 1913, p. 70, fig. 14, i p. 228, fig. 71, 3. Per a la ceràmica pintada eneolítica de Campo Real (Carmona), vegi's G. Bonsor, *Les colonies agricoles prè-romaines dans la vallée du Betis, Revue Archéologique,* XXXV, 1899, p. 107, figs. 41 i 42.

(3) Vegi's Vidiella-Cabré al lloc citat del *Boletín del Bajo Aragón.*

(4) Aquest fragment, publicat per en Pijoàn (treball citat de l'ANUARI de 1908, p. 241, fig. 1), sense que quedi clar d'on és, provè sens dubte de les Humbríes. Vegi's al *Boletín del Bajo Aragón,* p. 227, dada confirmada oralment pel mateix senyor Cabré.

CERÀMICA DE LA CISTA DEL BARRANC DE SANT CRISTÒFOL. MAÇALIÓ

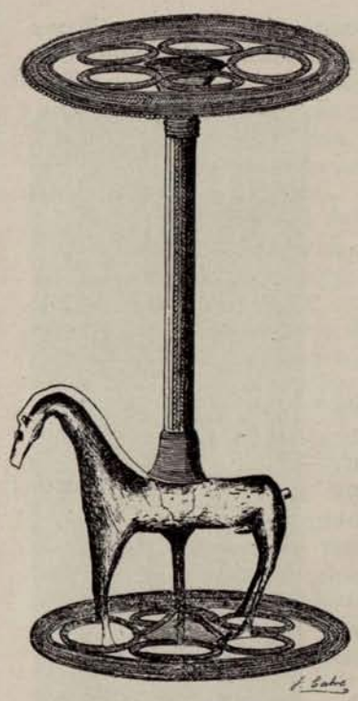

Fig. 47. — Canalobre de bronze de les Ferreres. Calaceit (Del *Boletín del Bajo Aragón*)

lles pintades (Tossal Redó); en altres llocs es troba en abundancia junt a la pintada amb decoracions senzillíssimes (la Gessera, el Piuró, els Castellans): en canvi, a les estacions on la ceràmica pintada abunda i té decoracions més riques (les Humbríes, Sant Antoni), dita ceràmica és molt més escasa en relació a la gran abundancia de terriça a torn, i és un xic diferent de les dels altres poblats.

A les estacions primerament nomenades, probablement les més antigues, és decoració molt corrent un cordó de fang amb impressions digitals. A més es troben cordons més prims amb incisions fetes no amb el dit, sinó amb un instrument, les quals fan l'efecte d'una mena de corda. Aquesta última tècnica és la que predomina a les darreres estacions, per exemple Sant Antoni (1).

Aquests fets (la relació de la ceràmica feta a mà amb la pintada, el quasi exclusiu predomini d'aquesta en els llocs on té més riquesa de formes i de decoracions, i l'aparició de fragments importats de fàbriques gregues i itàliques) permeten pensar en una probable cronología relativa d'aquests

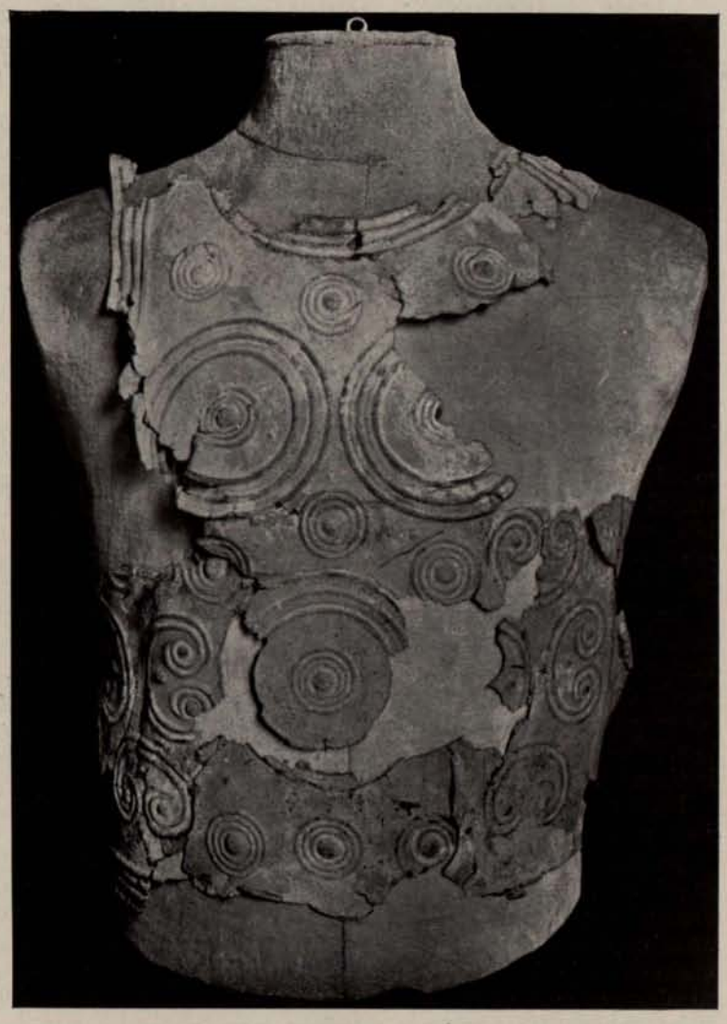

Fig. 48. — Cuiraça de bronze de les Ferreres. Calaceit

(1) Per a la ceràmica a mà, grollera, de Sant Antoni, vegi's Cabré, lloc citat, làm. II, figura de la dreta. Els paral·lels d'aquesta ceràmica a mà, apareixent junt a la tornejada podrien multiplicar-se. Citem aquí només els següents: primerament, Numancia, on sembla haver-la precedit la grollera sense pintar (*Excavaciones de Numancia. Memoria de la Comisión Ejecutiva*, Madrid, Blass, 1912, làm. XXI A i XXII), a més, notables paral·lels ofereix la ceràmica de Puig Castellar, encara que la seva cronología sigui dubtosa (reproduïda per J. Pijoàn, *Una estación preromana en Cataluña. Hojas Selectas*, V, 1906, p. 483 i seg.), i sobre tot Empuries, on aquella ceràmica grollera, de formes semblants a les del Baix Aragó, apareix a la necròpolis i a la capa grega del segle V (vèginse els gravats de J. Botet i Sisó, *Data aproximada en què's grecs s'establiren a Empuries*, Girona, Torres, 1908, per a la necròpolis; i per a la capa grega de la ciutat, l'ANUARI de 1911-12, ps. 672 i segs).

poblats, que, naturalment, no es pot establir més que amb caràcter provisional, i que l'haver d'esser algunes de les estacions en qüestió objecte d'una investigació metòdica, amb motiu de la qual segurament s'hauràn de rectificar moltes coses, ens dispensa de fonamentar més detalladament.

Segle V	Les Escodines. Tossal Redó.
Començ del IV o potser ja des de la fi del V.....	El Piuró. Els Castellans. La Gessera.
Segle IV	Les Humbríes. Les Ferreres (?) Mas de Madalenes, de Cretes (?)
Segle IV-III	Sant Antoni. La Bassa del Coixet.
Fins al segle I.....	Serra Mitjana.

Els caràcters arquitectònics són semblants, més o menys, en tots ells. El poblat, quan es dalt d'un cim, està voltat pels llocs fàcilment accessibles, d'un mur fet de grans pedres de diferents dimensions, sense treballar, i formant un aparell irregular, una mena de construcció ciclòpica, per exemple a les Escodines, Tossal Redó, la Gessera, els Castellans, Serra Mitjana. En dues estacions hi ha una construcció circular, amb apariencia de torre en un acabament de la muralla: a Sant Antoni i als Castellans.

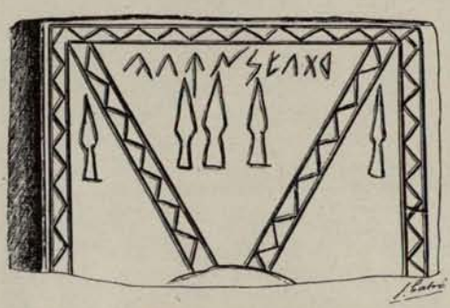

Fig. 49. — Llosa gravada amb inscripció del Mas de Madalenes
(Del *Boletín del Bajo Aragón*)

En quant al pla dels poblats, no es poden fixar característiques generals, perquè d'excavat del tot no n'hi ha hagut cap més que la Gessera; i en els altres, fins a Sant Antoni, que és on més s'ha treballat, falta que les excavacions el posin de manifest. La part fins ara coneguda denota una planta molt irregu'ar, que es distingeix de la de la Gessera, on a ambdúes parts d'un carrer es disposen habitacions quadrangulars.

La tècnica arquitectònica de les parets és per tot arreu semblant: murs de pedres irregulars barrejats amb tobes, devegades recoberts d'estuc, com a la Gessera i a Sant Antoni. A Sant Antoni la construcció és molt més perfecta: les pedres són a voltes molt regulars, i el traçat de les parets és més correcte; cosa que no succeeix en gaires llocs. El sostre sembla haver estat fet amb vigues sostenint una coberta de terra (1).

En quant al material arqueològic, cal fer les següents observacions generals.

Ja havem parlat de la ceràmica: sols cal afegir que en quasi totes les estacions abunda el tipus de la gerra a torn, ventruda, pintada o sense pintar, com la que coneixem de Sant Antoni (fig. 44). Per tot arreu se solen trobar fusaioles, però a les estacions més modernes apareixen en major quantitat i estàn més adornades. Una cosa semblant cal observar amb els pesos de teler: a les Escodines són simples boles de fang mal cuit, foradades (fig. 52) (2); a algunes estacions, com la Gessera falten, al Piuró són ja de forma pris-

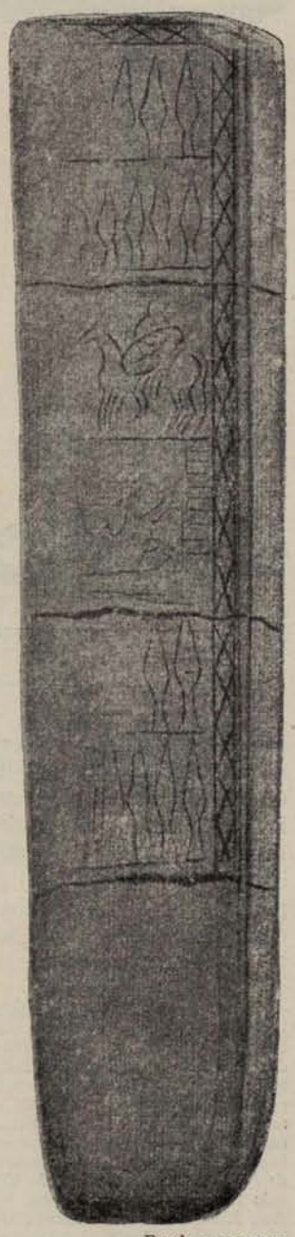

Escala 1 : 10 aprox.

Fig. 50. — Estela gravada del camí de Santa Agna
(Del *Boletín del Bajo Aragón*)

(1) Per a Sant Antoni, veure Pijoàn, lloc citat, ps. 242 i 243, fig. 5. Per a la Gessera, més endevant.

(2) Aquesta forma primitiva de pesos de teler es troba, en un poblat ibèric d'Almedinilla (Córdoba), que correspòn més o menys al temps de les Escodines de Maçalió, o sigui cap al segle V. Vegi's A. Engel et P. Paris, *Fouilles et récher-*

màtica regular i ben cuits, (1) i abunden extraordinariament a les estacions més avançades (Sant Antoni, Mas de Madalenes, de Cretes). En aquestes últimes tenen també molta més decoració, representant-s'hi fins temes humans: vegi's l'home a cavall del Mas de Madalenes (2) (fig. 45), a la col·lecció del Sr. Mariàn Camps, de Cretes.

Fig. 51. — Poblat del turó més baix de les Escodines. Maçalió

Apart del material de ceràmica, que és el més abundant, és interessantíssim el de metall. A les estacions antigues escasseja. Per exemple, es troben tant sols restes de ferro al Tossal Redó i a la Gessera, on tampoc abunda gaire el bronze, reduint-se quasi a un botó, un braçalet i la tanca de cinturó del Tossal Redó (figs. 54-56). (3) A les estacions més modernes hi degué haver riquesa de bronze com ho demostren el cavallet de les Humbríes (fig. 46), que sembla que s'ha perdut; el canalobre que es troba al Museu del Louvre (fig. 47), i la cuiraça de les Ferreres de la col·lecció Vives, de Madrid (4) (fig. 48). Els instruments de ferro abunden també a Sant Antoni, on hi ha així mateix alguna cosa de bronze.

Un altre grupu de materials curiosos és el de les inscripcions i els dibuixos gravats en pedra. Ja havem parlat dels pesos de fang gravats. Hi ha inscripcions amb lletres ibèriques en fragments de ceràmica i d'estuc de les parets de Sant Antoni. A més, en una llosa de pedra trobada al Mas de Madalenes, avui a la col·lecció Camps, de Cretes, hi ha lletres ibèriques i unes llances gravades (5) (fig. 49). Una estela de pedra trobada al camí de Santa Agna (6) (fig. 50) té també llances gravades.

En quant a monedes pel terme se n'han trobades algunes, i estàn en poder de diferents veïns de Calaceit. Son ibèriques d'Osca (argent), de Lleida (coure) y de Tarragona-Lleida (coure). Sempre han estat trobades pels camps; mai en estacions ibériques.

Aquestes són les linies generals que, donat el material actual, es deixen traçar. Passem ara a l'estudi sumari particular de les estacions.

Les Escodines (Maçalió). — Una mica al S. de Maçalió, al costat de la carretera d'Alcanyiç, hi ha dos turons nomenats les Escodines, en els quals existeixen restes de poblats.

En el turó menys elevat (fig. 51) les restes de mur són a flor de terra, estant en molts llocs al descobert la roca viva. Volta el poblat un mur fet de grans pedres sense treballar, disposades en aparell irregular. D. Llorenç Pérez Temprado, secretari de l'Ajuntament de Maçalió, excavà una de les habitacions, i no trobà sinó una col·lecció de boles de fang sense coure, amb un forat, probablement pesos de teler (fig. 52) i que semblen el tipus primitiu dels pesos de fang prismàtics, ben cuits, que tant abunden a Sant Antoni i altres estacions més modernes (7).

Les restes de poblat que hi ha al turó més alt estàn colgades sota una capa de terra vermella i cremada. D. Llorenç Pérez ha fet excavacions a unes quantes cambres de la part SW. del poblat, bastides sobre la roca, com de costum, amb parets fetes de pedres irregulars; i aquestes

ches à Almedinilla en *Revue Archéologique*, 1906, II, 74, fig. 13. A més se'n coneixen del poblat ibèric d'Oriola (Mélida, *Iberia Arqueológica anterromana*. Madrid, Vda. e hijos de Tello, 1906, làm. XX), de les necròpolis cartagineses d'Ibiça (Pérez Cabrero, *Museum*, 1913, p. 217) i altres diversos que es troben al Museo Arqueològic Nacional de Madrid, de procedencies dubtoses, Palencia (?), Cerro de los Santos (?) o desconegudes, segons comunica el Sr. Alvarez Ossorio.

(1) Els pesos prismàtics abunden en general a les estacions ibèriques. Vegi's, per exemple, a Almedinilla (P. Paris et A. Engel, lloc citat) i a Numancia *Excavaciones de Numancia*, p. 39, fig. 29.

(2) Cabré, lloc citat, làm. V.

(3) Vegi's més avant.

(4) El canalobre del Louvre, reproduït al *Boletín del Bajo Aragón*, lloc citat, làm. IV. La cuiraça de la col·lecció Vives no s'hi reprodueix. Devem a la amabilitat d'aquest senyor el poder-ho fer ara.

(5) Publicada per Hübner, *Monumenta linguæ ibericæ*, XVIII. També Cabré, lloc citat, làm. V.

(6) Vegi's Cabré, lloc citat, làm. III.

(7) Vegi's sobre aquests pesos, el que s'ha dit més amunt.

investigacions han produït troballes sumament interessants que fan desitjar la completa investigació del turó.

Els objectes recollits (fins ara no n'hi ha cap de metall) són principalment peces de ceràmica (fig. 53). Fragments de vasos fets a mà, amb fang groguenc bastant ben cuit, alguns després

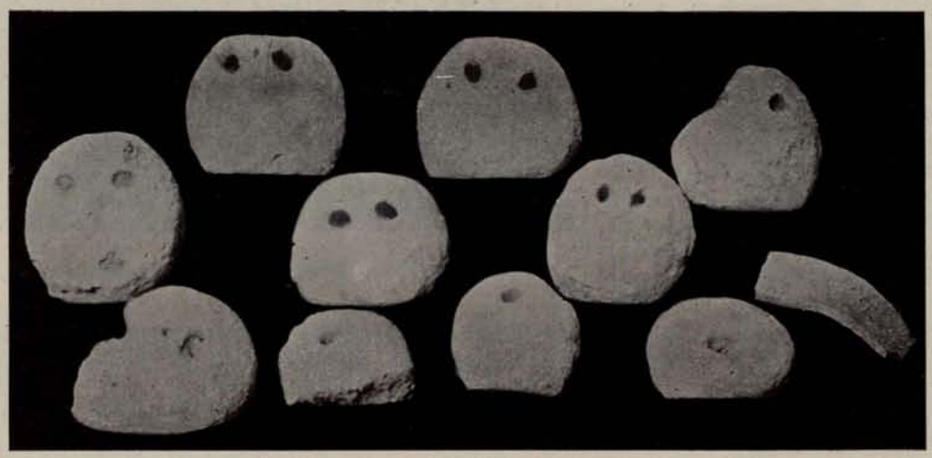

Fig. 52. — Pesos de teler del turó més baix de les Escodines. Maçalió

polits, i amb ornaments fets per incisions, molt superficials, de bandes triangulars, altres amb cordons de fang que mostren les empremtes dels dits. Aquesta última mena de ceràmica té nanses rudimentaries, generalment mugrons. No hi ha cap fragment de ceràmica ibèrica a torn ni pintada, com la de les altres estacions de la comarca; en canvi, la ceràmica amb les impressions digitals

Fig. 53. — Ceràmica del turó més alt de les Escodines. Maçalió

és semblant a la del Tossal Redó i de la Gessera. S'hi troben també fragments de fang de forma aplanada i que tenen impreses (segurament passant-hi el dit) una serie de canals paral·leles. Aquestes plaques de fang, semblants a les del Tossal Redó, són restes d'arrebossat amb decoració rudimentaria. A més, es trobà un molí de mà, de pedra.

El Tossal Redó (Calaceit). — Al SE. del poble, i no gaire lluny de la carretera de Gandesa, es troba aquest turó, de forma aproximadament oval i de 77 m. per 24 de diàmetres màxims. Per tot el cim es veuen a flor de terra restes de construccions enrunades, moltes de les quals han estat destruïdes del tot per aprofitar la pedra. La roca és en molts llocs superficial i completament visible. En canvi, a la part N. les construccions s'han conservat millor i el sol primitiu de roca ès una mica més pregón. A la part NW. hi ha restes ben visibles de muralla feta per grans pedres irregulars. Prop d'elles el cim és practicable per entre les roques, que formen una entrada natural. En algunes d'aquestes roques de l'entrada es troben cassoletes fetes intencionadament per a fins encara incerts. En Cabré i el P. Furgus feren, fa alguns anys, cates en diversos llocs del poblat amb resultat dubtós (1).

Fig. 54. — Tanca de cinturó, de bronze. Tossal Redó, Calaceit

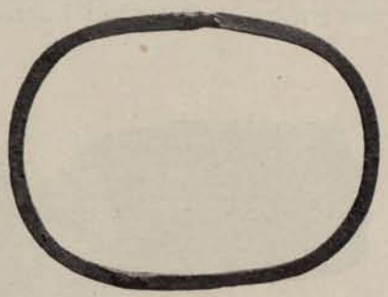

Fig. 55. — Braçalet de bronze. Tossal Redó, Calaceit

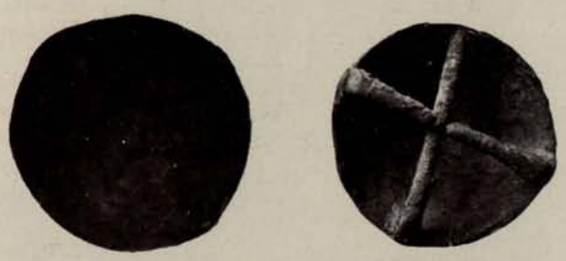

Fig. 56. — Botó de bronze. Tossal Redó, Calaceit

En l'expedició del passat octubre es féu una petita prova davant de l'entrada natural de l'acròpolis, al centre de la part N., en un lloc on era ben visible un angle recte de la paret, que acabava perdent-se en les roques de la vora del turó. Aquest angle, fet de pedres bastant grolleres sense tallar i d'aparell irregular, tenía 3'75 m. de llarg i 0'60 d'altura màxima en un dels costats, i 2'25 m. de llarg i 0'65 d'altura màxima en l'altre. La terra que omplía aquesta mena de cambra tenía les següents capes: 1.ª, fins a uns 20 cm. del sol actual, terra vegetal negrosa plena d'arrels; 2.ª, fins a arribar a uns 20 cm. del sol primitiu de roca, terra de color clar, cremada, amb moltes restes de pedres i de maons de construcció, completament desfets, i també restes de fang, probablement del sostre. En aquesta capa s'hi trobà en desordre el peu de taula (fig. 57), un poc de ceràmica, els trossos de fang amb ornaments i alguns fragments de fusta carbonitzada; 3.ª, una capa d'uns 20 cm. sobre el sol de roca, de terra negrosa, cremada, amb carbons i cendres. Aquí es trobaren la major part dels objectes, que sols indicarem sumariament, esperant, per a publicar-los en regla, que s'hagi investigat definitivament el turó i que es pugui fer llavors la publicació total.

Bronze. — Una tanca de cinturó, trencada de la punta (2) (fig. 54). Un botó (fig. 56). Un bra-

Fig. 57
Peu de taula (?), de fang. Tossal Redó, Calaceit

(1) Cabré, lloc citat, ps. 226 i 227, dóna una curta noticia d'aquesta estació, i creu també que és una mica més antiga que les altres. Del Tossal Redó en cita ceràmica tosca, escassa, a torn, i parla també de troballes d'esquelets. L'Institut es proposa excavar aquesta estació.

(2) El tipus d'aquest cinturó és molt abundant a Espanya (vegi's: Déchelette: *Agrafes de ceinturon ibériques, Opuscula archeologica Oscari Montelio septuagenario dicata*, Stockholm. Haegström, 1913 p. 233 i seg. Emperò la seva cronologia no és encara ben certa. En part depèn del material de les necròpolis de la provincia de Guadalajara, excavades pel Marquès de Cerralbo, on abunda molt aquest tipus. Fins que aquest material no estigui ben estudiat no podrem dir res definitiu.

çalet [1] (fig. 55). Un troç maciç de bronze la forma del qual s'ha perdut per fusió.

Terra cuita. — Un petge de taula de fang, amb un sortint en forma de vas adherit a la part superior, prop del caire i amb zig-zags incisos a la vora lateral (fig. 57). Trossos de fang assecat, uns gruixuts amb zig-zags i altres de forma aplanada amb canals com fetes passant-hi el dit

Fig. 58. — Trossos de fanc, ornats. Tossal Redó, Calaceit

que són, segurament, restes d'arrebossat (fig. 58). Ceràmica de terra negrosa, a mà, en part llisa, en part amb cordons de relleu, sobre els quals s'han practicat incisions (fig. 59 *a*). Un coll de gerra a mà, d'un fang groller, de color clar, recremat accidentalment (fig. 59 *b*). Ceràmica de fang groguenc, ben feta, a mà, entre la qual es troben distins peus amb cordons de relleu amb incisions (fig. 59 *c*). Ceràmica de fang rogenc, molt ben feta, a mà, de parets fines. D'ella, un vas que s'ha pogut restaurar per complet, amb dues nanses (fig. 59 *d*).

Fig. 59. — Ceràmica feta a mà del Tossal Redó, Calaceit. *a)* Ceràmica negrosa. *b)* Coll de vas. *c)* Peu de fanc groguenc. *d)* Vas de fanc rogenc

Un vas de fang rogenc, fet a mà, de superfície polida, de forma ventruda i obertura oval, tenint, en lloc de nanses, un cap d'animal banyut i una cua, foradats ambdós horitzontalment. Per sobre del peu hi ha una faixa pintada de roig i tota la superfície del vas té ornaments pintats, disposats en zones paral·leles en les quals hi ha series de zig-zags, rombes i altres motius rectilinis. Aquests ornaments foren pintats aplicant molt abundantment el color que té un gruix visible i salta fàcilment, com si no hagués arribat a vitrificar-se. Aquest vas (amida: altura, 22 cm.; diàmetres de la boca 13 i 11; diàmetres de la panxa, 77 i 23; diàmetres del peu, 10 i 9). fou trobat en estat molt fragmentari, i ha estat hàbilment restaurat pel Sr. Gandía, del Museu de Barcelona (fig. 60).

(1) També el tipus d'aquest bracelet abunda molt en el material de les excavacions del Marquès de Cerralbo a les necròpolis de Guadalajara.

Per fi, es trobaren també alguns escassos fragments de la ceràmica corrent ibèrica, a torn, de terra rogenca, corresponent a vasos de formes senzilles. D'aquests fragments se'n poden atribuir alguns a una gran gerra, i dos a un petit tap. Alguns tenen rastres de pintura, que es limita a senzilles ratlles.

Escala 3 : 5 aprox.

Fig. 60. — Vas fet a mà i pintat. Tossal Redó, Calaceit

La Gessera (Caseres) [1]. — Al N. del poble, i junt a un dels revolts del riu Algàrs, s'aixeca el mont de la Gessera, nomenat així per haver-hi un dipòsit de guix (ges). El cim de la muntanya forma un planell en l'extremitat NE. del qual s'alça una altra cima petita, ovalada, on es troben

(1) D'una curta excavació d'en Cabré vegi-se'n la noticia al lloc citat, p. 228.

les restes del poblat. Aquest segón turó, per la banda N., és completament inaccessible, car la pendent és rapidíssima; per la part E. és també de difícil accés: en canvi, per l'W. i pel S. el turó forma una mena d'escales. El poblat (fig. 61), fou construit sobre la roca, omplint-se les esberles o les desigualtats d'aquella amb terra, que s'apisonava per formar un sol pla. A la part N., on la roca és més desigual calgué fer un petit terraplè sostingut per una paret de contenció.

Fig. 61. — Planta del poblat ibèric de la Gessera. Caseres

Les parets del poblat s'han conservat fins a una altura màxima de 1'80 m. sobre la roca. Des del sol modern, format per la terra que cobría el poblat, fins al sol primitiu de roca, es trobava, de dalt a baix, el que segueix:

1.r Una capa de terra negra vegetal d'uns 25 cm., que sobrepujava a voltes una vintena de centímetres l'altura màxima de les parets. 2.n Terra roja cremada, prova que el poblat fou incendiat (cosa que es nota també en alguns llocs de les parets, que apareixen fumades), generalment fins a uns 20 cm. del sol primitiu, amb gran abundancia de pedres de les parets, rajoles i fragments del fang del sostre, junt amb escassos fragments de ceràmica. 3.r Uns 20 cm. de terra grisa cendrosa, on tingué lloc la majoría de les troballes.

Fig. 62. — La Gessera, Caseres. Mur exterior del poblat

Per la part N., per la qual no es pot pujar al cim, no sembla que hi hagués mur de defensa, i les restes de fonaments semblen ésser de parets ordinaries. En canvi, a l'W. i al S. hi ha una forta muralla, feta per grans blocs de pedra disposats en aparell irregular (fig. 62). Com es tancava el poblat per la part E. no es pot dir, puix les construccions d'aquesta part no s'han conservat, i sols resten les pedres de la muralla que es perd sobre la roca (vegi's fig. 63 i el pla de

la fig. 61). A l'W. la roca forma uns graons que constitueixen una entrada natural, junt a l'acabament de la muralla (fig. 64) i que es troba entre aquesta i una gran roca plana sortint cap enfòra de l'acròpolis, que tanca l'angle NW. Sobre ella probablement no s'hi aixecà cap paret, i té una cassoleta artificial, com les que abunden en altres poblats de la comarca (Tossal Redó, les Escodines, etc.). Hi ha un altra entrada al S., la qual dóna al departament *L*. Allí les roques també formen una mena d'escala natural i el mur s'interromp.

Fig. 63. — La Gessera, Caseres. Extrem SE. del poblat

La planta del poblat (vegi's el pla de la fig. 61 i la fig. 65) mostra un carrer central, als costats del qual es troba una serie d'habitacions rectangulars, fetes de murs de pedra sense tallar barrejada amb tobes o tobots (fig. 66, $^{2\text{-}3}$). A l'interior de les habitacions hi ha, a voltes, restes d'arrebossat, així com en algún els maons que s'han trobat sencers entre les desferres que omplíen les cambres (fig. 66, ^{2}). Com es devíen cobrir les habitacions, ho deixen suposar les restes de fang amb impressions de vigues (fig. 66, ^{1}). Probablement el sostre era pla, sostenint una coberta de terra, com el de les modernes cabanes de les vinyes de la comarca.

Fig. 64. — La Gessera, Caseres. Extrem SW. del poblat

Les parets, en general són i regulars en son pla i mal fetes; en canvi el mur exterior del S. i del W. és de grans blocs disposats amb certa cura, i l'angle és molt ben traçat. La disposició de les portes de les habitacions és molt insegura, perquè o bé la paret havía caigut en molts casos, restant sols un sòcol d'uns 25 cm. d'alt que separava un recinte de l'altre o del carrer, en el qual és impossible reconèixer quina part devía correspondre a la porta i quina a les parets, o bé, per la mala consistencia dels maons, ha acabat formant-se una massa compacta difícil, de separar de la resta de les desferres que omplíen les cambres i el carrer. De totes maneres, no sembla que totes les cambres tinguessin sortida al carrer. Així, *F* i *K* tenen segurament paret a la part d'aquest últim. Sols en *A* i *H* es indubitable una porta. Les cambres *B*, *D*, *G*, *I* i *L* teníen probablement també l'entrada pel carrer.

Fig. 65. — La Gessera, Caseres. El carrer vist des del seu extrem de llevant

En canvi, a *C* sembla que s'hi entrava des de *D*, a *E* des de *F*, i a *K* des de *L*. La disposició de *M* i *M'*, així com de la paret oriental de *F*, és impossible precisar-la, pel fet de no haver-se conservat bé aquesta part dels murs. Tota aquesta part del poblat havía sigut molt remoguda. En alguns llocs de les cambres sembla reconèixer-se senyals de les llars: on n'hi ha seguretat, però, és sols a l'angle NE. de *M*, on tocant a la paret hi havía una gran pedra grossa, estant recremat l'espai de la paret N. comprès entre aquella pedra i la paret E. de la cambra.

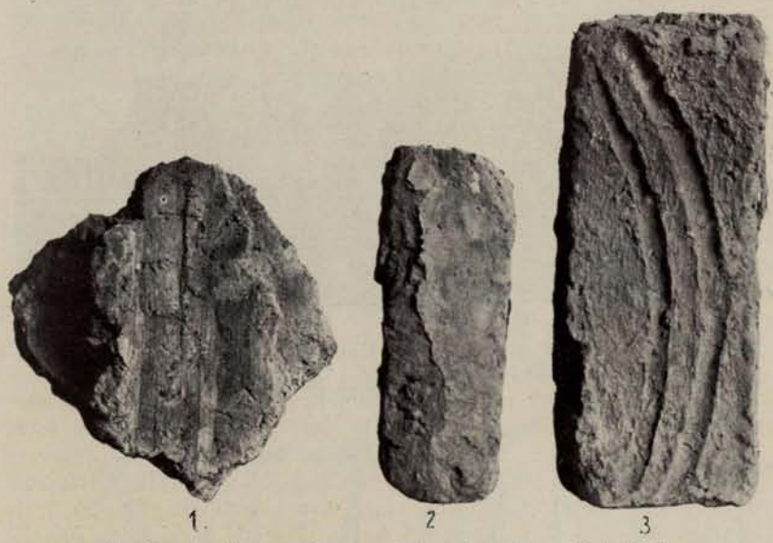

Fig. 66. — La Gessera, Caseres. 1) tros de sostre. 2 i 3) tobots

Ja s'ha dit que les troballes han tingut lloc principalment a la capa inferior immediata al sol; però sempre la ceràmica apareix en fragments, i fins trossos d'un mateix vas es troben en cambres diferents. A la capa mitgera de terra roja abunden sobre tot les tobes. Generalment tenen en una de les cares uns solcs fets segurament amb els dits, a voltes creuant-se, formant unes aspes; devegades, formant cercles (fig. 66, núm. 3). Aquestes incisions devíen servir probablement perquè el fanc que feia de morter per a unir uns maons amb altres quedés més ferm. Aquesta pràctica és encara usual. Que no són ornament ho indica el fet que, en alguns casos al mateix maó, es troben les incisions en una cara i l'enlluït en una altra.

Fig. 67. — La Gessera, Caseres. Punta de ferro

Fig. 68. — La Gessera, Caseres. Objecte de plom

Fig. 69. — La Gessera, Caseres. Tanca de cinturó, de bronze

Fig. 70. — La Gessera, Caseres. Fusaiola

Fig. 71. — La Gessera, Caseres. Fragment de terrissa amb meandres incisos

Apart dels fragments de vasos, de què parlarem de seguida, es troben els següents objectes: Diversos trossos d'una fulla punxaguda de ferro (fig. 67) i un mànec cilíndric, del mateix metall;

Fig. 72. — La Gessera, Caseres. Ceràmica grollera de fanc negrós, feta a mà

un objecte de plom de difícil identificació (fig. 68); una tanca de cinturó de bronze [1] (fig. 69); alguns ossets d'animals; varies fusaioles (fig. 70); un fragment de terrissa amb meandres incisos (fig. 71).

Els vasos es poden agrupar en diverses series:

Ceràmica feta a mà. — 1.ª Una especie de fang groller, negrós, adornat amb una serie d'incisions o impressions digitals fetes sobre la paret del vas, sense l'aplicació d'un cordó de fang junt al coll, a la qual pertanyen pots amb una nansa, gerres bastant grosses i colls de tapadora (fig. 72).

2.ª Una especie semblant a l'anterior, però de fang menys groller i de color vermellós. Fragments de gerres bastant grosses, amb un cordó de fang aplicat al coll del vas, sobre el qual cordó s'imprimeixen els dits per formar l'ornamentació (fig. 73).

3.ª Una especie molt fina de fang de diferents tons, per efecte de la cocció i la cremació posterior, quan l'incendi del poblat, i sense ornaments. Les formes reconstruïdes són plats fondos i copes (fig. 74).

Ceràmica a torn. — 1.ª Una especie de fang negre, de superficie molt ben polida. S'ha reconstruït una copa de forma molt elegant, amb dues nanses, en sentit horitzontal (fig. 75).

2.ª És la típica ceràmica ibèrica, de fang rosat, ben cuit, pintada amb senzilles faixes roges o linies ondulades paral·leles.

Fig. 73
La Gessera, Caseres. Gerra de fanc groller vermellós, feta a mà

Fig. 74. — La Gessera, Caseres. Ceràmica fina, feta a mà

Fig. 75. — La Gessera, Caseres. Copa de fanc negra, feta a torn

(1) També aquest tipus és ben conegut, encara que de difícil cronologia. Es troba a Empuries, al S. de França i al centre d'Espanya. A pesar que Déchelette (lloc citat) el suposa imitació d'una forma grega, no creiem que estigui del tot aclarit l'origen d'aquest tipus ni la seva cronologia. (Vegi's la recensió del citat treball de Déchelette en altre lloc d'aquesta Crònica).

Les formes principals són les següents:

Gerres de diferents dimensions i perfils, amb nances. A voltes són sense pintar i tenen per sobre les nanses unes linies paral·leles incises (fig. 76 *a* i *b*).

Plats fondos amb senzilles faixes roges, a voltes també per la part de dintre (fig. 77).

Fragments de *oenochoes* amb linies ondulades a la boca i al coll.

Està en preparació una publicació detallada del resultat de l'excavació d'aquest poblat, i per avui cal limitar-se a aquesta sumaria noticia, sobre tot per a la ceràmica, pendent encara, en gran part, de restauració.

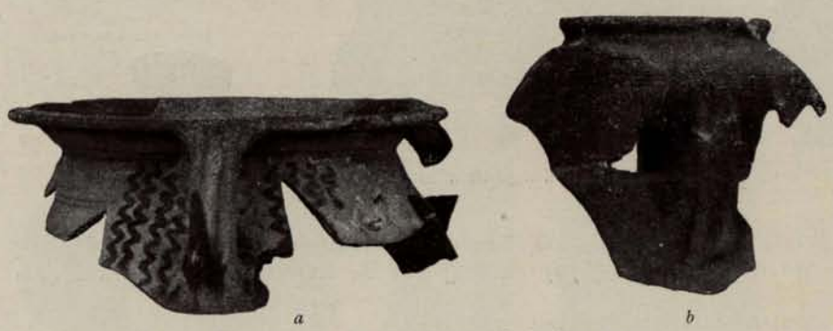

a *b*

Fig. 76. — La Gessera, Caseres. Ceràmica a torn

Els Castellans (Calaceit) (1). — Al SE. de Calaceit, en direcció al riu Matarranya, s'aixeca una serra nomenada els Castellans, nom que fa referencia a les restes de poblat que a la carena es troben i que la gent del poble considera com a restes d'un castell. La serra té quatre cims. Excepte en el més occidental, en tots es troben restes de construccions. En el més oriental, a més de fonaments que semblen formar cambres, hi ha les restes d'una construcció circular, una mena de torre de fortificació, semblant a la de Sant Antoni. Els dos cims del mig estàn plens de restes de parets, i en alguns llocs són ben visibles murs de fortificació, de la tècnica acostumada. Pel sol es troben abundants fragments de ceràmica grollera semblant a la de la Gessera i de ceràmica ibèrica pintada, senzillíssima.

Fig. 77. — La Gessera, Caseres. Ceràmica a torn

El Piuró del Barranc Fondo (Maçalió) (2). — Seguint la carretera de Maçalió a Alcanyiç, al S. del primer poble es troba el turó nomenat Piuró del Barranc Fondo. El cim té una forma trilobulada, i s'hi troben les restes d'un poblat sota una capa de terra vermella cremada, i de parets fetes amb pedres irregulars.

Distintes vegades s'hi han fet curtes excavacions (3), el resultat de les quals ha consistit sobre tot en ceràmica ibèrica a torn, encara que quasi tota sense pintar, o bé amb senzilles ratlles. La ceràmica a mà consisteix en colls de gerres amb cordons i incisions, copes (fig. 79) i el vas de la fig. 80. Els vasos a torn són: colls de la gran gerra que es troba a quasi totes les estacions, escudelles, petites copes de forma cònica, tapadores, soports per a gerres de base esfèrica (4). Les formes marquen un terme mig entre les de la Gessera i les de Sant Antoni. A més, aquí comencen a aparèixer els pesos de teler de fang ben cuit i de forma pris-

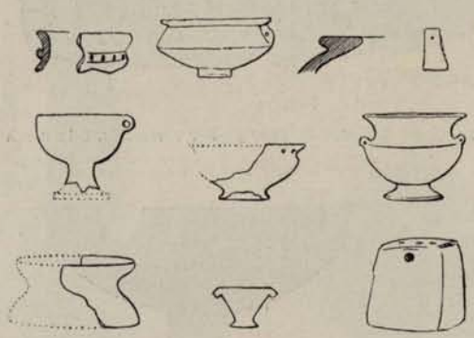

Fig. 78

Taula de formes de la ceràmica del Piuró

(1) Curta noticia: Cabré, lloc citat, p. 227 i 228.
(2) Idem íd., p. 228.
(3) Ultimament per D. Llorenç Pérez.
(4) Semblants soports són coneguts d'Almedinilla. Vegi's a A. Engel et P. Paris, lloc citat, ps. 69, fig. 9.

màtica aplanada que tant abunden a l'última estació (figures 78 i 81).

Esc. 1 : 5 aprox. (Col·lecció *Vidiella*)

Fig. 79. — Piuró, Maçalió. Vas fet a mà

Sobre les restants estacions de Calaceit no podem estendre'ns, perquè, a part de la de Sant Antoni, per a la qual es pot recórrer a les publicacions, de la inspecció dels llocs a que corresponen les demés poc s'en pot deduir. Ens limitarem sols a enumerar-les i a insistir en algunes coses característiques de les troballes, escasses, per les poques excavacions que s'hi han fet.

D'una fase de cultura més avançada que les estacions fins ara descrites son les de les Humbríes, les Ferreres i, sobre tot, de Sant Antoni. A jutjar per les publicacions i per les peces amb dibuixos incisos de la col·lecció Cabré, a Calaceit, també cal agrupar aquí el Mas de Madalenes, de Cretes (1). Finalment, hi ha diverses estacions petites que, encara que poc estudiades, s'han de nomenar també en aquest lloc: Cap de la Vall de Bayo, la Bassa del Coixet i les restes de poblat de prop de les cistes de la font den Oró.

Esc. 1 : 4 aprox. (Col·lecció *Vidiella*)

Fig. 80.—Piuró, Maçalió. Vas fet a mà

En totes aquestes estacions predomina la ceràmica ibèrica pintada, de tècnica millor i de més riquesa de formes i ornaments, que la de les estacions anteriors; la feta a mà, que consisteix en vasos petits, és també més fina.

Les Humbríes (2), on hi ha al descobert poques construccions, que també tenen l'aspecte de cambres rectangulars, potser precedeix cronològicament les altres estacions, a jutjar pel poc material que han proporcionat les cates fetes. Sembla abundar-hi més la ceràmica feta a mà (taula de formes de la fig. 82, part superior i dreta de la inferior), encara que hi hagi també vasos a torn, per exemple els de forma cònica amb ratlles paral·leles pintades (fig. 82, part inferior a l'esquerra); el fragment de ceràmica grega amb figures negres, abans citat, permet pujar la seva data fins al segle IV. A més de la ceràmica, és digne de nota, entre les troballes d'aquesta estació, una mena de cavallet de bronze amb una anella per a penjar-lo (fig. 46).

Esc. 1 : 5 aprox. Fig. 81.—Piuró, Maçalió. Ceràmica de la col·lecció Pérez

Del que fos l'estació nomenada les Ferreres, prop de l'ermita de Santa Agna, és difícil formar-ne concepte. Els conreus la tapen quasi del tot i visible sols hi ha restes de les parets, quasi completament destruïdes. De la importancia de l'estació en permet jutjar la troballa de la cuirassa de bronze que avui es troba a la col·lecció del professor Vives, de Madrid (fig. 48), i el canalobre, també de bronze, del Museu del Louvre, de què havem parlat abans (3) (fig. 47).

De Sant Antoni, mentre esperem els resultats de les excavacions que projecta l'Institut, ens limitarem a remetre a les publicacions fins avui sortides (4) i a insistir que no hi ha cap raó

(1) Cabré, lloc citat del *Boletín del Bajo Aragón*, ps. 228 i seg. El pes amb un genet gravat a la làmina V.
(2) Cabré, lloc citat, p. 227.
(3) Vegi's p. 89.
(4) Vegin-se els llocs citats de Cabré i Pijoàn. A més Cabré en el *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núms. 28 i 30.

per a creure aquella estació una necròpolis, com s'ha suposat. Les cendres que omplíen alguns vasos, no proven res, car per la disposició d'aquests i per tot el material trobat, sembla clar que es tracta d'un poblat. A més, cal fixar-se en la dada cronològica, abans citada, de l'aparició de ceràmica hel·lenística (fragments amb estríes en relleu, enverniçats de negre brillant) i campaniana, apart de la de grafits ibèrics en fragments de ceràmica del mateix tipus.

Fig. 82. — Taula de formes de la ceràmica de les Humbríes

Respecte de les petites estacions del Cap de la Vall de Bayo, de la Bassa del Coixet i la de prop de les cistes de la font den Oró, no cal observar sinó que, com hem dit abans, a la segona s'han trobat fragments de ceràmica campaniana.

L'últim grupu d'estacions es el que formen les dues de Caseres: la Serra Mitjana i els Corralets, prescindint de les restes de poblat del turó nomenat el Puig, situat entre la Gessera i el poble de Caseres, on, per estar quasi tot destruït el que hi ha a flor de terra i tapat per mates lo soterrat, a més d'haver-hi absencia de troballes característiques, és impossible fer cap suposició.

A la Serra Mitjana, al N. de la Gessera, amb quatre cims, dels quals sols el més oriental no té restes de construccions, són escassíssims els fragments de ceràmica que es troben dintre les runes; en canvi, en el vessant meridional abunda la ceràmica entre les pedres caigudes dels murs del cim i junt a fragments fets a mà i als ibèrics pintats n'hi ha molts de *terra sigillata* que es troba també en minúsculs fragments en el sol al lloc nomenat E's Corralets. De totes maneres, apart de la presencia de la ceràmica romana indicada, no es pot dir res que doni llum respecte d'aquest lloc. — P. Bosch Gimpera.

Excavacions d'Empuries

Les excavacions d'Empuries durant els anys 1913-14 han donat per resultat l'anar precisant el pla general de la ciutat en son període darrer, el caracteritzat en l'estratificació per la presencia

Fig. 83. — Via major d'Empuries

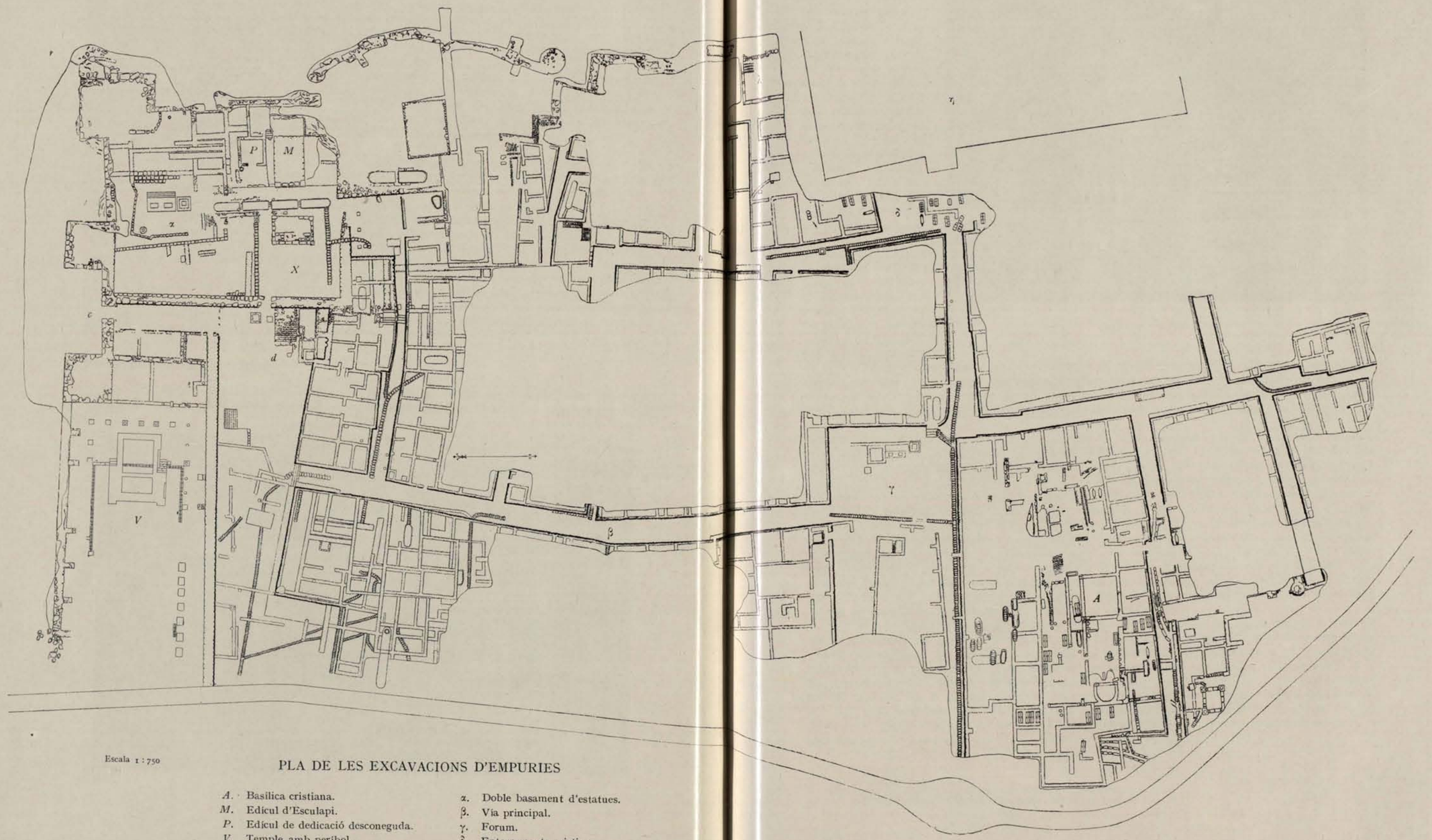

Escala 1 : 750

PLA DE LES EXCAVACIONS D'EMPURIES

A. Basílica cristiana.
M. Edícul d'Esculapi.
P. Edícul de dedicació desconeguda.
V. Temple amb peribol.
X. Basament d'edícul.
c. Porta de la ciutat grega.
d. Escalinata.
r. Angle S.W. de la ciutat.
α. Doble basament d'estatues.
β. Vía principal.
γ. Forum.
δ. Enterraments cristians.
ζ. Museu Emporità.
ϱ. Vía.
λ. Lloc porticat.

ARCHIVO MUSEAL DE ANDALUCÍA

de la ceràmica campaniana (s. III a I a. J.-C.) i de la *sigillata* roja, que perdura durant l'imperi. La disposició viaria, que fins ara havía estat indecisa (1), s'ha anat precisant, i avui es pot veure ja el pla del que pot ésser la ciutat hel·lenística i romana d'Empuries. La muralla es veu clarament des de l'antiga porta (*c*) fins al punt on comença el mur que unía la ciutat grega amb la colonia romana (*r*), esdevinguda aquella un barri d'una gran ciutat. Segueix, destruïda per barrinades, a la part superior de la ciutat, fins a trobar el convent dels Servites, que actualment es transforma en Museu Emporità (η). Allí, travessant la moderna construcció, es prolonga finsa trobar l'antic port, situat al N. de la ciutat, i que, segons els textos, no tenía defensa murada de cap mena (2). A la part de mar, la muralla, si és que existeix, costarà de trobar, perquè cau en terrenys del servei forestal de l'Estat, en els quals les excavacions seràn difícils.

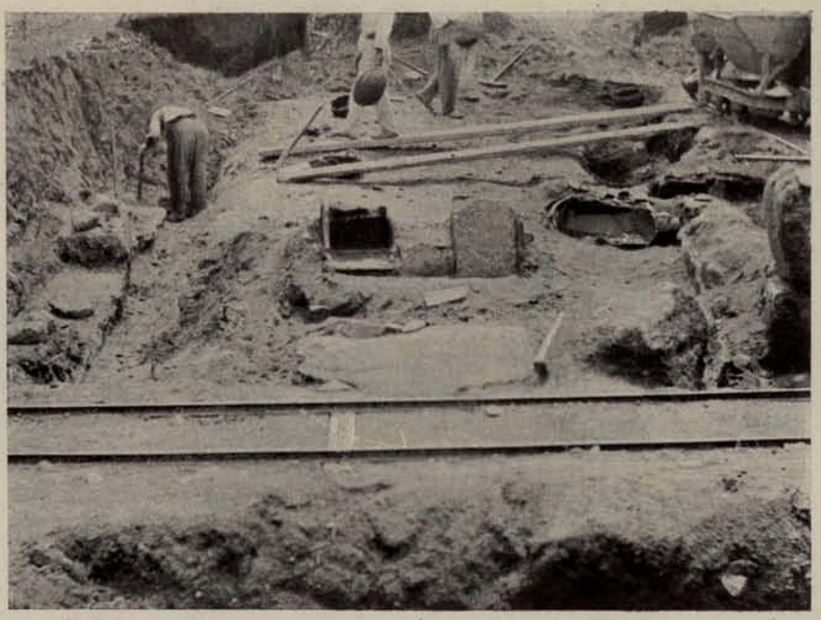

Fig. 84. — Sepulcres cristians d'Empuries

Dintre aquest angle és clarament visible el pla de l'Empuries hel·lenística: al costat de migdia, prop la porta, hi ha els llocs sagrats que han estat descrits (3). Immediat al gran temple amb peribol (*V*) s'hi ha trobat una plaça trapecial, a la qual donava la porta de l'antiga muralla grega i l'escalinata (*d*) per la qual es pujava a la part més vella del recinte, dedicat al culte. Una vorera s'és conservada a un costat d'aquesta plaça, al centre de la qual s'obre el gran carrer que anava de N. a S. i que sembla una de les arteries principals, la *Via Decumana* dels romans (β), que, travessant la ciutat, conduía al *Forum* (γ), prolongant-se després en direcció al port. La fig. 83 dóna idea del que queda del carrer principal. Diversos carrers transversals, assenyalats en les excavacions per les restes de les velles clavegueres donen a aquesta via principal. Es veuen clarament els que es dirigeixen a la part alta, abans de trobar el *Forum:* un que surt del recó NW. d'aquest, un altre que, passada la plaça, parteix del carrer principal cap a la part alta de la ciutat; dos que de la mateixa via es dirigeixen a mar. Aquests eren ja coneguts: un d'ells limita l'illa en què es bastí la basílica cristiana, repetidament descrita (*A*).

El *Forum* és de forma rectangular, allargada d'E. a W. Es veu que per a construir-lo es destruiren construccions més antigues. Res monumental ha assenyalat aquest lloc, centre de la vida de les ciutats mediterranies, a excepció d'uns pedestals a la part superior. Seguint el carrer que s'obre al cantó NW. de la plaça, els excavadors han trobat una altra via longitudinal (θ), paral·lela a la *Via Decumana,* plena de reconades, en la qual s'obre una placeta, a la part O. de la qual hi hagué un lloc porticat (λ). A la part superior d'aquesta via aparegueren els enterraments cristians (δ) (fig. 84), amb les formes rudimentaries descrites (teulades rústegues guardant el cadàver del pes de la terra, àmfores servint de sarcòfag i caixes fetes de lloses), que corresponen segurament al cementiri que es bastí al voltant de la basílica cristiana. — J. P. C.

(1) ANUARI de 1911-12, p. 671.
(2) Puig i Cadafalch: *Les excavacions d'Empuries,* ANUARI de 1908.
(3) Puig i Cadafalch: *Els temples d'Empuries,* ANUARI de 1911-12.

ARCHIVO GENERAL DE ANDALUCIA

LA CERÁMICA IBÈRICA

Interessantíssim és, a les excavacions d'Empuries, el grup constituït per la ceràmica ibèrica. A l'estudi sobre les estratificacions d'Empuries dels Srs. Cazurro i Gandía se'n parla (1) diferentes vegades i se'n reprodueixen algunes mostres (2), amb decoracions d'ocells, de fulles d'eura i les geo-

a *b* *c*

Fig. 85. — Ceràmica ibèrica pintada, d'Empuries

mètriques usuals; abans, el primer dels dits senyors, havía publicat els fragments d'un vas de la seva col·lecció (3), trobat fòra de la zona de les excavacions. Cal aquí completar aquest material amb els interessants fragments trobats en 1913 i 1914.

Són aquests, en primer lloc, dos troços de vasos cilíndrics, l'un amb un cérvol estilitzat, l'altre amb un fris de fulles d'eura. Altres fragments, també de vasos de la mateixa forma, tenen cercles secants, formant una orla sota la vora (fig. 85). De vasos cilíndrics hi ha també molts fragments, amb decoració de cercles concèntrics i ratlles ondulades.

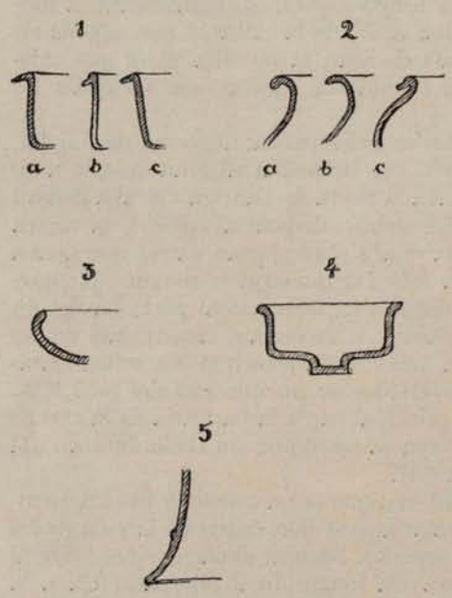

Fig. 86. — Taula de formes de la ceràmica ibèrica pintada, d'Empuries

Aquesta forma (n. 1 de la taula), la més típica potser de tota la ceràmica ibèrica, és la que predomina a Empuries, amb lleugeres variants, segons la inclinació cap a fòra de les parets del vas, o segons la vora que de vegades és plana (*a* i *c*) o bé fa un cert regruix (*b*). Una segona forma, també amb diferents variants dels perfils, és la del vas de panxa abombada i de coll inclinat cap a dins, general a totas les regions de la ceràmica ibèrica (n. 2 de la taula). A Empuries té exclusivament decoració de semicercles concèntrics i ratlles ondulades. Segueixen, amb molta raresa, un vas amb forma de casquet esfèric (n. 3 de la taula) i un vas de parets cilíndriques baixes, amb peu. El primer té senzilles ratlles vermelloses paral·leles a la vora; el segón, entre faixes primes vermelloses, una serie de S paral·leles verticals. Una última forma sembla una copa, de la qual sols se'n ha conservat un fragment de peu.

Respecte de l'estratificació d'aquesta ceràmica, ja han fet notar els Srs. Cazurro i Gandía que apareix en general a les dues capes més profondes, o sigui la dels segles V i IV i la dels III i II a. J.-C., amb la particularitat que a la primera és on han sortit els fragments amb decoracions més riques: els animals, les fulles d'eura; dominant a la segona els decorats amb cercles concèntrics i ratlles ondulades.

La ceràmica ibèrica emporitana, dintre del material ibèric en general, s'agrupa naturalment

(1) Vegi's el present ANUARI, ps. 658 i seg.
(2) Fig, 10, p. 662 i figs. 12 i 13, p. 663.
(3) ANUARI 1908, ps. 542 i seg.

amb el de la regió SE., la costa oriental d'Espanya i el S. de França (1), essent notable la varietat de formes d'Empuries que contrasta amb el que succeeix en altres llocs. Els ocells publicats pel Sr. Cazurro (2) tenen llur paral·lel immediat a Catalunya, en el vas de l'Aigueta, del Museu de Barcelona i en les decoracions anàlegues d'Elx, Arxena i altres estacions del SE. La decoració d'eures abunda també molt a la ceràmica ibèrica d'aquesta regió, encara que es troba així mateix a l'Aragó, on té un caràcter peculiar. Una cosa semblant es pot dir dels cercles secants que abundan al S. de França. Les figures humanes del vas de la col·lecció Cazurro són per ara úniques i llur tècnica molt diferent de les del SE.

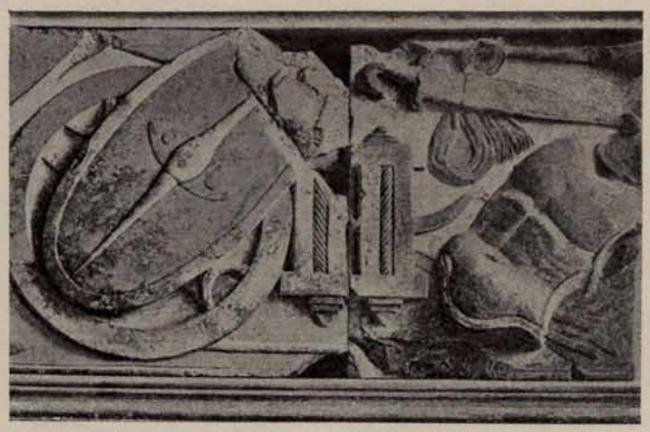

Fig. 87. — Relleu de Pèrgam amb la representació d'una catapulta

Respecte de la cronologia, el fet que les decoracions florals i animals apareguin precisament a la capa dels segles V-IV és de gran importancia, perquè a més de datar-nos el material d'Empuries, ens data el vas de l'Aigueta i confirma la cronologia de la ceràmica del SE. d'Espanya (particularment dels bells vasos d'Arxena, Elx, Meca, Amarejo, etc.) que cal posar a un temps no anterior al segle V. La extraordinaria semblança dels fragments emporitans amb la ceràmica del SE. de la península i els indicis cronològics, sobretot els fragments grecs de figures roges de les estacions d'Alacant i Murcia i els vasos grecs de Villaricos, creiem que fixen els segles V-IV com el temps del floreixement de la ceràmica del SE. Això és possible, a més, que indiqui un període de la cultura ibèrica, ben diferent del que caracteritza el floreixement de la ceràmica d'Aragó i, més tard, de la de Castella, les principals dates de la qual corresponen amb la capa d'Empuries dels segles III-II, com ho indica la constant presencia de la ceràmica campaniana (3). — P. B. G.

Fig. 88. — Estela romana amb la representació d'una catapulta

LA CATAPULTA D'EMPURIES

La publicació en el darrer ANUARI (4) del croquis d'un fragment de maquinaria de guerra, trobat junt a la muralla emporitana, ha donat lloc a l'esclariment i interpretació d'aquella interessant troballa, que ha pogut ésser reconeguda com un fragment de catapulta. Havent arribat l'esmentat croquis a coneixença del Director del Museu de Saalburg, professor Jacobi, pogué ésser identificat amb el bastidor fonamental d'una de les catapultes reconstruïdes pel general d'artillería E. Schramm i guardades en aquell Museu.

Una noticia de la troballa d'Empuries fou publicada pel professor W. Barthel a la *Frankfurter Zeitung*, cridant l'atenció del món científic; el general Schramm, per encàrrec de l'emperador

(1) Per a les diverses regions de la ceràmica ibèrica, vegi's Bosch: *Zur Trage der iberischen Keramik, Memnon*, 1913, ps. 166 i seg.
(2) Treball citat, fig. 10.
(3) Vegi's la part de cronologia de l'esmentat treball: *Zur Trage der iberischen Keramik.*
(4) 1911-12 (IV), p. 671-72.

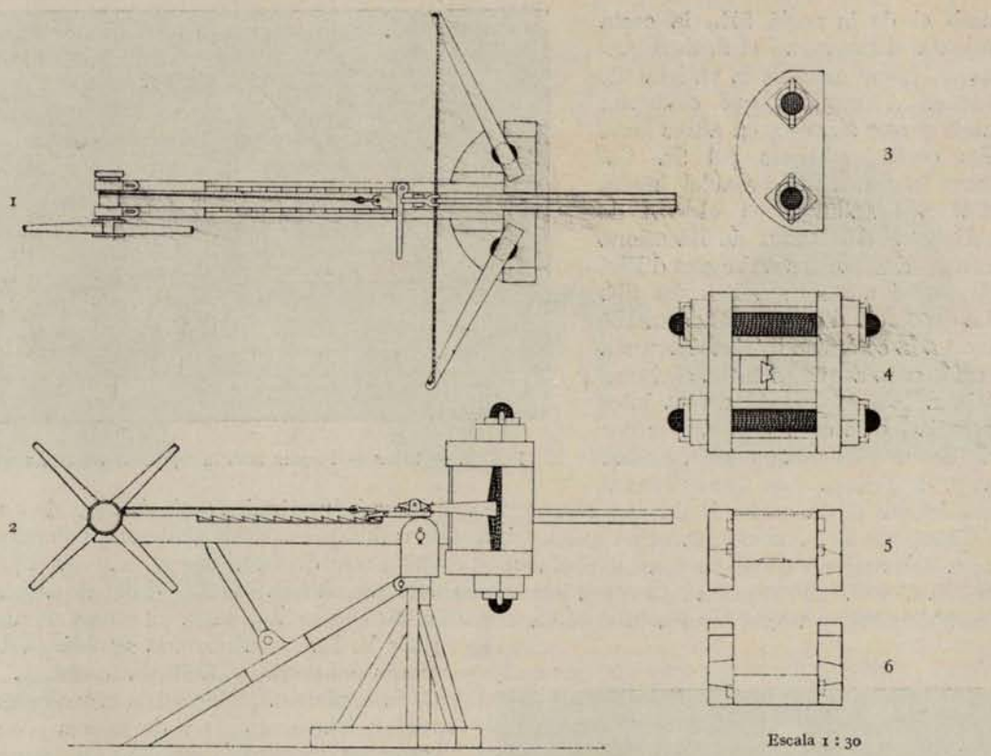

Fig. 89. — Catapulta (*Euthytonon*) segons la descripció de Heró. 1, Projecció horitzontal; 2, Projecció vertical; 3, Projecció horitzontal del bastidor; 4, El bastidor vist per devant; 5-6, Seccions dels montants del bastidor (Reconstrucció d'O. E. Schramm)

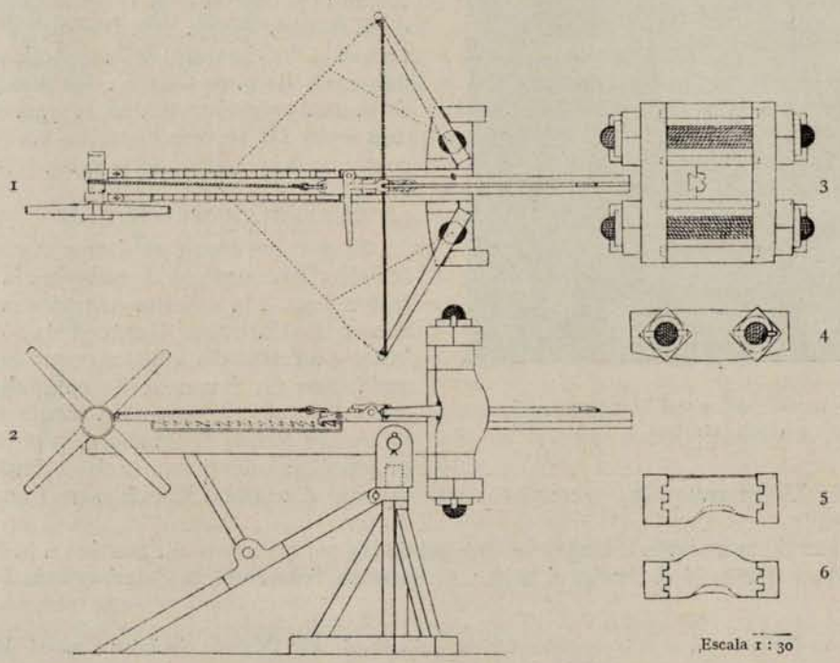

Fig. 90. — Catapulta (*Euthytonon*) segons la descripció de Filó. 1, Projecció horitzontal; 2, Projecció vertical; 3, El bastidor vist per devant; 4, Projecció horitzontal del bastidor; 5-6, Seccions dels montants del bastidor (Reconstrucció d'O. E. Schramm)

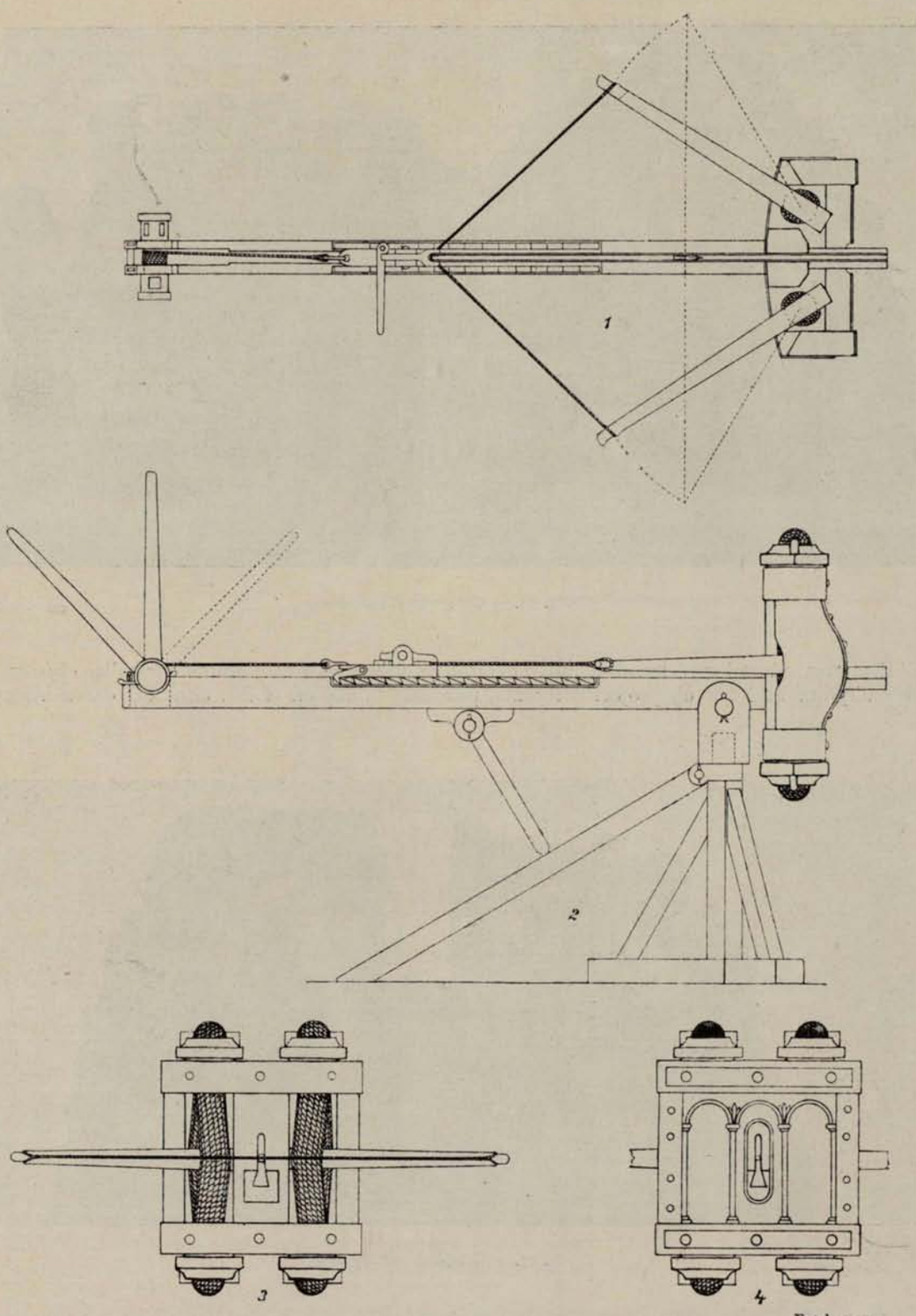

Escala 1 : 20

Fig. 91. — Catapulta segons la descripció de Vitruvi.
1, Projecció horitzontal; 2, Projecció vertical; 3, Interior del bastidor; 4, El bastidor vist per fòra
(Reconstrucció d'O. E. Schramm)

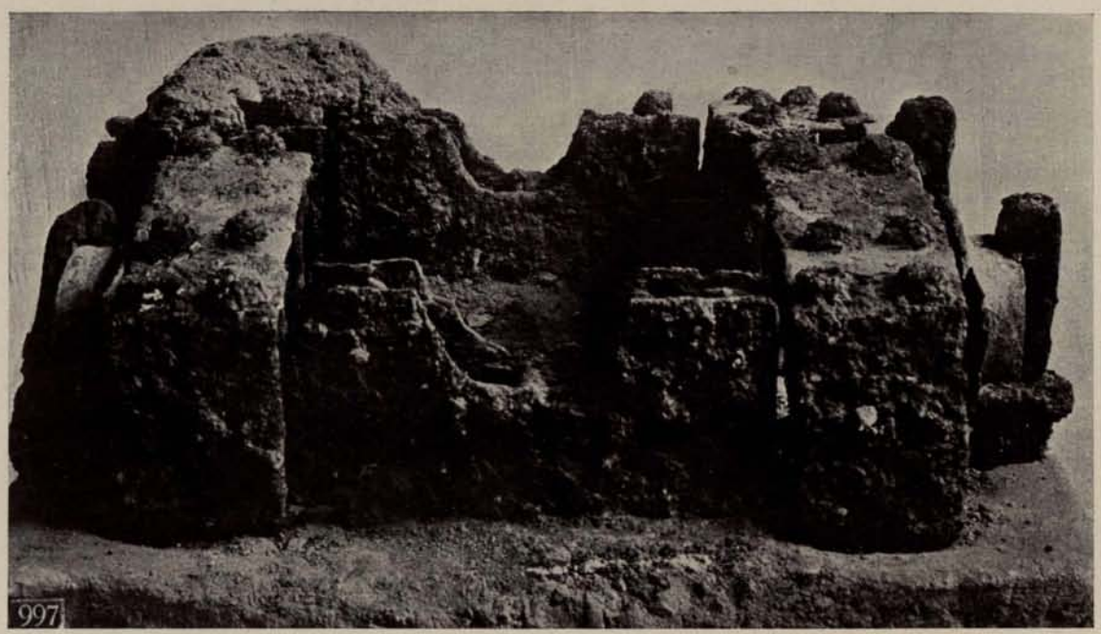

Fig. 92. — Catapulta d'Empuries

d'Alemanya, vingué expressament (juliol de 1914) a visitar el nostre Museu i estudiar el fragment de catapulta, així com els projectils trobats, publicats també en el lloc citat del darrer ANUARI.

Fig. 93. — Catapulta d'Empuries

Es interesant, tot descrivint la màquina emporitana i reconstruint-la, donar idea dels elements que han servit al general alemany per a arribar a la reconstitució de les antigues màquines de guerra, començades a usar de principis del segle IV a. de J.-C.

Aquests elements són els següents (1):

Fonts literaries: Textos de Heró i Filó, del segle II a. de J.-C., i de Vitrubi, del temps d'August, a més d'algunes indicacions d'altres autors, d'un interès més allunyat.

Fonts monumentals: Un relleu de Pérgam (fig. 87), segle II a. de J.-C., amb la representació d'un tipus descrit per Heró (*Euthytonon*). Una estela d'un *architectus armamentarii*, C. Vedeunius, mort cap a l'any 100 després de J.-C. amb representació d'una catapulta (fig. 88). Altres repre-

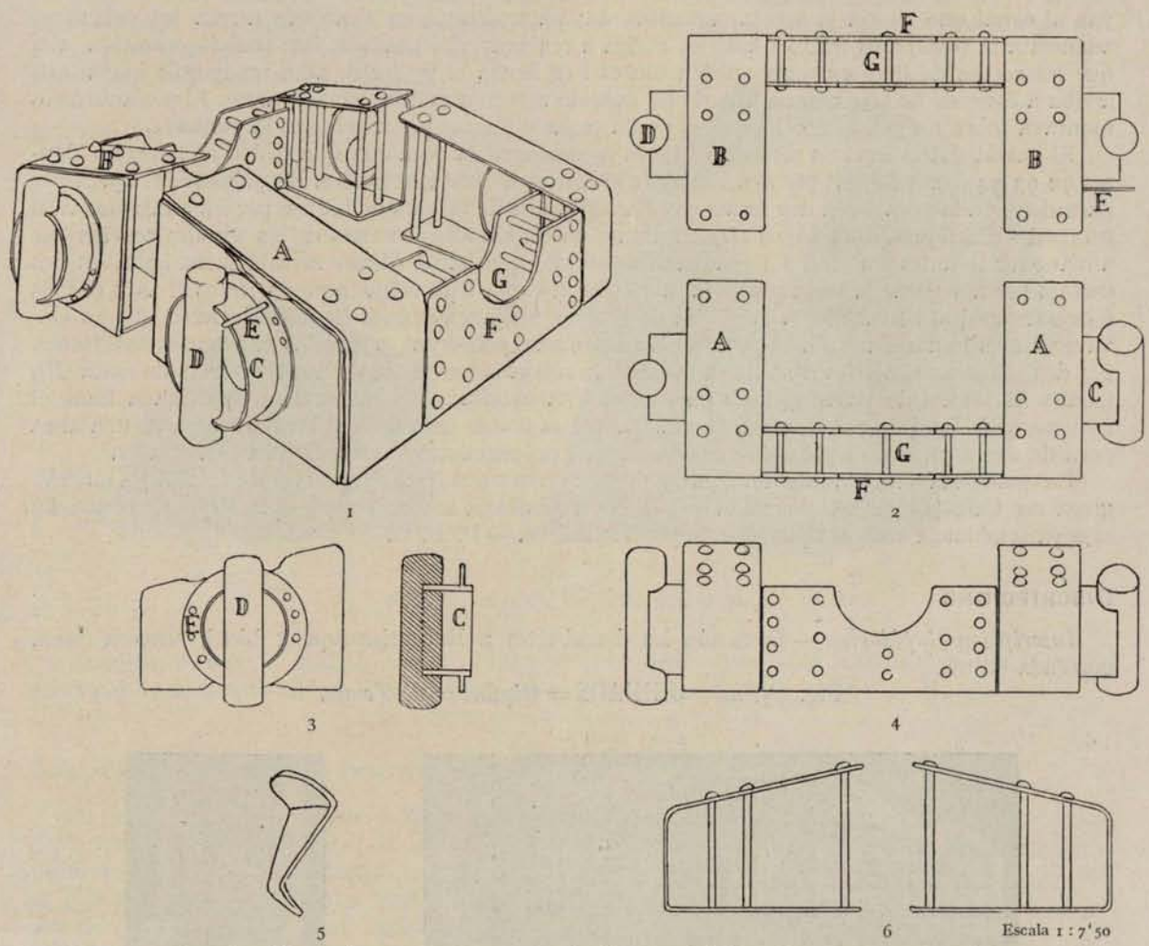

Fig. 94. — Catapulta d'Empuries. 1, Bastidor; 2, Projecció vertical del bastidor; 3, Projecció de l'element *A*; 4, Projecció horitzontal lateral; 5, Peça de ferro, trobada amb el bastidor; 6, Secció dels elements simètrics *A* i *B*

sentacions menys precises a la columna de Trajà (any 113 de J.-C.). Una gema amb un Eros tenint lligada a Psyche, en forma de papallona, a una màquina d'artillería. Una columna de marbre, davant dels Uffizi de Florença, amb figuració d'armaments (2). Miniatures de manuscrits grecs dels segles XI-XII reproduïnt-ne altres més antigues.

Amb aquests elements el general Schramm aconseguí la reconstrucció dels diferents tipus de màquines guerreres descrites pels tècnics hel·lenístics i romans.

Els que a nosaltres ens interessen particularment són el nomenat *Euthytonon*, o sigui la màquina per a sagetes, amb dos braços i dos feixos de nervis, descrita per Heró i per Filó, i la catapulta de

(1) Sobre les reconstruccions de l'artillería antiga i llur historia: E. Schramm, *Griechisch-römische Geschütze. Bemerkungen zu der Rekonstruction* (Metz, Scriba, 1910), i Rudolf Schneider, *Die antiken Geschütze der Saalburg. Erlauterungen zu Schramms Rekonstructionen* (Berlin, Weidmann, 1910. Publicació del Museu de la Saalburg).

(2) Les representacions d'aquestes dues darreres fonts, la gema i la columna de Florencia, han estat identificades com de catapultes després de les reconstruccions del general Schramm. (Vegi's el llibre citat de Schneider, ps. 14-15.)

Vitrubi, els elements essencials de les quals concorden, diferint solament en detalls secundaris.

Totes aquestes màquines llançaven els projectils (dards) mercès a un mecanisme semblant al de la ballesta, substituint l'arc elàstic per la torsió violenta d'unes cordes de crins de cavall, tendons i fins de cabells humans, aconseguida per dos braços de palanca als extrems de la qual hi ha la corda, com en la ballesta, als extrems de l'arc. Les palanques solen ésser perpendiculars al canal que ha d'allotjar la sageta i atravessen el bastidor on son fixats els feixos de tendons o de crins. Si es vol carregar l'artefacte, les palanques es tiren cap arrera amb l'ajuda de cordes que des de llurs extrems van al canal que allotja la sageta, aguantant-la; naturalment, en tirar cap arrera les palanques augmenta la torsió dels feixos i això les obliga a recobrar violentament llur posició primitiva, així que les cordes de llurs extrems queden lliures i es llença el projectil, amb un impuls inicial que arriba a ésser de 60,000 kgs. en una de les máquinas reconstruïdes per Schramm. El mecanisme es montava sobre un peu giratori i que es podía pujar o baixar per a precisar la puntería.

El bastidor dels tendons retorçats, que és precisament la peça que s'ha trobat a Empuries (figures 92-93-94), està format per dos elements simètrics de fusta, revestida de palastre, trabada per passadors. Cada peça tenía dos forats circulars guarnits de virolles de bronzo per les quals passaven les cordes elàstiques. Uns ferros (*D*) encaixats en els cilindres sortints de les virolles servíen per a mantenir tivantes les cordes i graduar llur torsió, que havía d'ésser sensiblement igual als dos costats per assegurar la bona puntería; això s'aconseguía fent voltar aquests ferros (i amb ells els feixos de cordes) i fixant-los a la virolla de bronzo, mitjançant unes clavilles de ferro que es clavaven en els forats d'aquella. Aquestes clavilles s'han conservat adheridas als respectius forats. Els dos elements simètrics descrits es mantenían solidaris per mitjà de dos travessers de fusta (*F*), igualment folrats de palastre, amb passadors. Una entalladura semicircular (*G*) deixava lliure el moviment de les dues palanques de fusta. També es trobà, junt amb el bastidor descrit, una altra peça de ferro (5), que és possible que formés part del mecanisme per a disparar l'artefacte.

En quant a la data d'aquesta màquina, pel lloc on es trobà, posterior a la destrucció de la muralla grega per Cató (135 a J.-C.), sembla que es pot atribuhir a aquest temps, opinió que no contradiu la seva semblança amb el tipus descrit per Vitrubi [1]. — P. B. G.

INSCRIPCIONS

Inscripcions lapidaries. — Dues són les descobertes a Empuries aquest bieni; sencera l'una, mutilada l'altra.

Fig. 95, *a*. ΘΕΜΙΔΟΣ = Θέμιδος = *de Temis.*

a *b*

Fig. 95. — Pedres amb inscripcions gregues, d'Empuries

Com que el nom de Temis, deessa de la justicia, no esdevingué nom comú de dòna (no més que una vegada es troba en el *Corpus Inscriptionum Graecorum*, n. 4366 *l.*), la inscripció s'ha d'interpretar ὅρος θέμιδος, *fita de la sagrera de Temis.* Gr. Ἰστώγης, en el *Corpus*, n. 1875.

Fig. 95, *b*.

ΓΗ.....	*Tal.*
ΚΑΙ Α.....	*i Qual.*
ΑΓ[αθοὶ χαίρετε]	*bona gent, adeu!*

(1) Vegi's ANUARI 1911-12, p. 672.

Em sembla que l'interpretació funeraria és l'única que pot donar-se a aquest fragment d'inscripció. Completar els noms propis fóra un joc d'atzar, sense interès.

Ambdues inscripcions semblen del segle II o del I.

Grafits en els vasos. — Fig. 96, *a*. ...]ΕΑΟΕΓΡΑΨΕ = ...]εαο ἔγραψε = *Tal fill de Qual ho gravà.*

-εαο és indubtablement el genitiu d'un tema, que té el nominatiu -εας. El *Corpus* no dóna cap indicació que serveixi per a identificar aquest nom. Aquest grafit es al interior d'un vas. En la vora d'un altre vas es troben varies lletres que són usades numeralment.

Fig. 96, *b*. ΔΔΔ[... = XXX... = 30.
ΔΔIII = XXIII = 23.

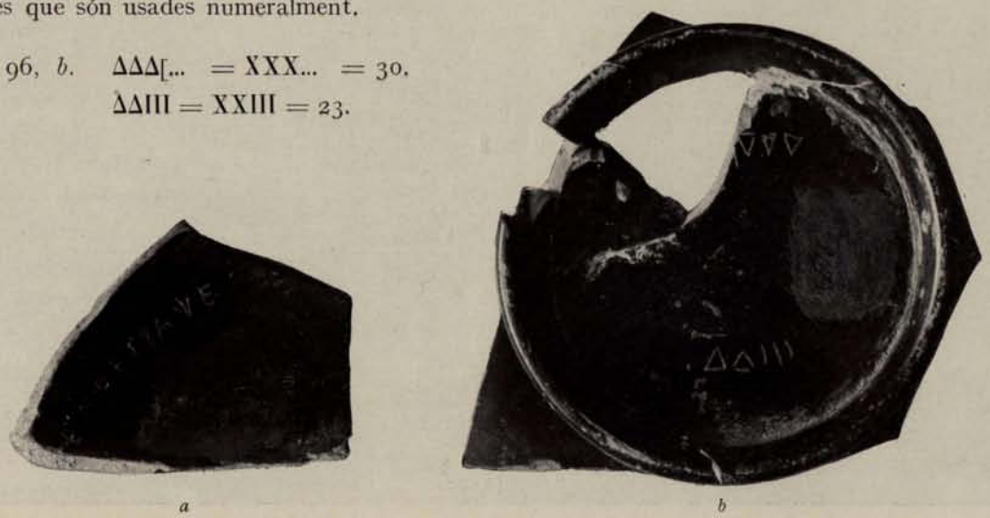

a *b*

Fig. 96. — Vasos d'Empuries amb grafits

Aquesta mena de grafits, sempre independents dels vasos, són senzilles indicacions del terriçaire o de qualsevol que l'hagi tingut entre mans. — L. N. D'O.

Les excavacions de Numancia durant els anys 1913-1914

El professor D. Josep Ramón Mélida ens ha enviat amablement la següent nota de les excavacions que la Comissió Espanyola fa a Numancia, i les adjuntes fotografíes, autoritzant-nos per a publicar-ho, per la qual atenció li devem el major reconeixement.

Els treballs de 1913-1914 tingueren per objecte unir el tros de ciutat del NW. amb l'altre del SO. Amb això la faixa occidental del turó resulta que conté divuit carrers i setze illes semblants a les descobertes anteriorment. Els carrers ibèrics (fig. 97) són amb voreres de pedra sense treballar i passeres. Sota els fonaments romans, fets de carreus, es troben les parets de les cases ibèriques, fetes de rebla i devegades de maons. Les cases tenen, la major part, els tipics soterranis. A voltes les parets tenen un enlluït de fang, i per tot arreu es troben grans senyals de l'incendi que destruí la ciutat. Alguna vegada es troben també pous romans de forma circular i de parets revestides amb carreus.

Al mig del carrer *LL*, que puja des de la vora W. del turó fins a l'E., es troba, en direcció longitudinal i paral·lela a les voreres, una construcció coberta amb lloses de pedra (fig. 98), que es veu que fou una claveguera romana de construcció tosca, de secció quadrada i que serví per a donar sortida a les aigües d'aquell vessant. Aquesta construcció es prolonga, tallant el carrer ibèric N. Estigué amagada sota el paviment del carrer romà que es féu sobre les runes del carrer ibèric i seguint el mateix traçat. Per ara aquesta conducció és única a Numancia. Se'n conserven 29'65 m. L'amplada de l'obra, presa exteriorment és de 0'55 m.; el canal interior té 0'32 m. d'ample per 0'24 d'alt. El sistema ibèric del desaigüe, segons es veu en algunes cases, fou de senzilles canals descobertes, fetes d'una doble filera de lloses llargarudes que anaven a desaiguar al carrer.

Fig. 97. — Numancia. Carrer ibèric

El carrer *P*, en el tros romà, és el més notable dels descoberts fins ara. Està molt ben conservat, i el paviment, en lloc d'ésser engravat, com en els altres casos, és de grans pedres, formant un enllosat. Segurament fou un carrer principal de la ciutat romana. Precisament en aquest carrer s'hi veuen, de cara a migdia, les ruïnes del temple, descobertes en les excavacions de 1861-1866, en les quals es recolliren les ares dedicades a Júpiter i a Mars, de què es parla a la *Memoria* de la Comissió (1).

A la part ibèrica són interessants, com sempre, els soterranis, on abunden les troballes de ceràmica. En un soterrani de l'illa de cases XX s'hi trobaren tres exemplars de cada tipus: tres copes de peu alt, tres de fondes amb peu baix, tres gerres altes en forma cònica, tres morters i, a més, quatre tenalles, una olla, dos embuts, junt amb una pedra esmoladora, dues peses, dues fosaioles, etc. Són curioses algunes coves que tenen una escala de pedra per a baixar al fons, adossada a una de les parets, arrancant d'un dels angles. En una casa de l'illa XVI s'hi trobaren dos soterranis ibèrics, dividits per un mur de terra, segurament un massis conservat a l'excavar-los. Adossades a aquest massis hi havía les escales per a baixar-hi. Semblant cas es trobà a l'illa XV.

De l'època prehistòrica s'han trobat algunes destrals d'amfibolita, polides, ganivets de sílex i restes de ceràmica a mà, grollera, en part amb ornaments d'incisions senzilles. Es segueixen trobant abundants fragments de ceràmica negrosa, ornada amb impressions unguiculars, com les publicades a la làmina XVI de les citades *Excavaciones de Numancia*. A més es trobà una punta de llança de bronze.

De l'època ibérica s'ha trobat, en primer lloc, ceràmica que ja sembla feta a torn, però encara quelcom grollera i de superficie ennegrida, i decorada amb incisions i ornaments linials i círcols concèntrics estampats. Tant la forma com la decoració fan pensar en possibles imitacions de vasos

(1) *Excavaciones de Numancia*, Madrid, Blass, 1912, p. 12.

Fig. 98. — Numancia. Carrer i claveguera romana

de bronze. S'han trobat els instruments amb que es feia aquesta decoració, i són una mena de punxons que per un extrem tenen gravats cercles concèntrics per a estampar sobre el fang fresc. Un d'aquests punxons per un extrem té els dits cercles i per l'altre, en lloc d'acabar arrodonit, acaba aplanat en forma d'espàtula, i apareix dentat, per a, amb aquesta banda, obrir en el fang tou les faixes de linies paral·leles a torn, com es troba en alguns dels vasos.

Continúa predominant la ceràmica pintada amb extraordinaria varietat d'ornaments: una gerra semblant al tipu de la làm. XXIX d'*Excavaciones de Numancia*, decorada amb dibuixos geomètrics rectilinis i figures estilitzades d'homes amb cap de cavall, pintat en negre; també una copa, de tipus semblant al *kylix*, en el fons de la qual es pintà de roig, blanc i negre una au quimèrica estilitzada, amb tres ales; i una *oenochoe* de fang blanc, amb una escena de domadura de cavalls (com en el vas de la làm. XLVI d'*Excavaciones de Numancia*). Es trobaren figures, modelades en fang, de cavalls i genets (com les de la *Memoria* citada, làms. LII i LIV), i morters.

Menys abundants han estat les troballes d'objectes ibèrics de bronze: fíbules en forma de cavall i de les formes corrents publicades a la *Memoria* citada, làms. LX i LXI; plaques de cinturó treballades, punxons i agulles.

Per sota els fonaments romans de l'habitació n. 20 de l'illa XIII, es recollí una fíbula curiosa. És de bronze, i cobrint l'agulla i la molla, porta una placa composta d'un cercle addicionat d'un triangle. A més, està vorejada de quatre xatons, circulars també, que degueren contenir perletes de vidre. Dit cercle ofereix per ornament una zona esmaltada de blau amb cercles blancs. Una altra fíbula amb esmalt en placa triangular es trobà abans, i ambdúes són probablement ibèriques.

Armes de ferro: puntes de sageta com a *Excavaciones de Numancia*, làm. LXVII; un troç de llança amb sa punta, tot d'una peça, i una empunyadura d'espasa. De ferro també, dos frens de cavall, ibèrics, semblants als descobers pel Marquès de Cerralbo a Aguilar d'Anguita, que es trobaren al peu del turó de Numancia, en terrenys del Vescomte d'Eza. Segueixen trobant-se molins de mà, com els de la làm. LXII de la *Memoria* citada.

Del temps romà han sortit interessants vasos de *terra sigillata* amb relleus i inscripcions, algún

pilum romà, i sobre tot un fragment de braç d'una estatua de bronze, que és molt notable. Té 0'63 m. de llarg, i és d'estatua de dòna, nu, amb restes de la vora de la roba, que cobreix fins un poc més enllà del colze. La mà estesa, de dits fins, fa acusar les venes de l'avant-braç, Tot ell està molt ben fet. Es trobà prop del temple esmentat i dintre d'un pou romà de l'illa XVI.

Fig. 99.—Necròpolis de Càdiç. Pedra gravada

Una altra curiosa troballa es féu a l'illa XVI, en una casa romana: una mola de molí ben diferent de les ibèriques i semblant a les de Pompeia. És de granit, cilíndrica. Per fòra té 0'80 m. de diàmetre i 0'25 d'alt, essent convexa per sa part interior, per a rebre el gra. Té una obertura o abocador de 0'35 m. de diàmetre, i en punts oposats del cilindre hi ha unes escotadures obertes a cua d'oronella per a encaixar-hi i subjectar els mànecs de fusta utilitzats per a imprimir a la mola el moviment de rotació necessari.

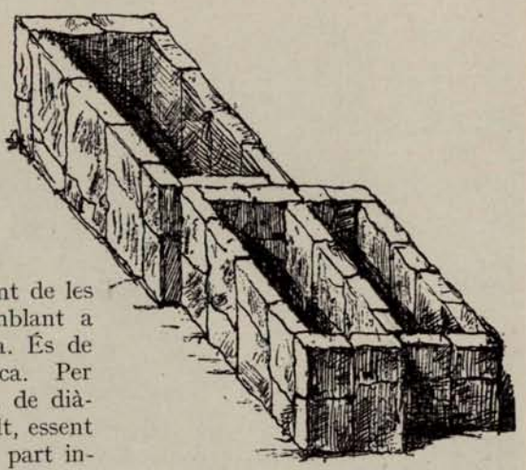

Fig. 100. — Necròpolis de Càdiç. Hipogeus del sarcòfag antropoide

Fig. 101. — Necròpolis de Càdiç. Sarcòfag antropoide

La necròpolis de Càdiç

Des de 1887, en que es descobrí en el lloc nomenat Punta de la Vaca, el famós sarcòfag antropoide que justament ocupà l'atenció del món científic, les troballes es succeiren, però es dispersaren. Els mateixos hipogeus on sortí el famós sarcòfag foren destruïts, i els altres objectes que l'acompanyaven, escampats entre particulars i el Museu Provincial.

Aquest trist estat de coses afortunadament ha sofert un canvi, i avui D. Pelayo Quintero Atauri, professor de l'Escola de Belles Arts de Càdiç, ha emprès la meritoria tasca de salvar la necròpolis. Lluitant amb tota classe d'obstacles, ha aconseguit començar, per compte de l'Estat, excavacions metòdiques, que han donat ja brillants resultats. A més, s'ha proposat recollir dades del que s'ha perdut de la necròpolis i dels seus treballs n'acaba de publicar una curosa noticia (1).

(1) *Necrópolis ante-romana de Cádiz. Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, XXII, 1914, ps. 161 i seg., Mentre s'imprimía aquesta Crònica ha sortit una tirada apart del treball del Sr. Quintero, junt amb un estudi de les monedes de Càdiç per D. Antoni Vives, que també havía publicat el *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones* 1913 vol. XXI, ps. 289 i seg. Els diferents tipus de sepulcres trobats fòra dels hipogeus rectangulars, fets amb grans lloses de pedra, que han estat investigats pel Sr. Quintero, són mal coneguts, perquè foren destruits abans de poder-se estudiar degudament. Segons resulta de noticies recollides per l'expressat senyor, a més d'aitals hipogeus hi hagueren els següents tipus, prescindint de sepultures romanes i cristianes que també hi havía a la necròpolis: pous excavats a la roca, d'uns 40 cm. de diàmetre per 60 de fons, en els quals es trobaren restes de cadàvers i de ceràmica, i una altra forma d'enterraments que es descriu a l'obra de Suárez de Salazar: *Antigüedades y grandezas de la isla y ciudad de Càdiç* (Cádiz, 1910), nomenenats *sugrundarium* i que consistíen en departaments subterranis, coberts amb volta, de 14 peus de llarg, amb parets estucades de blanc i «unos huecos a media vara del suelo».

Fins avui la investigació es redueix a diferents grups d'hipogeus, que, a jutjar pel material que han donat i per la igualtat de llurs tipus (malgrat d'haver-hi petites variants tècniques que no creiem

Fig. 102. — Necròpolis de Càdiç. Collaret trobat en un dels hipogeus de la fig. 100

que s'hagin d'interpretar com a indicis d'èpoques diferents, com ho fa el Sr. Quintero), cal considerar com a fenicis d'època quelcom tardana (1).

Creiem interessant donar una noticia detallada d'aquestes troballes i de les dades recollides pel

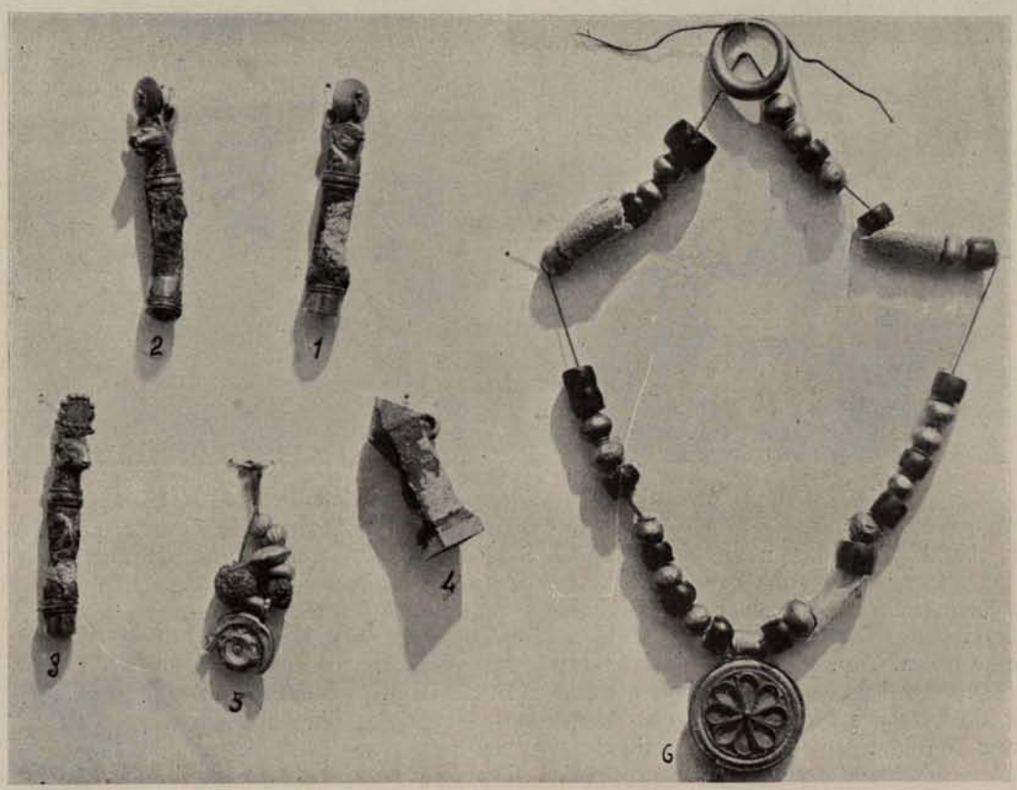

Fig. 103. — Necròpolis de Càdiç. Joies trobades en 1891-92

(1) El Sr. Quintero, fundant-se en que part dels enterraments estàn fets amb lloses més grolleres que les altres, que són finament tallades, creu que cal distingir-hi dues èpoques. A més considera el tipus de l'hipogeu com d'origen micènic, opinió que tampoc creiem encertada.

Fig. 104.—Necròpolis de Càdiç. Abella d'or

Sr. Quintero anteriors a les seves investigacions; noticia que, naturalment, té per base la publicació esmentada, de la qual l'amabilitat de l'autor ens ha permès reproduir els adjunts gravats.

La necròpolis està situada prop de la ciutat actual, cap al cantó E., en uns terrenys que divideix la via ferria Sevilla-Jerez-Càdiç, entre les valls de Puerta de Tierra i els barris de San José i San Severiano. Aquests terrenys actualment formen els desmunts de l'Astillero i de l'Exposició. En aquest últim, en un ressalt que feia el terreny a la mar i que s'anomenava Punta de la Vaca o del Romano, era on es trobaren els hipogeus del sarcòfag antropoide. Sembla que hi queda una altra petita elevació que podría contenir un altre sepulcre. Prop d'aquest lloc s'hi trobaren també sepulcres romans. Tant aquets com els hipogeus del sarcòfag antropoide es destruiren. Tots els altres hipogeus han aparegut cap

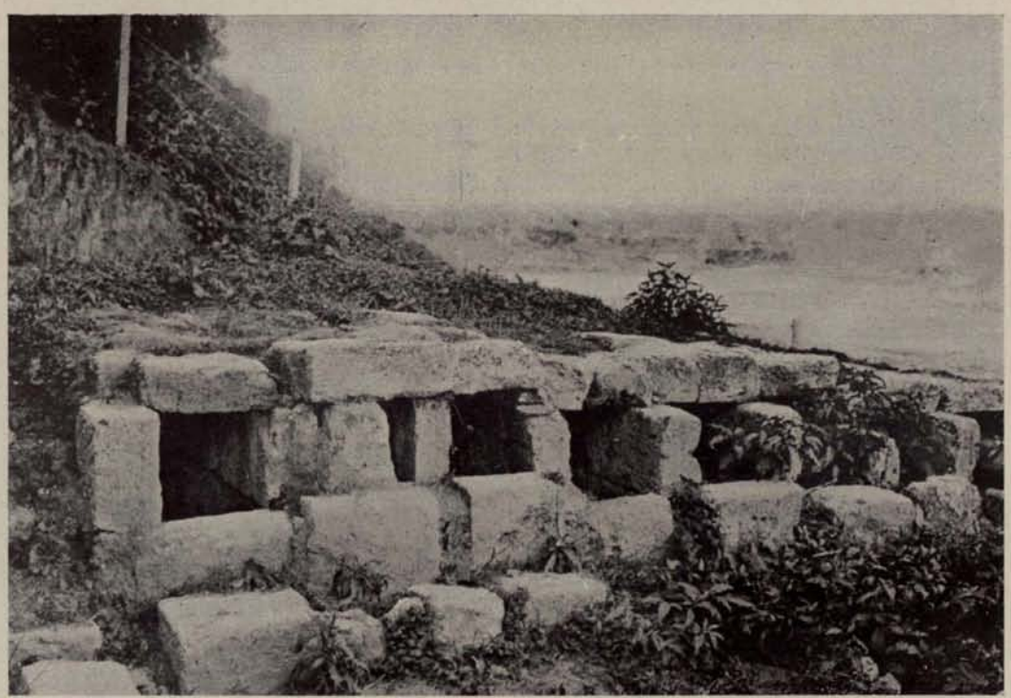

Fig. 105.—Necròpolis de Càdiç. Hipogeus descoberts en 1912

a la banda dels desmunts de l'Astillero. Són unes fosses d'uns 5 m. de fons amb una rampa que acaba en una capa arenosa que serveix de llit als cadàvers. Sobre aquesta capa es col·locaven de cantell les lloses tallades rectangularment, a voltes formant dues filades, devegades constituint la paret un sol bloc de pedra. Aquestes lloses, amb les tapes, que eren dues pedres per la part superior i una o dues per cada extrem, formaven una cavitat d'uns 2 m. de llarg per 1 d'altura i 0'60 d'amplada generalment. S'uníen sense morter i en alguns casos estàn interiorment revestides per una capa d'estuc blanc. Generalment aquestes sepultures estàn afilerades en series de 3 a 10, orientades d'E. a W. A voltes les pedres són en brut, sense tallar, i la cavitat que formen és més petita.

Fig. 106
Necròpolis de Càdiç. Pedra gravada

Analitzem ara les troballes que s'hi han fet, per ordre de les dates dels descobriments.

Abans de la troballa del sarcòfag, se n'havía fet una d'interessant, per un pescador, als fossos de Puerta de Tierra, en 1873. Era un anell d'or,

Fig. 107. — Necròpolis de Càdiç. Hipogeus excavats en 1914

avui desaparegut, amb pedra giratoria, que ja fou publicat per en Delgado i en Berlanga (fig. 99).

En 1877 es trobà, a 5 m. de fons, un grup de tres hipogeus, fets de carreus, en el promontori de què havem parlat, de Punta de la Vaca, que pogué haver estat antigament un illot; (per a la disposició dels hipogeus vegi's la fig. 100). En el més gran sortí el sarcòfag (fig. 101). Adintre hi havía un esquelet complet (1) d'home, restes de fusta i de tela, un petit vas i dues claus de ferro. El sarcòfag, amb son contingut, es troba al Museu de Càdiç. En un dels hipogeus més petits s'hi trobaren òssos d'un esquelet de dòna, el collar de la fig. 102, i un anell d'or amb àgata giratoria en forma d'escarabeu i gravada per la part plana. Aquestes joies anaren a mans de particulars. A l'altre departament, no es dedueix bé de la publicació, si hi sortiren restes d'armes de ferro i òssos.

En 1890, en els desmunts de l'Astillero, sortiren quatre hipogeus, fets amb pedres toscament tallades, que es destruïren, contenint òssos humans. Aprop sembla que s'hi descobrí un pou cilíndric de 1 m. i mig de fons; i al seu costat, comunicant-s'hi, un de més petit, tot ple de pedres i restes de ceràmica. A principis de 1891 es trobà un altre grup igual a l'anterior, compost de quatre hipogeus, que també s'ha destruït, sense saber-se el contingut.

Cap a l'abril de 1891 sortí un grup de nou departaments. Dos d'ells són una mica més grans que els altres, i tenen les pedres recobertes per una capa d'estuc blanc. Se n'han conservat alguns, i sembla que part del mobiliari desaparegué, havent-n'hi una altra part al Museu Provincial de Càdiç. En aquest hi ha quatre amulets cilíndrics que estaven penjats d'un fil d'or, enrotllat en espiral (fig. 103, n. 1-4). En 1892 es trobaren quatre sepultures més, que es destruïren, i dels que sols se sab que contenien òssos. D'aquesta època data el descobriment d'alguns objectes que són al Museu i d'altres que estàn en mans de particulars, sense que se sàpiga a quines sepultures pertanyen. Dels primers, són particularment interessants un collar de quatre perles molt petites, amb un penjoll granulat (fig. 103, n. 5); un collar de disset perles, d'or, quinze d'àgata i un penjoll d'or en forma de roseta sense esmaltar (fig. 103, n. 6), semblant i una mica més gran, que el de la tomba immediata a la del sarcòfag, i, finalment, una abella d'or (fig. 104).

(1) Al treball del Sr. Quintero s'hi inclou un estudi antropològic d'aquests òssos, pel Professor de la Universitat de Sevilla, D. Francisco de las Barras.

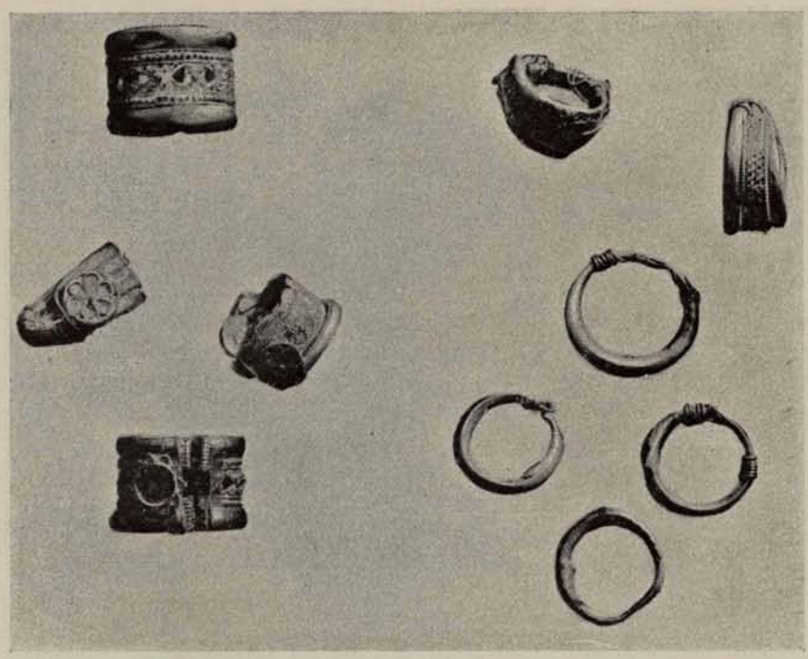

Fig. 108. — Necròpolis de Càdiç. Joies trobades en 1914

L'any 1912, el senyor Quintero pogué excavar una serie de dotze hipogeus (figura 105). Sobre l'onzè n'hi ha un altre més tosc, i més petit. Els òssos que conteníen estaven, en general, molt mal conservats, i es trobaven sobre una capa d'arena fina. En alguns sepulcres hi havía restes calices i de fusta i coure. Sols l'esquelet del sepulcre n.° 10 estava més sencer. Era d'un home adult (1), i al lloc del pit tenía un anell molt oxidat, un penjoll d'or, i un amulet cilíndric, tancat amb una pedra roja, com els anteriorment citats. Entre les ruïnes del sepulcre 11, que es destruí fraudulentament, es trobà un anell d'or amb un escarabeu giratori, tallat en cornalina, amb símbols assiritzants. En un altre sepulcre hi havía un anell d'or bastant semblant a l'anterior, però a la pedra hi ha un guerrer amb llança i escut d'aire grec (fig. 106), una peça d'or llisa, enrotllada en espiral, i un fil d'or, retorçat formant collar, i sostenint una peça, feta amb una làmina d'or que té una roseta de filigrana. A més, es trobà un anell llis, fet amb una substancia resinosa rogenca i transparent, que estava en un òs d'un dit de la mà dreta del cadàver.

Fig. 109. Necròpolis de Càdiç. Penjoll d'or

Les excavacions en aquesta part de la necròpolis degueren suspendre's per la negativa del propietari a concedir el permís per a treballar-hi. Després dels tràmits necessaris, s'ha expropiat el terreny, però dificultats burocràtiques han retrassat les excavacions, que encara no s'han pogut fer.

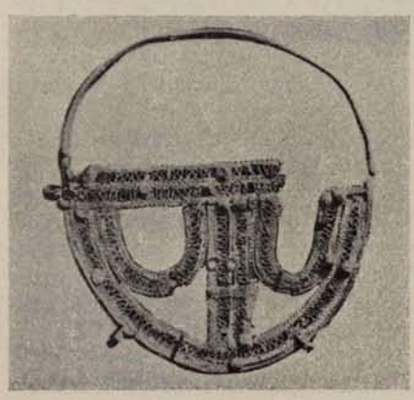

Fig. 110. — Necròpolis de Càdiç. Penjoll d'or

En canvi, en una altra part de la necròpolis, en terreny pertanyent a la zona militar, als glacis de Puerta de Tierra, des de juliol de 1914 s'hi ha pogut excavar (fig. 107), continuant les troballes que des de 1912 havíen fet els enginyers militars en llurs obres. Entre els objectes descoberts per aquests i dipositats en el Museu Provincial, hi ha els següents: 6 anells d'or formats per dos arcs cilíndrics units per una faixa de filigrana i alguns amb una roseta sobreposada; 4 penjolls anulars; 1 penjoll d'or, amb una roseta; 1 penjoll d'or, finament filigranat (figures 108-110); 8 anells d'or, plens de coure, amb pedra giratoria oval, tres d'elles de cornalina. A més hi ha al Museu un parell de vasos en forma d'ocell (fig. 111) i varies figuretes de terra cuita, l'autenticitat d'alguna de les quals és dubtosa.

(1) Vegi's l'estudi antropològic del Sr. Barras a la publicació del Sr. Quintero.

Les excavacions del Sr. Quintero en aquesta part de necròpolis descobriren tres grups d'hipogeus situats a diferents nivells. El primer grup consta de sis hipogeus fets amb pedres de diverses mides, que semblen aprofitades d'altres construccions; s'hi trobaren restes d'esquelets,

Fig. 111. — Necròpolis de Càdiç. Vas trobat en 1914

tots amb el cap a l'W., i en el departament n. 5 sortiren un anell de pasta transparent rogenca i cinc d'or i coure (fig. 112), quatre tenien un tros d'àmbar i el quint un de vidre blau. Tots estaven a la mà dreta del cadàver.

Al costat d'aquest grup d'enterraments, seguint la seva mateixa direcció (cap al SW), i en un nivell inferior, n'hi ha un altre constituït per nou sepultures molt ben fetes. Algunes de les lloses estàn rebaixades en els cantells per adaptar-hi les altres, i les parets laterals tenen dues filades de pedres. En el sepulcre n. 2 hi havía un disc de pedra d'uns 30 cm. de diàmetre, amb una petita concavitat en el centre, a la qual s'apoiava el cap del cadàver. Els òssos estaven en molt mal estat (1). Dintre d'aquestes sepultures sols aparegueren alguns sílexs, restes d'estany i residus pulveritzats d'òxid de coure. Cap a l'W. d'aquest segón grup i a cosa d'un metre més amunt, sortiren tres sepultures com les sis del primer, fetes amb lloses més grolleres. Sembla que havíen estat violades des de molt antic, i sols s'hi trobaren algunes perles de collar, un crani i alguns altres òssos.

Fig. 112. — Necròpolis de Càdiç. Anell d'or amb pedra giratoria

Això és el que avui coneixem de la necròpolis de Càdiç. Ficar-nos en els problemes que suscita està fòra de l'objecte d'aquestes ratlles; cal observar, només, que els començos de la utilització de la necròpolis no deuen estar gaire lluny de mitjans del primer mileni a. de J.-C. Així ho indiquen el mateix sarcòfag antropoide (2) que s'agrupa amb la serie de sarcòfags sidònics i que s'ha considerat per Renan com a importat

(1) Dels que es pogueren estudiar, en publica també les dades el Sr. Barras, en el treball que extractem.
(2) Vegi's Kahrstedt: *Geschichte der Kahrtager* (III vol. de l'obra de Meltzer, Berlín, 1913, Weidmann), p. 119.

de Siria i el caràcter de tot el material, els paral·lels més immediats del qual es troben a les necròpolis cartagineses del temps en què dominà allí quasi exclusivament la influencia oriental (1), o sia cap als segles VI-V i per als amulets, les demés joies i els vasos en forma d'ocell a la necròpolis del Puig des Molins, d'Ibiça, on es troba una cultura molt semblant (2). El fet de faltar quasi en absolut els objectes d'origen grec, en el material de les tombes de la necròpolis gaditana, confirma encara més aquelles dates. Es veu que els enterraments foren fets a l'època en què el comerç grec no havía aconseguit encara penetrar intensament a les colonies fenicies i cartagineses de l'Occident del Mediterrani (3).

Troballes a Tivissa

Han entrat, en qualitat de dipòsit, al Museu Arqueològic de Tarragona, uns objectes interessantíssims; és llàstima que no es pugui saber bé com es trobaren. Foren adquirits d'un pagès de Mora que digué haver-los trobat, a molta profunditat, fent un clot per plantar vinya, al lloc

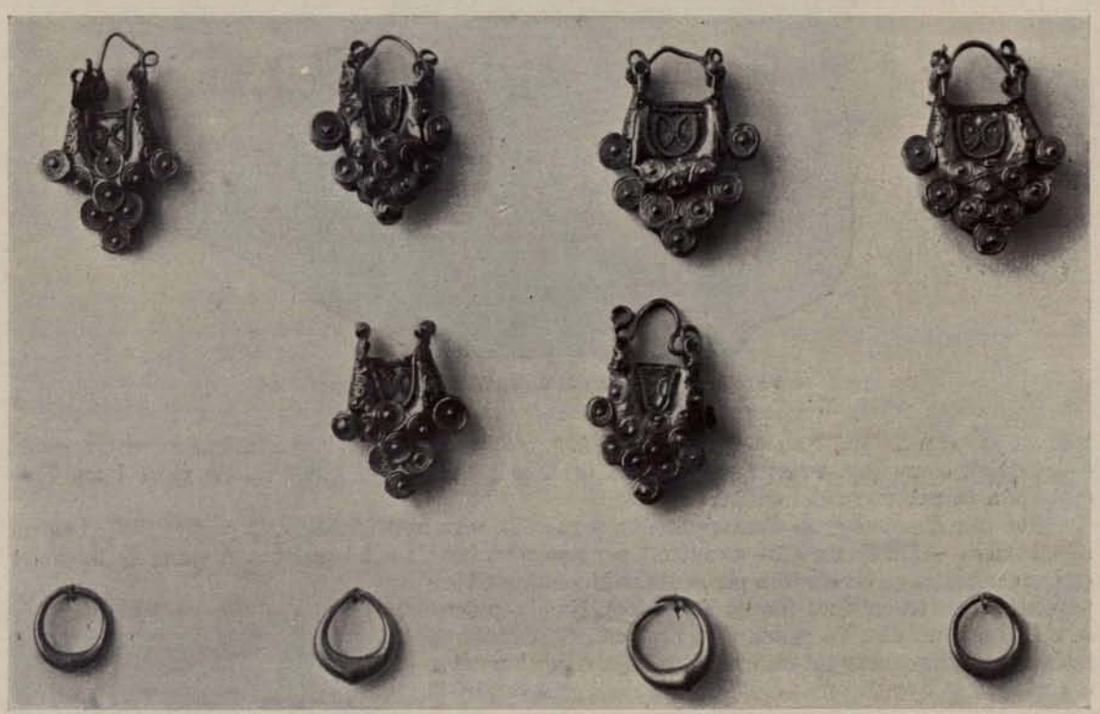

Fig. 113. — Tivissa. Arracades d'or

nomenat el Castellet de Banyoles, de Tivissa, dins d'un vas, junt amb òssos i cendres, que han desaparegut. Un viatge a Tivissa i una inspecció ocular del lloc no donaren gaires més noticies. Al Castellet de Banyoles hi ha les ruïnes d'un castell medieval que domina una vall, pel fons de de la qual corre l'Ebre i, prop d'elles, una extensió de terra cultivada, sobre un banc de roca entre

(1) Vegi's, per a aquestes necròpolis, Kahrstedt, obra citada, ps. 30 i seg.

(2) Per a estudiar bé els paral·lels amb aquesta necròpolis, caldrà esperar la publicació de les excavacions de D. Antoni Vives, pròxima a aparèixer.

(3) Kahrstedt, lloc citat, p. 119, parla breument de la necròpolis de Càdiç a base del que se'n coneixía, abans de les excavacions del Sr. Quintero, i atribueix la majoría dels objectes al segle II a. de J. C., o sigui ja a l'època romana. Aquesta data, per als hipogeus, creiem que és equivocada; segurament desorientà al dit autor la imprecisió de les noticies que es tenien dels descobriments i la presencia al Museu de Càdiç, d'objectes tardans que no procedien dels sepulcres, sinó de troballes isolades en terrenys immediats. La bibliografía de la necròpolis de Càdiç es troba a Kahrstedt, lloc citat, i a més a la publicació del Sr. Quintero.

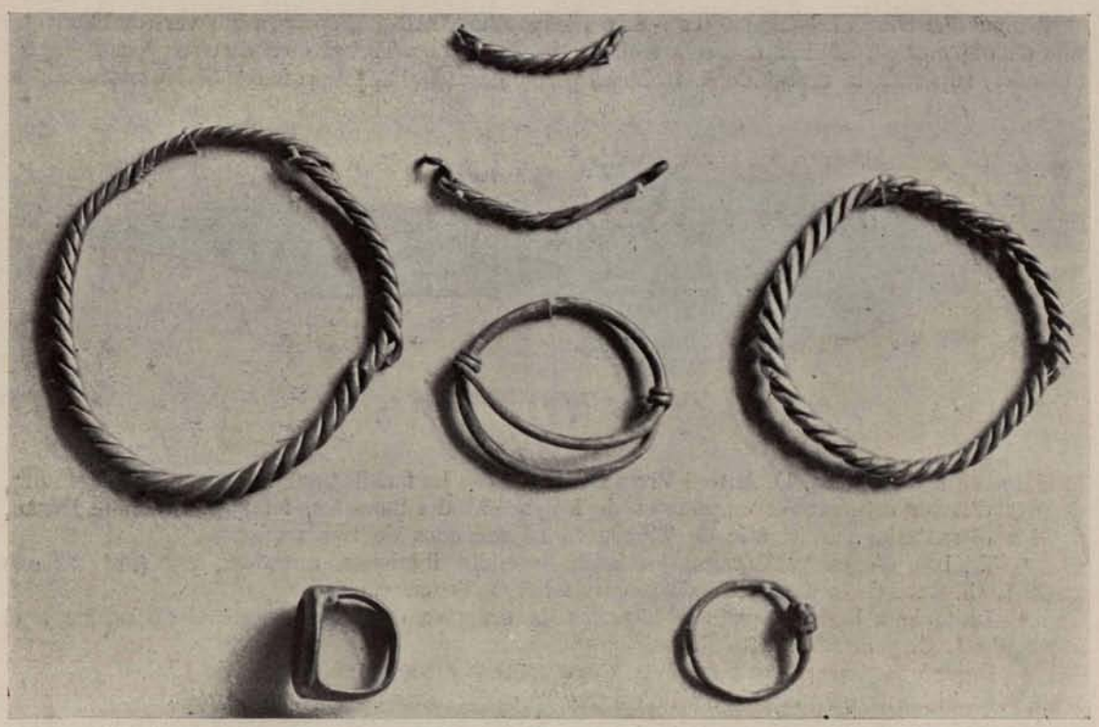

Fig. 114. — Tivissa. Objectes d'argent

la qual es veuen escassos fragments de ceràmica ibèrica pintada, sense res de notable. Enlloc es veuen restes de paret. A Tivissa quasi s'ignora la troballa i després de moltes indagacions s'aconseguí saber tant sols que alguns que la coneixien dubtaven que fos feta en aquell terme.

Els objectes que hi ha al Museu de Tarragona són els següents:

Or. — 6 arracades (fig. 113, part superior). Les formen unes anelles bastant groixudes, tancades per un fil d'or i ornades amb cordonets retorçats, aplicats sobre una llamineta molt prima

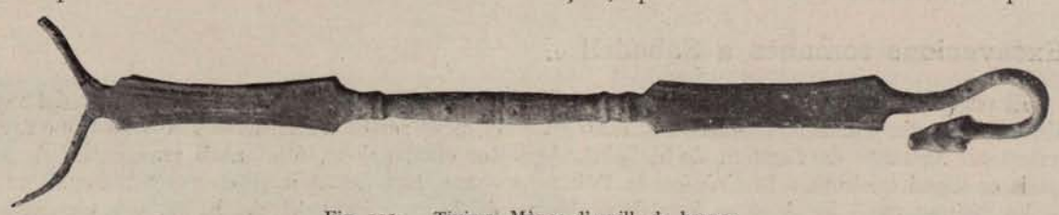

Fig. 115. — Tivissa. Mànec d'espill, de bronze

d'or i fils en espirals. Les mides, des del punt més alt de la tanca fins a l'extrem inferior dels ornaments, oscil·len al voltant de 3 cm. 4 arracades (fig. 113, part inferior) constituïdes per senzills anells d'or que resten oberts. A la part oposada a l'obertura l'anell es fa més gruixut; diàmetre: 1'5 cm. per terme mig.

Argent. — Un braçalet fet de fils bastant gruixuts, retorçats formant un cordó; diàmetre: 7'5 i 6'5 cm. Un altre del mateix tipus de 6'2 i 6'5 cm. de diàmetre. Un anell de 2'2 × 2'5 cm. Un anell en el qual hi hagué una pedra, que ha desaparegut. 2'2 × 1'8 cm. Un cercle al qual es lliga un mitg cercle. 4 × 3'5 cm. Dos fragments de fil retorçat, de 4'5 i 3'3 cm. (fig. 114).

Bronze. — Un mànec d'espill que acaba amb un cap de bou, de 23 cm. de llarg (fig. 115).

Ferro. — Un instrument, probablement una rella, de cos triangular, que per una cara forma una mena de cresta, i amb un mànec foradat; 22 cm. de llargaria × 6'50 d'amplada màxima (fig. 116).

29 *monedes d'argent.* — Són totes més o menys d'una mateixa època, i fan ver semblant que tots els objectes pertanyin a una sola troballa, ja sigui feta a Tivissa o en un altre lloc. Aquestes monedes, suposada la unitat de la troballa, permeten datar-la. El professor de Numismàtica de

Fig. 116. — Tivissa. Rella de ferro

la Universitat de Madrid, D. Antoni Vives Escudero, ens ha facilitat amablement la següent nota, després d'haver estudiat les empremtes de les esmentades monedes, fetes per D. Fèlix Duràn.

«En el material numismàtic de Tivissa hi ha monedes de tres menes:

1.r Triòbols d'encunyació saguntina amb llegendes ibèriques, anteriors, per tant, al 219 a. de J. C., data de la destrucció de la ciutat i fi de l'encunyació.

2.n Imitacions barbres, gales o hispanes de dragmes emporitans, que si no acabaren el 217 a. de J. C. poc més devíen durar.

3.r Denaris romans del primer tipus, corresponents als anys 268-217 a. de J. C.

A més, hi ha un òbol de Massilia, d'encuny no oficial, i un altre de tipus imitat.

Aquestes monedes, doncs, degueren circular a fins del segle III i principis del II a. de J. C. No degueren estar en curs molt avençat el segle II, perquè en aquest cas és probable que s'hauría trobat entre elles algún denari ibèric de les fàbriques catalanes.»

La fi del segle III, o els principis del II, és, doncs, la data que cal atribuir a tota la troballa. Ara, si la cronología sembla segura gracies a les monedes, els demés problemes que suscita (l'origen dels objectes, el de si la troballa de Tivissa constitueix un dipòsit o una sepultura, etc.), estàn molt lluny de poder-se resoldre. El mànec d'espill de bronze sembla que cal atribuir-lo a l'art hellenístic i considerar-lo com a fruit del comerç actiu que l'interior del país sostingué amb les colonies gregues de la costa, encara mal conegudes. — P. Bosch Gimpera.

Excavacions romanes a Sabadell

El professor de l'Escola d'Arts Industrials de Sabadell D. Joàn Vila i Cinca, director del nou Museu d'aquella població, ve excavant, amb gran zel, unes restes d'habitacions romanes que apareixen als voltants de l'ermita de la Salut. Aquestes excavacions, fetes amb gran cura i de les quals es digué quelcom a la *Crònica* de l'últim Anuari, han donat ja interessant material; una de les últimes troballes, la d'un forn de ceràmica, és de gran importancia. El Sr. Vila ens ha facilitat les fotografíes que publiquem i dades de les seves excavacions, de les quals extractem la següent noticia (1):

A l'W. de l'ermita s'han trobat unes restes de construccions que formen un recinte (C del pla), fet de grossos murs i que contenía 68 *dolia*, de dimensions que varíen al voltant de 1'40 m. d'alt × 1'30 d'ample, portant algún xifres romanes indicant la seva capacitat (fig. 118, 119).

Al costat d'aquest recinte hi ha un altre espai (E) en el qual es veuen restes d'uns pilars que amiden 1 m. quadrat (F). En aquest espai s'han fet nombroses troballes: un anell d'or, restes d'instruments de ferro, algunes monedes gregues i varies de romanes (quasi totes dels primers temps de l'imperi), òssos d'animals, petits objectes de bronze, vidres, alguns amb dibuixos (2) i,

(1) Dit senyor ha publicat una *Memoria dels treballs realitzats en les excavacions dels voltants del Santuari de Nostra Senyora de la Salut de Sabadell.* (Sabadell, Imprempta Torner, 1913), y varies notes amb gravats a la revista *Ars* de Sabadell.

(2) Vegi's Anuari 1911-12 (Crònica), p. 23 i figs. 11-12.

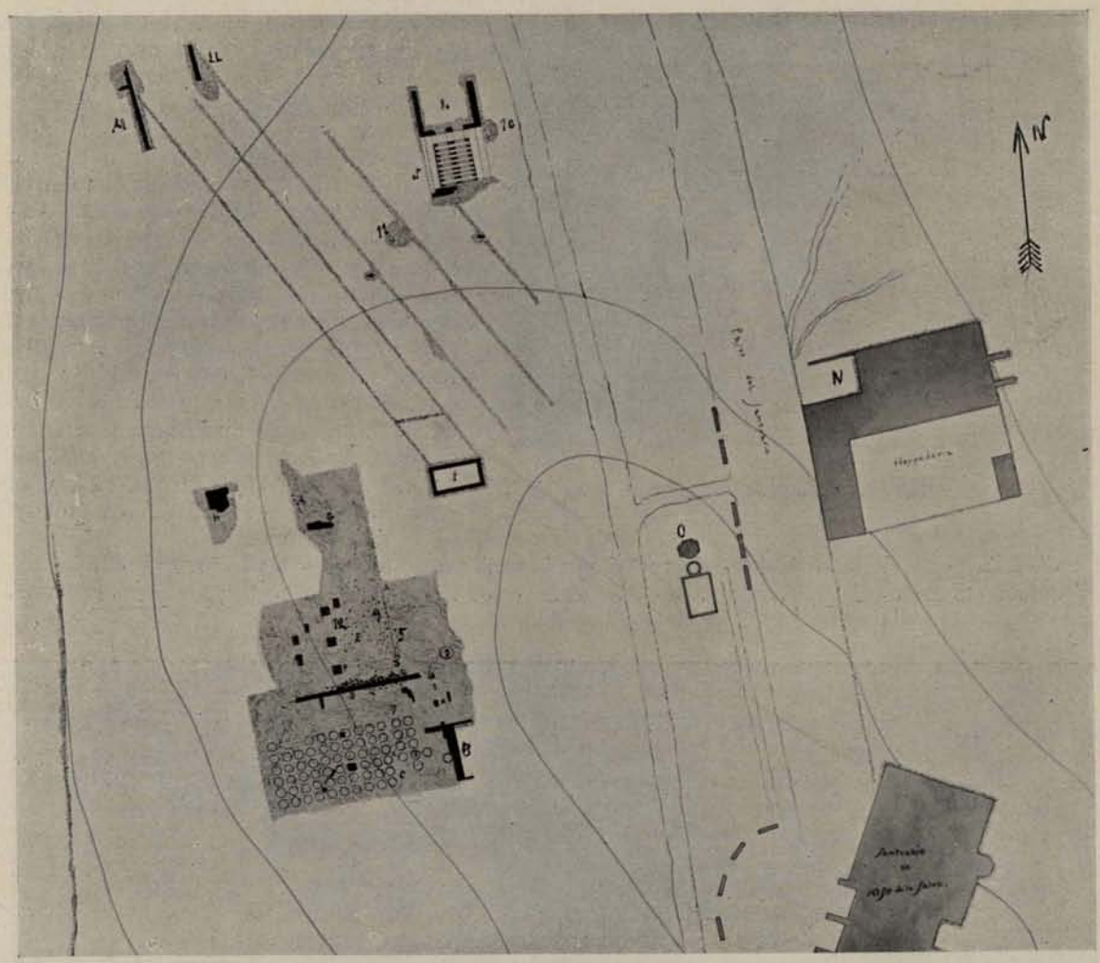

Fig. 117. — Sabadell. Pla de les excavacions de la Salut Escala 1 : 1000

Fig. 118. — Sabadell. Excavacions de la Salut. *Dolia* del recinte *C*

sobre tot, ceràmica de menes molt diverses; s'hi troben grans àmfores per a vi, una amb la marca de l'oller FELIX, ceràmica ordinaria romana i particularment *terra sigillata*. Entre aquesta hi ha alguns bells exemplars de vasos aretins, del temps dels primers emperadors, i altres de *sigillata* gala.

Aquestes edificacions i restes es troben fins a 1'30 de fondaria. Segueix allavores una línia de carbó que separa la capa romana d'una més baixa que arriva fins a 1'60, profunditat en la que's troba ja el sol primitiu; en aquesta capa més baixa, entre cendres, hi ha ceràmica ibèrica típica, pintada i a torn i ceràmica sense pintar, de fang gris, en part molt ben feta a torn i en part feta a mà i bastant grollera. L'estat

Fig. 119. — Sabadell. Excavacions de la Salut. *Dolia*

molt fragmentari d'aquest material impedeix reconèixer les formes.

Més cap al N. es troben un dipòsit d'aigua (I) de 6'50 × 4 m., diverses restes de paret (LL i M) i un forn de ceràmica (J), probablement destinat a vasos de gran capacitat (fig. 120-122), constituit per un departament de grans dimensions, amb parets de fang cru, d'un color roig intens. Sota d'ell hi ha dues fogaines de parets molt resistents, de rajola i teula plana, unides per nou arcs fets de maons grans de forma de tascó que deixaven entre un i altre un espai lliure de 0'25 m. A cada costat de la fatxada del forn s'alça una paret de 6'40 de llarg × 0'90 m. d'ample; a la part de fòra s'han trobat, en gran quantitat, fragments d'àmfores (10 del pla) i de *dolia* (11).

Per l'aspecte de la ceràmica (fig. 123) i per la majoría de les monedes trobades, sembla que l'ocupació del nucli de poblat que acusen aquests restes tingué lloc, sobre tot, als primers temps

Fig. 120. — Sabadell. Excavacions de la Salut. Forn de ceràmica

de l'època imperial romana. Esperem que aquestes excavacions continúin amb l'èxit de fins ara, i que una minuciosa publicació faci conèixer en tots els seus detalls el material, cosa que prestarà

una important contribució al coneixement de la nostra arqueología romana. La publicació de la *terra sigillata*, sobre tot, ha d'ésser, segurament, de gran interès per a l'estudi d'aquesta especie. — P. B. G.

Troballes romanes a Sant Julià d'Altura, prop de Terrassa

D. Vicens Renom i Costa ha trobat, prop de la masía Bonvila, restes d'unes habitacions romanes, formades per parets amb sòcols de rebla i paviments de formigó. Per tot arreu es noten senyals d'incendi i es recollí material abundant: un molí de granit, trossos de tègules i ceràmica de varies menes, entre ella molta *sigillata* (1).

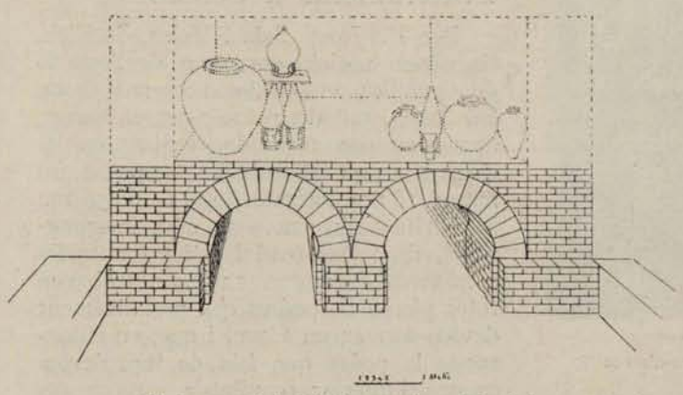

Fig. 121. — Sabadell. Excavacions de la Salut. Reconstrucció del forn de ceràmica

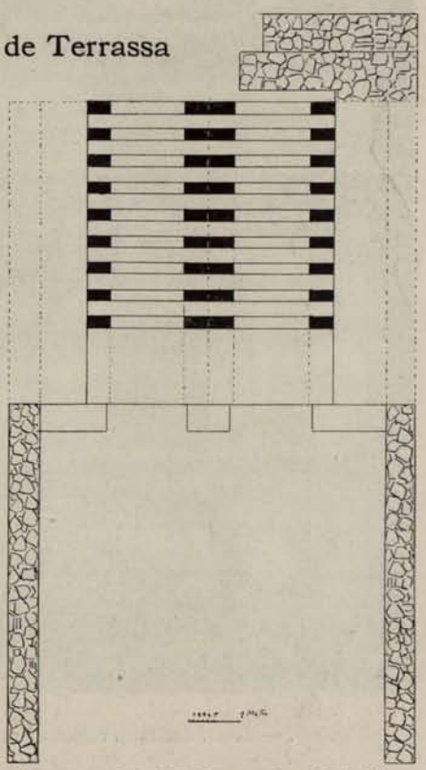

Fig. 122. — Sabadell. Excavacions de la Salut. Planta del forn de ceràmica

Mosaic romà a Llafranc

A Llafranc (Girona), en una finca de D. Joàn Vergé, de Palafrugell, s'hi ha trobat un mosaic romà amb dues figures, l'una amb un glavi enlaire i l'altra amb el cap baix, com preparant-se a esser sacrificada (2).

Troballes romanes a Tossa

El metge de Tossa, D. Ignasi Melé i Farré, comunica la troballa de diferents restes de construccions romanes, feta als voltants del poble de Tossa, prop de la carretera de Lloret de Mar. Entre les construccions hi ha restes d'una muralla i d'habitacions, en una de les quals es veu un paviment de mosaic. Es trobaren restes de l'estuc que revestía les parets de les

Fig. 123. — Sabadell. Excavacions de la Salut. Vasos

(1) *La Veu de Catalunya* del 30 d'abril i del 21 de maig de 1914.
(2) *La Veu de Catalunya* del 1 de gener de 1914.

Fig. 124. — Tossa. Ceràmica romana i restes d'estuc

cambres i molts fragments de ceràmica (fig. 124): restes d'àmfores, terrissa romana ordinaria i *terra sigillata;* en aquesta alguns fragments porten marques, de les quals el Sr. Melé ha pogut desxifrar les següents:

CCA/ TTANO

També es trobà un sepulcre en el qual un esquelet estava estès sobre amples maons, reposant el crani en un capsal fet amb argamassa i pedres. Junt a l'esquelet es recollí una moneda romana.

Enterraments a Centelles

Per D. Josep Sala i Molas, de Vich, tinguérem noticia que prop de l'estació de Centelles, en el lloc nomenat Camp del Nasi, i tallades pel mig per un marge, aparexien una serie de cavitats en les quals s'havíen fet troballes temps ha. El marge, té una llargada total de 66'50 m.; les cavitats són cinc, espaiades irregularment, de forma oval i estàn excavades a la terra dura (fig. 125). Es trobaven totes plenes de pedres que probablement devíen formar un túmul i que, en enfonsar-se la pedra que feia de tap, devíen caure a l'interior, omplint-la.

La primera cavitat (fig. 126) té 1'15 m. de diàmetre vertical per 1'10 de diàmetre màxim horitzontal i 0'40 d'obertura superior. Estava descoberta de molt temps i son contingut és per-

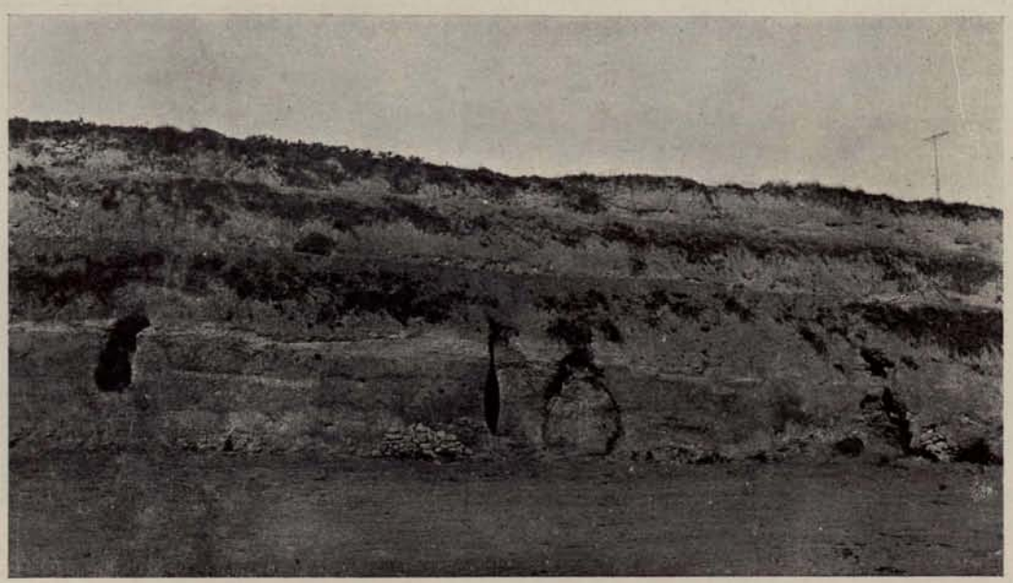

Fig. 125. — Centelles. Enterraments romans

dut; sembla que en procedeix una llosa de pedra d'uns 50 cm. de diàmetre, que devía ésser probablement el tap de la boca.

La segona i tercera cavitats estàn tan juntes que llurs parets es toquen. La segona té 1'80 m. de diàmetre vertical per 1'10 de diàmetre horitzontal màxim i 60 cm. de boca. La tercera, 1'75 m. de diàmetre vertical per 1'15 de diàmetre horitzontal màxim i 50 cm. de boca. D'aquestes cavitats es recorda haver-s'hi trobat òssos humans; no s'ha pogut comprobar si a més dels òssos s'hi trobà ceràmica.

Fig. 126. — Centelles. Sepulcre primer

La quarta cavitat té 2'15 m. de diàmetre vertical per 1 de diàmetre horitzontal màxim i 55 cm. de boca. El propietari del terreny assegura que quan féu el desmunt al fons d'aquesta cavitat, que omplíen també nombroses pedres, hi trobà, ple de cendres, el vas (fig. 127) que conservava i que ha estat recentment adquirit pel Museu de Vich. Al seu voltant hi havía més cendres i òssos. Un clau de ferro de 8 cm. de llarg, que es trobà entre les pedres és probablement modern i prové de la terra esllavissada. El vas és quasi sencer, faltant-ne sols un petit tros de la vora, i té 14 cm. d'alt per 16 d'amplada màxima i 95 mm. d'obertura de la boca. Es de fang negre amb fragments de mica; té les parets primes, és molt llis per fòra, i ben fet a torn, amb el peu allisat després per a fer-lo pla, cosa que féu desaparèixer, en aquesta part, els senyals del torn; la forma és esfèrica, amb la vora lleugerament sortint; no té cap ornament.

La cavitat quinta té 2'40 m. de diàmetre vertical per 2 de diàmetre horitzontal màxim, havent-se destruït la boca. Sembla que d'ella prové un fragment de la vora d'un vas, de forma i tècnica idèntiques al descrit abans. Una altra cavitat s'ha descobert entre la quarta i la quinta i, a l'excavar-la, no sabem que s'hi trobessin més que pedres. En el sol cultivat i a la terra del marge s'han recollit, en diverses ocasions, fragments molt petits de ceràmica, de tècnica i forma (en els fragments de la vora) idèntiques al vas citat.

Fig. 127.—Centelles. Vas romà

Evidentment, aquestes cavitats foren sepultures; per a la determinació, de llur data, pot servir de base un sepulcre de Corbins (Lleida), avui a la col·lecció Sala, de Vich (1), amb *terra sigillata* i ceràmica romana comú, i un fragment de la vora i un altre del fons d'un vas, de tècnica i forma idèntiques a les dels enterraments de Centelles. A més, al Museu de Barcelona, es troba, entre la ceràmica romana d'Empuries, algún vas de tècnica i forma semblants, al Museu Episcopal de Vich n'hi ha un altre procedent de les Guilleríes i fragments d'aquesta mena de ceràmica s'en solen trobar en el material que omple les habitacions romanes de molts llocs de Catalunya. Probablement, doncs, els sepulcres de Centelles són d'època romana, sense que sigui possible fer més suposicions. — P. B. G.

(1) Vegi's més avall la nota d'aquest sepulcre, al parlar de la col·lecció Sala, de Vich.

Troballes noves a Tarragona

INSCRIPCIONS (1)

Una làpida de marbre, als terrenys del carrer de Soler. Es partida en nou trossos, que reunits amiden 0'48 m. d'alt per 0'43 d'ample i 0'04 de gruix. Segons la lectura del Sr. del Arco, diu:

Fig. 128. — Tarragona. Inscripció romana

. . . . AVG · FL
. . O · NEPOTI
CL · COS
· R · TRIVMPHALI

[D(omino) n(ostro) p(er)p(etuo)] Aug(usto) Fl(avio) [Juli]o Nepoti cl(arissimo) co(n)s(uli) [p]r(incipi) triumphali.

Una altra, trobada a un hort, a l'entrada de la carretera de Barcelona, on sembla que hi hagueren restes d'una *villa* romana. Es de marbre blanc, de 0'50 m. d'alt per 0'37 d'ample i 0'3 de gruix. Manca la tercera part del cantó esquerre. Diu:

. . . MITIVS
. . SCENTINVS
. . OSTERISQ
. . . VIVS · F

[L(ucius) D]omitius [Cre]scentinus [s(ibi) p]osterisq(ue) [suis] vi(v)us f(ecit).

Un cipus de pedra del país, blanca, de 1'11 m. d'alt per 0'04 d'ampla i 0'56 de gruix, amb lletres correctes, de la primera meitat del segle II, trobat formant part del mur d'una antiga casa de la plaça dels Angels (fig. 128), diu:

M · FABIO · M · F
GAL · PAVLINO
EQVO · PVBLICO
DONATO · AB
IMP · CAES · TRAIANO
HADRIANO · AVG
L · MINICIVS · PVDENS
DISCIPVLO · ET · AMI
CO · OPTIMO

SEPULCRE AL MERCAT (2)

Al obrir els valls dels fonaments del nou Mercat, el 19 de desembre de 1913, es trobà un sepulcre romà que malauradament fou profanat pels treballadors, creient trobar-hi tresors. El sepulcre és una caixa de plom de 1'78 m. de llarg per 0'39 d'ample, al cap, i 0'31 als peus per 0'29 m. d'alçada. Les planxes de plom tenen 1 cm. de gruix. La caixa estava enterrada a una fondaria de 2 m. de l'actual nivell i sobre tres pedres que l'aguantaven, estant coberta amb quatre lloses. El pes d'aquestes havía reventat la caixa que contenía els òssos d'una dòna jove, segons l'examen del metge Sr. Barceló.

(1) Vegi's Angel del Arco: *Lápidas Romanas de Tarragona*, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LXV, 1914, ps. 238 i seg.; i *Boletín Arqueológico Tarraconense*, II. 1914, ps. 167 i seg. i 191 i seg.
(2) Vegi's *Boletín Arqueológico Tarraconense*, 1914, ps. 66 i seg.

Aquestes són les úniques dades que es poden reunir de la troballa, que es portà al Museu Provincial. A més, a les mateixes obres del Mercat, s'hi trobà un tros de *sigillata* amb escenes eròtiques, que és també al Museu (1).

TROBALLA D'UN MOSAIC

Al fer unes canalitzacions per a clavegueres, es trobà, a 60 cm. de fondaria, al lloc nomenat la Baixada del Toro, on ja abans s'havíen trobat mosaics, escultures i monedes, un mosaic, voltat per uns murs d'uns 35 cm. de gruix, revestits de pintures al fresc, en les quals, sobre fons rojos i blavencs, hi ha unes ratlles blanques, ocres i verdoses. El mosaic té uns 3 m. per 2 d'amplada, i és

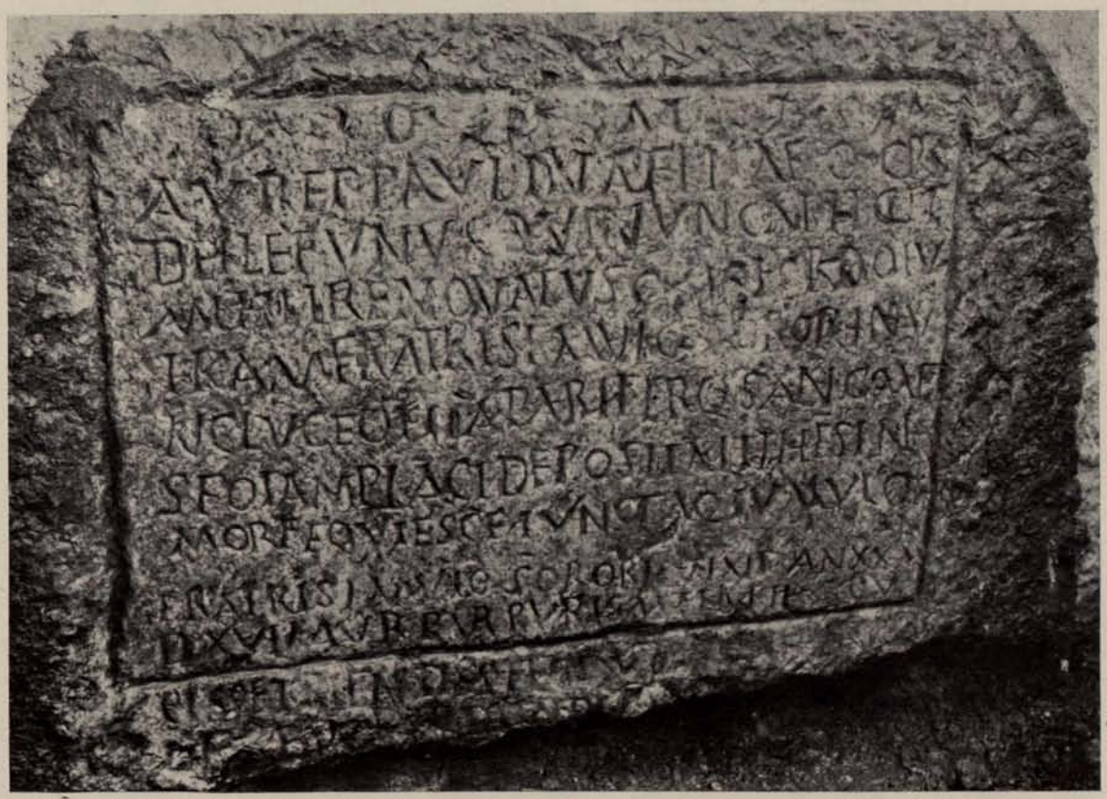

Fig. 129. — Tarragona. Làpida sepulcral romana

un *opus signinum*. Els daus tenen un i dos centímetres cada un; té decoracions geomètriques, blaves sobre fons blanc; els dibuixos blaus són fets amb pedra del país. Per aprop del mosaic es trobaren fragments de *sigillata* i de ceràmica vulgar negrosa, trossos de vidre i claus de ferre.

NECRÒPOLIS A LA MASÍA DEL SR. PUIG I VALLS (2)

Al fer unes plantacions de tarongers en aquesta masía, sortiren nombroses sepultures romanes, generalment de tègules i d'àmfores, que es destruiren. Entre els sepulcres en sortí un de marbre, de 2 m. de llarg per 0'56 d'ample i 0'62 d'alt, en el front del qual hi ha una inscripció (fig. 129), que es pogué salvar.

(1) Id. íd., p. 64.
(2) Vegi's Angel del Arco al *Boletín Arqueológico Tarraconense*, 1914, p. 67; i F. Fita: *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LXIV, p. 199.

Aquesta inscripció amida 56 per 62 cm. i les lletres són molt borroses; pertany al segle II de J. C. Segons la lectura del P. Fita, diu:

· D · M ·
AVREL · PAVLINÆ FILIAE · O · CRV
DELE · FVNVS · QVI · NVNC · ATTIGIT ·
MIHI · E · RENOVATVS · O · DOLOR · DOLV
ERAM · FRATRI · SIMVLQ · SORORI · NV
NC · LVGEO · FILIA · PARITERQ · SANE · COME
S · EO · IAM · PLACIDE · POSITA · LETHES · IN
MORTE · QVIESCE · IVNCTAQ · TVMVLO
FRATRI · SIMVLQ · SORORI · VIXIT · AN · XX · M
D · XVI · T · AVR · P · AVR · PVRIS · MATER · FILIÆ · DVL
CISS · ET · PIENTISS · FECERVNT . . . . .
. . . . . SITA · E . . . . .

D(is) M(anibus) Aurel(iae) Paulinae filiae. O crudele funus! Qui nunc attigit mihi e(st) renovatus, o dolor! dolueram fratri simulq(ue) sorori. Nunc lugeo, filia, pariterq(ue) sane comes eo. Iam placide posita Lethes in morte quiesce, iunctaq(ue) tumulo fratri simulq(ue) sorori. Vixit an(nos) XX, m(ensem), d(ies) XVI. T(itus) Aur(elius) p(ater), Aur(elia) Puris mater, filiae dulciss(imae) et pientiss(imae) fecerunt [et posuerunt. Hic] sita e[est. S(it) t(ibi) t(erra) l(evis)].

El sepulcre romà de Corbins

El sepulcre de Corbins, que fou estudiat per la Missió de l'Institut a la frontera d'Aragó, presenta en son exterior la marca de les posts que serviren de motllo al formigó de que està format. Aquest és l'aspecte de les fàbriques pobres que es recobríen ordinariament d'estuc, i així fou per nosaltres interpretat. D. Joaquim Vilaplana, que ha dedicat al monument estudis més minuciosos, ens comunica sobre d'ell les següents noticies, per demostrar que havía estat revestit de planxes de marbre.

Era una creencia comú que la gent del país havía aprofitat per als seus usos els marbres trets de l'antic monument. Per comprovar-ho, el Sr. Vilaplana va buidar un dels quatre compartiments que formaven el *conditorium*, trobant en el seu fons, subjectats amb claus al mur, trossos de planxa de marbre, un dels quals es guarda al Museu de Vich, mentre altres resten adherits al monument per a ulteriors comprovacions. En l'excavació aparegueren també trossos de cornisa. — J. P. C.

Missió per a estudiar els banys dits aràbics i el monestir de Sant Daniel, a Girona

Era d'un gran interès estudiar aquests dos monuments, que, situats dintre clausures monacals, han estat sempre difícils de visitar pels arqueòlegs. L'Institut, en gener de 1914, va sol·licitar la necessaria autorització del senyor Bisbe de Girona, Dr. Francesc Pol, qui ha mort abans de poder veure els resultats científics de la Missió. Obtingut el permís, l'Institut encarregà els treballs a D. Josep Puig i Cadafalch, membre de l'Institut i de la Junta de Museus (1).

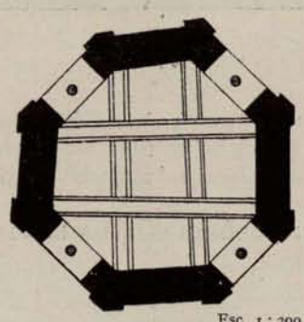

Esc. 1 : 200

Fig. 130
Cimbori de Sant Daniel

La Missió sortí de Barcelona el dia 31 de gener de 1914, i co-

(1) Formaren part, a més, d'aquesta Missió, D. Francesc Martorell, secretari redactor de l'Institut, i D. Josep Goday, arquitecte, pel Museu de Barcelona, acompanyats dels fotògrafs Srs. Serra i Mas; a Girona s'els adjuntà D. Rafel Masó, arquitecte.

mençà sos treballs l'endemà, dedicat enterament a l'estudi dels antics banys que es troben a l'interior del convent de Caputxines. Els resultats d'aquesta primera exploració vénen exposats

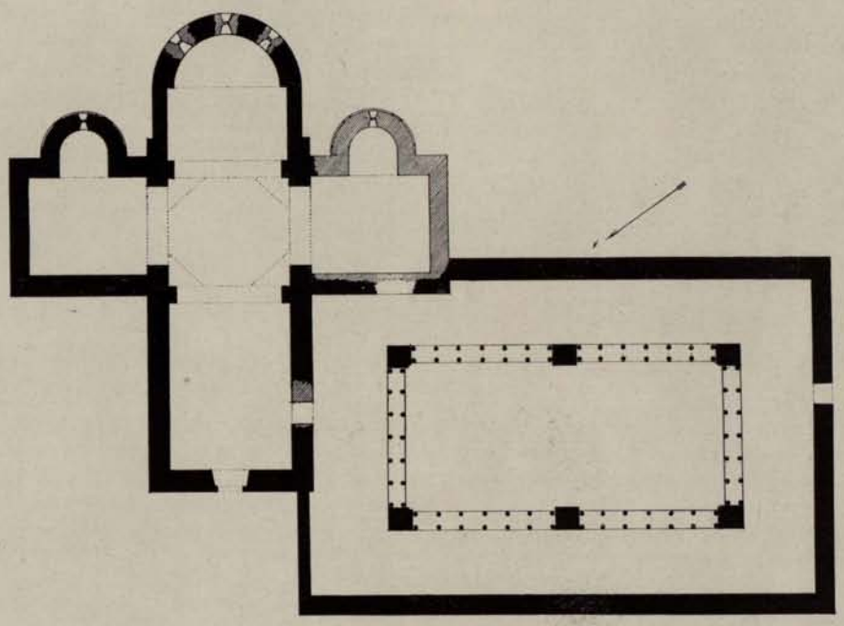

Esc. 1 : 400

Fig. 131. — Girona. Planta del monestir de Sant Daniel

en article apart, en aquest mateix volum. El dia següent fou dedicat a l'estudi del convent de Sant Daniel. Els treballs es limitaren al pla de l'església i al claustre.

Són publicats de temps els documents relatius a la fundació del interessant monestir de Sant Daniel (1), la terra del qual fou comprada l'any 1015, per la comtessa Ermessindis, muller de Ramón Borrell, al Capítol de Girona, necessitat de diners per a reparar la Catedral, anterior a la consagrada en el segle XI, en la qual les goteres no permetíen, en temps de pluja, els cants litúrgics, ni celebrar els Sants Misteris. Cinc anys després, la mateixa comtessa, ja viuda, fa una nova donació per acabar l'obra, que en temps del marit havía començat. L'examen de l'interior de la clausura ha permès averiguar l'existencia de dos absis laterals, invisibles des de l'exterior, dels quals solsament se n'ha conservat un. L'església era, doncs, triabsidal, com és possible que ho sigui la de Sant Cugat de Salou, que avui té els absis destruïts, desapareixent així de la

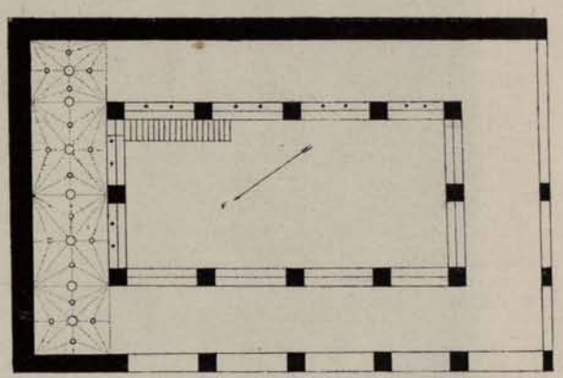

Esc. 1 : 400

Fig. 132. — Pis superior del claustre de Sant Daniel

(1) Per primera vegada, per Fr. J. G. Roig i Jalpí, en el *Resumen historial de las grandezas y antigüedades de la ciudad de Gerona*. Barcelona, Andreu, 1678, ps. 188, 385 i segs. — Villanueva, *España Sagrada*, XIV, ps. 157 i segs., extracta les noticies donades per en Roig. Vegi's, a més, per a Sant Daniel, Monsalvatge, *Noticias históricas*, XIV, ps. 305 i segs. — J. Puig i Cadafalch, Falguera i Goday, *L'Arquitectura Romànica a Catalunya*, I, p. 303, i II, p. 271.

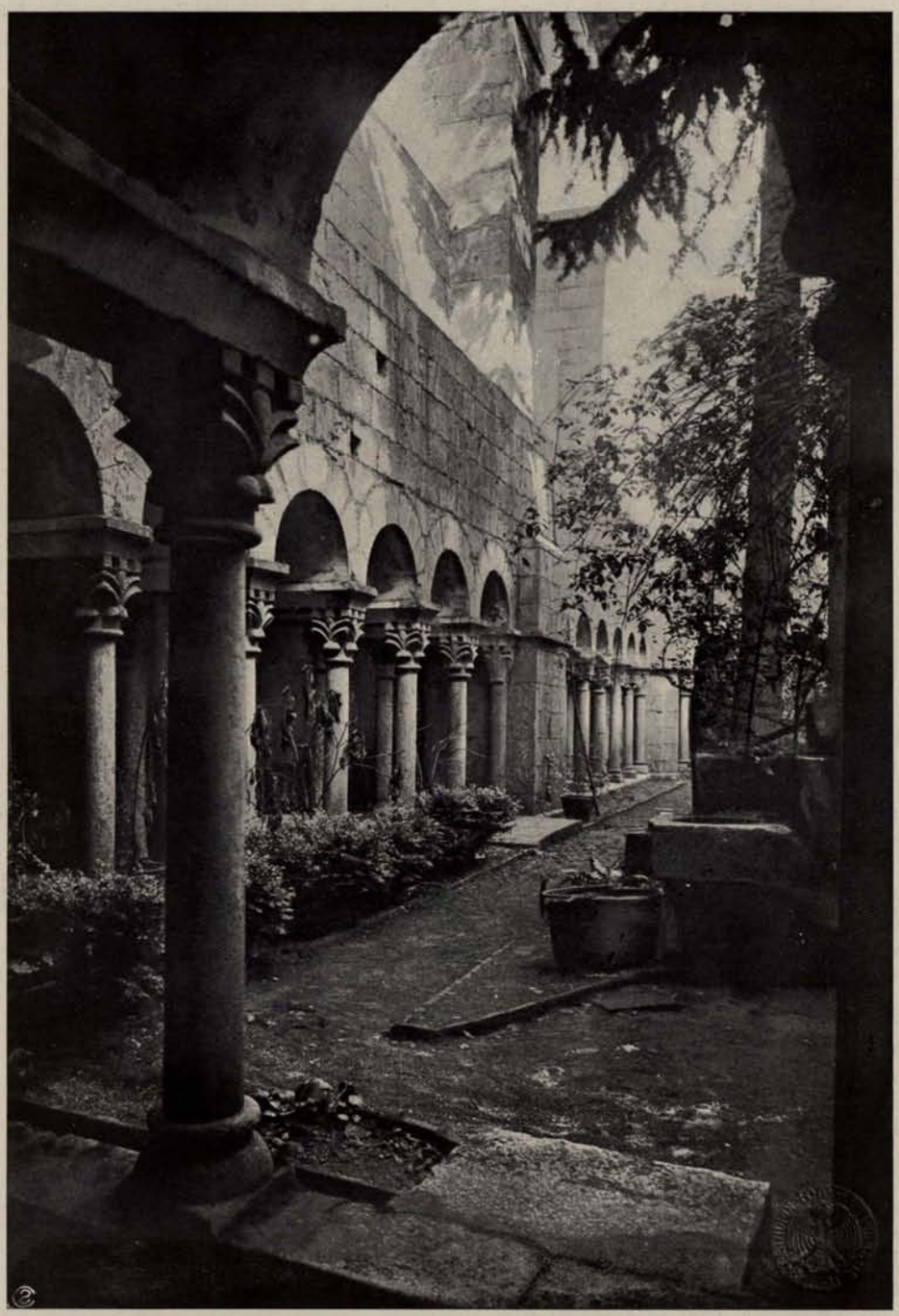

Fig. 133. — Girona. Claustre del monestir de Sant Daniel

nostra arqueologia del segle XI el grup d'esglesies de pla de creu grega amb un sol absis, obeint totes elles a una forma més general. La visita al cimbori féu veure clarament la forma d'atirantament de la seva volta vuitavada (fig. 130).

A l'angle E. de l'església es construí, cap el segle XIII, un claustre de forma allargada dintre del tipus usual romànic. Els costats majors estàn dividits en dos trams per dos pilars que separen

Fig. 134. — Girona. Galeria inferior del claustre del monestir de Sant Daniel

Fig. 135. — Girona. Capitells del claustre del monestir de Sant Daniel

els parells de columnes que sostenen les arcades. Els capitells són tots derivats del corinti, estilitzat a la faisó romànica. Planen sobre ells les paraules de Sant Bernat contra les representacions zoomorfes que imprimiren caràcter a la decoració dels claustres del Cistell. Més tard, cap al

Fig. 136. — Girona. Galeria superior del claustre de Sant Daniel

segle XV foren aixecats els contraforts, i es muntaren les elegants columnes amb el típic capitell català, sostenint arcades apuntades, i unes voltes de múltiples arcuacions cobriren la galería superior del claustre. En aquest hi ha les inscripcions que a continuació es transcriuen:

OBIIT ⁝ DNA : GERALDA DE ⁝
FUXANO ⁝ UXOR CONDA
Aí · DE · FUXANO Q IN SUO FI
NE · MONIALIS · DECESSIT
OCTAVO · YDUS · DECEMBRIS
AÑO DÑI · M° · CC° · XC° · LX°

IN HAC TUMBA IACENT OSSA ⁝ NO
BILIS ⁝ MILITIS ⁝ DÑI ⁝ A ⁝ DE VILADE
MAGNO CUIUS ANIMA PACEM
HABEAT ⁝ SEMPITERNAM ⁝ AMEN ⁝

DORMIT IN HAC CELLA RAIMUNDUS DE GERUNELLA ⁝ QUI BONUS AROMATUS PLACIDUS FUIT ET BENE GRATUS ⁝ HOSTES VITABAT ET AMICOS EXANIMABAT ⁝ MILICIE MORE FUIT OMNI PLENUS HONORE ⁝ PERPETUO XPE TECUM CONGAUDEAT ISTE ⁝ ANNIS TRANSACTIS TERDENIS MILLE DUCENTIS ⁝ ANNUS ERAT NONUS QUO TRANSIIT IPSE RAMUNDUS ⁝ QUESIVIT PATRES AUGUSTI QUINQUE KALENDAS

HIC IACET DOMINA BRUN.SSENDIS
DE GE RUN DELLA
CUI DS PARCAT ⁝ CUM FILIO
SUO ⁝ G ⁝ R ⁝ CANO NICO
GE RUN DEN SI
QUORUM ANIME DEI
MI SERI CORDIAM
REQUIESCANT IN PACE ⁝ AMEN

QUE TEGIT ISTE LAPIS MILES FUIT IN . . . S
DORMIT I HOC TUMULO CENERATUS . . . . O
DICITUR ARNALLUS QUE SALVET S . . . . . S
PRESBITERUM CLARE STABILIVIT VIS . . . B
PRUDENTIS MORE DOTAT HC MA . . . . . O P
EST IN . . . . . HONOR ISTE . . . IN . . . . . S
EUSEDIO MONTE MANSOS COCN . . . . . E
PERPETUO XPE CUM JUSTIS GAUDE . . . . . E
GAUDEAT IN CELIS CETUS SANCTI . . . . . S

J. P. C.

NOTICIES DE MUSEUS I COL·LECCIONS PARTICULARS

La col·lecció de Prehistoria al Museu de Sabadell

D. Lluís Marià Vidal ens envía una relació dels objectes prehistòrics que es troben al Museu de Sabadell, dirigit per D. Joàn Vila i Cinca, objectes que estudià aquell senyor en una visita que féu a la col·lecció geològica que també conté el mateix Museu. De dita relació extractem el que segueix.

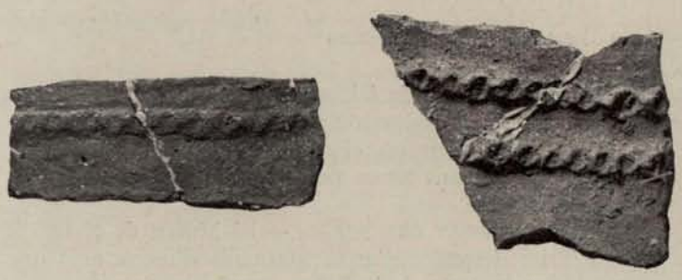

Fig. 137. — Museu de Sabadell. Ceràmica neolítica

La Prehistoria està representada al Museu de Sabadell per objectes pertanyents a l'època neolítica i a la primera edat del ferro.

NEOLÍTIC.—*Utils*: Quatre destrals de pedra polida, unes de basalt, altres d'una roca negrosa, de la forma habitual, de 6 a 13 cm. de llarg per 5 a 6 d'ample, procedents dels voltants de Can Canals (terme de Sant Quirze, de Sabadell). Una pedra de moldre gra, de la mateixa procedencia, allisada i lleugerament còncava per efecte de l'ús.

Ceràmica: Procedeix d'una estació del lloc nomenat Can Barba, prop de Sabadell, i es trobà junt amb òssos d'animals. Està constituïda per fragments de pasta negrosa grollera, amb grans de quars i decorats amb senzills cordons, formats a expenses de la pasta mateixa de la peça, o per aplicacions de tires. Els cordons (fig. 137) són ornats amb impressions digitals o llisos (figura 138) i cobrint la superficie del vas, amb cintes de secció triangular, aplicades a la peça, dibuixant linies corbes. Semblant decoració es troba a les coves neolítiques de Lleida. Les vores dels vasos són senzilles, sense regruix; les nanses d'ull horitzontal i petits mugrons, rodons o allargats horitzontalment (figs. 139-140).

Fig. 138 — Museu de Sabadell. Ceràmica neolítica

Un dels fragments (fig. 141) té rengleres paral·leles de petits clotets circulars d'uns 3 mm. de diàmetre, disposats simètricament a dreta

Fig. 139. — Museu de Sabadell. Ceràmica neolítica

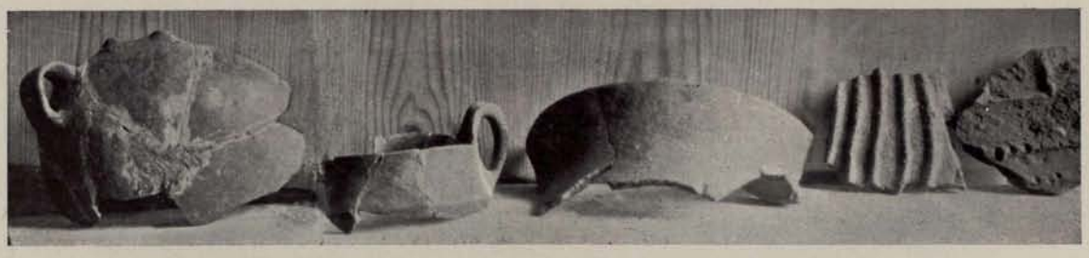

Fig. 140. — Museu de Sabadell. Ceràmica neolítica

i esquerra d'una ratlla central, inclinades a manera de fulla de falguera. Els clots semblen haver estat impresos amb l'extremitat d'un tronquet buit, perquè tots presenten en el centre un petit botó. Una decoració semblant tenen peces de ceràmica neolítica de Numancia (1).

Fig. 141. — Museu de Sabadell. Ceràmica neolítica

PRIMERA EDAT DEL FERRO. — El Museu de Sabadell guarda les despulles d'una necròpolis d'incineració que es trobà a la serra de la Salut, en el lloc nomenat Can Roqueta. S'hi descobriren nou urnes, d'uns 30 cm. d'alt per 35 d'ample, plenes de cendres, situades a cosa d'un metre les unes de les altres i separades per lloses dretes. Són de fang negrós, fines i fetes a mà. Cada una anava coberta amb una tapa de terrissa, de forma de plat fondo, en posició invertida. Encara que de l'excavació resultaren

Fig. 142. — Museu de Sabadell. Ceràmica de la primera edat del ferro

Fig. 143. — Museu de Sabadell. Urnes de la necròpolis de can Roqueta

(1) Vegi's J. R. Mélida, *Excavaciones de Numancia, Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, Madrid, 1908, làmina VII.

totes trossejades (fig. 142), el Sr. Vila n'ha restaurat hàbilment dues (fig. 143) que tenen una bella ornamentació, consistent en una faixa que volta el vas a manera de meandre, formada per una cinta composta de tres o quatre ratlles paral·leles rectilinies, que foren segurament gravades amb un burí de tres a quatre pues, i en un sistema de clotets circulars, quasi hemisfèrics, de cosa d'un centímetre de diàmetre, bastant espaiats i formant rengles, tant al llarg com al través, en la superficie del vas. Els meandres troben un paral·lel en la ceràmica de la Punta del Pi (Port de la Selva), també de la primera edat de ferro (1).

La col·lecció Sala, de Vich

NEOLÍTIC. — La part més notable d'aquesta col·lecció és la gran quantitat d'útils neolítics (uns 1,200), procedents de localitats de tot Catalunya, que el Sr. Sala ha recollit amb grandíssim zel. En la impossibilitat de fer-ne aquí una publicació completa, ens limitarem a senyalar els principals tipus que s'hi troben representats.

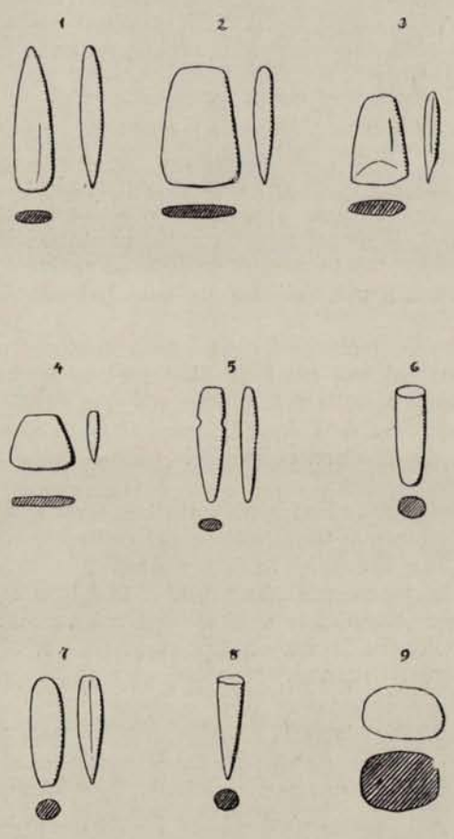

Fig. 144. — Taula de formes dels instruments de pedra, de la col·lecció Sala, de Vich

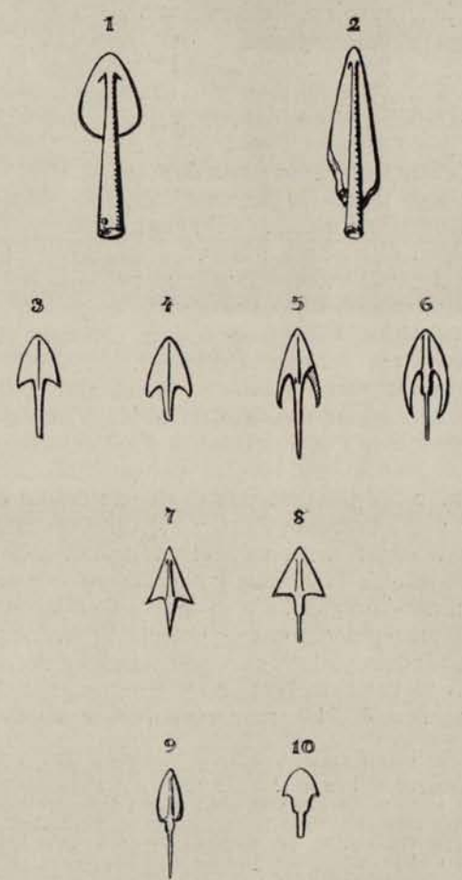

Fig. 145. — Taula de formes de les puntes de llança i de sageta, de bronze, de la col·lecció Sala, de Vich

Destrals i altres instruments de pedra. — 1. Destrals de pedra, quasi totes de basalt, generalment sense polir, de forma cònica, amb secció circular i dimensions variables. Tipus molt abundant. (Vegi's el núm. 1 de la taula de formes). — 2. Destrals de pedra, generalment de basalt, de

(1) Vegi's M. CAZURRO a l'ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS de 1908.

forma triangular, secció oval allargada i dimensions més petites, generalment, que les anteriors. Tipus molt abundant. — 3. Destrals de pedra de diferents menes, generalment polides, de forma trapezoidal, aplanades i de secció oval. Les dimensions oscil·len entre 10 i 15 cm. Tipus molt abundant. (Núm. 2 de la taula). — 4. Una destral de tall oblicu, de fibrolita, trapezoidal, de secció ovalada, procedent de Sant Pubí de Veciana (Barcelona), amb una regata produïda per frotació (1). 12 cm. de llarg. Pes, 750 grs. (Núm. 3 de la taula). — 5. Destraletes de fibrolita, totes molt ben polides, de forma trapezoidal i secció rectangular, amb un sol tall, i que oscil·len al voltant de 5 cm. de llarg. — 6. El mateix tipus, però amb doble tall. — 7. Un martell de basalt, de forma oblonga un xic aplanada, amb una regata cap al mig de la llargaria, l'una extremitat plana i l'altra en punta. Procedeix de la Pobla de Segur (2). Llarg, 16 cm. (Núm. 5 de la taula). — 8. Pedres cilíndriques i còniques, de diferents dimensions, probablement escarpres. (Núms. 6 i 8 de la taula). — 9. Una escarpra procedent de Corcó (Barcelona), de pedra d'un color fosc, de 7'50 cm. de llarg i 100 grs. de pes, feta aprofitant una pedra de forma oblonga irregular i de secció triangular. (Núm. 7 de la taula). — 10. Percutors esfèrics, de pedra de diferents menes i dimensions. (Núm. 9 de la taula). — 11. Una punta de sageta de quars, de forma amigdaloide, amb una petita espiga, retocada d'una cara.

Fig. 146. — Vas de Beranuy, de la col·lecció Sala, de Vich

Sílex. — Un bell ganivet de sílex blanc, de Caldes d'Estrach i altres exemplars, procedents de Ciurana (3). Un nucli del terme de Sentfores (Barcelona).

Os. — Dos bells punxons d'òs, l'un de Muntanyola i l'altre de Solsona.

Ceràmica neolítica. — Fragments de la cova de Salomó (Lleida), de fang negrós, alguns amb nances i altres amb tetons.

OBJECTES PROCEDENTS DEL DOLMEN DE RUPIT (4). — De sílex blanc: una punta de sageta triangular amb espiga, una altra de forma amigdaloide, dos fragments de fulla de ganivet i una punta petita. Varis fragments de ceràmica grollera, feta a mà, de fang de color rogenc. Fragments d'una substancia colorant.

BRONZE. — 1. Punta de llança amb mànec tubular, molt prolongat i amb un forat per a deixar-hi passar un clau; prové de Viscarra (Lleida), té 153 mm. de llarg per 30 de màxim ample (núm. 1 de la taula). — 2. Punta de llança amb la fulla més prolongada que l'anterior i també amb mànec tubular, trencat arràn de la fulla; prové de Folqué (Lleida), té 89 mm. per 26 (núm. 2). — 3. Vuit puntes de sageta, procedents de diversos pobles dels partits de Solsona, Balaguer i Cervera (núms. 3-10) (5).

Cal esmentar, a més, el vas trobat a Beranuy (fig. 146) junt amb un altre, semblant, que no es recollí. Es de fang groller, de color groguenc i fet a mà; té al voltant del coll un cordó de fang; amida 8'5 cm. d'alt per 10'4 de diàmetre de la boca i és d'època ja tardana (6).

D'un sepulcre romà de Corbins hi ha fragments de ceràmica, de fang rosat, feta a torn, alguns amb zic-zacs pintats en vermell i altres de fang negre, també feta a torn i de tècnica molt semblant al vas descobert en els enterraments de Centelles; de la mateixa procedencia son alguns fragments de vidre, *terra sigillata* i òssos (7). — P. BOSCH GIMPERA.

(1) Aquest tipus és rar a tot Espanya. Se n'ha trobat un altre exemplar a Parazuelos (Almería). Vegi's H. et L. Siret, *Les premiers âges du métal dans le Sud-Est de l'Espagne*, làmina VII de l'Album.

(2) De la Plana de Vich se'n troba un de semblant en el Museu Episcopal. Vegi's J. Gudiol, *Arqueología Sagrada*, fig. de la p. 28. Pel mateix tipus del llac de Bourget, vegi's Déchelette, *Manuel d'Archéologie préhistorique*, p. 530, fig. 190, 2.

(3) Vegi's J. Massot, *Estació-taller de Ciurana*, ANUARI, III, ps. 263 i seg.

(4) Aquests objectes, junt amb els que guarda D. Miquel Bosch, metge de Sant Feliu de Pallarols, foren trobats dintre d'un dolmen d'uns 2 m. d'alt, de planta rectangular, fet de lloses gruixudes de pedra, dretes i tapades amb una gran pedra col·locada horitzontalment sobre d'elles.

El dolmen contenía dos cadàvers i, a més dels objectes de la col·lecció Sala, s'hi trobaren els següents, propietat del citat D. M. Bosch: altres sílex, més fragments de ceràmica, alguns amb incisions i un bracelet i dues torques (?) de bronze amb decoracions incises. (J. Botet i Sisó, *Data en què's grecs s'establiren a Empories*. Girona, Torres, 1908, p. 16.) Prescindint de les nomenades torques, de naturalesa difícil de determinar sense una inspecció ocular, sembla que's tracta d'un dolmen eneolític.

(5) Tant les puntes de llança com les de sageta són probablement totes de la segona meitat de l'edat del bronze, essent impossible precisar més exactament llur cronología.

(6) Es difícil datar aquest vas, emperò creiem que es pot comparar als vasos de fang groller d'Empuries i en general de les estacions ibèriques. Entre els vasos de La Gessera n'hi ha un que té una forma molt semblant. A més, la tècnica i l'ornamentació del vas de Beranuy és la corrent en els vasos a què ens referim. Es pot, doncs, datar versemblantment cap al segle V abans de J.-C.

(7) Vegi's el que s'ha dit sobre aquesta ceràmica al parlar d'aquests enterraments.

Adquisicions de la col·lecció Vives, de Madrid [1]

Vasos de l'especie de Ciempozuelos. — La col·lecció del professor D. Antoni Vives Escudero, de Madrid, s'ha enriquit amb dos interessants exemplars de ceràmica de Ciempozuelos, ben datada

Fig. 147. — Vasos de l'especie de Ciempozuelos, de la col·lecció Vives

a l'època de l'eneolític, pels objectes de coure trobats en aquesta necròpolis i per la seva semblança amb la de Palmella, Carmona i Los Millares [2].

Fig. 148. — Decoració exterior del fons dels vasos de l'especie de Ciempozuelos, de la col·lecció Vives

(1) El professor Vives ens ha permès, amablement, publicar les següents notes, atenció per la qual li restem vivament agraïts.

(2) Vegi's Hubert Schmidt, *Zur Vorgeschichte Spaniens, Zeitschrift für Ethnologie*, 1913, ps. 238 i seg., i *Der Bronzefund von Canena, Prähistorische Zeitschrift*. 1909. ps. 113 i seg.

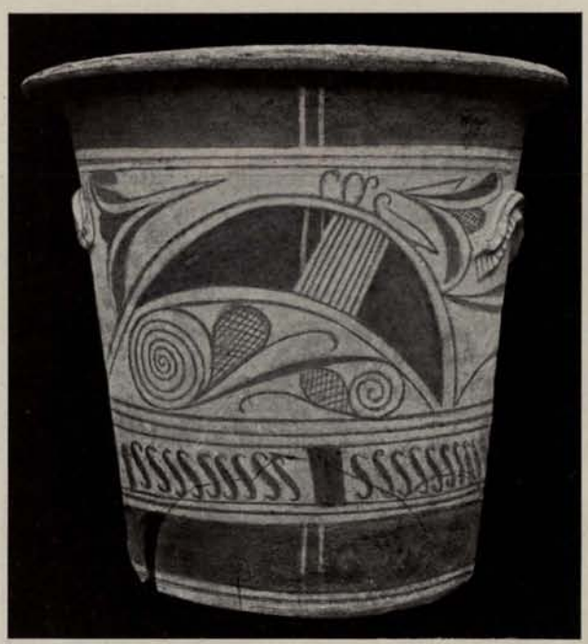

Fig. 149. — Vas ibèric de la col·lecció Vives

Aquests vasos són: una escudella, de forma de casquet esfèric, procedent d'Algodor (Toledo) (fig. 147, 2) i un vas campaniforme trobat a Vallecas (Madrid), (fig. 147, 1) sense que es coneguin les circumstancies de les troballes.

L'escudella és feta a mà, de fang rogenc, ben polit per dintre i per fòra i de parets molt gruixudes. Té de diàmetre 14'50 cm. i 6'50 cm. d'alt. La superficie exterior del vas està ornamentada amb dibuixos incisos que mostren restes d'incrustació blanca, disposats en zones concèntriques; l'espai circular del fons del vas està dividit, per dos meridians perpendiculars, en quatre parts omplertes pels següents temes: junt a la vora del vas, un zic-zac, incís profundament amb un punxó; després unes linies paral·leles horitzontals, incises molt superficialment i creuades per altres verticals; aquestes linies no són paral·leles regularment, i en el fons de les incisions es noten unes petites elevacions denticulars, com executadas amb una rodeta dentada (1). Segueix un zic-zac format per incisions profundes, triangulars, encarades, entre les quals hi ha una cinta també en zic-zac. A l'última zona, es repeteixen les paral·leles verticals i horitzontals creuades; tant la creu com els angles rectes que conté, estàn incisos molt superficialment, a més, a aquestes incisions se'n sobreposen altres de triangulars.

La forma de casquet esfèric, és la més elemental de tota aquesta especie de ceràmica i, a la mateixa regió d'Espanya, es troba ja a Ciempozuelos (Madrid) i a Burujón (Toledo) (2).

Fig. 150. — Decoració del vas ibèric de la col·lecció Vives

El vas de Vallecas (fig. 147, 1), del qual falta un tros bastant gran, des de la vora fins a quasi arribar al fons, és també fet a mà i de fang i tècnica molt semblants. Amida 15 cm. d'alt per 16 de diàmetre màxim. Té la forma de campana, característica d'aquesta especie de vasos (també impropiament nomenats càliciformes), amb l'estrangulació de la paret aproximadament a la meitat

(1) Per a detalls d'aquesta tècnica, veure H. Schmidt, *Zur Vorgeschichte Spaniens*, p. 242 i seg.
(2) Per la de Ciempozuelos, vegi's H. Schmidt, lloc citat. Per la de Burujón, vegi's Conde de Cedillo, *Catino prehistórico de Burujón (provincia de Toledo)*, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, L, 1907, ps. 463 i seg.

del vas i poc accentuada. L'ornamentació és incisa superficialment, probablement amb una rodeta dentada, i és difícil dir si tenía incrustació de pasta blanca, perquè per tota la superficie del vas es troben restes de calç, provinents del terreny en què estigué enterrat. Aquesta ornamentació té l'aspecte d'un escaquer i està feta dividint primer el vas en zones horitzontals, fins a deixar solament un espai circular lliure, sense ornaments, i creuant després aquelles zones amb altres verticals; els quadrats així formats s'omplen alternativament amb linies paral·leles, incises de la manera indicada.

Ceràmica ibèrica procedent del SE. d'Espanya. — El professor Vives ha adquirit per compra, sense poder-ne averiguar exactament la procedencia (probablement el SE. de la península), quatre vasos ibèrics, tres d'ells pintats, molt ben fets, a torn, i de fang rosat.

El primer vas és una urna cineraria (figura 149), de 30 cm. d'alt per 30 de diàmetre de la boca, amb dues nanses completament adherides a les parets, i de forma cilíndrica. Té pintat, a la vora plana perpendicular a les parets, el tema nomenat dents de llop. A les parets l'ornamentació, consistent en rosetes i espirals combinades (fig. 150), està tancada per dues amples faixes roges i dividida en dues parts per una faixa vertical que té una serie de *SS* paral·leles verticals.

El segón vas (fig. 151), de 35'5 cm. d'alt per 16'5 de diàmetre màxim de la panxa i 9'5 del d'obertura de la boca, és en forma de gerro, amb la nansa dividida en tres cordons. A la vora de la boca té pintat el tema de les dents de llop; al coll, una serie de linies paral·leles discontinues horitzontals. A la part superior de la panxa, un cap de l'animal típic de la regió del SE., i a ambdós costats combinacions del motiu mixte d'espiral i roseta (figura 152). A la part mitja de la panxa té una zona amb una serie de *SS* paral·leles.

Fig. 151. — Gerro ibèric, de la col·lecció Vives

Fig. 152. — Decoració del gerro ibèric, de la col·lecció Vives

El tercer vas, de 14 cm. d'alt per 18'50 de diàmetre de la boca, té sols una faixa pintada de *SS* paral·leles que tanquen, tant per dalt com per baix, varies faixes estretes de color (fig. 153).

Finalment, acompanyava aquests vasos un de petit, doble i llis, amb una nança elevada, de 8 cm. d'altura màxima (del pla del solament fins a la part més alta de la nansa) i de 10'50 de diàmetre màxim (de part a part dels dos vasets) (fig. 154).

Fig. 153. — Vas ibèric, de la col·lecció Vives

Aquests vasos s'agrupen naturalment amb alguns altres de la regió del SE. d'Espanya (especialment amb els d'Archena, del Museu de Barcelona, publicats pel professor P. Paris) [1] i són exemplars típics d'aquesta mena, que en la ceràmica ibèrica forma una varietat local característica. En quant a llur cronología, amb tot i ésser impossible calcular una data concreta, es pot afirmar que són posteriors al segle V abans de J.-C. i anteriors a l'època romana [2].

Ceràmica ibèrica andalusa. — El senyor Vives tenía ja uns quants vasos ibèrics procedents dels voltants de Cazorla (Jaén) i que formaven un lot adquirit conjuntament per ell i el professor D. Manuel Gómez Moreno. Recentment, per canvi amb aquest últim, ha adquirit el Sr. Vives un vas més, procedent d'aquell lot. Creiem interessant, per no haver-se fet encara, publicar una breu noticia de tots els vasos, que probablement vénen del saqueig d'alguna necròpolis.

El vas novament adquirit (fig. 155, 1) és de forma quasi esfèrica, amb la vora sortida, fet a torn, de fang fi de color rosat clar i amb decoracions de linies ondulades paral·leles i semicercles concèntrics, distribuïts en zones. Té 25 cm. d'alt per 30 de diàmetre màxim i 16 de l'obertura de la boca.

Els vasos que ja posseía el Sr. Vives són els següents: un de tècnica, forma i dimensions quasi iguals a l'anterior (fig. 155, 2), però amb senzilles faixes de color horitzontals i paral·leles, pintades també d'un color vermell vinós. Un vas petit (7 cm.

Fig. 154
Vas doble, de la col·lecció Vives

Fig. 155. — Ceràmica ibèrica andalusa, de la col·lecció Vives

(1) Vegi's P. Paris, *Quelques vases ibériques inédits (Musée municipal de Barcelone et Musée du Louvre)*. ANUARI DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, 1907, ps. 76 i seg.

(2) Vegi's l'aplec i característiques del material d'aquesta regió i el fonament de les seves dates extremes, a P. Bosch Gimpera, *Zur Frage der iberischen Keramik, Memnon. Zeitschrift für die Kunst-und Kulturgeschichte des alten Orients*, 1913, ps. 168 i seg. i ps. 176 i seg.

d'alt per 8 de diàmetre màxim) de forma i fang semblant i envernissat tot ell de color de xacolata (fig. 156, 3). Aquesta tècnica sembla ésser una particularitat que no es troba més que a la ceràmica ibèrica de la provincia de Jaén (1). Dos plats fondos de fang rosat més pujat (fig. 156, 1, 2), amb tres faixes de linies concéntriques, pintades a l'interior. L'un té 5'5 cm. d'alt per 18 de diàmetre, i l'altre 5 cm. d'alt per 13'5 de diàmetre.

D'aquest lot resten encara, a la col·lecció del professor Gómez Moreno, a Madrid, els següents vasos:

Un vas de forma quasi esfèrica, com els anteriors de la col·lecció Vives, de fang rosat, amb cintes de linies paral·leles que segueixen horitzontalment la panxa del vas (9 cm. d'alt per 12 de diàmetre màxim i 9'5 de diàmetre de la boca). Un altre més petit, de la mateixa forma i envernissat de color de xacolata, com el citat abans (5'7 cm. d'alt per 7'7 de diàmetre màxim). Un plat fondo (6'7 cm. d'alt per 15 de diàmetre), de forma semblant als del Sr. Vives, de fang rosat, amb dues faixes de linies concèntriques, a l'interior, i una petita espiral, al fons.

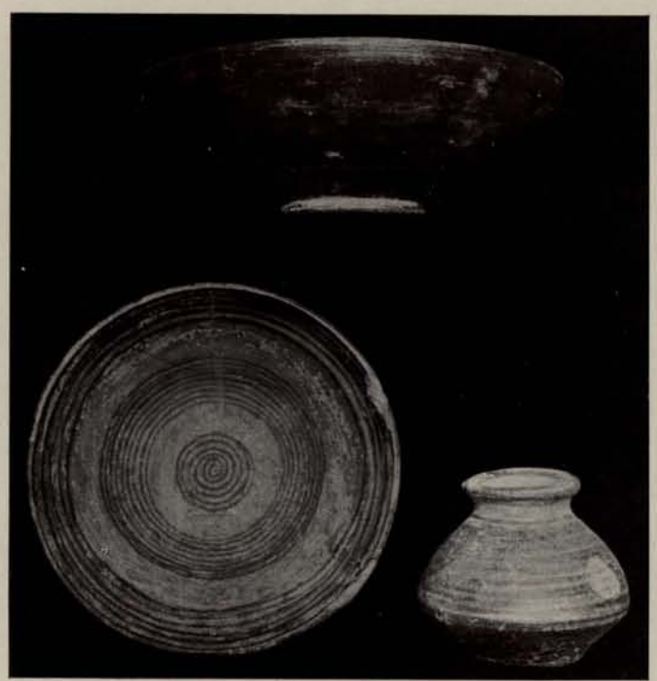

Fig. 156. — Ceràmica ibèrica andalusa, de la col·lecció Vives

Finalment, un plat més pla (25 cm. de diàmetre per 3'8 d'alt), envernissat de color vermell fosc.

Per a aquesta ceràmica és impossible calcular per ara la data més exactament del que havem fet per als vasos anteriors, de la regió del SE. d'Espanya; però cal posar-la potser més aprop de la dominació romana. Són una mostra típica de la ceràmica ibèrica d'Andalusía, més pobre d'ornaments que la del SE. — P. Bosch Gimpera.

Fig. 157. — Guissona. Col·lecció Camps. Ceràmica de la Malesa

La col·lecció Camps, a Guissona

El metge de Guissona, D. Eduard Camps i Cava, i el registrador de la Propietat, D. Joaquim Cava i Miralbell, han format, amb gran zel, una col·lecció arqueològica a Guissona, recollint quants objectes es troben per la comarca. D'una comunicació rebuda dels esmentats senyors extractem el que segueix:

(1) Vegi's Bosch, lloc citat, p. 171.

Entre els objectes recollits es troben destrals senceres i altres trencades, de pedra negrosa, més o menys polida, de forma generalment amigdaloide, uns quants percutors i un tros de sílex, recollits en diferents punts de la plana de Guissona. Del sepulcre de l'Auritori, de principis de l'Edat del Bronze, els objectes del qual es troben en aquesta col·lecció, s'en ha parlat ja. Dels llocs nomenats Vinya del Polit, Vinya del Crispí de la Morana, de Florejacs, terme de Cisteró i les Pletes, on sembla que es troben restes de poblats ibèrics que duraren fins a l'època romana, han recollit

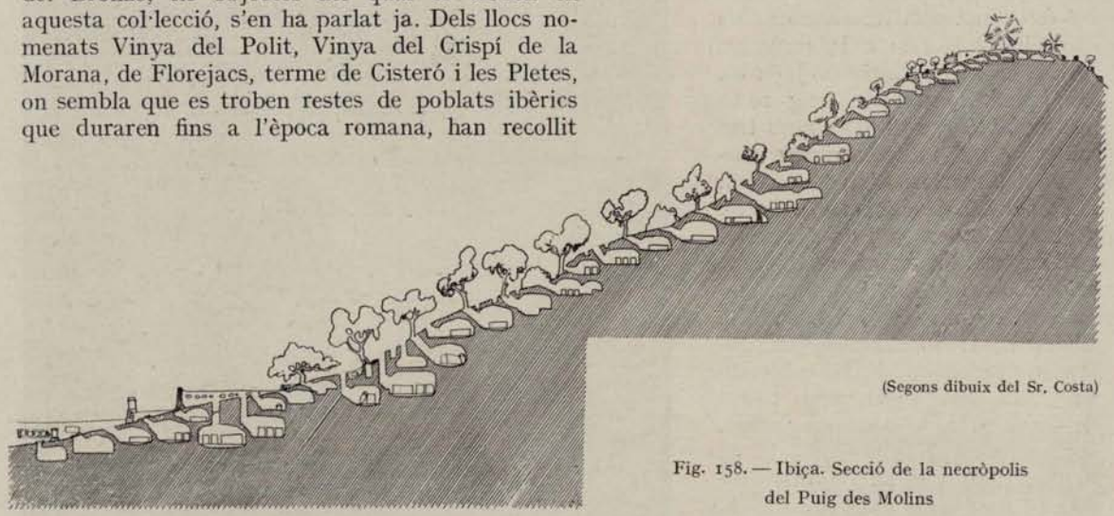

(Segons dibuix del Sr. Costa)

Fig. 158. — Ibiça. Secció de la necròpolis del Puig des Molins

nombrosos objectes, entre els quals hi ha pondus, fragments de tègules, fragments de ferro, molins de mà i, sobre tot, ceràmica ibèrica pintada, fragments de *terra sigillata* i diferents varietats de ceràmica comú. A l'estació de la Malesa, en la part baixa de la costa de la montanya, es troben restes de parets i ceràmica ibèrica pintada, campaniana i *terra sigillata;* barrejats amb òssos d'animals i cendres, sortiren els següents vasos, fets a torn, de fanc rosat molt fi (figura 157): un vas amb dos nanses, amb restes de vernís negre brillant, de 40 cm. d'alt, 31 de diàmetre màxim i 12 de diàmetre de la boca i tres plats fondos, de les següents dimensions: 6 cm. d'alt per 13 de diàmetre de la boca, 5'5 × 15 i 4'5 × 15'5; són d'importació hel·lenística.

Fig. 159. — Ibiça. Necròpolis del Puig des Molins. Terra cuita

També han trobat, als voltants del poble, sepulcres excavats en la roca, probablement d'època cristiana.

Fig. 160. — Ibiça. Necròpolis del Puig des Molins. Terra cuita

Exposició d'objectes procedents d'Ibiça

Pel mes de juny del passat any 1914 tingué lloc, al Palau de Belles Arts, una exposició d'objectes, recollits per D. J. Costa, procedents de varis llocs de la illa d'Ibiça. La major part són obtinguts per excavacions, fetes per ell mateix a la necròpolis del Puig des Molins, excavada també per D. Antoni Vives; els altres són del dipòsit de la Illa Plana i del nomenat Temple des Cuyeram.

Fig. 161. — Ibiça. Necròpolis del Puig des Molins. Terra cuita

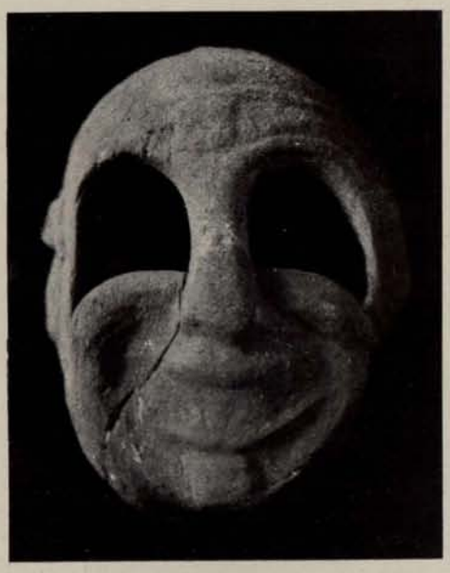

Fig 162. — Ibiça. Necròpolis del Puig des Molins. Terra cuita

Aquí és impossible fer altra cosa que una ressenya sumaria dels més notables de dits objectes, sense intentar cap publicació en regla. Es troba una informació sobre les necròpolis cartagineses

Fig. 163. — Ibiça. Necròpolis del Puig des Molins. Vas hel·lenístic

Fig. 164. — Ibiça. Necròpolis del Puig des Molins Terra cuita

d'Ibiça a la bastant copiosa bibliografía (1) que ja existeix sobre l'arqueología de la illa, i s'espera la publicació de les excavacions del prof. Vives, que, segurament, aclarirà moltes qüestions interessants. Prescindirem dels objectes de la Illa Plana

(1) A més d'altres publicacions més secundaries, vegi's: J. Román i Calvet, *Los nombres y la importancia de las islas Pithyusas*, Barcelona, L'Avenç, 1916; Carlos Román: *Antigüedades ebusitanas*, Barcelona, «La Académica», 1913; U. Kahrstedt: *Geschichte der Karthager* (III vol. del llibre d'Otto Meltzer, Berlín, 1913), ps. 130 i seg.

i de la Cova des Cuyeram, més coneguts per les publicacions (1). Cal aquí regraciar vivament el Sr. Costa per haver-nos facilitat dades i fotografíes de la seva col·lecció i permès un detingut examen d'aquesta.

LA NECRÓPOLIS DEL PUIG DES MOLINS

La necròpolis ocupa gran part del vessant d'un turó, proper a la moderna ciutat, començant ja al cim i estenent-se per la falda del dit turó (fig. 158). Els sepulcres, segons les dades facilitades pel Sr. Costa, són de varis tipus, predominant el de la cova subterrania, amb una rampa d'entrada conduent a un pou que s'obre a la superficie i que moltes vegades és vertical. Dintre la cova es trobaven els morts en sarcòfags de pedra que en contenían altres de fusta. Prop dels sarcófags es solíen trobar grans àmfores de provisions, a sobre les figuretes de terra cuita, tan típiques d'aquesta necròpolis, i distribuïts de diversa manera; altres objectes, com llanties, que apareixíen a voltes sobre de plats, amforetes de vidre (la majoría es troben al Cau Ferrat, de Sitges); navajes, de la forma típica cartaginesa, ous d'avestruç, pintats, etc. Els cadàvers havíen estat dipositats en els sarcòfags, generalment, amb joies.

Fig. 165. — Ibiça. Necròpolis del Puig des Molins. Terra cuita

Fig. 166. — Ibiça. Necròpolis del Puig des Molins. Terra cuita

Els espais entre sepulcre i sepulcre havíen estat aprofitats per a altres enterraments, de tipu semblant als descrits, o per a dipositar grans àmfores, d'incineració, dintre les quals hi havía les ofrenes.

Tenim poques dades de lo trobat en cada sepulcre; moltes vegades, es trobaren ja molt regirats per cercadors de tresors que sembla que ja en l'època aràbiga escorcollaren la necròpolis, obrint forats de tomba a tomba. Això fa que surtin barrejats els objectes propis dels enterraments amb altres posteriors, com, per exemple, ceràmica i llanties moresques.

Sembla que'ls objectes d'aire més antic dominen a la part alta de la necròpolis; per exemple: gemmes arcaiques i figuretes de terra cuita gregues. En canvi, els sepulcres del pla semblen ésser més moderns, i hi apareix la ceràmica hel·lenística, en més gran quantitat. Qui sab si la necròpolis començà a utilitzar-se pel cim. Lo cert és que s'hi enterrà llarg temps i per les troballes datables, com figuretes de terra cuita grega, gemmes arcaiques, fragments grecs, del temps de les figures roges, ceràmica hel·lenística de totes menes i fins monedes i ceràmica romana, sembla versemblant creure que la utilització durà des del segle V a. de J.-C. fins als primers temps de l'Imperi romà.

(1) Especialment, Román: *Antigüedades ebusitanas*.

Entre els objectes que figuraven a l'Exposició cal notar-ne, en primer lloc, uns quants que formaven el contingut de dues sepultures, de la part baixa de la necròpolis, que semblaven més o menys intactes.

La primera, un hipogeu del tipus corrent, contenía, a més d'altres objectes d'ornament i de ceràmica que no havem pogut precisar, tres caps de terra cuita (figs. 159-161) de 23, 14 i 11 cm. d'alçada respectivament i una màscara de terra cuita de 14 cm. d'alt (fig. 162).

Fig. 167. — Ibiça. Necròpolis del Puig des Molins. Placa d'ós

L'altre hipogeu, amb sis sarcòfags, contenía, a més d'arracades i anells d'or, algunes amb pedres gravades, navajes de bronze, de la forma típica cartaginesa, dues amforetes de vidre blanc, amb ornaments de filets de color, un parell de *lekythoi*, amb pintures roges sobre fons negre, un vas hel·lenístic, en forma de peix, envernissat de negre i amb pinzellades blanques i roges (fig. 163) de 9 cm. d'alt per 15'5 d'ample i tres figuretes de terra cuita (figs. 164-166), de 40, 22 i 13 cm. d'alt, respectivament, que aparegueren sobre la tapa dels sarcòfags.

Fig. 168.—Ibiça. Necròpolis del Puig des Molins. Ou d'avestruç

Dels altres objectes cal citar, especialment, les figuretes de terra cuita que tant abunden a les estacions ibicenques, però que aquí tenen un caràcter tan peculiar i diferent de les d'altres llocs (1), les pedres gravades de tipus asiritzants i grecs, les arracades i anells d'or, alguns amb pedra de cornalina, els amulets, els collars de vidre, les navajes, etc. Entre els vasos, a més de diferents especies de ceràmica hel·lenística (*lekythoi* de baixa època i vasos, envernissats de negre, de varis tipus) i del temps de la transició a la *sigillata*, es troben nombrosos tipus de vasos cartaginesos, amb senzilles ratlles rogenques pintades.

Exposició d'antigues pintures espanyoles a Londres

En les galeríes Grafton, de Londres, s'inaugurà, pel mes d'octubre de 1913, una Exposició de vells mestres espanyols. Havent-se donat a les pintures exposades la paternitat atribuïda pels col·leccionistes expositors, no és estrany que, la major part, figurin en el catàleg (2) com a obres dels grans mestres. És indiscutible, però, que, al costat d'atribucions massa atrevides, hi figuraren nombroses teles autèntiques de Murillo, Velázquez, Goya, Greco, Zurbarán, Sánchez Coello, Ribera, etc.

L'Exposició ens presentava també unes quantes taules catalanes que el catàleg descriu minuciosament. Un frontal d'altar amb escenes de la vida de Sant Martí (fig. 169). Al centre el Crist assegut en el trono, beneïnt a la manera grega i sostenint amb la mà esquerra un llibre, on hi ha escrites les lletres I.H.S; D.N.S. Vesteix pali groc i mantell vermell, cobrint-li l'espatlla esquerra i el genoll dret. Al voltant d'aquesta figura, tancada dintre de l'orla amigdaloide tradicional, hi ha els símbols dels Evangelistes.

En els quatre compartiments dels angles figuren altres tantes escenes de la llegenda del sant cavaller: Sant Martí partint la capa amb el pobre; visió de Jesucrist; ordenació del sant per Sant Hilari i mort de Sant Martí. En el marc es troba la següent inscripció, amb lletres blanques: «ANNO DN̄I MCCL».

(1) Com per exemple les de l'Illa Plana i de la Cova d'Es Cuyram (vegi's C. Román: *Antigüedades ebusitanas*).

(2) *Illustrated Catalogue of the Exhibition of Spanish Old Masters in support of National Gallery Funds and for the benefit of the Sociedad de Amigos del Arte Española, Oct. 1913 to Jan. 1914. Grafton Galleries, Grafton St., Bond St., W.*

Fig. 169. — Frontal amb escenes de la vida de Sant Martí

Formant part d'un retaule de Santa Úrsula, hi havía en l'Exposició quatre taules del segle XV: 1) Santa Úrsula parla a les donzelles companyes del seu martiri. — 2) La santa i les companyes verges arriben a Roma. — 3) Santa Úrsula és condemnada a mort. — 4) Martiri de Santa Úrsula.

Mr. Herbert Cook havía dit que el dibuix i la factura d'aquestes taules no acusen pas un artista excel·lent; però l'or del fons, el tallat gòtic dels marcs i la concepció infantil de la llegenda de la Santa, donen a la pintura un valor decoratiu, i aquesta és la causa principal de la seva gracia (1).

Les mides d'aquestes taules, comptant les motllures, són 1'14 × 0'59 m. Les figures són més petites que de tamany natural.

Una altra taula del XV^èn segle, probablement catalana, representa Sant Miquel i el drac. Alguns detalls de la pintura, especialment l'espasa de l'arcàngel, han sofert restauracions. Amida 0'83 × 1'80 m.

La Coronació de la Verge era l'assumpte d'una taula del segle XV, de la col·lecció Schoutkine, la qual havía estat atribuïda abans a l'escola germànica, creient-se ara obra de l'escola catalana. Les mides són 1'04 m. × 1.

De la mateixa centuria, hi havía també exposada una taula, representant la Verge i l'infant, voltats d'àngels músics, aiximateix atribuïda a l'escola catalana. Amida 1'63 m. × 1'15.

La coneguda taula del Bermejo, representant Sant Miquel matant el dimoni i amb el donador agenollat als peus, figurava també en la Exposició de Londres. En el catàleg, després d'una descripció minuciosa, es fa un resum de l'estat de les diverses qüestions que aquesta pintura ha suscitat a la crítica, citant la literatura produïda (H. Cook', Casellas, Sampere i Miquel) a l'entorn d'aquesta interessant taula, pintada a Barcelona vers l'any 1490.

(1) *Burlington Magazine*, vol. XV, agost de 1909, p. 308.

Adquisicions del Museu de Barcelona

Entre els objectes entrats al Museu de Barcelona durant els anys 1913 i 1914, havem d'esmentar primerament una serie de set vasos procedents de la Italia meridional i pertanyents uns al tipus arcàic, de decoració geomètrica i altres decorats amb figures rojes; un bell mosàic romà (*opus vermiculatum*), policrom, representant un ocell donant menjar als seus petits (fig. 170). Aquest mosàic, que amida 0'31 per 0'31 m., fou trobat a Empuries, el mes d'octubre de 1913 i havía anat a mans d'un particular.

La Societat general de Telèfons ha depositat al Museu diversos fragments arquitectònics romans i mig-evals, recollits fent unes obres en son hostatge social al carrer d'Avinyó. Entre els primers n'hi ha un amb la següent inscripció, incompleta:

... FRATRI · ET · B ...
... LIAE · MARAT ...
H N

Altres fragments romans, avui al Museu de Santa Agata, s'havíen trobat anteriorment pels mateixos voltants (1).

Una creu d'altar romànica ha vingut a enriquir la secció corresponent del Museu (fig. 171). Es de planxa d'aram, amb ornamentació d'esmalts blaus i pedres i tenint de relleu les figures de l'anvers, constituint un bon exemplar del segle XII.

En la secció de pintura antiga ha entrat una taula, espiga d'un retaule del segle XIV, representant l'escena del Calvari. A data posterior (segle XVI) pertanyen una altra pintura en taula, amb la figura de sant Jaume, tenint un àngel a cada banda i destacant-se sobre fons daurat, i un retaule dividit en tres compartiments, amb escenes de la vida de sant Pere, adquirit del Rector de Palautordera.

Constitueixen la principal adquisició d'aquesta secció dues taules atribuídes al pintor cordobès Bartomeu Bermejo, les quals, juntament amb altres dues del mateix pintor, han fet un llarg pelegrinatge, passant i traspassant l'Atlàntic, fins que, mercès a l'intervenció del Sr. Sampere i Miquel, s'aconseguí que totes quatre taules quedessin a Barcelona, dues al Museu i les dues restants a la col·lecció de la Srta. Teresa Ametller (fig. 172). El Sr. Sampere fou qui primer les estudià, donant-les-hi la paternitat esmentada, i reconeixent les senyals característiques de les obres certes del pintor cordobès: el dibuix ferm, indicant l'observació de la realitat; el colorit intens; l'ús de colors espessos, sobreposats; el nimbe especial de la figura del Crist; els vels transparentant les carns; les diademes crucíferes dels àngels; els detalls realistes inconfundibles, etc.

Les quatre pintures devíen formar part d'un mateix retaule, dedicat a la vida o a la passió de Jesús. Les dimensions de cada una no són pas ben exactes, tenint les del Museu 0'89 m. d'altura, mentre que les de la col·lecció particular arriben a 1'03 m.; l'amplada en totes elles és de 0'68 m.

Les escenes representades són: *devallament a l'infern, entrada al Paradís, resurrecció i ascensió de Jesús*. Les dues primeres mereixen particular atenció per donar-nos uns temes gens freqüents en l'iconología mig-eval, encara que inspirats d'una manera ben clara en les llegendes apòcrifes,

Fig. 170. — Mosaic d'Empuries

(1) Vegi's Puig i Cadafalch, Falguera i Goday: *L'Arquitectura romànica a Catalunya*, I, ps. 23 i 27.

filles de l'Evangeli de Nicodemus, que és font copiosa d'inspiració per als nostres pintors de l'Edat Mitjana, popularitzat especialment per la *Llegenda Aurea*, pel *Gamaliel*, per la *Crónica Universal* i per tants altres textes derivats de l'Evangeli apòcrif.

En el *devallament a l'infern*, el pintor volgué acomodar-se estretament als textes del seu temps: Jesucrist, vestint sols un vel que transparenta el seu cos que ostenta les senyals de la passió, sostenint amb sa esquerra una luxosa creu, tirades per terra les portes de bronze de la trista

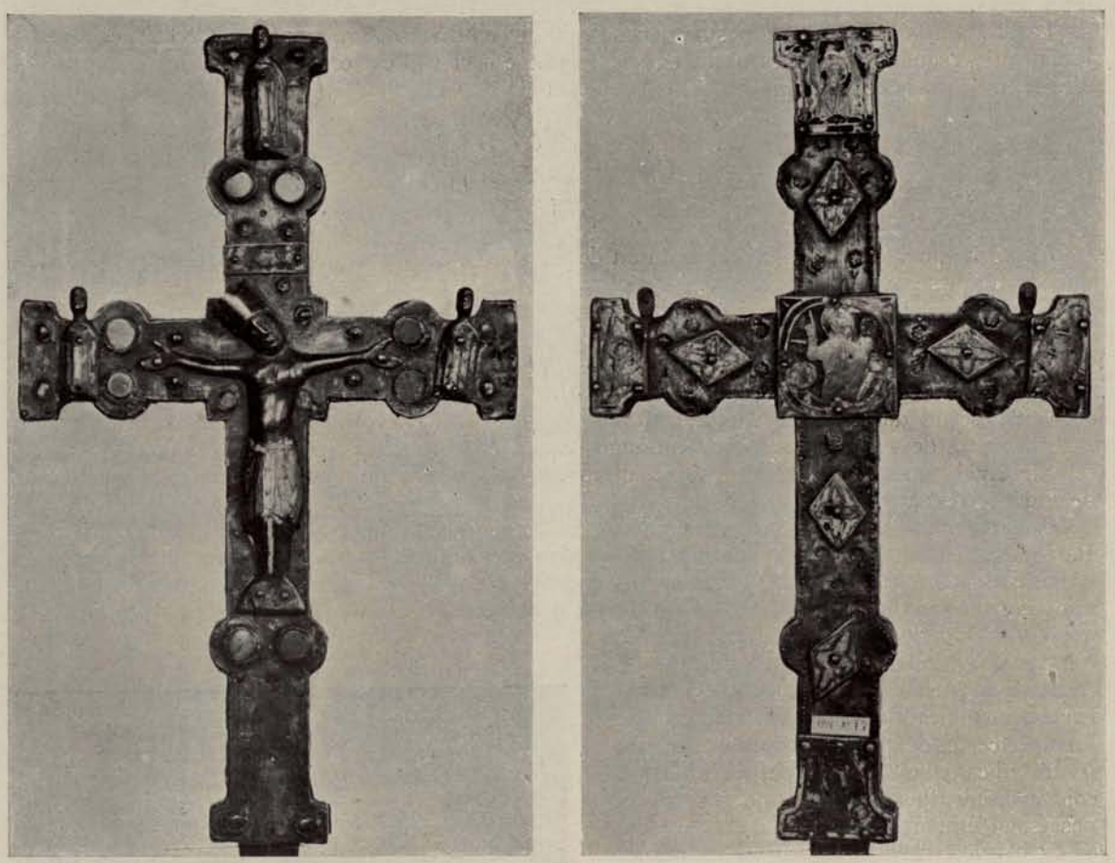

Fig. 171. — Creu d'altar romànica, amb esmalts

mansió, dóna a besar sa dreta a un ancià, Adam. El primer pare va seguit d'una turba d'homes i dònes, nusos com ell, flectats els genolls a terra, representant les ànimes dignes de benhaurança. Entre elles s'hi pot reconèixer David, i deu haver-hi encara Seth, Isaíes, Jeremíes i el Bon Lladre, que intervenen, com a portant la paraula, en el text apòcrif. També hi ha Eva, en l'expressió que ens indica *Gamaliel* quan diu que ella «es pres a plorar de pietat devant Jesucrist, e hac molt gran goig, com era destrohit lo peccat que ella feu». Eva sembla forcejar per a treure de sa llengua un ganxo que la traspassa, puix que amb el seu pecat de gola, fou causa de la perdició dels homes. Un àngel en actitut reverent acompanya Jesús, i els dimonis queden enllà, manifestant sa derrota inevitable amb estranys gestes d'impotencia, pel mig del foc.

La segona taula continúa aquesta llegenda antiga, expressant-nos el moment en què Crist els feu entrar al Paradís «en tro que s'en pujas al cel en la gloria de son Pare». El Redemptor ha fet retirar l'àngel que, com estatua d'or, amb espasa guardava la porta del lloc de delicies que Adam havía tingut d'abandonar a causa de sa transgressió, introduint-hi les ànimes deslliurades dels inferns. El Paradís té les parets de jaspis, luxosa i maciça porta; el paviment està ple de flors i Jesucrist mostra en ell, perquè l'adorin, l'arbre de la pomera que ocasionà el pecat i desgracia als pri-

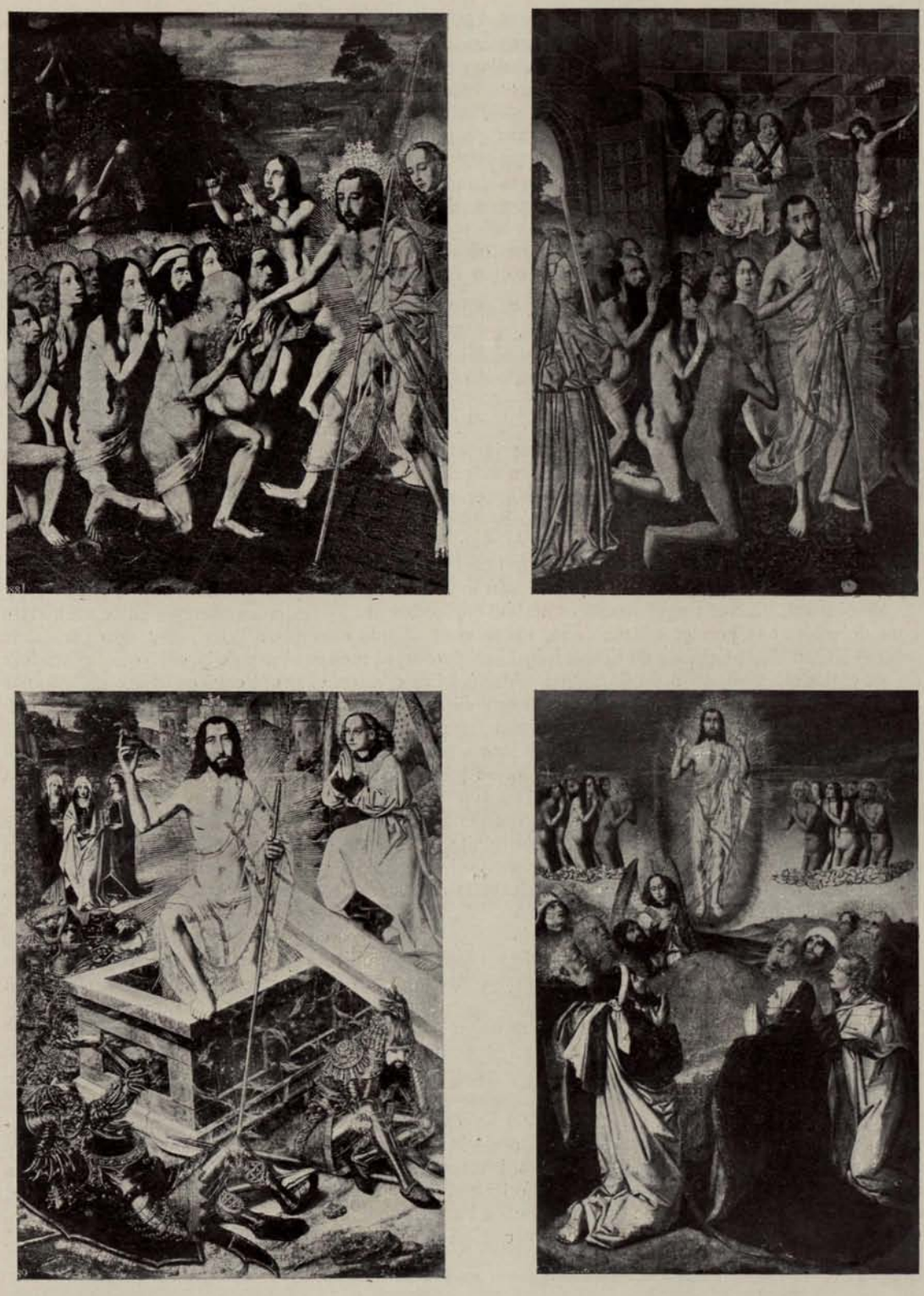

Fig. 172. — Taules de Bartomeu Bermejo

mers pares, convertit en arbre de Redempció. L'artista, ben compenetrat dels apòcrifs, lligà la llegenda de la creu amb la realització de la promesa que es diu que un àngel havía fet a Seth, de que el seu pare sería gorit quan l'arbre del Paradís, del que n'hi donava un esqueix, hauría portat el seu fruit. Jesucrist, al ésser clavat en la creu, feta amb la fusta d'aquell esqueix, plantat i crescut, fou, segons la llegenda, el verdader fruit de l'arbre.

En la taula s'hi veu el Salvador mostrant als sants Patriarques el cumpliment de la promesa. Tres àngels apareixen enlaire, cantant i portant a les mans un paper amb anotació musical, en el qual hi són llegibles els primers versets de l'himne triomfal, el *Te Deum laudamus*, indicant l'alegría dels cels pel cumpliment de les promeses i triomf de l'Ungit.

Durant aquest bieni el Museu s'és enriquit especialment amb una magnífica col·lecció de teixits, de l'importancia dels quals podrà judicar-se per la següent descripció:

La Col·lecció Pascó. — L'any 1913 la Junta de Museus adquirí la col·lecció de teixits formada pel qui fou eminent artista decorador, professor de l'Escola de Belles Arts de Barcelona, D. Josep Pascó i Mensa. La col·lecció oferta pels hereus del Sr. Pascó a la Junta constava de mil cent exemplars, i foren pagades per ella, després d'una valoració feta per una i altra de les parts contractants, dues centes vint i cinc mil pessetes, subvingudes amb el tresor de la propia Junta, un crèdit municipal extraordinari, un altre de la Diputació de Barcelona i alguns donatius particulars [1].

Abans d'entrar a la descripció d'aquest importantíssim nucli de teixits, que, unit al que ja posseía el Museu, forma una col·lecció de les més importants d'Europa, bo serà indicar que aquest aplec ingressa a les nostres col·leccions públiques, sense una sola noticia respecte de la procedencia dels exemplars. Ha succeit amb la col·lecció Pascó ço que ha passat amb la majoría de les que s'han anat formant en els Museus d'Europa, ço és, que, arribades les pesses al Museu per mediació dels antiquaris, hi entren despullades de tota indicació referent a llur provinença, cosa que, com pot compendre's, té una importancia capdal quan es tracta de l'estudi dels exemplars textils.

No obstant, l'haver tingut nosaltres amb el col·leccionista les relacions naturals entre un mestre i un deixeble, ens permet afirmar que, exceptuant alguns exemplars provinents de canvis fets amb el Museu de la Cambra de Comerç de Lió, la resta, al menys el pes de la col·lecció, procedeix de les esglesies i monastirs de Catalunya, Aragó i Castella, on el propi col·leccionista els va anar a cercar. Alguns exemplars, potser, provenen de canvis fets amb marxants d'antiguitats i col·leccionistes barcelonins, mes això no variaría tampoc en gran manera la direcció de llurs procedencies. Dues de les pesses de major importancia provenen de la col·lecció Miquel i Badía, que en Josep Pascó va catalogar al morir l'il·lustre escriptor d'art [2], i que fou venuda al col·leccionista americà Pierpont Morgan.

Aquesta mancança de dades sobre la procedencia dels exemplars, no sols és de doldre pel que hauríen pogut ajudar a la classificació dels teixits, sinó perquè l'aparició d'un teixit en un lloc i època determinats sempre assenyala un punt de la linia de comunicació del nostre país amb els grans centres productors, i justifica el reflexe de certes formes decoratives que, molt sovint, es troben en els nostres monuments.

Aquest mal, com ja havem dit abans, és general a totes les col·leccions. Com ahir ho foren per llurs productors, els teixits antics són avui pels antiquaris objecte de mercat universal; i les dades més fixes per a la datació dels teixits, que, en general, cal fer pel mètode comparatiu, s'obtenen pel mitjà d'unes quantes obres documentades que es guarden en els tresors de les catedrals europees, i que, per circumstancies diverses, no s'han mogut del costat dels documents que justifiquen llur presencia i expliquen, molt sovint, els camins per on hi han arribat. Aquests preciosos elements avui són pocs, i és a base d'ells que cal treballar i a base d'uns escassos exemplars bizantins i aràbigs amb llegendes datables.

Certament el problema de la classificació de les pesses de la col·lecció Pascó no és gaire complexe, perquè són escasses les anteriors al segle XIII, i, després d'aquest període constituient de l'edat mitjana, les escoles textils europees i orientals apareixen ben determinades; mes algunes n'hi ha més antigues, i aquestes poques oferiràn algunes dificultats, per quant pertanyen a l'art aràbig primitiu d'Espanya, poc estudiat encara i en les quals la influencia de les formes ornamentals de l'art sassanida i de l'art siro-egipciac dóna lloc a certes atribucions que, sens dubte, serán amb el temps objecte d'una contestació.

(1) Vegi's la *Memoria* publicada per la ponencia: *La Col·lecció Pascó*. Barcelona, L'Avenç, 1913.
(2) *Collection de tissus anciens de D. F. Miquel i Badía*. Barcelona, 1900.

Apart d'aquestes pesses, la col·lecció Pascó es pot dir que presenta al món estudiós una serie inèdita de teixits, si bé de poca antiguitat, no menys interessant que les altres per ésser completa i perquè ha estat poc estudiada. Aquesta serie és la de teixits espanyols, produïts per les manufactures posteriors a la reconquesta. Els centres industrials de l'art aràbig no perderen pas llur activitat en el segle dels Reis Catòlics, i els telers moguts pels obrers mudèjars seguiren produint les belles teles de tradició hispano-aràbiga, adaptant els seus productes al gust de la moda imperant, dins el qual triomfaven les formes del Renaixement italià. En aquesta serie veiem l'entrenat de la tradició mudèjar amb el naturalisme italià i com aquelles formes florals i animals del vell repertori persa, occidentalitzades per l'espiritualitat italiana, es desenrotllen dins d'una pauta geomètrica, que recorda l'entrellaçat tradicional de l'art de llaceríes.

Corren pels museus d'Europa nombrosos teixits d'aquestes series atribuits a l'Italia; i la col·lecció Pascó, amb els seus magnífics exemplars, pot realment desfer aquestes classificacions, posant al costat dels nuclis del Renaixement, que en l'historia del teixit venen sols representats per França i Italia, l'art dels teixidors espanyols de les grans manufactures de Sevilla, Toledo, Almería, Còrdoba, Jaén, etc.

Altre nucli especialment important és el dels velluts i domasos venecians dels segles XIV i XV, on es troba una abundor extraordinaria de varietats, en exemplars de grans dimensions i en pesses confeccionades, com poques col·leccions europees es poden vantar de posseir. Així mateix és important el nucli francès més modern, podent fer, com es veu, amb aquestes series, una exposició general de les principals etapes de l'art del teixit a Occident, comptant com a inicial l'escola hispano-aràbiga.

Altres series menys importants completen i lliguen entre elles aquestes agrupacions principals que venim de citar. Una d'elles és la petita col·lecció de teixits coptes, on hi ha representades les èpoques principals. L'altre és la dels teixits sicilians i italians, des del segle XIII fins a les manufactures luqueses i sieneses del XV. Una petita serie de brodats completa el conjunt magnífic de aquesta col·lecció, d'entre els quals resalten uns quants treballs, fets a punt de creu, amb fil de seda sobre lli.

De cada una d'aquestes agrupacions parlarem successivament, avançant per ordre cronològic i tractant amb més detall els teixits hispano-aràbigs dels segles XIII, XIV i XV, amb mostres esplendoroses d'aquell art de llaceríes que fa la gloria de l'escola granadina.

Teixits coptes. — Aquest grup és reduit, i els exemplars, segons tenim entès, provenen, en llur majoría, de canvis fets amb el Museu de la Cambra de Comerç de Lió, el qual, com és sabut, en posseeix una col·lecció magnífica, adquirida mitjançant la seva intervenció en les excavacions practicades per M. Gayet a les necròpolis d'Antinoe.

En l'estudi d'aquests teixits Gayet i Cox (1) han assenyalat una base de classificació, partint

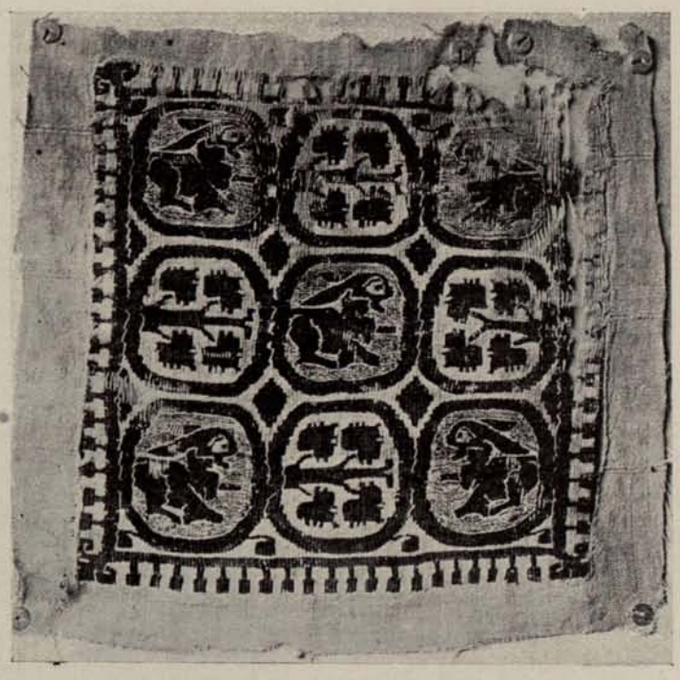

Fig. 173. — Teixit copte de tipus indígena

(1) Gayet: *Notices relatives aux objets recueillis a Antinoé*, Paris, 1901-1907; *L'exploration des nécropoles greco-byzantines d'Antinoé*, Ann. del Musée Guimet, XXX; *L'art copte*, Paris, 1902. — Cox: *L'art de décorer les tissus*, Paris-Lió, 1900. Vegi's també Migeon: *Essai de classement des tissus de soie décorés sassanides et byzantins*, Gaz. des Beaux-Arts, 1908, 2; *Les arts du tissu*, Paris, 1909. — Gayet: *Les portraits d'Antinoé*, Paris, 1915.

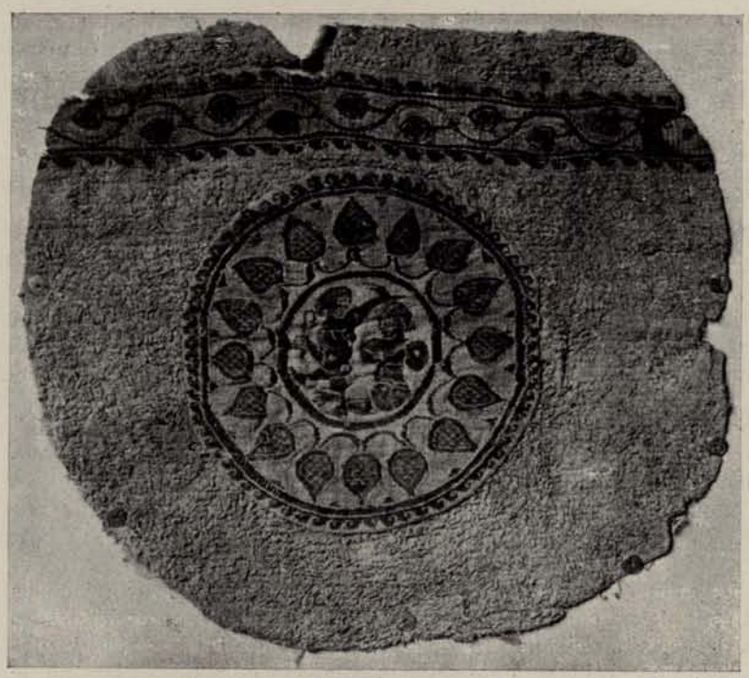

Fig. 174. — Teixit copte d'inspiració hel·lenística

de les observacions fetes en l'excavació de les necròpolis egipcies dels darrers temps de la dominació romana i de les primeríes de la dominació bizantina. Tant l'un com l'altre d'aquests autors indiquen els següents grups en l'art dels teixits coptes: *a*) grup d'ornamentació indígena, que persisteix a través de les altres varietats i d'on deriven els temes de llaceríes dels teixits alarbs (fig. 173); *b*) grup d'inspiració hel·lenística (fig. 174); *c*) grup d'inspiració bizantina (fig. 175); *d*) grup d'inspiració sassanida (fig. 176); *e*) grup copto-aràbig (figura 177). Cada un d'aquests és representat en la petita serie de teixits coptes del nostre Museu. A més, hi ha alguns exemplars de teixits de seda, corresponents a l'art copte indígena, decorats amb motiu sembrat. Cal distingir aquests darrers dels anteriors, per quant aquells constitueixen un ornament damunt les teles llises del vestuari, mentre que aquestos són teixits a tota amplada. Aquests teixits d'ornament semblant a la tapissería i, per tant, nomenats Gobelins coptes, després dels estudis fets per Gerspach, sembla probat que són obres fetes a mà, si no amb telers d'alta llisa, amb tambors semblants als usats actualment per les nostres brodadores. Les dues tècniques donen lloc a aquestes importants distincions, essent necessari assenyalar que, mentre aquests temes d'ornaments fets a mà decoren el vestuari, els teixits de seda o de llana de dibuix continu es troben usats en els coixins col·locats sota la testa dels cadàvers trobats en les necròpolis d'Antinoe.

M. Gayet, en son catàleg del Palau del Vestuari de l'Exposició Universal de París de 1900, i M. Guimet, en son llibre *Les Portraits d'Antinoe*, donen curioses restauracions del vestuari copte del darrer període romà i dels primers temps cristians. En els retrats d'Antinoe, pintats sobre les teles que embolcallen els cossos, es veuen ben clar les funcions ornamentals que complíen aquests teixits damunt les túniques. M. Guimet, a més, reprodueix una serie importantíssima de teixits sassanides, trobats en el vestuari dels cadavres coptes. Al seu dir, són més antics que els enterraments, i són pesses textils de tema continu, tallades a franges i aplicades sense atenció als temes decoratius, com ornament del vestuari. A pesar del

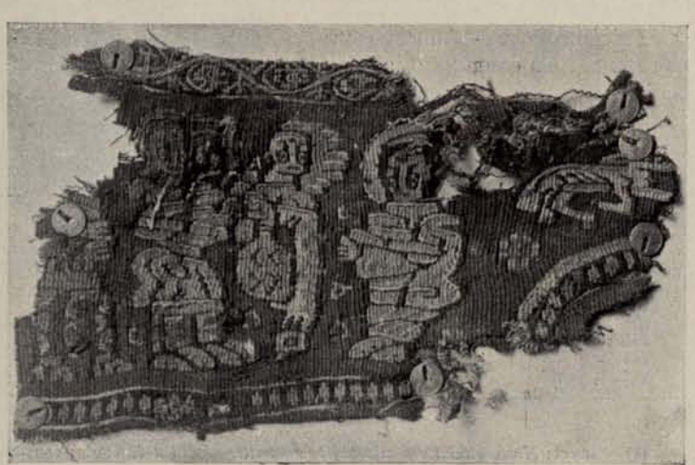

Fig. 175. — Teixit copte-bizantí

seu mal estat de conservació, que fa quasi impossible la reconstitució del dibuix, creiem que podem indicar també l'existencia d'un d'aquests teixits sassanides entre els exemplars de la col·lecció Pascó.

Teixits aràbigs. — Després d'aquest petit grup de teixits coptes que aquí somariament havem descrit, caldrà tractar ara del nucli aràbig, començant per les pesses de major antiguitat i importancia, i compost d'uns quants exemplars que sovint han estat al nostre entendre impropiament classificats com orientals i que tenen probablement un origen espanyol.

El valor particular de cada una d'aquestes poques pesses mereix que les descrivim una a una, encara que sense intentar una classificació definitiva, fent ensemps una exposició dels problemes que susciten. La fig. 178 ens dóna la mostra de l'exemplar conegut pel nom d'*Aliga de Sant Bernat;* és un fragment del teixit trobat en el sepulcre de Sant Bernat Calvó, bisbe de Vich, i que, segons l'opinió de Mn. Josep Gudiol,

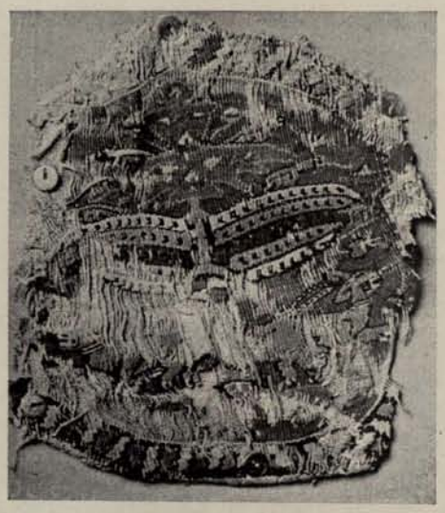

Fig. 176. — Teixit copte sassanida

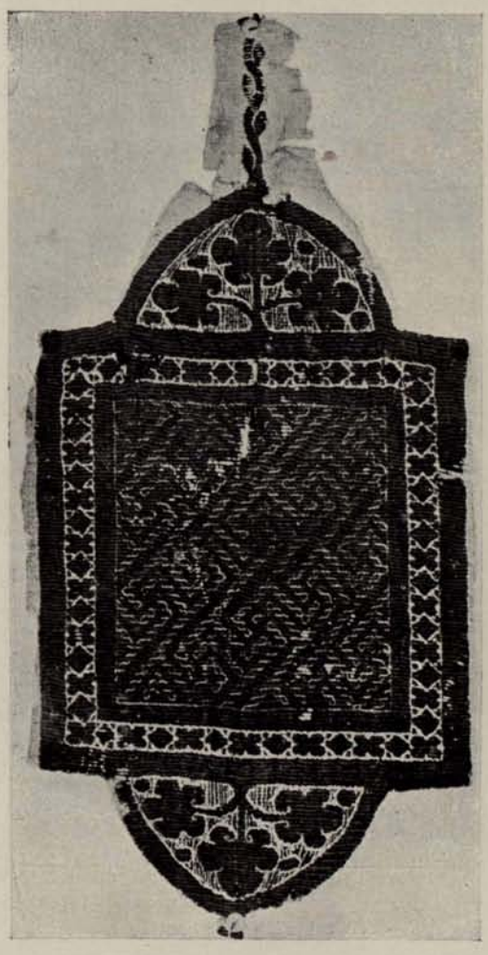

Fig. 177. — Teixit copto-aràbig

formava part de la casulla que portava el cos del sant bisbe. L'exemplar de la nostra col·lecció no provè directament de Vich; en Pascó l'adquirí sens dubte d'en Miquel i Badía, qui en posseía un fragment important, venut junt amb tota la col·lecció famosa. Resten a Vich, i són exposats en el Museu Episcopal, dos troços, un d'ells reproduït en l'obra de Lessing, i a base del qual es pot estudiar perfectament el nostre teixit, que pel seu mal estat sería difícil reconèixer sense tenir aquestes dades (fig. 179).

En quant a l'origen d'aquesta tela, són molt diverses les opinions dels autors, car mentre Mn. Gudiol la considera aràbigo-oriental, Lessing, coincidint amb en Pascó, la classifica com a bizantina dels segles XI-XII (1). Aquest orientalisme de la tela no és pas una cosa prou fonamentada, al nostre entendre. El tema no hi ha dubte que és oriental, però els temes orientals han fet el seu camí a través del Mediterrani, i és indubitable que l'art hispano-aràbig primitiu viu tot ell dels motius d'aquesta procedencia. Lessing sembla, en efecte, haver oblidat que anteriorment a l'art de llaceríes dels segles XIII i XIV, hi havía a Espanya una producció textil ben característica, els productes de la qual, malgrat viure dels temes siriacs i perses, prenen un caràcter propi inconfundible. El frontal de les Bruixes, la serie de teixits de Sant Bernat i el fragment del dibuix sassanida de l'Estany, constitueixen un nucli prou important per a posar-hi atenció. El tema d'origen persa no pot servir de base per a la classificació que es dóna a aquest teixit. En les piques d'oblació de l'Alham-

(1) *Die Gewerbesammlung des K. Kunstgewerbe-Museum*, Berlin, 1900.

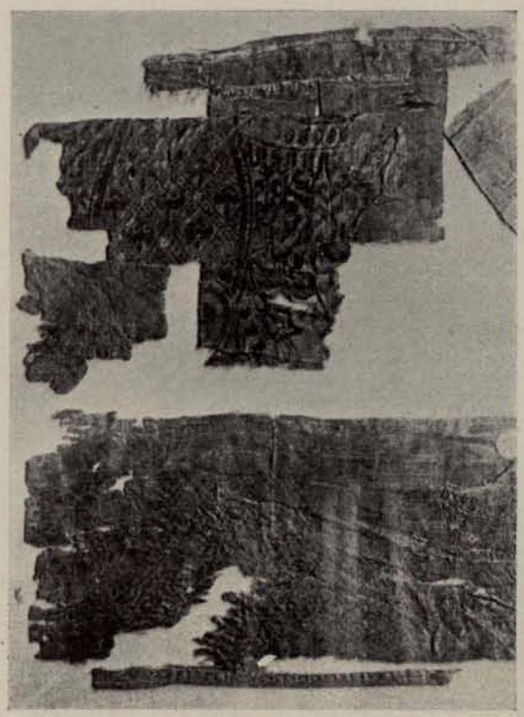

Fig. 178. — Teixit de l'*Aliga* de Sant Bernat

amb les tonalitats musques d'aquests teixits, que tot ens condueix a considerar espanyols. I no cal parlar de l'art bizantí; cap de les mostres d'aquesta serie de teixits té res que veure amb les composicions magnes d'aquell art oriental, aclarit per l'injecció vigorosa de les coses llatines. L'art bizantí podríem dir que és una traducció de l'Orient per a l'ús dels occidentals, i ni el seu aspecte fastuós ni el treballat dels seus productes indueixen a pensar en una possible familiaritat entre aquells exemplars i els nostres.

Apart de totes aquestes raons, que seràn potser de poc pes científic, però que tenen un valor dins el mètode comparatiu que per ara governa la classificació dels teixits, hi ha una raó documental en apoi de la provinença que nosaltres donem al teixit de Sant Bernat i als seus semblants, que Mn. Gudiol retreu en son estudi sobre *El Sepulcre de Sant Bernat Calvó*, presentat en el Congrés d'Historia de la Corona d'Aragó (1):

«Parlant d'aquestes teles del vestit pontifical de Sant Bernat s'ha deixat anar la idea de que podríen ésser part del botí de guerra, adquirit, durant la conquesta de Valbra i de Medinazara es troba repetit; l'àliga damunt de dues feres no és estranya, doncs, a la producció dels alarbs d'Espanya i aquest aire peculiar que reconeixem nosaltres en la serie de teixits esmentada, pren un valor que no tindría en cas contrari.

En efecte, l'art d'aquests teixits, a pesar de la repetició dels temes, no té parió en cap de les escoles orientals. La vivesa de les composicions sassanides és incomparable al hieratisme de les dues que nosaltres considerem espanyoles; la finor dels productes siriacs no es correspon amb la robustesa i a la barbre interpretació dels motius que trobem en aquests teixits. L'art siriac té la seva tradició textil continuada en les finors sicilianes, i les seves coloracions clares, com les coloracions brillants de l'escola sassanida, s'avenen poc amb l'aire ferèstec,

(Reproducció de Lessing)

Fig. 179. — Teixit de l'*Aliga* de Sant Bernat

(1) *Congrés d'Historia de la Corona d'Aragó*, segona part, Barcelona, F. Altés, 1913, ps. 964 i segs.

lencia, pel nostre Bisbe, que hi assistí. La mateixa *Crònica* del Rei Jaume no fa impossible aquesta dita, ja que diu que sortint de Burriana atacà la Torra de Montcada reduint-la «*e exin molta bona roba e perles e sarces de coyl e brassaderes d'aur e d'argent e molt drap de seda e d'altres robes moltes, si quentre'ls serrains e ço que'n exi que be'n puja a c. milia besants*» (1). Mn. Gudiol encara esmenta la dita de Desclot, qui afirma que els moros que abandonaven Valencia es veníen *molt bell matalaff de sede e daltres draps ne bells cubertos ne molt bell drap de seda e daur ne de molt bell arnes* (2).

Mn. Gudiol cita en el mateix treball dos documents de l'Arxiu Capitular de Vich, l'un datat a Valencia, nones de desembre de 1224, fent donació a Sant Bernat d'una casa a Valencia, la qual havía sigut de Raiç Abuazmen, l'altre fet a Barcelona, *pridie kalendas novembris*, de 1241, donant-li dues alqueríes en el terme de Murvedre, i, en substitució de dues altres alqueríes d'Alcudia i Benialcacim donades abans, li entregava el castell de Sagart. Es clar que cap dels documents que es

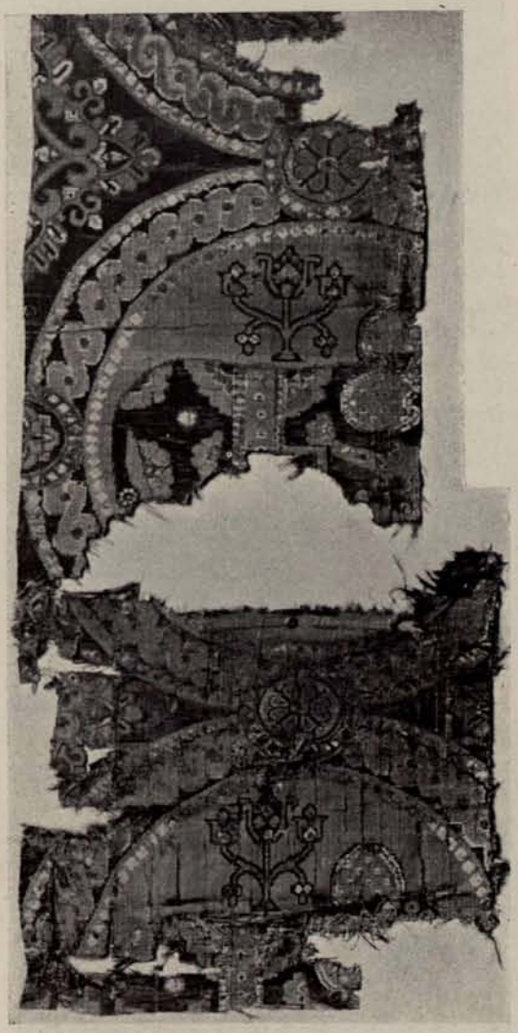

Fig. 180. — Teixit de l'*Elefant*

(Reproducció de Lessing)

Fig. 181. — Teixit de l'*Elefant*

refereixen a les robes que els moros posseíen indica l origen d'aquestes teles, i, per això, no desmenteix la possibilitat d'ésser teles importades, però és evident que una producció tan gran i esplendorosa com la de Granada, als segles XIII i XIV, no és cosa que pugui improvisar-se i que és necessari al menys l'antecedent d'una centuria d'activitat, que fa coincidir l'època dels documents amb el moment d'una producció textil activíssima entre els alarbs d'Espanya, ço que fa, naturalment, creure que aquests teixits, la bellesa dels quals vanta el nostre rei, serían més

(1) *Crónica*, § 202.
(2) *Crónica*, cap. XLIX.

(Reproducció de Lessing)

Fig. 182. — Teixit de Santa María de l'Estany

probablement teixits espanyols que forasters, així com aquestes donacions de Sant Bernat i la seva intervenció en la conquesta de Valencia són motius per induir a creure en la procedencia aràbiga de les robes del seu vestuari pontifical, majorment quan Mn. Gudiol ha pogut observar que en els fragments de la túnica i la tunicella hi ha costures indicatives d'una confecció anterior a la del vestit episcopal.

Totes aquestes raons, tinguin el valor que s'els vulgui donar, ens serviràn no sols per a classificar l'exemplar de l'àliga com una obra hispano-aràbiga del segle XI-XII, mes encara per incloure dins la mateixa familia dues o tres mostres més que es troben en la col·lecció Pascó i que ofereixen un cas temàtic semblant. Una d'elles l'anomenat teixit de l'Elefant, que Lessing dóna complet (figures 180 i 181).

Aquest exemplar, segons afirma Lessing, fou trobat a Espanya, i d'ell ne posseeix un fragment el Museu de la Cambra de Comerç

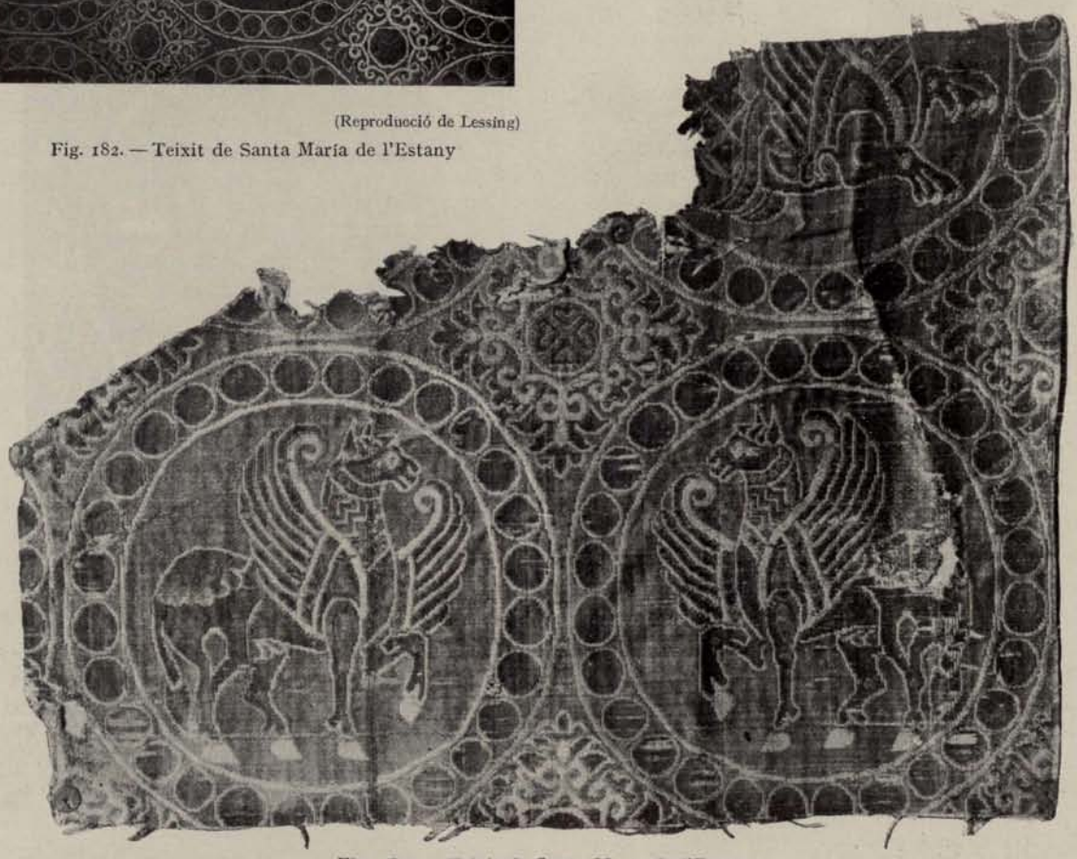

Fig. 183. — Teixit de Santa María de l'Estany

de Lió. La paritat de tema existent entre aquest teixit i el de Carlemany ha fet inclinar a la majoría dels autors a donar-li una classificació bizantina, fins al punt de que Diehl, per una equivocació sens dubte, el posa sota l'epígraf corresponent al teixit d'Aix-la-Chapelle, que no és reproduit (1).

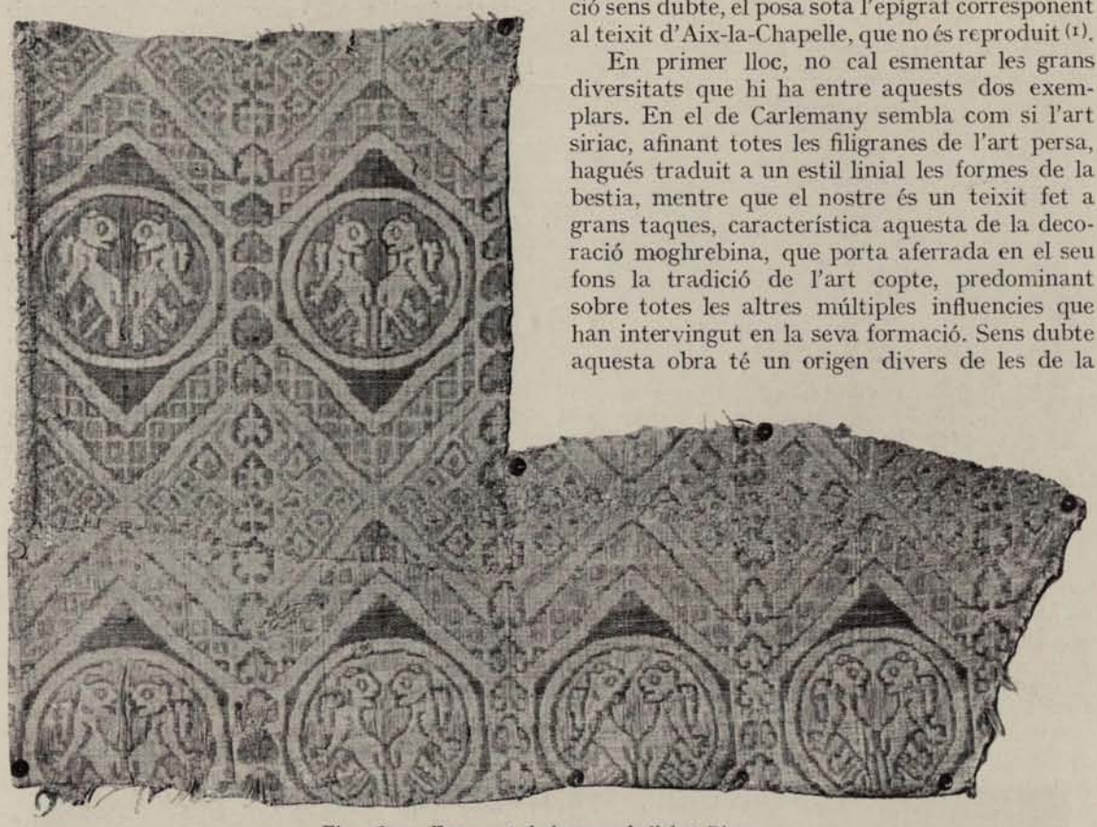

Fig. 184. — Fragment de la capa de l'abat Biure

En primer lloc, no cal esmentar les grans diversitats que hi ha entre aquests dos exemplars. En el de Carlemany sembla com si l'art siriac, afinant totes les filigranes de l'art persa, hagués traduit a un estil linial les formes de la bestia, mentre que el nostre és un teixit fet a grans taques, característica aquesta de la decoració moghrebina, que porta aferrada en el seu fons la tradició de l'art copte, predominant sobre totes les altres múltiples influencies que han intervingut en la seva formació. Sens dubte aquesta obra té un origen divers de les de la serie de Sant Bernat Calvó. Potser caldría considerar-la més moderna, però aquesta diversitat d'origen sempre sería a base d'un grup de producció hispano-aràbig divers, perquè, certament, no sabríem atribuir aquesta mostra a cap de les altres escoles aràbigues.

Es molt possible que un estudi detingut de les diverses escoles de la producció textil hispano-aràbiga, si els exemplars fossin tan abundosos com en la ceràmica, ens dongués dos grups de producció, paral·lels als que trobem avui científicament establerts en les arts de la terra.

Es cert que els colors dels altres exemplars poden haver perdut, i que un estudi químic podría fer-nos conèixer el color primitiu, mes cap teixit dels que actualment es conserven, fòra dels coptes, pot oferir un roig semblant al d'aquesta mostra, fill directe de la tintorería granadina que no té parió en cap de les escoles musulmanes, i que correspòn exactament a la coloració dels teixits granadins del segle XIV, en els quals prepondera l'art de llaceríes.

Aquest aspecte de la coloració, el tractat del

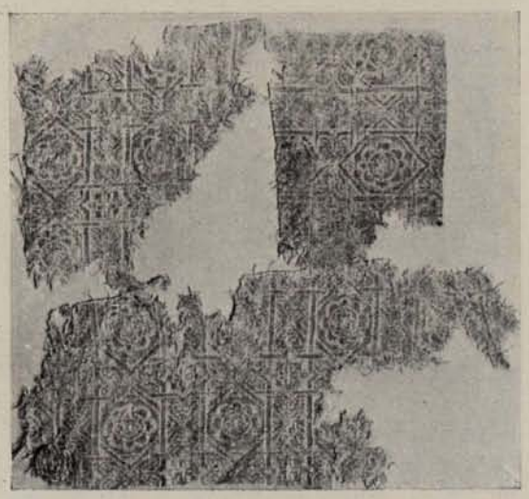

Fig. 185. — Teixit igual al fragment trobat en el sepulcre de Dona Leonor Villalcazar de Sirga

(1) *Manuel d'Art Byzantin*, Paris, Picard, 1910, p. 603.

dibuix, i els temes que ocupen l'interstici deixat pels quatre angles, així com els de les orles dels cercles, indueixen els ulls menys familiaritzats a la visió dels teixits espanyols, a incloure'l dins aquesta família, tal com una comparança amb els temes de la serie de Sant Bernat Calvó el faríen datable al segle XII o XIII.

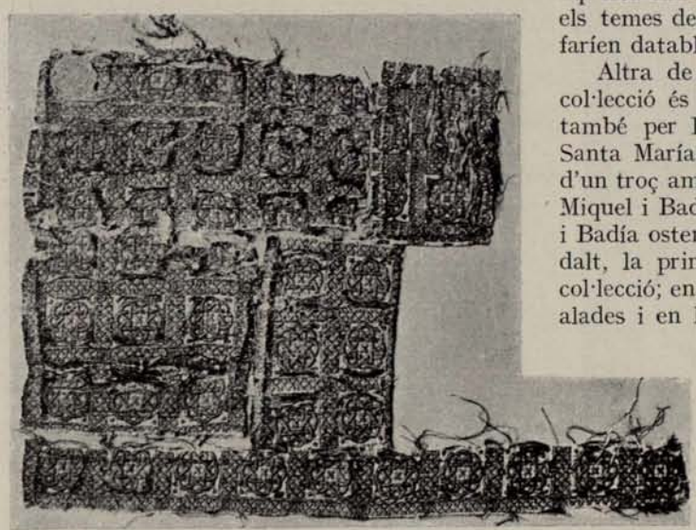

Fig. 186. — Fragments del tern aràbig de la Catedral de Lleida

Altra de les pesses de major interès de la col·lecció és el teixit (figs. 182-183), reproduit també per Lessing, procedent del monestir de Santa María de l'Estany i que formava part d'un troç amb el dibuix complet, de la col·lecció Miquel i Badía. El teixit de la col·lecció Miquel i Badía ostenta tres series de cercles; de baix a dalt, la primera és igual al troç de la nostra col·lecció; en la segona, es veuen unes quimeres alades i en la tercera un elefant. Tangents als cercles de l'elefant es veuen, en la reproducció del catàleg de la col·lecció Miquel i Badía, les parts dels cercles següents, que coincideixen exactament amb els segments de cercle que falten en la part baixa dels dos medallons dels cavalls del nostre teixit. Es evident que aquest fragment ha sigut tallat del teixit de la col·lecció Miquel i Badía i per ell tenim la seguretat de que la composició és formada per l'alternança d'aquests tres temes: el caball, la quimera i l'elefant.

Lessing reprodueix en la seva obra la reconstrucció d'un teixit igual, amb una diferent distribució dels motius; és a dir, comença a la part baixa la quimera, segueix l'elefant en segón lloc i el cavall ocupa el rengle superior. Lessing no indica la procedencia d'aquest teixit i el classifica com a «repetició d'un teixit sassanida del segle VIII-X». M. Guimet reprodueix, entre altres, un

Fig. 187. — Teixit granadí del segle XIV

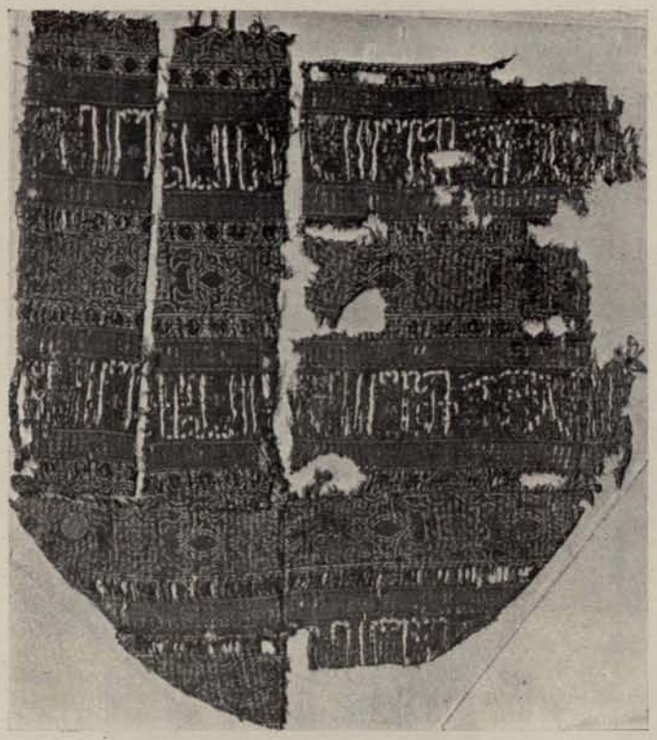

Fig. 188. — Teixit granadí, segle XIV

teixit sassanida, descobert en les necròpolis coptes, excavades per Gayet. En aquest teixit es veu, dins d'un cercle perlat igual als del nostre, un cavall alat de gran semblança al que aquí reproduim, en tots els seus detalls, però notablement divers en quant a caràcter i execució del traçat. Un altre dels teixits d'Antinoe ofereix igualment una composició en cercles perlats, al centre dels quals es veu un moltó, portant un collar també perlat. M. Guimet afirma l'origen xinesc d'aquestes composicions, suposant-les obra dels teixidors de l'extrem Orient, i seguint dibuixos sassanides. Una composició en un teixit xino-pèrsic, reproduit per Lessing, apoia la teoría de M. Guimet, mes totes les besties figurades en els teixits que aquí hem esmentat porten damunt del collar perlat unes llaçades volanderes, que M. Guimet judica com a característiques quasi infalibles de l'origen sassanida dels teixits; i són precisament aquestes llaçades les que manquen al bestiari del teixit nostre. Apart d'aquest detall especialment important, una comparació del nostre teixit amb els altres de tema semblant (perses, bizantins, siriacs, etc.) és suficient per a determinar la distinció, que es

Fig. 189. — Teixit granadí, segle XV

Fig. 190. — Teixit de l'*Aranya*

refereix sobre tot a la manera del dibuix que per la seva inhabilitat, per la seva barbarie, s'allunya molt del dels teixits sassanides, dels quals és copiá, segons afirma Lessing, i coincideix perfectament amb els caràcters que resurten en els teixits abans esmentats, en els quals, com en aquest, es tracta de la repetició o de la interpretació de temes orientals. Es, per tant, aquesta obra que l'autoritat de Lessing classifica com a repetició d'un teixit sassanida, sense indicar de quin nucli textil ha sortit, una altra d'aquestes mostres desconcertants, diversament classificades pels autors, ja

Fig. 191. — Teixit de les *Girafes*

Fig. 192.—Teixit hispano-aràbig, segle XIV

que pels seus caràcters no troben lloc en cap dels grups textils definits i que possiblement el trobaràn demà que algú, amb més autoritat i més coneixences que nosaltres, pugui aprofondir en els estudis de l'art aràbig espanyol primitiu.

Es de notar que la majoría dels autors sols compten entre les col·leccions textils, com a obres aràbigo-espanyoles, les produccions dels segles XIII al XV. Bé cal pensar que des de l'invasió musulmana quelcom es produí en les terres invadides, abans d'arribar a l'art característic de l'escola granadina. La ceràmica ens mostra més clarament que els teixits, per causa de la major abundor de materials, les etapes d'aquesta evolució, i és digne d'observar que, entre les pesses primitives,

Fig. 193

Repetició italiana del tema de la girafa, segle XIII-XIV

Fig. 194

Teixit sicilià, segle XIII

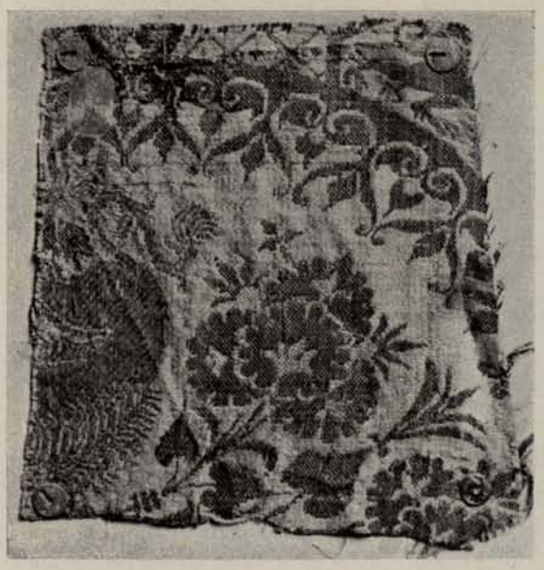

Fig. 195

Teixit sicilià, segle XIII

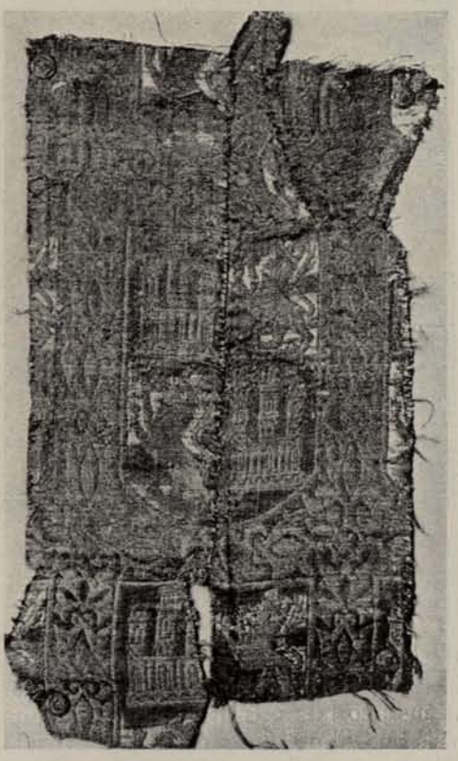

Fig. 196

Teixit mudejar, segle XV

abunden més els temes de bestiari que els de llaceríes, que vindràn a caracteritzar la ceràmica daurada.

Els dos antílops siriacs del vas de l'Alhambra, en el segle XIV, bé volen dir que el repertorî oriental ha constituït un antecedent a les ornamentacions, creades més tard pels artistes alarbs de l'Espanya, i essent això comprobable, no hi ha en veritat cap raó per a refusar la possibilitat d'un grup textil espanyol, amb temes de bestiari oriental, els exemplars del qual, pel seu caràcter, no poden ésser inclosos en cap de les series definides pels historiadors més eminents.

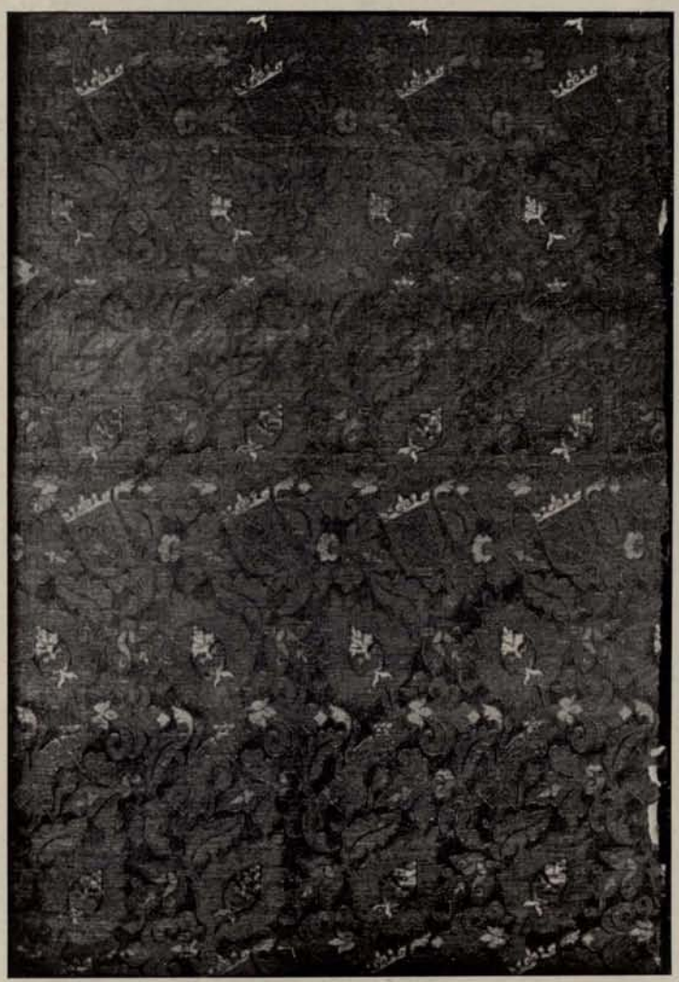

Fig. 197.—Teixit mudejar, segle XV

Fig. 198.—Teixit mudejar, segle XV-XVI

Altre dels teixits aràbigs d'aquesta serie primitiva és el fragment de la capa de l'abat Biure (fig. 184), repetit en la majoría de les col·leccions europees. Per la materia, aquest teixit sovint ha estat classificat com alemany, perquè en els museus d'Europa no han vist més que els fragments aportats pels marxants d'antiguitats, en els quals hi manca la faixa central de la composició que, al dir d'uns, conté una llegenda aràbiga i, al dir d'altres, és un simple grafiat, sense més interès que el d'un motiu ornamental aràbig. Sigui com sigui, l'estat de la faixa no permet afirmar ni que hi hagi llegenda ni que no hi sigui; ara cal dir que és també impossible afirmar l'existencia d'un teixit alemany amb llegenda aràbiga o cosa que ho sembli.

Fig. 199. — Teixit espanyol de tradició mudéjar amb formes del Renaixement, segle XVI

Fig. 200
Teixit mudéjar, segle XV-XVI

S'explica aquesta atribució alemanya del teixit, simplement per ésser fet a base de tela de lli, la qual dóna un aire barbre a la tela, però si per un moment transportem les formes d'aquest exemplar a la seda ens trobarem com per encant davant d'un teixit moresc. Res més aràbig que aquesta composició de medallons, amb els lleons adossats, repetida en un camp vastíssim, dividit per una franja amb lletres cúfiques, i res més allunyat encara de les composicions sicilianes o luqueses, entre les quals volen classificar-lo alguns autors, que aquestes formes plenes, lluint a taques més que a linies. L'urdit d'aquest teixit és, com hem dit, de lli, amb la trama en seda blanca i verda, i espuntillats d'or de Xipre. La des-

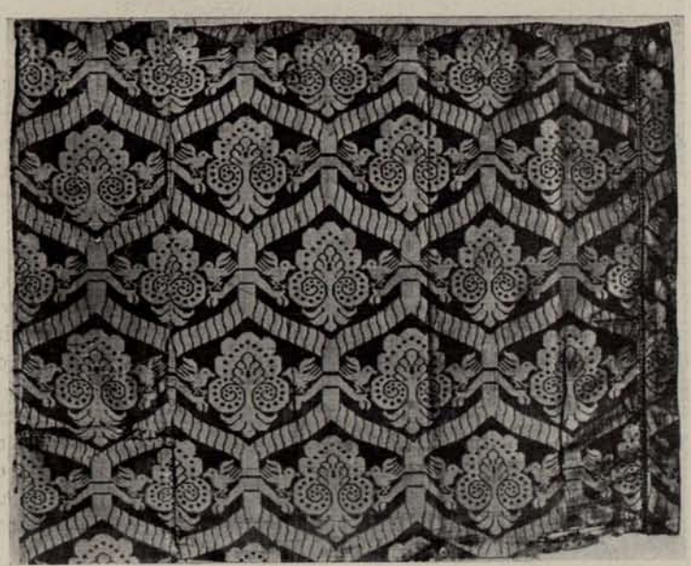

Fig. 201. — Teixit de tradició mudéjar amb formes del Renaixement

Fig. 202. — Teixit espanyol de tradició aràbiga

Fig. 203. — Brocat espanyol d'imitació de temes italians, segle XVI

Fig. 204. — Domaç espanyol d'imitació de temes italians

aparició de la seda blanca ha fet sortir a la superficie el lli que aquella recobría i l'aire rústec que ha adquirit per aquest motiu, li ha valgut la classificació d'alemany, obertament injustificada. Tenim la seguretat absoluta que, si la majoría dels autors que li han donat una tal classificació, haguessin vist la capa sencera i no un retallet amb pocs medallons (com el que hi ha al museu de Brussel·les), l'opinió que s'han format d'aquests teixits sería altra i possiblement coincidiría amb la nostra; i més encara, si als referits autors els hagués estat possible considerar que els paraments de les mànegues de l'alba que l'abat Biure portava en la data del seu assessinat (1351) són també una mostra de teixit aràbig d'indubitable classificació. D'aquest teixit riquíssim del parament de mànegues de l'alba, el nostre

Fig. 205. — Teixit espanyol d'imitació de temes italians, segle XVI

Museu en posseeix un petit fragment i un altre de més important la col·lecció Herrera del Museu de Brussel·les.

Lessing dóna a aquesta pessa la data del segle X-XI, insistint sobre la seva provinença hispano-aràbiga i no copte. Es obrat d'or amb decoracions de seda blanca, roja i blava, de treball finíssim, fet amb extraordinaria perfecció; germà, en quant a riquesa, del fragment teixit d'or i decorat de blau, que formava part del vestuari trobat en el sepulcre de Dona Leonor de Villalcazar de Sirga (fig. 185) i del qual en posseeix un fragment el Museu de Madrid, altre la nostra col·lecció i altre la col·lecció Herrera, del Museu de Brussel·les. Es obra netament aràbigo-espanyola dels principis del període de les llaceríes, i considerada per la majoría dels autors com a treball del segle XIII. Dins de l'art de llaceríes la col·lecció Pascó presenta una riquesa considerable. Apart dels fragments del tern de la Seu de Lleida (fig. 186), hi ha pesses d'importancia extraordinaria pel seu valor ornamental i pel seu tamany (figs. 187-189), que donen diversos tipus d'aquest art, a través dels segles XIV i XV. Una nova agrupació de teixits aràbigs espanyols, de motius animats, cal fer encara, abans de cloure aquest capítol, i en els quals sembla predominar damunt dels teixidors alarbs, del darrer període de la seva dominació a Espanya, l'influencia de les escoles de la costa occidental italiana, hereves de la tradició, o, millor dit, continuadores de les industries sicilianes.

Presidint aquest nucli trobem el famós teixit de l'aranya (fig. 190), bell exemplar de satí blanc, damascat, decorat d'or, amb el tema de l'aranya entorn del qual l'inscripció diu: «Deu ens l'ha donada com exemple.» En posseeixen fragments

Fig. 206.—Teixit espanyol d'imitació italiana, s. XVII

iguals el Museu Kensington, el de Crefeld i el de Brussel·les, essent considerat, per la majoría dels autors, com a obra dels segles XIII-XIV. Ric especialment en mostres animades és aquest conjunt que clou la producció aràbigo-espanyola, a la qual pertanyen tots els teixits alarbs que reuneix la col·lecció Pascó, exceptuant una mostra otomana, del segle XIII, igual a un fragment del Museu de Lió, amb inscripció que dóna la data i lloc de fabricació; alguns exemplars sicilians, de reduit tamany i dibuix incomplet; i la mostra famosa de les girafes (fig. 191), en la classificació de la qual tantes opinions diverses s'han de mostrat.

Fig. 207. — Brocatell italià

Fig. 208. — Brocatell espanyol

Mentre uns autors la suposen siriaca, altres la creuen d'origen persa i no manca qui li atribueixi un origen italià o sicilià. Els caràcters semblen en realitat siriacs, mes el fet d'ésser aquesta mostra una de les que més repeticions ha tingut, per part dels diversos centres textils que seguiren l'inspiració oriental, és la causa d'aquests dubtes, que s'esborrarien tan bon punt es fes un repertori de les variants, on es posés aquesta, que d'entre totes és la que presenta una major perfecció de dibuix i de treballat, com a tipus matriu del qual derivarien tots els altres, sicilians i italians en sa majoría (figs. 193-195). L'importancia dels tres grans fragments que posseeix la col·lecció Pascó donen un interès especial a aquest exemplar, per quant en ell es pot veure no sols ben complet el tema, sinó l'harmonía general de la composició, que és una de les més belles de l'historia del teixit.

Fig. 209. — Domaç espanyol, segle XVI

Fig. 210. — Brocat espanyol, segle XVII

Fig. 211.—Brocat espanyol, segle XVII

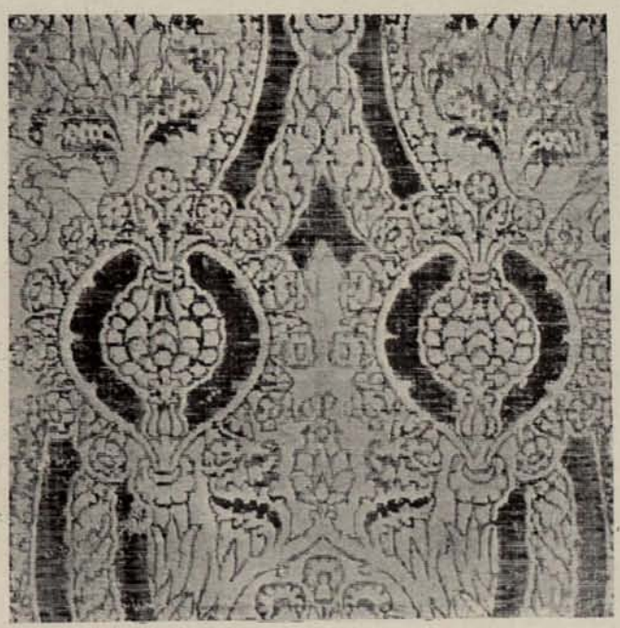

Fig. 212. — Vellut espanyol d'imitació veneciana

Completant la serie aràbiga, la col·lecció Pascó ens ofereix un petit nucli interessant de teixits sicilians, on trobem l'antecedent de les series italianes dels segles XIV i XV, que descriurem més endavant.

Teixits espanyols. — La serie de teixits espanyols de la col·lecció Pascó té una importancia gran entre els altres nuclis de la mateixa i entre les col·leccions europees, per quant dóna a l'estudi de l'historia del teixit una idea completa de l'activitat textil de les industries espanyoles, des del temps de la reconquesta fins al segle XVIII.

Fig. 213.— Teixit de llana espanyol de tradició aràbiga, segle XVI

Fig. 214.—Teixit de llana espanyol, s. XVI

Granada, fins a la fi del segle XVI, es distingí per la fabricació de robes decorades amb elements de tradició aràbiga, barrejats principalment amb temes heràldics (figs. 196-197). Sevilla, centre d'importació del renaixement a Espanya, a les darreríes del segle XV i principis del XVI, sobrepassa a Granada en importancia textil, ocupant en els seus obradors a milers d'operaris, dedicats especialment a la producció de domassos; la industria de la seda era tan important en el segle XVI, que una disposició reial prohibí l'importació d'aquests teixits a Espanya. Toledo arribà també, en aquest segle, á ésser un imperi textil, observant-se arreu els caràcters de l'art aràbig i els de les formes del Renaixement, en composicions bellíssimes (figs. 198, 199, 200, 201 i 202). A més de les ciutats ja dites, són d'esmentar, entre els centres productors de teixits als segles XVII i XVIII, Murcia i Valencia i la manufactura de Talavera de la Reina (figs. 203 i 204), que produí domassos inspirats en la decoració de la ceràmica d'aquella localitat, i la de Cervera, fundada en temps de Felip V, sota la direcció del francès Joàn de Boulière. De tots aquests

Fig. 215. — Llana espanyola, segle XVI

Fig. 216. — Llana espanyola, segle XVI

nuclis principals representats aquí per les figures adjuntes n'hi ha una nodrida serie en la col·lecció Pascó. Cal observar els caràcters distintius dels teixits, espanyols per a rehabilitar una serie de pesses existents en els museus d'Europa i considerades com italianes, quan veiem, com en la col·lecció Pascó es pot veure, un conjunt numerós i el comparem amb els teixits italians. Sigui per tradició, sigui per inhabilitat tècnica, sigui per manca de sentiment de les formes italianes que els teixidors espanyols imiten constantment, veurem que el naturalisme de l'art d'Italia sofreix en el teixit espanyol com una mena de geometrització, una quadriculació, que fa pensar en la disposició dels vells patrons aràbigs de l'art de llaceríes, i ordena el conjunt de les belles composicions, que l'italianisme espanyol del segle XVI fa copiar dels magnes brocats i velluts venecians i genovesos. Una comparança entre un vellut venecià, dels de la serie amb ornaments d'escarxofa, amb una imitació toledana del mateix tema, que

Fig. 217. — Vellut de llana espanyol, segle XVI

posseeix la col·lecció Pascó (fig. 212), ens donarà idea d'aquestes diversitats fonamentals, que podríem repetir en els domassos i en les sedes, fins a fer innombrables els casos.

Fig. 218. — Teixit espanyol d'imitació francesa, segle XVIII

Altra de les característiques la trobem en les coloracions. El color dels tints espanyols és inconfundible; els teixits italians brillen per harmonía, mentre que els espanyols ho fan per esclat

Fig. 219. — Teixit espanyol imitació dels lionesos de l'època de Lluís XV

Fig. 220. — Teixit espanyol, segle XVIII

Fig. 221. — Teixit italià de la serie dita «Draps de Regusa»

Fig. 222. — Teixit sicilià

de quiscún dels tons intervinents en la composició: els verds més vius, els roigs més violents, els porpres més intensos, salten per damunt de les coloracions sobries i harmòniques de l'Italia. Un cop d'ull a la sala de teixits espanyols del Museu de Barcelona, seguit d'altre a la sala dels teixits italians, és prou per a fixar el caràcter d'aquestes distintives, d'un valor extraordinari en la classificació dels teixits, i sobre les quals s'ha fet, en veritat, poca atenció.

Encara altra de les distintives a assenyalar entre els teixits espanyols, copiant formes del Renaixement italià, és l'abundor de l'or. L'or a l'Espanya opulenta dels segles XV i XVI, es posa en les teles donant una impresió

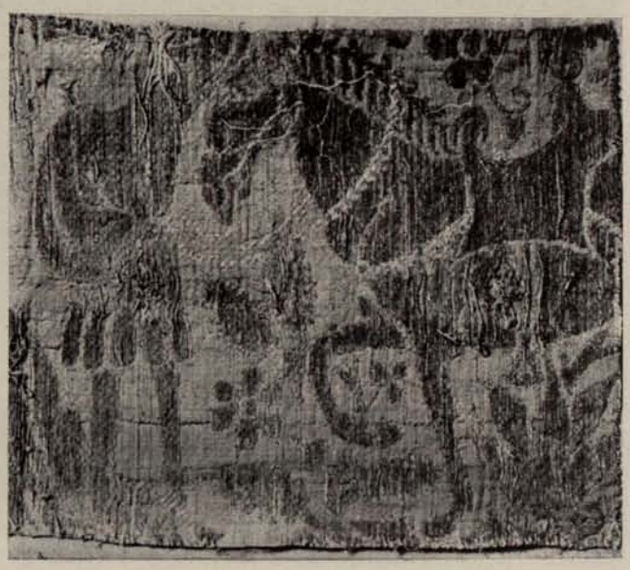

Fig. 223. — Teixit italià, segle XIV

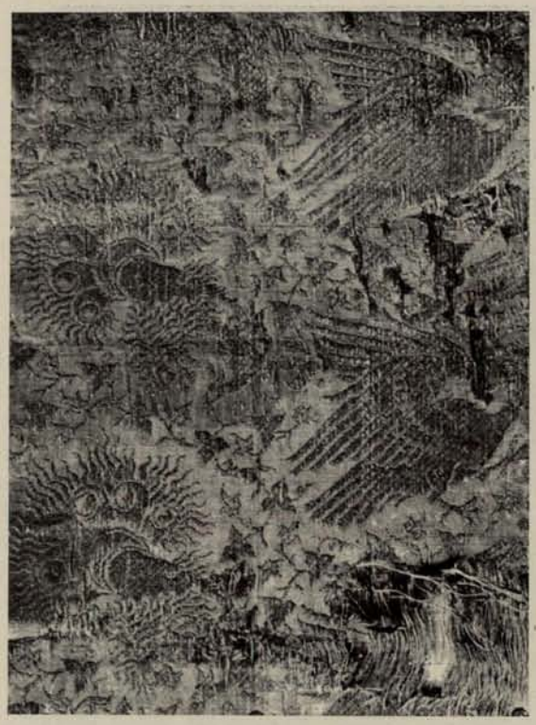

Fig. 224. — Teixit de Lucca, segle XIV

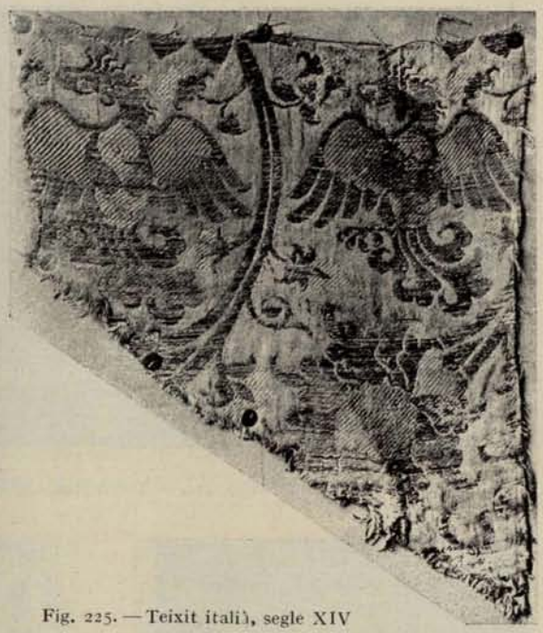

Fig. 225. — Teixit italià, segle XIV

més que d'harmonía, de riquesa. Com tot l'art espanyol del segle dels Reis Catòlics, que és d'un esplendor lograt per acumulació, són els teixits. Els velluts, a imitació dels venecians, són en aquest particular eloqüents, car veiem l'espuntillat aparèixer al través del dibuix, fins a esborrar els trets precisos del cisellat, que feia la gloria de l'art de Gènova i Venecia.

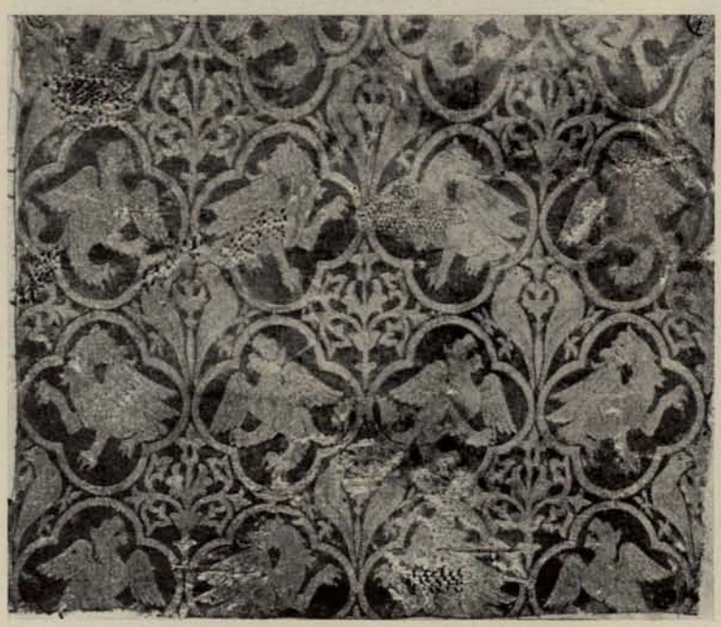

Fig. 226. — Teixit venecià, segle XIV

Una altre secció especialment interessant dins el nucli de teixits espanyols és la de les llanes (figs. 213-217). Sembla ésser aquesta una industria popular, en la qual veiem que es perpetúen, millor que en els teixits sumptuaris, els vells temes mudèjars. Les palmetes del repertori tradicional floreixen de nou, en mig de l'art sobri que campa pels velluts i domassos senyorials. Els ocells i les llaceríes rebroten en la joiosa coloració d'aquests pobres teixits, tintats dels colors més violents i més esclatants. Les simples decoracions a franges i a sembrat retroben la claretat de les composicions, que l'art dit de *ferroniéres* havía perduda. Tot el vell repertori reapareix en aquests teixits pels pobres, com si el teixidor, al voler satisfer els gustos del

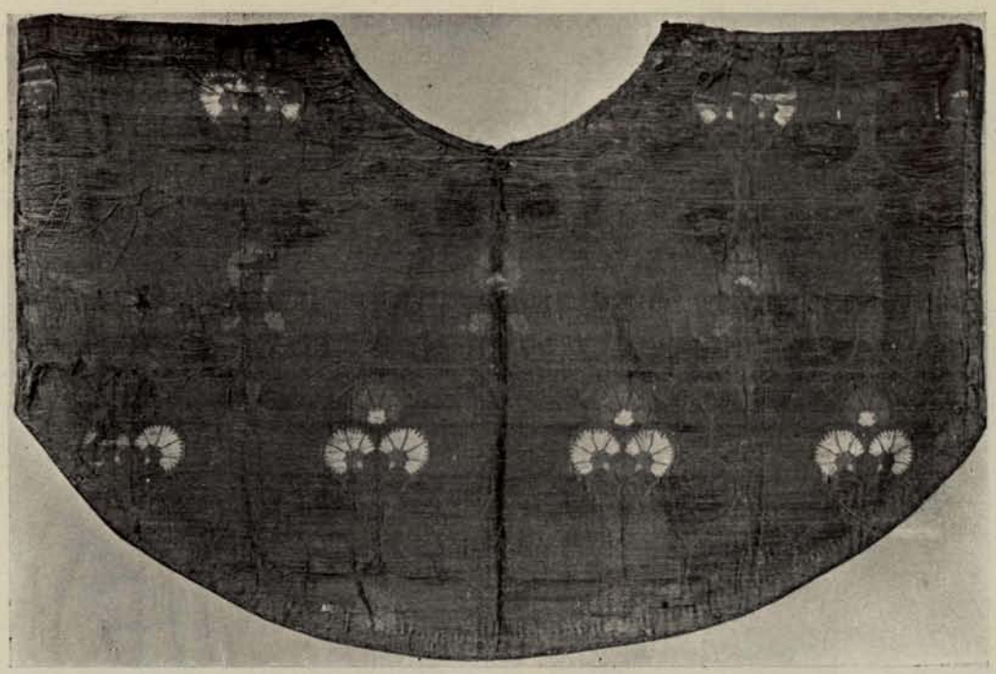

Fig. 227. — Brocatell italià d'influencia aràbiga

seu mercat humil, hagués anat recollint tots aquells elements que quedaven encara vius en la tradició del poble, fugint dels italianismes, introduits per la moda en els teixits de la gent adinerada.

Acaba aquesta serie de teixits espanyols amb una col·lecció de pesses del segle XVIII, particularment interessants (figs. 218-220). Espanya, com el reste d'Europa, al pendre preponderancia les manufactures lioneses damunt les italianes en decadencia, copià el teixit francès, com abans havía copiat l'italià, i és en aquestes mostres on veiem la flora naturalista de Revel, admirablement traduída pel teler de Dangon, com se redueix, al contacte de la pobresa de medis textils d'Espanya i de la tradició geomètrica. Com ho foren les formes foliacies del Renaixement, els panells florals de l'art de Lluís XV, sofreixen el flagell de la vella quadrícula. Al costat d'aquelles pàlides armonies, que feren les delicies de les corts preciosistes de França, veiem l'esclat, quasi grotesc, de la nostra tintorería, que tracta de copiar-les. Els medis escassos i el sentit especial del color donen una nova vida a aquestes formes importades, i avui la comparança dóna immediatament

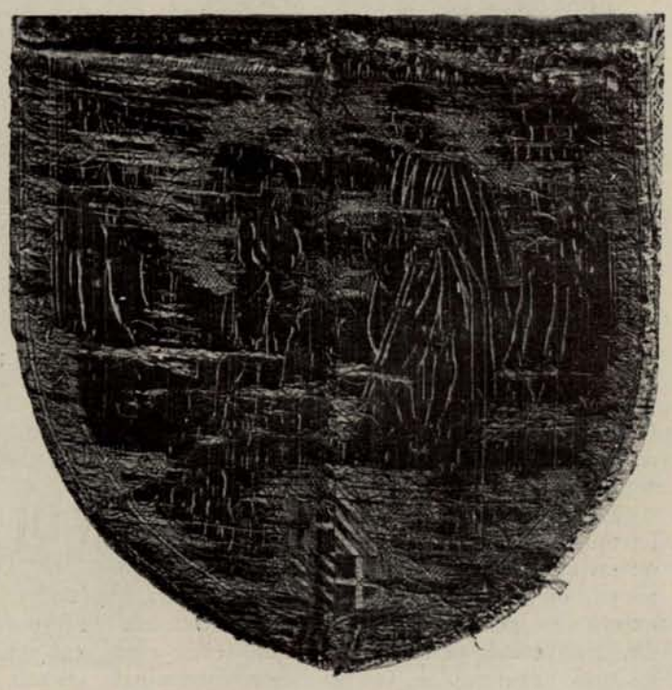

Fig. 228. — Teixit sienès amb representacions de temes religiosos

ARCHIVO GENERAL DE ANDALUCÍA

els elements per a establir les distincions que determinen l'existencia a Espanya d'una producció textil importantíssima, que mercès al nucli de la col·lecció Pascó, des d'ara haurà de tenir capítol apart en l'historia del teixit.

Teixits italians. — Les series italianes estàn magníficament representades en la col·lecció Pascó. Apart de les teles sicilianes, en les quals hi ha, com havem dit, l'antecedent directe de les manufactures de la costa occidental, la serie conté exemplars sienesos, luquesos, florentins, genovesos i,

Fig. 229. — Vellut venecià, segle XIV-XV

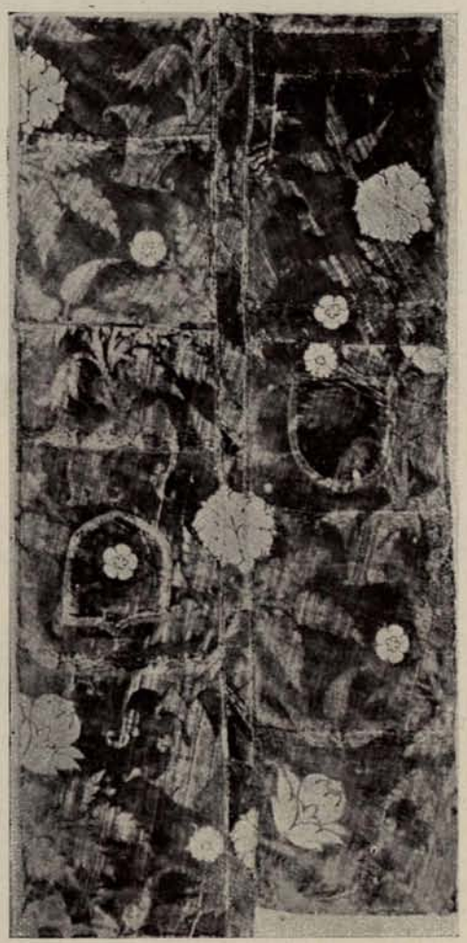

Fig. 230. — Vellut venecià, segle XIV

finalment, un nucli, com pocs museus el posseeixen avui, digne de tot elogi, tant per la varietat d'exemplars com pel tamany dels mateixos; és aquest els dels velluts i domassos venecians dels segles XIV i XV.

D'aquest primer període italià, posterior a l'expulsió dels teixidors aràbigs de Palerm, n'hi ha unes quantes mostres d'especialíssim interès (figs. 221-228). Aquests teixits semblen tenir un origen dubtós en quant a la localitat d'on procedeixen. Lucca i Siena són els centres més anomenats de la industria textil en la costa italiana de ponent, mes la discreció dels autors més autoritzats, generalment, s'absté de determinar la procedencia local de gran nombre d'obres d'aquest període perquè l'historia del teixit, en aquest punt, és un xic fosca.

Fins ara semblen tan sols ben determinats els teixits luquesos de decoració amb figures d'àngels, ostensoris, imatges incensant, barrejades amb temes animals del repertori palermità. Les

formes radials de les extremitats dels animals i de les vegetacions semblen més característiques de l'art de Lucca, com són determinants de la producció sienesa els teixits amb escenes de l'Evangeli, repetides i fetes a franges, que venien a suplir el brodat.

Obres d'aquests dos tipus característics ofereix la col·lecció Pascó, però al seu costat no hi manca pas una serie d'exemplars que no mostren aquests caràcters considerats com a determinants i que, no obstant, per l'evidencia de la llur paternitat siciliana, que traspúa en mig d'una certa occidentalització dels vells temes orientals, cal, d'acord amb la majoría dels autors, considerar com italians.

A pesar de la llur importancia his-

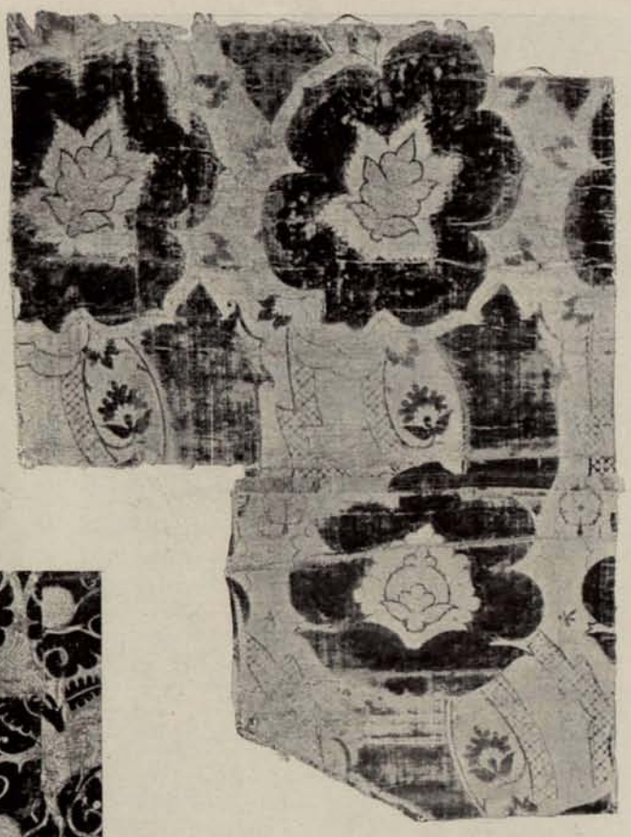

Fig. 231. — Vellut venecià, segle XV

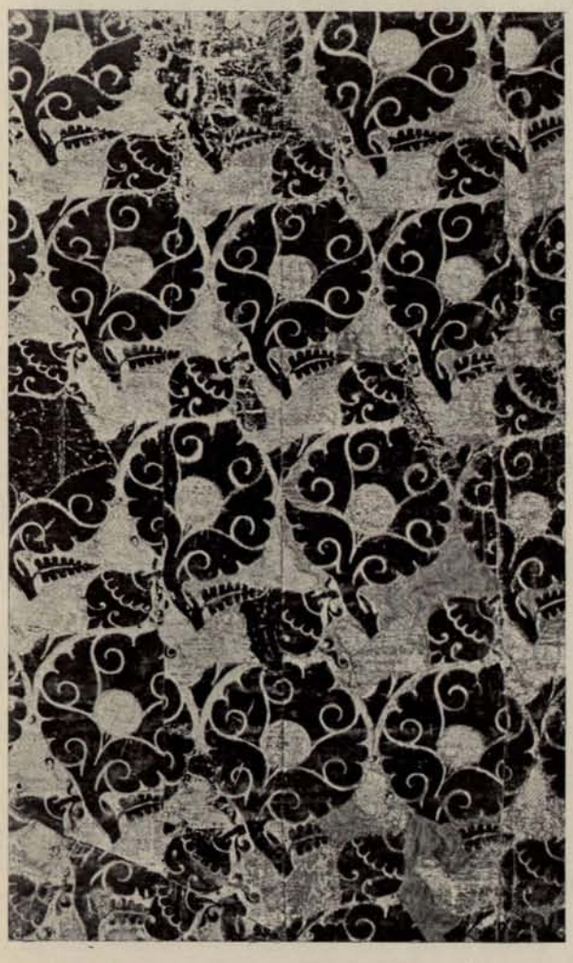

Fig. 232. — Vellut venecià, segle XIV

tòrica, quasi és impossible creure que solament aquestes dues viles haguessin pogut produir la serie nombrosa de teixits italians de tradició aràbiga, que hi ha pels museus d'Europa i, no sols aquests, sinó tots els que suposen les representacions del vestuari en la pintura migeval de tot Europa, on aquestes mostres textils s'hi veuen reproduídes amb abundor. Sens dubte que al costat de Lucca i de Siena hi havía, pels poblets de la costa, altres centres productors, i sería bo limitar la producció luquesa i sienesa a les pesses definides com a tals, anomenant italianes les restants, fins que noves claricies, que toca als italians aportar, permetin determinar els dos o tres centres de producció que semblen entreveure's, després de feta una classificació de les mostres més abundants.

Darrera aquesta serie de teixits, de seda principalment, cal posar, seguint l'ordre cronològic, el nucli de velluts i domassos venecians, esmentats al començar aquest

Fig. 233. — Brocat venecià, segle XIV

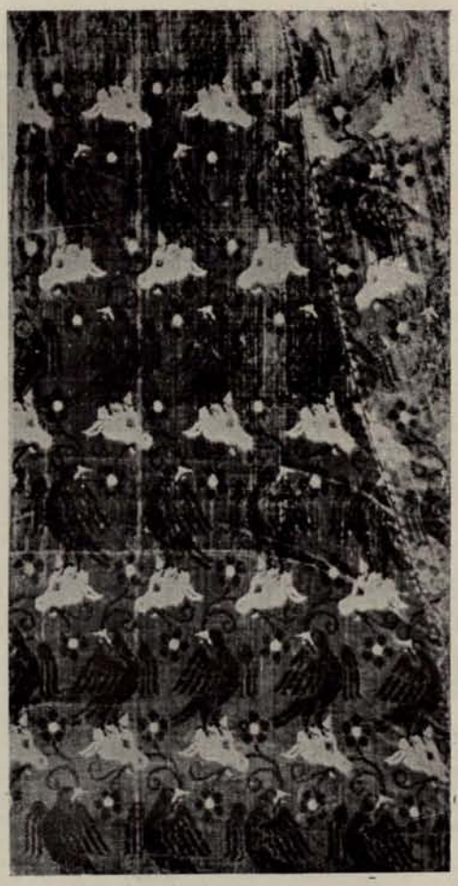

Fig. 234. — Vellut italià de tradició persa

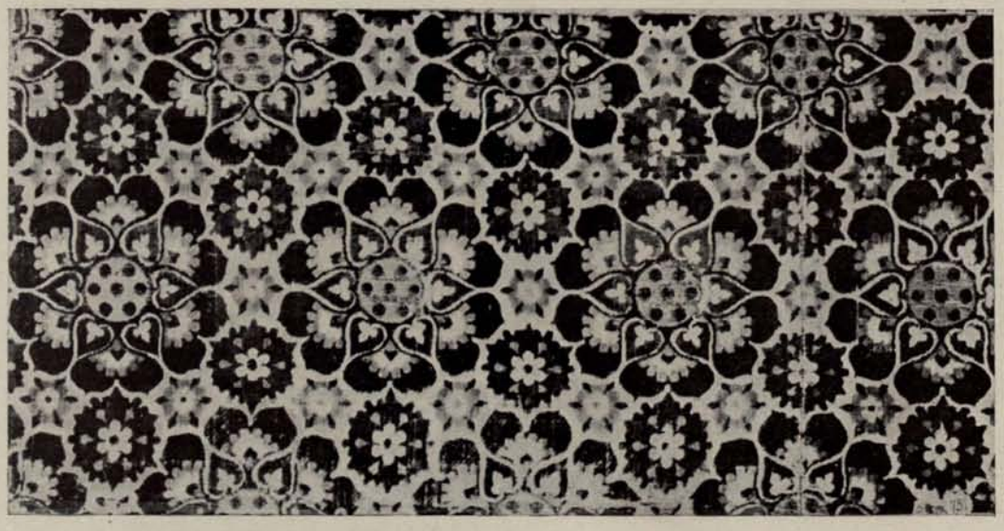

Fig. 235. — Vellut venecià d'influencia persa

Fig. 236. — Capa veneciana d'influencia persa

Fig. 237. — Vellut florentí, segle XV

Fig. 238. — Vellut florentí, segle XV

capítol, en el qual, dintre el conjunt de gran interès format per uns cent vint exemplars, trobem quasi tantes varietats com pesses (figs. 229-232).

Venecia tingué en els segles XIV i XV una importancia textil que sobrepujà a la de totes les ciutats d'Italia, a causa de les relacions comercials que l'uníen amb l'Assia, i en els segles immediats posteriors a les creuades, pot dir-se que el seu port fou el receptor dels teixits que de la Persia s'expandíen per tot l'Occident. Per això, al moment en què Venecia es convertí de centre comercial en centre de producció, veiem com l'art persa pren una influencia decissiva sobre l'ornamentació dels seus teixits, i, si l'antecedent de les manufactures de la costa occidental d'Italia l'havem de cercar en l'art dels alarbs de Sicilia, el de les de la costa oriental es troba a les manufactures de Persia. Cosa semblant passa amb la ceràmica, on són de notar aquests

Fig. 239. — Vellut genovès, segle XVI

Fig. 240. —Vellut francès, segle XVII

dos corrents d'influencia aràbigo-hispana i oriental, en les regions del Nord i del Sur de l'Italia.

D'entre les diverses composicions i temes que adoptaren les industries venecianes, sobressurt especialment el de la magrana i l'escarxofa estilitzades. Aquest tema, d'origen persa, pren sota l'art del Renaixement una gracia especial, augmentant considerablement el seu tamany i disposant-se arquitectònicament en amples franges sinuoses, que interrompen alternativament les grans taques foliacies, primorosament treballades al cisell, a dues, a tres i a quatre altures, molt sovint, en els velluts més rics. Una d'aquestes composicions, la que al nostre entendre deuríem considerar com a matriu, ha estat per alguns autors atribuída al cèlebre artista Antoni Pisà, conegut pel sobrenom de *Pisanello*. Creiem que aquesta atribució no té més fonament que el croquis amb aquest tema que figura entre els dibuixos de l'artista, conservats fins als nostres dies.

L'or juga un paper important en aquests velluts, campant unes vegades en la superficie per a deixar destacar el fons natural de la roba, altres vegades subratllant les linies generals o rellevant-ne qualque punt. En pocs d'ells l'or hi manca, constituint un dels encisos d'aquests velluts, que per tot Europa foren exportats, com ho prova el fet de trobar-los representats en els vestuaris de la pintura de tots els països.

Mes apart d'aquestes mostres característiques, especialment abundants dins la col·lecció Pascó, hi ha dues o tres mostres, típicament reveladores d'aquesta influencia de l'art persa sobre l'art venecià (figs. 234 i 235), d'entre les quals sobressurt una admirable capa (fig. 236) de vellut verd i porpra, amb ornamentacions daurades.

No manca tampoc, dins la serie, una col·lecció important de pesses confeccionades, d'entre les quals es poden comptar quatre capes de vellut, tres casulles i dues capes de domàs, en admirable estat de conservació. La secció de domassos ofereix mostres, parelles als velluts en ornamentació, i de gran tamany, algunes de les quals són enriquides per l'or.

Fig. 241. — Casulla Lluís XV, teixida amb seda i or (manufactures de Lió)

Fig. 242. — Tapisseria Lluís XV (manufactures de Lió)

Una mostra de l'anomenat vellut dels florins, junt amb un vellut de probable origen persa, tanquen la numeració de ço que de més notable conté aquesta secció, una de les més importants d'Europa en la seva especialitat.

El nucli de pesses italianes conté, a més, una secció nodridíssima de velluts i brocats genovesos i florentins (figs. 237-239). L'art textil de Florencia difereix notablement del de Venecia, car mentre aquest centre, com havem dit, rebía la influencia de la Persia, Florencia era el centre creador de les noves formes del Renaixement, representades en les composicions textils, principalment per l'art dit de *ferroniéres* i altres formes de cordes, especialment adoptades en la decoració dels magnífics brocats que pot mostrar la col·lecció Pascó. A mida que en la historia del teixit d'Italia veiem el predomini de les formes del Renaixement sobre les de l'art venecià, s'observa que la claretat de la disposició arquitectònica de les composicions desapareix per a confondre's el fons amb el dibuix, en una alternança rítmica entre un i altre, o, millor dit, en un arabesc continuat. Els temes grandiosos de l'art de Venecia, que no desapareixen per adoptar temes de corda o de nusos propis de l'art florentí, es redueixen d'una manera tan considerable, que l'efecte del conjunt no guarda absolutament cap relació amb la composició d'abans. Aquesta tendencia es accentuadíssima en els velluts genovesos, on l'ornamentació acaba per limitar-se a un tema generalment minúscol, sembrat sobre el camp llis dels velluts de frondosa pelusa, que feren famoses les manufactures de la *Riviera*.

L'evolució de l'art del teixit a Italia és, doncs, com havem dit, representada esplèndidament en la col·lecció Pascó, des de les manufactures sicilianes a l'art genovès i florentí i venecià del segle XVII, en qual època la decadencia de l'Italia, coïncidint amb la poixança francesa, venía a

Fig. 243. — Teixit lionès. Época de Lluís XVI

canviar de centre l'orientació de l'art en el teixit, com en general l'orientació artística que arreu d'Europa seguía les petjades de les creacions de Le Brun i els demés artistes que menaren les esplendoroses manufactures reials de França.

Teixits francesos. — Les obres que posseim daten totes dels segles XVII i XVIII; probablement cal considerar algunes mostres com de l'època de Lluís XIII. La fabricació de la seda a França data del segle XV. Els historiadors parlen d'unes manufactures anjovines, establertes en l'època en què la sèu papal es trobava a Avinyó, mes en realitat sembla que no passaven d'ésser obradors italians, canviats de poble. Igual podríem dir pel que es refereix a les manufactures lioneses, de les quals els obrers italians del Renaixement, a l'època d'Enric IV, foren els veritables fundadors. Amb tot l'art d'aquests teixits de formes italianes (fig. 240), encara que notablement adaptat a l'espiritualitat francesa, no serà propiament francès fins el moment en què el teixidor Dangon, amb el seu teler que permet l'utilització de 2,400 cordes, correspondrà a les invencions naturalistes de Revel, que donaren al teler la possibilitat dels matissos que trobaríem en la paleta del pintor.

Així veiem la serie de teixits Lluís XIV, on els motius florals, estilitzats segons les formes del Renaixement italià, esdevenen copies exactes de la realitat i donen a la decoració textil el caràcter especialíssim que tota l'Europa provà d'imitar. Si en temps de Lluís XIV els teixits presenten grans motius florals, en ordenació que ressurt clarament damunt d'un fons i que, com en els teixits italians de bona època, permet fer la distribució entre el fons i l'ornament, en l'època de Lluís XV apareixen les composicions de fruites i flors, mogudes per una opulenta ondulació barroca, matitzades d'ombres i relleus, purament pictòrics dins d'una harmonía pàlida, suau i senyorívola (figs. 241 i 242).

A mida que avencem en aquest període, representat amb abundor d'exemplars dins la nostra col·lecció, podem observar com l'ornamentació tendeix a enxiquir-se, desapareixent els fruits per a deixar el motiu floral gaire bé exclusiu. Aquesta reducció és una de les distintives de l'art del teixit a l'època de Lluís XV, essent característica de l'època de Lluís XVI la serie de mostres on aquests temes florals miniaturitzats es disposen, alternats amb aliniacions verticals de diversos colors, sobre un fons únic.

La serie típica de l'època de Lluís XV, dita de xinoseries, conté en la col·lecció Pascó exemplars notables, d'una riquesa extraordinaria (fig. 243).

Aquests són, suscintament descrits, els grups principals que constitueixen la col·lecció Pascó, que fa honor avui al Museu de Barcelona. Res més oportú que aquesta adquisició, que, apart del seu valor artístic i històric, coincidí amb el moment en què la nostra Diputació fundava l'ensenyança tècnica dels teixidors, dins el conjunt de l'Universitat Industrial. — J. F. T.

Adquisicions del Museu de Vich

Segons la *Memoria* del Conservador d'aquest Museu (1), Mn. Josep Gudiol, figuren, entre les adquisicions de l'any 1913, set destrals neolítiques trobades a la Plana de Vich, nombrosos fragments de ceràmica, procedents d'una excavació feta pels socis del Centre Excursionista de Vich, a la cova d'en Rocaguinarda; una trentena d'objectes de les primitives civilitzacions de les illes Balears, entre els quals són de notar un braçalet de bronze, una figureta en forma de bou, mutilada, de terra cuita; una especie d'insignia de bronze rematant amb un ocell; un enfilall

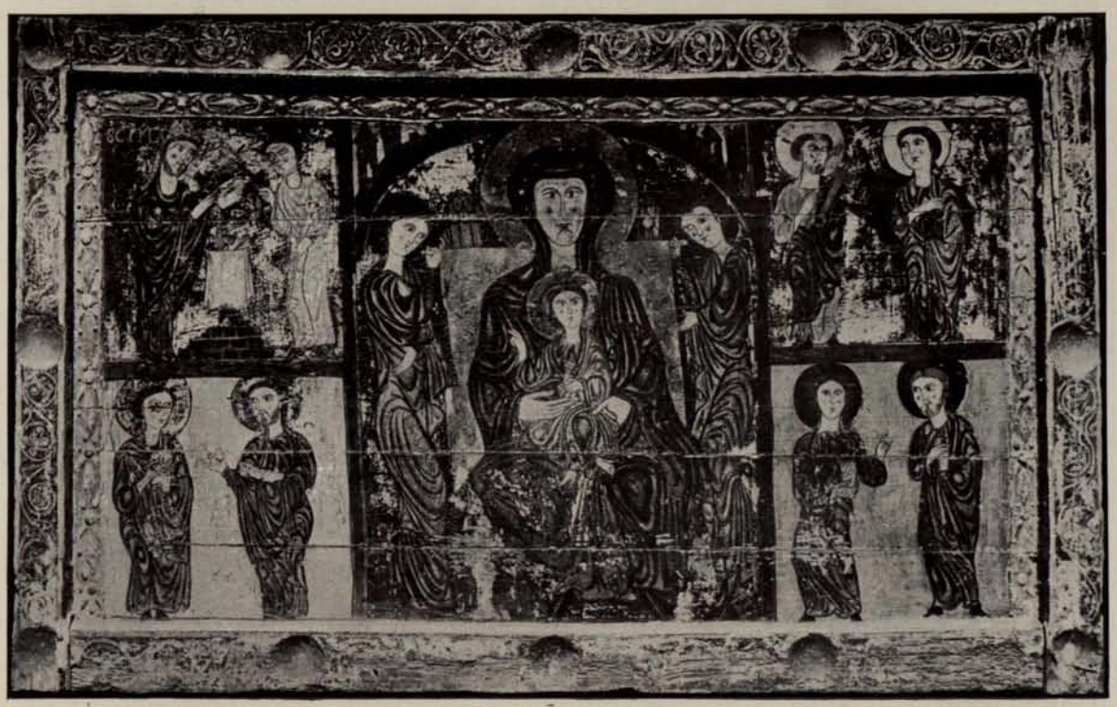

Fig. 244. — Frontal del Museu de Vich

de granets de collar, d'amatista, vidre, esmalt i ambre, trobats a les sepultures que volten les restes de la basílica cristiana del port de Manacor; una col·lecció de dotze pesses de ceràmica italiana, de tipus arcaic, recollides en els encontorns de Bari; una fíbula de bronze, romana, amb arc antigament argentat, i restes d'obratge, procedent de Solsona, i un fixador de bronze d'època més baixa.

Dos encensers de bronze, de forma esfèrica, un d'ells amb ornamentació de motius romànics; una estatueta gòtica de bronze (probablement un Sant Joàn Evangelista) pertanyent a un Calvari; una conca de copa, d'aram, de principis del segle XIV^{è}, repujada i burilada, la qual havía estat ornada d'esmalts.

La serie de ferros fou enriquida amb dos bells candelers repujats, pertanyents al segle XV i un altre senzill exemplar del segle XIII; dos hostiers, l'un amb tres gravats, per a oblates, de 38 milímetres, del segle XIII; l'altre amb dos motllos per a hosties, de 75 i de 28 milimetres, indicant aquest ferro uns temps en que els sacerdots ja combregaven amb hosties de mida diversa que els làics, havent, per tant, d'ésser tinguts com del segle XIV^{è}; un braser quadrat, de ferro forjat, sostingut per quatre peus amb rodetes i rematant superiorment amb anelles, en el còs de la caixa del qual hi ha unes pesses decoratives, a manera de flors de lis, amb caulícols en espiral, de caràcter romanitzant.

(1) Josep Gudiol i Cunill, *El Museu Arqueològic-Artístic Episcopal de Vich en* 1913. Vich, Portavella, 1914.

Fig. 245. — Taula del Museu de Vich

Una imatge escultòrica de la Mare de Déu asseguda, amb el Nen Jesús en mig de sa falda, segons ús de la dotzena centuria.

Sens dubte, la millor adquisició és la d'una nova taula romànica. Es un antipendi o frontal (fig. 244) que l'erudit autor de la *Memoria* descriu amb aquestes paraules:

«Dintre un marc ornat per una serpentina, interrompuda per dotze clots, imitant els grans xatons de cristall, hi ha el camper o plafó, pla, dividit en tres parts per faixes llises, havent-hi d'altres d'ornamentació en pasta guixosa, simulant la pedrería que pels costats i part superior enquadren el conjunt. En el compartiment miger, més gran que els laterals, o sia en el lloc preferent de la taula, hi ha, sota un arc rebaixat que figura aguantar unes construccions arquitectòniques, donant idea d'un doceret, la imatge de la Mare de Déu, sentada en banc de petges encoixinat, vestint túnica roja, mantell clos, verd i vel plegat del mateix color, recordant la moda bisantina de l'abric superior amb son caputxó. La Nostra-Dòna presenta sobre sa falda l'Infant, també amb túnica roja i mantell groc, posat sobre sa espatlla esquerra i rodejant-li el cos. El Jesuset porta en sa dreta un rotlle quelcom desclòs, en el que es llegeix el monograma IHS, i té sa dreta en actitut de mestre. Dos àngels, drets, als costats de la Verge, estàn en actitut de sostenir un tapís o drap dorsal, que deixa veure un motiu ornamental de rodones o medallons amb parells d'ocells contraposats, imitant o copiant un magnífic teixit del temps en què fou pintat el frontal. Els dos àngels vesteixen túnica i clàmide, alternativament verda i groga, llegint-se sobre sos caps GAB.....S i RAFAELIS, els noms dels dos arcàngels a qui estava principalment encomanada la custodia de la Mare de Déu. En la part esquerra de l'antipendi, en la partició superior de les dues sobreposades en què està dividit, hi ha representat Sant Hilari dient missa, vestint mitra amb ínfules, casulla folgada, de tonalitat verda i túnica roja, causant estranyesa aquest fet per quant a la darrera no sembla pas se li puga donar el nom de dalmàtica o tunicela, anant com va amb mànega estreta. El Sant bisbe de Poitiers porta barba curta i està davant de l'altar, rebent la canadella en forma de gerret que li presenta un clergue ras de cara i tonsurat, vestint alba o camis descenyit, ara de color groc, amb mànega ampla que deixa veure un puny de la túnica interior, que sería verda. Amb l'esquerra, aquest ministre del Sant Pontífex, porta el bàcul episcopal, rematant en elegant voluta, quedant l'altar entre els dos, posat sobre tres grades encarreuades, format per un pilar que sosté l'ara santa, que va coberta per una tovallola sobre la què hi ha un càlzer i un drap, que podríen ésser els corporals que deuríen tapar el vas sagrat, a l'estar disposat pel Sant Sacrifici. A la part del benhaurat Bisbe hi ha la llegenda SCI. YLARII. En la divisió inferior i en les dues sobreposades de la dreta hi ha, de dues en dues, sis figures de Sants Apòstols, vestits de túnica i mantell i portant sengles llibres, essent-hi coneixedor Sant Pere per portar les claus i fent-se probable que el seu company barba-ras de la compartició superior dreta sia Sant Joàn Evangelista. En tota la taula dominen els colors groc, verd i vermell, amb combinacions d'aquesta tonalitat donades per transparencia, usant-hi poc el blanc i el color porpra moradenc, avui en bona part oxidat o salinat. Pel seu art i per apartar-se ja de la divisió tradicional, amb l'aureola ametllada posada al lloc preeminent, aquest frontal apar que pot atribuir-se al segle XIII, resultant de totes maneres molt interessant per son esplèndid colorit, disposició i iconografía, deixant pensar sa representació central si es tractarà d'una obra feta en nostra terra, imitant un model vingut d'Italia i influït per la iconografía oriental.»

Constitueix una altra adquisició important del Museu la serie de tres taules gòtiques, documentades, permetent datar l'obra de dos artistes catalans, Jaume Cirera i Bernat Puig, que les produiren pels voltants de l'any 1431, ja que consta que el 7 de març d'aquell any cobraren una part de la quantitat promesa per la pintura del retaule del qual elles formaven part, a la parroquia de Sant Pere de Ferrerons. Foren trobades servint de posts a la mesa d'un altar de l'esmentada parroquia, presentant-se transposades les seves fustes, cobertes de guix i cera, amb gruixos que feien en alguns llocs més de mig centímetre. Els noms dels autors quatrecentistes d'aquestes taules ja eren coneguts pels documents, però no s'hauría pogut fer d'ells una crítica justa abans de coneixer les taules de Vich.

Aquestes pintures són compartiments d'un gran retaule dedicat a Sant Pere, patró de Ferrerons. Les escenes representades són: aparició de Jesús resucitat als apòstols, pescadors, a la mar de Tiberiades; fugida de Sant Pere de Roma, espantat de la persecució neroniana, quan es diu que se li aparegué Crist a l'entroncament de la Via Apia; i magisteri de la càtedra de Sant Pere sobre tots els pobles.

Un petit fragment de pintura en fusta, darrerament adquirit, sembla també de pintor català. Es una mitja figura d'àngel, dintre d'un triangle amb frondes, de talla, que havía servit de pinyó de coronament d'un retaule, de la segona meitat del XIVèn segle, el temps més influït per l'art d'Italia.

Un aram del segle XVII, donant l'efigie de Sant Miquel dels Sants.

Una pintura sobre tela amb l'Epifanía, repetició de la composició de l'Antoni Viladomat que es guarda a l'esglesia de Santa María del Pi, de Barcelona.

En mobles figuren, principalment, una caixa nuvial, de fusta, del segle XV, i una hermosa col·lecció d'arquetes, composta de set exemplars. Una d'elles és una petita caixa amb sa cara anterior decorada amb dos relleus, a manera d'esgrafiats, amb ocells i tocs de pintura negra, ressaltant sobre el color natural de la fusta i donant una especie de motiu escalonat amb marlets. Es pot atribuir al segle XV. N'hi ha una altra en forma de cofret amb paraments de fusta esculpida i policromada, presentant la talla uns florons de sis lòbuls, portant inscrits unes targes o escuts de color gris, que ressalten sobre el camper blanc i ornat enginyosament amb flors i fulles de color verd fosc, que es combinen amb filets de carmí. Hi ha un altre cofret, tot cobert amb estofadures de guix, antigament daurades i policromades; a la tapa s'hi poden reconèixer dos cavallers lluitant muntats sobre corcers i armats de punta en blanc. A la cara anterior i costats s'hi repeteix una tenda o pabelló, abrigant una dama, tocant l'arpa, i al darrera s'hi veu una àliga clavant ses urpes i dominant una especie de drac; motius florals omplen els campers. Un joier-arqueta, malauradament sense tapa, fet de fusta daurada i amb aplicacions de pasta guixosa blanca, figurant a la part anterior el corteig d'una deessa (potser Ceres), en son carro triomfal, i unes galeres; pertany al segle XV. Una arqueta de ferro, amb un pany notable com a obra de serrallería del segle XVII, i una capsa amb talles, d'art popular i coloraines, no més antiga del 1600. Un estoix per a escacs, de fusta de noguera, xapada d'òs i fustes fines en marquetería, formant en ses cares superior i inferior l'escaquer de cinc per sis caretes blanques i negres, obratge semblant al descrit en els inventaris del segle XV.

Altres adquisicions encara podríen enumerar-se: bastarà, però, citar una plata de terra fina, vidriada, amb decoració blava sobre blanc, representant un cigne nedant. Sembla poder-se atribuir al segle XV, constituint un bell exemplar d'innegable raresa i, amb tota probabilitat, de fabricació catalana.

Durant l'any 1914 foren també nombroses les adquisicions del Museu, de les quals trobem una descripció en la *Memoria* corresponent (1).

Una punta de fletxa de sílex, amb pedúncles, en molt bon estat de conservació, procedent de Collsacabra. Un anell de bronze, imitant l'encast d'una pedra i presentant gravades palmes i ratlles com a signes alfabetiformes, fou trobat a Seva.

Dues ampolles de vidre, procedent l'una de sepulcres oberts a la roca, descoberts al carrer del Paradís, de Vich, junt amb fragments de *sigillata;* i l'altra del Prat de la Riera (visigòtica ?). Un petit relleu en marbre rosa, representant un bust de dòna nua, de caràcter grec arcaïtzant, procedent de Salònica. Quatre bells exemplars d'incensers dels segles XII i XIII. Un *pyxis* d'aram, esmaltat i daurat, del segle XIII. Un peu de càlzer, d'aram i argent, atribuible a la primera meitat del segle XVI. Dues creus processionals, de planxa d'aram, retallada, burilada i daurada, del segle XIII, i altres dues creus més modernes, dels segles XIV i XVI respectivament.

(1) Josep Gudiol i Cunill, *El Museu Arqueològic-Artístic Episcopal de Vich en* 1914. Vich, Imp. de Sant Josep, 1915.

L'esplèndida col·lecció de pintura en taules s'és encara enriquida amb cinc composicions, pertanyents a un retaule que devía ésser magnífic, atribuible als primers anys del segle XV i obra, pot ser, del famós pintor Lluís Borrassà. Quatre dels compartiments estàn dedicats a l'apòstol Sant Andreu, expressant els detalls de la llegenda formada al voltant de la seva vida. Un d'ells representa la mort del sant (fig. 245) «L'apòstol, com un venerable ancià, vestint sols unes bragues, està lligat a una creu que va plantada a terra pel seu braç esquerra, quedant enlaire i en disposició horitzontal el cos del Sant crucificat. La forma de l'instrument de suplici no es pas l'aspa o creuera, que caracteritza la passió del germà de Sant Pere, sino la creu de braços verticals i ben poc iguals de mides. En la taula en questió el pintor, al voltant de l'evangelitzador d'Acaia, hi presentà un grup de cristians agenollats i en actitut devota, contemplant la mort d'aquell, després d'escoltar ses ensenyances; notant-s'hi, en primer terme, l'esposa del precónsul Egeas, vestint folgada i rica hopalanda de porpra i dirigint son esguart al sant confessor de Crist i a la seva ànima, que es pujada cap al cel per quatre àngels, apareixent, en gloria, la mà de l'Omnipotent que la reb en la celestial mansió. A un costat i fent contrast amb l'escena descrita, que aludeix a la mort del varó just, hi ha la referent a la mort del reprobat i al càstic que Déu dóna als perseguidors de l'esglesia. En ella Egeas va a cavall, seguit per altre genet, tots noblement habillats; el primer està en actitut de caure mort de son corcer, ja que un diable l'escanya, sortint-li per la boca l'ànima, que és presa dels mals esperits.» En el darrer compartiment hi ha la figura de Sant Antoni abat. En la *Memoria* es fa una descripció detallada de les taules.

També s'adquirí una *predella* de retaule, pertanyent a l'altar del Roser i de Sant Jaume apòstol, de la Confraría dels barreters de Vich, que tenía sa residencia a l'esglesia del Carme. Aquest retaule havía estat encarregat en 20 de juny de 1588, al pintor ciutadà de Vich, Rafel Andreu.

Han ingressat igualment aquest any cinc noves arquetes, una d'elles gòtica i les altres d'estil del Renaixement.

Després d'altres adquisicions de menor relleu, anotades en la *Memoria*, recordarem uns fulls d'un notable missal, amb miniatures historiades, del segle XIV, que té tot l'aire de català i de pertànyer a una de les nostres esglesies.

Primer Congrés d'Art Cristià a Catalunya

Coincidint amb les festes commemoratives del recort de la pau donada a l'Esglesia per l'edicte de Milà, se celebrà a Barcelona, del día 26 al día 30 d'octubre de l'any 1913, el Primer Congrés d'Art Cristià.

L'objecte del Congrés estava ben esclarit en un manifest que havía estat publicat, juntament amb el reglament i el programa científic (1) que en l'esmentat Congrés s'havía de desenrotllar. Després de fixar el valor de l'edicte constantinià, assenyalant la naixença a la vida lliure de l'Art Cristià, diu que el propòsit del Congrés és «cooperar a l'estudi dels orígens i de l'evolució de l'Art Cristià de terres catalanes en totes ses manifestacions, seguint per ses formes posteriors en els temps mig-evals i moderns; aplegar tota aportació documental que faci llum sobre la historia de ses obres i artífexs; encaminar la investigació de ses relacions amb el desenrotllament de la liturgia: veus-aquí la primera finalitat d'aquest Congrés, el qual al convocar els conreadors de les ciencies arqueològiques per iniciar l'organització de la col·laboració llur, tal com és habitual en altres països, confía poder contribuir seriosament a la historia de l'art antic amb la coneixença d'una de ses branques, preparant així el Corpus gràfic i documental de l'art català».

Presidía els treballs del Congrés una Junta d'honor i un Patronat, formats pels Excms. senyors Bisbes de Catalunya, Mallorca, Valencia i Perpinyà i Abat de Montserrat; Excms. Srs. Presidents de les Diputacions de Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona, i el R. P. Fidel Fita. Fou President de la Comissió Executiva D. Josep Puig i Cadafalch, i Secretaris Mn. Lluís Carreras i D. Josep Goday.

L'estructura donada al programa del Congrés responía a la finalitat esmentada, establint una seriació orgànica dels treballs científics en la forma següent:

I. BIBLIOGRAFÍA.—Relació, per ordre de materies, dels treballs d'Art Cristià català, publicats per les societats i particulars. Index de documents d'interès per a l'estudi de l'Art Cristià contin-

(1) *Primer Congrés d'Art Cristià a Catalunya.* Any MCMXIII. 1.ª Sessió. Barcelona.

Fig. 246. — Una sala de l'Exposició de Creus

guts en un arxiu determinat. Index analític d'alguna obra o font d'interès per a l'estudi de l'Art Cristià a Catalunya.

II. Primers segles de l'Art Cristià a Catalunya. — Primers edificis per al culte cristià. La liturgia primitiva. L'arquitectura a les esglesies. El mobiliari i objectes litúrgics. Els enterraments i sarcòfags cristians. Utilització d'elements romans en la construcció de les esglesies cristianes. Mosàics. Iconografía. Numismàtica. Monografía d'un monument català referent a aquesta època.

III. Art Romànic. — Monografía de monuments romànics catalans. Documents sobre fundacions, dotacions i consagracions d'esglesies i monestirs. Notes sobre existencia de pintures murals en les esglesies. Mobiliari i objectes litúrgics romànics. Indumentaria litúrgica. Temes iconogràfics en l'escultura i pintura romànica. Notes sobre existencia i descripció de manuscrits. Orfebrería religiosa. Noticies documentals i gràfiques.

IV. L'Art Gòtic a Catalunya. — L'importació de l'art gòtic. Caràcter de l'arquitectura gòtica catalana. Monografía de monuments gòtics catalans. Documents sobre fundacions, dotacions i consagracions d'esglesies i monestirs. Mobiliari i objectes litúrgics. Indumentaria litúrgica. Vestuari litúrgic. La imatgería gòtica. La policromía en la imatgería i en els temples. La pintura gòtica; la pintura sobre taula. Documents i contractes sobre retaules. Els vitralls; noticies gràfiques i documentals. Manuscrits, llibres miniats, incunables i enquadernacions. Orfebrería religiosa. Noticies documentals i gràfiques.

V. El Renaixement a Catalunya. — Introducció de l'art del Renaixement. El mobiliari litúrgic. La pintura i l'escultura; noticies documentals i gràfiques. L'art barroc. Mobiliari litúrgic. Les puntes en la liturgia. L'orfebrería religiosa en el Renaixement; noticies documentals i gràfiques.

La qualitat i el nombre de les Memories presentades expressen la importancia i l'extensió adquirides pel Congrés:

M. Marcel Dieulafoy estudía, amb el títol *Sur les origines de l'art roman*, una tesi, ja exposada per ell en altres llocs, ço és, l'atribuïr al comtat de Barcelona un ofici preponderant en la formació de l'arquitectura mig-eval, per haver-se obrat a Catalunya l'unió de l'arquitectura religiosa de

Roma amb l'art irano-siríac, els fruits de la qual foren la nau i l'absis romànics i després el santuari gòtic. Això fou possible, diu M. Dieulafoy, per l'expandiment de les meçquites aràbigues per les terres d'Espanya i la imitació que en feren els mateixos que durant la Reconquesta les destruiren.

M. J. A. Brutails, en son treball *Sur les marques d'orfèvrerie*, expressa la conveniencia de reunir sistemàticament un corpus de l'orfebrería catalana.

W. Neuss fa notar, en la comunicació *Sobre un grupo de manuscritos bíblicos catalanes*, l'interès

(Del retaule dels Peraires)

Fig. 247. — Sant Agustí escoltant Sant Ambrós qui predica

de la *Biblia* catalana de Roda, dita *del mariscal de Noailles*, en la Bibl. Nat. de París, i la *Biblia* de Farfa, de la Bibl. Vaticana, estudiada per D. Josep Pijoàn en l'ANUARI de 1911-12.

Mn. Josep Mas, de l'Arxiu Capitular de Barcelona, envià al Congrés una *Taula d'escultors de la Sèu de Barcelona*, donant una llista dels dels segles XIV al XVI.

Sobre *El autor de las tablas de los curtidores* comunica el P. Saturnino López Zamora, els do-

cuments que demostren que l'autor d'aquest famós retaule no és Lluís Borrassà, com havía suposat en Sampere i Miquel en *Los Cuatrocentistas Catalanes*, sinó Jaume Huguet. Al mateix temps rectifica la interpretació de la taula que en Sampere nomenava *Sant Agustí predicant* i que resulta ésser *Sant Agustí escoltant Sant Ambrós, qui predica* (fig. 247).

El mateix autor en altre treball, *Un bordador barcelonés desconocido*, dóna a conèixer Joàn Fuster, brodador del segle XVI.

Del Sr. Massó i Torrents, fou rebuda una comunicació sobre *El retrat en les miniatures*

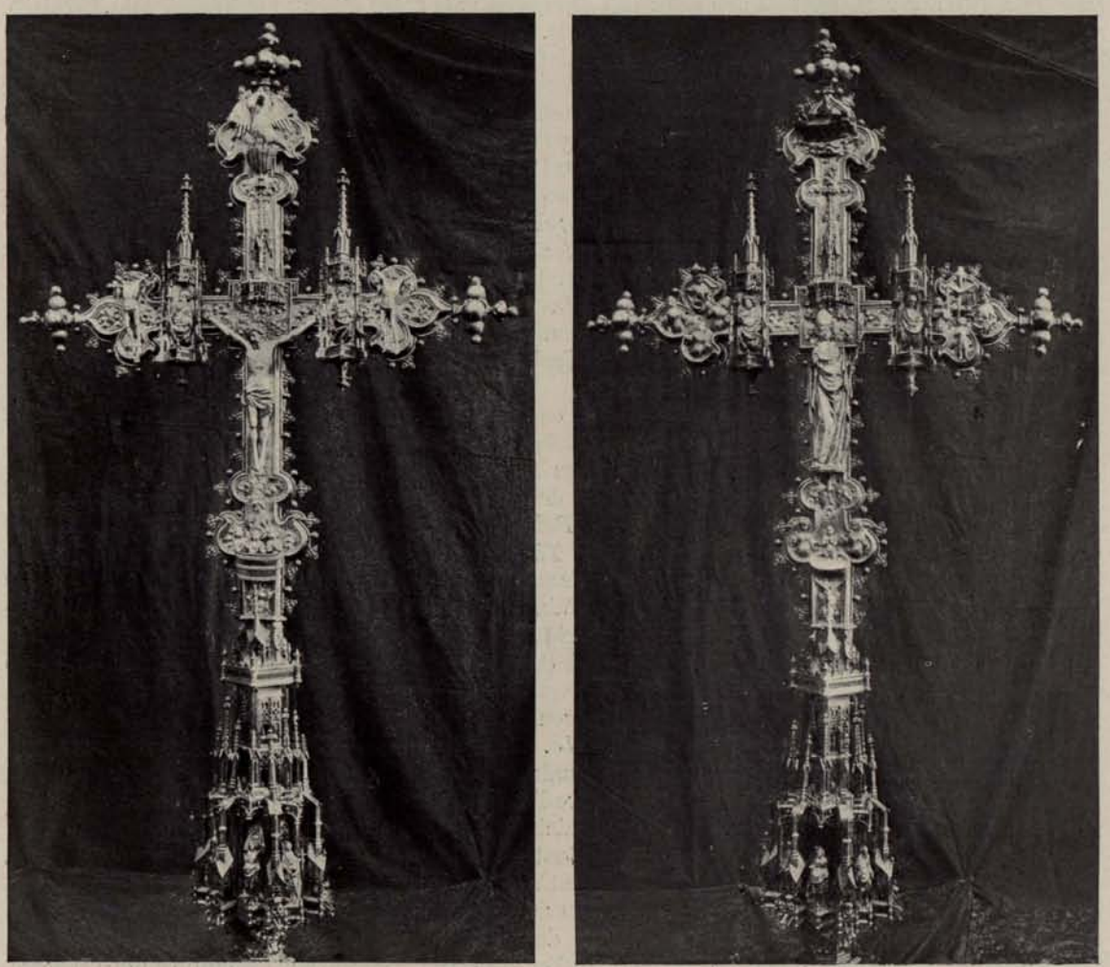

Fig. 248. — Cervera. Creu de la Confraría de Sant Nicolau

catalanes, fent ressaltar la necessitat de formar un recull complet de la iconografía dels personatges catalans de l'edat mitjana.

Mn. Pere Aguiló, fa conèixer *Una lauda sepulcral de mosaic descoberta dins la basílica de Son Peretó*, a Mallorca.

Mn. Pere Pujol i Tubau, fixa la data de *El retaule major de la Catedral d'Urgell* en els anys 1626-1629, i estudía, així mateix, una serie de *Consagracions d'esglesies del bisbat de la Sèu d'Urgell.*

D. Agustí Duràn, presenta el contracte de fabricació de *La creu processional de la Confraría de Sant Nicolau, de Cervera*, de l'argenter barceloní Bernat Llopart, qui l'obrà l'any 1435 (fig. 248).

D. Joàn Moneva, professor de la Universitat de Saragossa, envià una dissertació sobre *La conser-*

vació i foment de l'Art Cristià; D. M. Falguera, sobre *Sant Pere de Besalú i son absis d'origen francès;* D. Jeroni Martorell, sobre *El claustre de Santa María de l'Estany;* D. Josep Goday, sobre *La Sèu d'Urgell i sos origens italians;* Mn. Pere Bofill, sobre *Les esglesies antigues del terme del Castell de Gurb;* D. Francesc Carreras i Candi, *La «Creu Cuberta» de Barcelona.*

Els abecedaris a Catalunya foren estudiats per D. Víctor Oliva, de Vilanova i Geltrú (vegi's la recensió en el lloc corresponent); per Mn. Serra i Vilaró, conservador del Museu arqueològic diocessà de Solsona, els *Contractes de Joàn Cesguardies, brodador de Cardona* (XV^ên^ segle) i *Una nova pintura mural,* la de Sant Pere de Caserres. El Sr. Soler i Palet comunica curioses notes en sa Memoria, titolada *Amb motiu d'uns datos inèdits referents als grans pintors mestre Alfonso i Vermejo.*

Altres comunicacions presentades foren de D. Vicenç de Moragas *Tapiços de la Catedral de Tarragona;* de Dom M. Sablayroles un estudi sobre el monestir de *Sant Pere de Besalú;* de Mn. Josep Masdeu, sobre el de *Sant Joàn de les Abadesses;* de Mn. Josep Guitart, de Manresa, *L'abadía de Santa María de Caselles;* de Mn. Fortià Solá, de Vich, *Sobre Sant Benet de Bages;* de Mn. Josep Gudiol, *L'art Constantinià a Catalunya* i *Venda d'antiguitats;* de D. Antoni de Folguera *Sant Pere de Besalú i son absis d'origen francés;* de D. Gabriel Castellà Raich, *Inventaris de les esglesies d'Igualada;* de D. Josep Danés, *Per la restauració de nostres monuments;* de D. Francesc Sarret Arbós, *Les creus de pedra del terme de Manresa;* de Mn. Josep Condó, *El Sant Crist de Salardú;* de Mn. Antòn Vila, *Noticia històrica de les Santes Espines de la vila de Sampedor* i *Sobre els primers missals impresos del Bisbat de Vich;* de Mn. J. Cunill, *Notes arqueològiques i litúrgiques tretes dels antics concilis catalans;* del P. Francisco Naval, *Sobre el edificio ex-universitario de Cervera artísticamente considerado;* del Sr. Coll i Vilaplana, *El Renaixement en les esglesies de Manresa;* de Mn. Agustí Font, *Sobre el Lignum Crucis de Scala Dei;* de M. Desdevises du Dezert, *Notes sur les églises romanes d'Auvergne.*

Entre les comunicacions impreses que foren enviades al Congrés figuren els següents estudis: *Dos consagraciones ignoradas,* de Mn. Josep Miralles, publicat en el *Butlletí de la Societat Arqueològica Luliana* de Palma de Mallorca; *Saint Jean le Vieux de Perpignan,* de M. Albert Mayeux, publicat en el *Congrès archéologique de France* de 1906; de Mn. Jean Sarrete, *Vierges ouvertes, Vierges ouvrantes et la Vierge ouvrante de Palau del Vidre,* extret de *Ruscino* (1913); de M. Van de Put, *The Aragonese double crown. The Borja or Borgia Device with notes upon the bearing of such insignia in the fourteenth and fifteenth centuries* (London 1910).

Amb motiu del Congrés fou celebrada al Palau de Belles Arts una exposició de creus, reunint-se més de 200 creus procedents de les esglesies catalanes i gran nombre de fotografíes, de tot lo qual publicarà un estudi, en l'ANUARI vinent, el Conservador del Museu Diocessà de Vich, Mn. Josep Gudiol.

Amb la inaguració d'aquesta Exposició de creus, que tingué lloch el día 26 d'octubre, començàren les sessions del Congrés, donant compte Mn. Lluís Carreras dels treballs d'organització i de les principals adhesions al Congrés, entre les quals es poden assenyalar la de M. Marcel Aubert director de la *Revue de l'Art Cretien,* M. Lefèvre-Pontalis, director de la Societat francesa d'Arqueología i M. Emile Mâle. El Sr. Puig i Cadafalch, després d'haver donat la benvinguda als congresistes, exposà la finalitat del Congrés, condolent-se de les vandàliques violencies que poc temps abans havíen sofert les nostres esglesies, i anotà com l'entussiasme amb que els estudiosos de Catalunya i de l'estranger havíen acudit a la crida era penyora de l'èxit que el Congrés havía d'assolir. En un bellíssim parlament el Sr. bisbe de Vich, Dr. Torres i Bages, analitzà *L'ofici espiritual de l'Art;* Monsenyor Carselade-Dupont, bisbe de Perpinyà, saludà als membres del Congrés; els representants de la Diputació i de l'Ajuntament expressaren l'interès que prenien en l'avenç de la cultura artística de Catalunya, i per fi, el Sr. Bisbe de Barcelona Dr. Laguarda, donant a tots la benvinguda, declarà obert el Congrés.

El día 27 s'efectuà una visita d'estudi a l'esglesia de Sant Pau del Camp, sota la direcció de l'arquitecte Sr. Goday, començant la serie d'excursions anunciades en la Guía del Congrés (1). Després d'una visita al Museu del Parc, fou celebrada sessió, al Palau de Bellas Arts, en la qual el Sr. Puig i Cadafalch resumí la historia de l'arquitectura cristiana a Catalunya, detenint-se especialment en l'època romànica. Mn. Josep Gudiol llegí un estudi sobre l'Art Constantinià a Catalunya, en el qual feu relació d'inscripcions, sarcòfacs i primitius monuments cristians de Catalunya i revisà les monedes de Tarragona, tingudes generalment com a les primeres que ostenten el *labarum* de Constantí. Al vespre del mateix dia, els congressistes assistiren a una sessió de pro-

(1) *Guía del primer Congrés d'Art Cristià a Catalunya.* Barcelona, octubre MCMXIII.

jeccions, al Centre Excursionista de Catalunya, acompanyades d'explicacions de l'arquitecte Sr. Jeroni Martorell, a manera d'un resum d'Historia monumental de Catalunya.

El dia 28 es feu una excursió a l'antic monestir de Sant Cugat del Vallés, dirigida per mossèn Josep Gudiol. Al claustre de l'esmentat monestir fou celebrada la corresponent sessió del Congrés, en la qual dissertà el P. Ignasi Casanovas, sobre l'art a l'esglesia i sobre la liturgia considerada com a font d'inspiració en l'art religiós; en Jeroni Martorell parlà de la conservació i de l'inventari dels monuments. Altres comunicacions foren llegides en aquesta sessió, entre les quals cal recordar el parlament del canonge Gaya, de Lleida, demarant el prestigi i la influencia del Congrés per a obtenir la restauració de la magnífica Sèu lleidatana.

Amb una visita dirigida per en Jeroni Martorell a la Catedral de Barcelona, començà la tasca del dia 29. En la sessió del Palau de Belles Arts, Mn. Gudiol parlà de la venda d'antiguitats, proposant la creació de museus arqueològics diocessans a semblança dels de Vich i Solsona i de cursos d'Arqueologia als seminaris. Mn. Tarré, parlant de la liturgia com a font d'inspiració de l'Art, exposà el desig de reunir un Congrés de Liturgia, en 1914, amb ocassió de tenir lloc l'aniversari de Carlesmany, el príncep que tant se preocupà de la liturgia.

El darrer dia del Congrés fou destinat a visitar els principals arxius i biblioteques i el temple en construcció de la Sagrada Familia, i després d'una conferencia del Sr. Rodríguez Codolà sobre el valor de la representació de la Creu, es passà a la solemne sessió de clausura.

El Sr. Bisbe de Barcelona testimonià la seva satisfacció pels treballs del Congrés, protestà dels actes vandàlics, ja recordats en la primera sessió, i assenyalà la influencia educativa de les arts cristianes.

El Sr. Rubió i Lluch saludà als membres dels Congrés en nom de l'Institut d'Estudis Catalans, com a president de la Secció Històrico-Arqueològica, manifestant la satisfacció amb que l'Institut ha près part en els treballs del Congrés.

El Sr. César A. Torras parlà en nom del Centre Excursionista de Catalunya, i D. Joàn Llimona com a representant del Círcol Artístic de Sant Lluc. Es donà compte de l'adhessió del Sr. Prat de la Riba, president de la Diputació.

Per unanimitat es pren l'acord de celebrar el Congrés vinent a la ciutat de Vich, nomenant a Mn. J. Gudiol president del Comité d'organització. Es dirigeix una suplicació al president del Consell de Ministres, demanant la restauració de l'antiga catedral de Lleida. D. Vicenç de Moragas, evocà el recort de la vella esglesia romànica de Santa María del Miracle de Tarragona, en perill de destrucció.

Finalment el president Sr. Puig i Cadafalch, agraeix l'esforç de tots els que han pres part en el Congrés, els bons fruits del qual no han de fer-se esperar, i després de llegir un telegrama adressat al Sant Pare, expressant-li el desig d'assolir la restauració litúrgica de les arts plàstiques i gràfiques, com de la música sagrada, declara closa la sessió.

Les conclusions del Congrés foren així redactades:

I. El primer Congrés d'Art Cristià de Catalunya formula la seva primera aspiració fent vots per a que la restauració litúrgica, iniciada en la música sagrada, sigui integral, entenent-se les savies disposicions de l'esglesia a les arts plàstiques i gràfiques.

II. El Congrés demana als reverendíssims prelats que donguin tota la eficacia possible a la formació arqueològica, i litúrgica establerta en les càtedres dels seminaris, d'on eixirà la clerecía apta per a la defensa del patrimoni artístic de l'Esglesia, i ben orientada per a impedir la industrialització pagana que invadeix el temple.

III. El Congrés s'adressa als artistes, expressant la necessitat de que cerquin llur orientació en la tradició litúrgica, la qual ha d'esser la norma indefectible de la producció artística en el temple, per tal que llurs obres siguin dignes de l'ofici espiritual que l'Esglesia els confía.

IV. El Congrés afirma que per a salvar ço que resta dels llegats artístics de nostres passats, deuen crearse col·leccions arqueològiques diocessanes.

V. El Congrés recomana l'urgencia de que l'Esglesia procedeixi a la confecció d'inventaris gràfics que siguin fermansa per a impedir la enagenació clandestina de les obres d'art.

VI. El Congrés demana que's donguin les majors facilitats als investigadors dels arxius eclesiàstics, municipals, notarials i particulars, per tal que constituïda sólidament l'historia de l'Art català, pugin tenir certa coneixensa de la seva significació en la vida dels temps passats.

VII. El Congrés demana la conveniencia de que les diòcesis i corporacions administratives, dediquin els medis econòmics necesaris per a la conservació i restauració dels antics monuments religiosos.

Fig. 249. — Relleu de la col·lecció Camondo

La col·lecció Camondo al Louvre

El fet d'haver-se instalat al Museu del Louvre les obres d'art que constituiren la col·lecció del compte Isaac de Camondo, torna a donar valor d'actualitat a l'interessant relleu dels cavallers que havía entrat, molts anys enrera, a la esmentada col·lecció, procedent de Valencia.

D'aquest relleu n'havía parlat l'Emil Molinier, publicant-ne la fotografía que reproduim (fig. 249), en la *Gazete des Beaux Arts* de l'any 1897 (I, 91), al fer una descripció de les obres que constituiren la colecció Camondo.

Es obra de mitjans del segle XV, de marbre policromat i d'execució molt acurada. Creu en Molinier que pot ésser atribuïda a un artista flamenc o francés, sens rebutjar, però, la hipòtesi d'un escultor català influenciat. Sembla haver format part d'un sarcòfag i cal fer notar que un dels tres cavallers que componen el relleu porta l'escut invertit, com en senyal de dol, tal com ho veiem en els personatjes que formen el seguici dels enterraments, representats en gran nombre dels nostres sarcòfags medievals. Però en el relleu del Louvre, l'habillament dels cavallers, així com llurs actituts fan pensar en una escena de l'uita, com un passatge de llegendes rel·ligiosas que tant sovint es troben en els retaules esculturats del nostre art gòtic.

La figura del cavaller central s'ha vo'gut identificar amb algún rei d'Aragó, i fins i tot s'ha suposat si podría ésser una representació tardana de Jaume I, sense, però, fonamentar tal suposició. L'escut que porta al braç, amb les armes de Sicilia, havent estat utilitzat per diversos personatjes, no es prou per a identificar la figura del relleu. El mateix escut es troba en la polsera del retaule atribuit al pintor Jacomart, existent en la sagrestía de les monges de Sant Martí de Segorb, que sembla procedent de la Cartoixa de Valdecrist (1).

L'esglesia del Miracle a Tarragona

En l'*arena* de l'anfiteatre romà de Tarragona s'aixecà un temple que, en una butlla d'Anastasi IV (1154), porta ja el títol de Nostra Dòna del Miracle. Al costat de l'esglesia, els Templers edificaren la preceptoria de Tarragona, vivint els monjos militars en aquell lloc, des de principis del segle XIII fins a

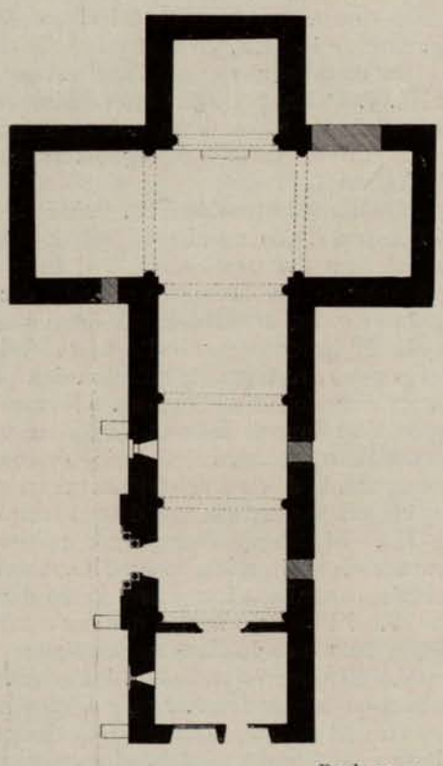

Escala 1 : 400

Fig. 250. — Pla de l'esglesia del Miracle *(Domènech Mansana)*

(1) Cfr. Tormo, *Jacomart y el arte hispano-flamenco cuatrocentista*, Madrid, 1914; ps. 156-7.

la dissolució de l'ordre per Climent V. Més tard serví de convent als Trinitaris, i últimament fou destinat a presiri. En traslladar-se aquest es destruiren les diverses construccions que voltaven el temple, molt mal parat. Es feren unes petites reparacions, que

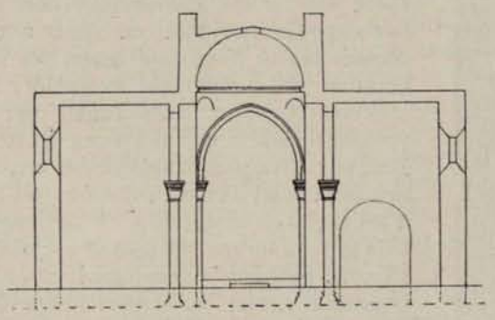

Escala 1 : 400

Fig. 251. — Secció transversal de l'esglesia del Miracle *(Domènech Mansana)*

Fig. 252. — Interior de l'esglesia del Miracle

foren insuficients per salvar el monument. Era aquesta esglesia obra de l'ordre del Temple. Tenía la planta de creu llatina, amb la capella de pla rectangular, coberts nau i creuer amb voltes de canó apuntades, i essent les d'aquest perpendiculars a aquella. En el centre s'aixecava

Fig. 253. — Esglesia del Miracle

la cúpula, sostinguda per trompes còniques. Arcs torals, apoiats per columnes, reforçaven les voltes de la nau principal i del creuer. La porta d'entrada era en el mur de l'esquerra de la nau principal i presenta una serie d'arcs en degradació, apoiats en dues columnes, de forma anàlega a les de Sant Benet de Bages i Sant Martí Sarroca. L'ornamentació era molt escassa,

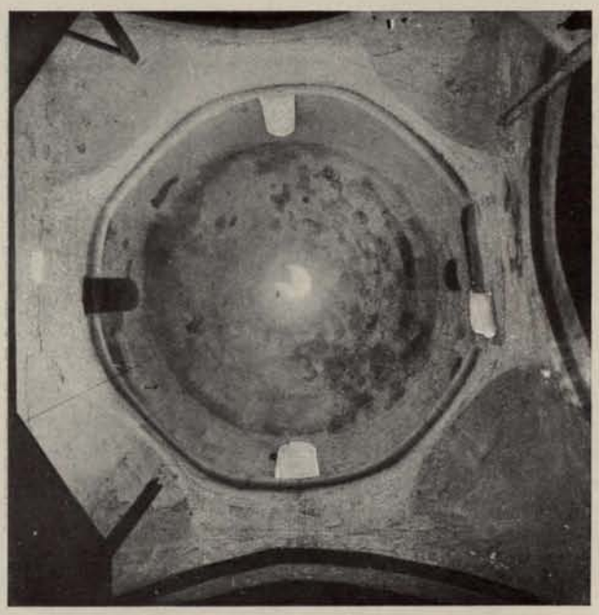

Fig. 254. — Cúpula de l'església del Miracle

sols en les impostes de sobre els capitells de la nau apareixen unes petites dents de serra, i dues finestres properes a la porta tenen al voltant daus i rat'les. La planta d'aquesta església corresponia al tipus introduït per l'ordre del Cister, que substitueix les formes cilíndriques dels absis per capelles rectangulars. Amb aquesta transformació s'economitzaven les semicúpules, de complicada execució i llurs cobertes còniques, substituídes per una prolongació de la coberta plana del creuer. Era, per altra part, l'aplicació a una basílica de la pràctica usual, entre 1130 i 1140, a les esglésies camperoles de la Borgonya i de gran nombre de països occidentals. Ella va extendre's per tota Europa, imposant-se arreu, no sols a l'església de l'ordre reformada sinó a les adherides encara a la vella tradició de Cluny i fins a les parroquies dependents de l'autoritat episcopal. El Temple l'adoptà també i així la trobem al Miracle, obra, com hem dit, d'aquesta ordre (1). — J. P. C.

Necrologia

JOSEP DÉCHELETTE

La terrible guerra que flagella Europa ha fet víctima seva l'eminent arqueòleg francès Josep Déchelette, en qui plorem una de les primeres figures de la nostra ciència. En la Prehistoria francesa deixa el buit insubstituible d'un home que, amb un minuciós coneixement del material, no sols de França, sinó dels altres països, i amb un esperit clar i metòdic, havía emprès una feina de sistematització feta amb tota solidesa. En la Prehistoria espanyola realitzà un estudi semblant, amb la diferencia que aquí es trobava amb un material dispers en llocs i publicacions quasi inaccessibles i que, amb rares excepcions, era dificilíssim utilitzar, car moltes vegades provenía d'investigacions fetes sense cap mètode. Així i tot, Déchelette, en son article sobre la cronología prehistòrica de la Península ibèrica (*Revue Archéologique*, 1908) aconseguí reduir a un quadre sistemàtic, integrable als resultats de la investigació dels altres països, aquella massa de materials dispersos, desfent errors quasi seculars en la manera de considerar les nostres antiguitats.

Josep Déchelette

Apart d'aquest treball i d'alguns altres que per a nosaltres tenen un interès especial, com per exemple els que fan referencia a les teoríes d'en Siret i l'estudi de les tanques de cinturó, publicat en els *Opuscula archeologica*, dedicats a Montelius, la principal significació de Déchelette està en els treballs referents a les antiguitats de l'època de La Tène, a França, (*Le Hradischt de Stradonic et les fouilles du Mont Beuvray* [1901], *L'Oppidum de Bibracte* [1903], *Les Fouilles du Mont Beuvray* 1897-1901 [1904]) i en el bell estudi que féu de la *sigillata* a França: *Les Vases céramiques ornés de la Gaule romaine* (1904).

(1) Vegi's E. Morera i Llauradó, *Tarragona antigua i moderna*. Tarragona, 1846, ps. 166 i seg.; A. del Arco, *Paseos arqueológicos por la diócesis de Tarragona*, *Boletín Arqueológico Tarraconense*, 1914, ps. 69 i seg.; *L'església del Miracle a Tarragona*, *Butlleti del Centre Excursionista de Catalunya*, 1913, ps. 93 i seg.

Una altra obra seva, el *Manuel d'Archéologie préhistorique, protohistorique, celtique et gallo-romaine* (Edat de la pedra 1908, Edat del bronze 1910, Hallstatt 1913, La Tène 1914), ha estat també una aportació de primera força. Un compendi com el de Déchelette, que recull les últimes investigacions amb tanta cura, i que tracta en general de tota Europa i de les qüestions de l'Orientalisme i de l'Arqueología i Filología clàssiques, relacionades amb els problemes prehistòrics europeus, és fins ara una cosa única i, a més de la seva utilitat per a orientar, té en general una part d'actualitat constant, com és la dedicada al material francès, per al qual el *Manuel* és un treball de conjunt detalladíssim i una sistematització d'acord amb l'estat actual de la ciencia. Llàstima que la mort hagi impedit acabar-lo, precisament quan l'autor treballava en la part galo-romana, en la qual era tan competent i que era tant necessari exposar d'una manera general i sistemàtica. Tampoc ha tingut temps de fer la segona edició del primer volum, destinat a l'Edat de la pedra, publicat fa ja molt temps i que per això necessitava una revisió per a incorporar-hi investigacions que des de llavors han esdevingut d'importancia fonamental, com per exemple la cultura neolítica del Danubi i dels Balcans, el major coneixement del neolític d'Alemanya i certs problemes de l'Arqueología del Mediterrani que cada dia adquireixen major trascendencia.

Per tot això i perquè l'activitat incansable i la competencia de què donà probes amb la publicació de tan valuosos treballs, en els últims anys, feia esperar tant d'una llarga vida dedicada exclusivament a la ciencia, la mort de Déchelette ha produït un dol general en tot el món científic i ha estat especialment sentida per l'INSTITUT, que havía tingut l'honor de rebre la seva visita en el viatge que féu per Espanya, en la primavera de 1912, estudiant el nostre Museu i visitant la necròpolis de Puig Castellar i les excavacions d'Empuries. M. Salomon Reinach ha publicat, a la *Revue Arquéologique* (1), fragments molt interessants de cartes rebudes de M. Déchelette, durant aquesta excursió.

Josep Déchelette nasqué, el 8 de gener de 1862, a Roanne (Loire). Estudià al Col·legi dels Pares Maristes de Saint-Chamond (Loire) i es dedicà al comerç, que deixà més tard per a consagrar-se per complet a la ciencia.

Era Conservador del Museu de Roanne des de 1892 (2), Corresponent de l'Institut de França des de 1911, doctor *honoris causa* de la Universitat de Freiburg i Breisgau, Corresponent de l'Institut Imperial Arqueològic Alemany, de l'Academia d'Estocolm, de la Reial Academia de la Historia de Madrid, i d'altres corporacions científiques.

Al començar la guerra, encara que per la seva edat hauría pogut prestar servei apartat de la linia de foc, demanà anar al front de combat i fou incorporat com a capità de territorials, al regiment n. 298 de la reserva. En un dels combats de la regió de l'Aisne, el 3 d'octubre de 1914, a l'atacar, davant de la seva companyía, caigué heroicament, ferit pel foc de l'artillería enemiga, finant el dia següent. — P. B. G.

Bibliografía

LLIBRES

H. BREUIL et H. OBERMAIER. — *Institut de Paléontologie Humaine. Travaux exécutés en* 1912. (*L'Anthropologie*, 1913, ps. 1 i seg.)

De la regió cantàbrica es dóna noticia d'un bastó de comandament, amb gravats, procedent de la caverna de Valle i es parla de les excavacions de la gruta de Castillo, a Puente Viesgo (Santander). Des del nivell inferior, que es nomena *mousiérien fruste* (?), segueix l'estratificació fins a la superficie, on es trobà un punyal triangular de coure, pertanyent a l'eneolític, passant successivament, de baix a dalt, pels següents períodes: musterià típic, musterià superior, aurinyacià inferior i superior, solutrià, magdalenià antic i superior i azilià. Els treballs sobre pintures rupestres foren continuats amb èxit: es parla de pintures a les grutes d'Atapuerca, a l'E. de Burgos, i en altres llocs immediats, on arriben aitals pintures fins al neolític.

La regió S. i E. de la Península fou també objecte dels treballs de l'any 1912, estudiant-se pintures a Tortosilla (Valencia) i als abrics de Vélez Blanco (Almería) i a Sierra Morena, on arriben

(1) T. XXIV (1914), ps. 315-327.

(2) A la seva ciutat natal i son Museu deixa en testament ses col·leccions d'objectes d'art i la major part de la seva biblioteca, a més de 100,000 francs per a la construcció d'un nou Museu.

fins al neolític. Uns treballs interessantíssims foren els d'excavació de la caverna de La Pileta, a Benajoàn (Màlaga). Allí hi ha pintures com les més antigues cantàbriques, entre elles un bell cavall negre, i segueixen fins al neolític, com les de Sierra Morena. A més, prop de l'entrada de la caverna, hi ha una capa de 4 m. de fons, neolítica, amb ceràmica sense ornaments i instruments d'òs. Un altre dipòsit neolític, amb ceràmica decorada, fou trobat en una galería inferior.

A més d'aquestes, es parla d'altres estacions espanyoles, menys interessants. — B.

Institut de Paléontologie Humaine. Fondation Albert Ier, Prince de Monaco. — *Rapports sur les travaux de l'année* 1913. (*L'Antropologie*, 1914, ps. 225 i seg.)

A aquesta memoria dels treballs fets durant el 1913 per l'Institut de Paleontología Humana, de París, els Prof. Breuil i Obermaier hi tenen la part corresponent als treballs fets a Espanya.

A la regió cantàbrica el Prof. Obermaier continuà l'excavació de la gruta de Castillo, a Puente Viesgo (Santander), arribant, més avall del nivell aurignacià, en el que sortí un caixal humà, a dos nivells musterians i, finalment, a un que abans es nomenà musterià, però que sembla més aviat acheulià.

El Prof. Breuil visità dues noves grutes amb ornaments: la cova de Bolao, prop de Llanes (Oviedo) amb figures tectiformes, en roig, i la gruta de Sant Antoni, prop de Riba de Sella (Oviedo) amb un cavall aurinyacià, pintat en negre.

A la regió de Sierra Morena foren estudiades nombroses estacions amb gran varietat de pintures, entre les quals es troben notables variants de les estilitzacions humanes i de les representacions de l'ídol neolític. Sobre tot són interessants les pintures neolítiques de la roca del Peñón de la Graja, prop de Miranda del Rey, on es representa l'ídol femení i dos curiosos personatges en actitut de voler lluitar i les del abric de Los Canjorros on apareixen per primera vegada una serie de parelles que s'agafen de les mans, amb els òrguens sexuals ben caracteritzats i, a més, homes i dònes que porten un cavall de la brida.

A la regió de Vélez Blanco s'exploraren diferentes estacions amb pintures i es reconegué el terreny entre la provincia d'Almería i Sierra Morena, trobant-se quarsites d'aspecte musterià, a La Puerta (Jaén), destrals de mà, a la plana del Guadalímar (Jaén) i quarsites musterianes a Aldeaquemada (Jaén). Entre Valencia, Alacant i Ayora, es visitaren moltes coves, algunes amb restes de la industria paleolítica. — P. B. G.

H. Breuil, H. Obermaier et H. Alcalde del Río: *La Pasiega a Puente-Viesgo (Santander, Espagne).* De la serie *Peintures et gravures murales des cavernes paléolithiques*, de l'Institut de Paléontologie Humaine. — Monaco. Imprimerie Artistique: V.e H. Chêne. 1913. — Un vol. de 64 ps. de 36 × 28 cm., amb nombrosos gravats intercalats en el text i làmines apart.

Aquest llibre és la publicació, feta amb tot el luxe i propietat dels llibres de l'Institut de Paleontología Humana, de París, de les pintures que omplen les galeríes de la gruta de la Pasiega, a Puente Viesgo (Santander).

Els gravats són escassos en aquesta gruta, però hi abunden les figures roges (encara que també n'hi ha de negres i d'algún altre color). Generalment representen cavalls, cérvols i isards, com els de les grutes de Castillo, de Pindal i d'altres de la regió cantàbrica. Com a raresa, a Puente Viesgo, hi ha un bisó, pintat de color de castanya. A més s'hi troba gran abundancia de cignes.

En quant a la tècnica de les figures, s'hi pot seguir ben bé l'evolució des del traçat lineal senzill fins als tímids assaigs de policromía. — B.

Eduardo Hernández-Pacheco y Juan Cabré, con la colaboración del Conde de la Vega del Sella. — *Las pinturas prehistóricas de Peña-Tú* (*Trabajos de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas*, n.º 2). — Madrid, Artes Gráficas «Mateu», 1914. — 1 fascicle de 23 ps. de 28 × 20 cm., amb 10 gravats intercalats en el text i 2 làmines.

Aquestes pintures, que es troben en un abric que forma la roca nomenada Peña-Tú, de Puertas, ajuntament de Llanes (Asturies), són les primeres que a la regió cantàbrica es troben, sense estar en cavitats profundes.

Segons la interpretació dels autors, s'hi troba una figura estilitzada, de gran tamany, sem-

blant a les dels ídols de final del neolític i, al costat seu, un dibuix que té la forma del punyal triangular, també molt gran, típic de l'eneolític espanyol. Més avall es troben una serie de figures humanes estilitzades, representant una dança i agrupacions de punts, de difícil interpretació. La dança és, a proporció, molt més petita que l'ídol i el punyal, la qual cosa indica que aquella representació és sols un accessori en la composició total. El monument podría ésser o bé una commemoració d'algún guerrer, com ho pot indicar el punyal, o bé un santuari, si s'atribueix a l'estilització semblant als ídols neolítics la mateixa significació religiosa que a les dels altres llocs, on es solen trobar formant part del material de les tombes. La data està ben establerta pels paral·lels esmentats de l'ídol i del punyal triangular. Els autors estudien les semblances d'aquestes estilitzacions: les de l'ídol amb les estatues menhirs de França i amb els ídols neolítics i eneolítics d'Espanya i, de la dança amb dances semblants d'altres pintures de la Península. D'aquests paral·lels sembla deduir-se que l'ídol de Peña-Tú té més estreta relació amb els ídols d'Espanya que amb les estatues menhirs de França i, per altra part, que, com que a Peña-Tú no hi ha cap superposició de pintures ni variació en la tècnica que pugui fer suposar que en la composició hi ha parts de diferents èpoques, la semblança de les estilitzacions humanes que figuren en la escena de dança amb altres composicions de les pintures rupestres de la Península pot servir per a datar aquestes últimes també al neolític o eneolític. — B.

JUAN CABRÉ Y EDUARDO HERNÁNDEZ-PACHECO. — *Avance al estudio de las pinturas prehistóricas del extremo Sur de España (Laguna de la Janda).* (*Trabajos de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas*, n.º 3). — Madrid, Museo Nacional de Ciencias Naturales, 1914. — 1 fascicle de 35 ps. de 28 × 20 cm., amb 6 gravats intercalats en el text i XIII làmines.

La provincia de Càdiz sembla tenir gran abundancia de pintures rupestres. En aquest interessant fascicle els Srs. Cabré i Hernández-Pacheco en publiquen algunes molt notables, de diferents èpoques, situades prop de la Laguna de la Janda.

La cova del Tajo de las Figuras té, en les seves parets, una serie de composicions superposades i de diferents colors. Les més modernes, d'un color blanc-blavós, molt estilitzades, són posteriors a l'eneolític, del qual són unes altres pintures, de to roig viu, que presenten moltes semblances amb la composició de Peña-Tú, a Asturies. Un grup més antic de composicions està constituït per pintures de tons vermellosos i groguencs, representant escenes de caça, amb figures estilitzades, semblants a les de Cogul i Alpera i probablement contemporanies d'aquestes i, per altra part, una composició que pot ésser anterior, en la qual figuren unes dònes nues, pintades amb cert realisme.

Totes aquestes pintures, entre les quals hi ha nombrosos grups d'aus, semblen ésser composicions que es refereixen a la procreació i caça d'animals.

Les altres coves, amb tot i no arribar a la importancia de les de la cova del Tajo de las Figuras, són també molt interessants. A la cova del Arco hi ha unes escenes de caça, del final del paleolític. A las coves Cimeras unes figures humanes estilitzades i d'animals, neolítiques i animals més realistes, de fins del paleolític. A la cova del Tesoro, on hi hagué una estació neolítica ja coneguda, hi ha, en una de les parets, una pintura roja que pot representar un fal·lus. A les coves de los Ladrones, del poble de Casas Viejas, hi ha estilitzacions neolítiques, mans com les aurinyacianes de Castillo i d'Altamira, i una cerva bramant, magdaleniana. A la cova Ahumada, a la serra de Zanona, prop de la llacuna, hi ha un ídol neolític i una estilització humana, pintats. A més, es publica la Laja de los Hierros, roca amb signes gravats, alguns dels quals tenen semblances amb signes de les pintures neolítiques i eran ja coneguts. Aquesta roca es troba entre els pobles d'Alcalà de los Gazules i Medinasidonia. — B.

L. FOUGERAT. — *La Pelleterie et le vêtement de fourrure dans l'Antiquité.* (*La Préhistoire. Les civilisations orientales. Les Barbares. La Grèce, Rome*). — Paris, Béranger. Lyon, Georg. 1914. Un volum de XII + 353 ps. de 28 × 18 cm., amb nombrosos gravats en el text.

Es una historia dels vestits de pell. Al parlar de la Prehistoria interpreta unes figures d'Altamira com homes vestits amb pells. Més endavant interpreta les dones de les pintures rupestres de Cògul com una escena de dança, en la qual aquelles porten vestits de pell, que s'intenta restaurar. En una altra escena de Cògul, una cacera, l'autor creu també reconèixer pells en els vestits dels protago-

nistes, que semblen portar unes gorres d'igual material. Així s'interpreten també altres pintures d'El Bosque. — B.

HUBERT SCHMIDT. — *Der Dolchstab in Spanien* (*Opuscula archaeologica Oscari Montelio septuagenario dicata d. IX. m. Sept. a. MCMXIII*, Stockholm, Haeggström, 1913, ps. 70-78).
ID. ID. — *Zur Vorgeschichte Spaniens* (*Zeitschrift für Ethnologie*, 1913, ps. 238-253).

El Prof. Schmidt, conservador a la Secció de Prehistoria dels Museus de Berlín, en un treball anterior (*Der Bronzefund von Canena, Prähistorische Zeitschrift*, 1909), havía estudiat el tipus de l'alabarda de bronze que es troba al primer període de l'edat de bronze del Centre i N. d'Europa, trobant el seu origen a la cultura d'El Argar, de la provincia d'Almería i, amb motiu d'això, feia un estudi sumari de la cultura de principis del bronze, de la Península ibèrica i estudiava el problema de la seva cronología. Per a això seguía les relacions d'Espanya amb altres cercles de cultura, durant l'època del coure o fase de Los Millares, i els començos de l'edat del bronze o fase d'El Argar, a base dels dos tipus que les caracteritzen: el vas campaniforme i l'alabarda de coure o de bronze. El primer fixa la relació de l'eneolític espanyol, caracteritzat per les troballes de Los Millares, a Almería, i de Palmella, a Portugal, amb el de l'Occident del Mediterrani (del qual són típiques les grutes d'Anghelu Ruju, a Sardenya, la cultura anterior al període sicúlic I, a Sicilia i la cultura de Remedello, a Italia) per una part, i, per l'altra, amb l'època del coure del W. i centre d'Europa. El segón, o sigui l'alabarda, representa un tipus que d'Espanya, a principis de l'edat del bronze, passa cap al Centre d'Europa, probablement per la via del N. d'Italia. Aquests dos tipus mostren a Espanya, llavors, una cultura floreixent, independent d'altres civilitzacions.

A més, amb les relacions d'Espanya amb el Mediterrani occidental és possible arribar a una cronología segura. L'aparició del vas campaniforme a Sardenya, Sicilia i Italia permet establir la següent equació cronològica:

Palmella, Los Millares = Anghelu-Ruju = Cultura anterior al període sicúlic I = Remedello.

Així estableix, que aquestes cultures eneolítiques són anteriors al període sicúlic I, el principi de l'edat del bronze de Sicilia, on es troben unes peces d'òs gravades que apareixen també al Mediterrani oriental, a la segona ciutat de Troia. Això permet arribar a una cronología absoluta, car Troia i les cultures egees emparentades es daten amb llurs relacions amb Egipte. El resultat és que l'eneolític espanyol és anterior als temps de Troia II, i s'ha de datar abans del 2500 a. de J.-C.

Aquestes conclusions apareixen encara més clares amb els dos treballs de l'autor, publicats recentment. El primer, que forma part del volum dedicat a l'arqueòleg escandinau Montelius, amb motiu de complir setanta anys, és una investigació del procés de formació del tipus de l'alabarda de coure o de bronze. El Prof. Schmidt en troba precedents a l'eneolític i precisament són unes fulles de sílex que fins ara s'havíen interpretat erradament com a puntes de llança. Són triangulars, de dos fils i amb unes regates a ambdós costats de la base per permetre la unió de la fulla a un mànec; es troben quasi sempre associades a fulles més estretes, evidentment de punyals, fet anàleg al que succeeix a les tombes d'El Argar, on l'alabarda de coure va associada a un punyal també de metall. Aquestes alabardes de sílex procedeixen de dòlmens amb corredor, de Portugal (Monte Abrão i Folha das Barradas, prop de Cintra). A Espanya se'n troba un exemple de Garrovillas (Càceres). Llur datació a l'eneolític és assegurada pel material dels dits sepulcres, típic d'aquell període.

El segón article, està consagrat a estudiar la ceràmica de Ciempozuelos (Madrid), on apareix el tipus del vas campaniforme, ceràmica que s'estén per altres regions de la Península, principalment per Portugal (Palmella) i Andalusía (Carmona). La tècnica de l'ornamentació incisa, disposada en zones paral·leles i emplenada de pasta blanca, és objecte d'un minuciós estudi, així com la cultura en qué apareix aquesta ceràmica, les seves relacions i difusió a Europa. La ceràmica de Ciempozuelos va sempre plegada amb les primeres coses de coure i és contemporania de l'última fase del desenrotllament de l'arquitectura megalítica, amb els sepulcres de corredor i els de falsa cúpula, que, per la cronología obtinguda en *Der Bronzefund von Canena*, de què havem parlat, són clarament anteriors als sepulcres de cúpula de les regions de l'Egeu. Amb això es descarta l'origen micènic dels sepulcres de cúpula espanyols, essent ben diferents les dues evolucions que produiren aquest tipus sepulcral, als dos extrems del Mediterrani. L'espanyol representa l'últim perfeccionament del dòlmen amb corredor. L'egeu té relació amb la casa circular que es tanca amb falsa cúpula, de la qual es troben exemples premicènics a Orcomenos, i segurament

aquest tipus arquitectònic s'usa per a sepulcre, fent una evolució de la qual són dos graus diferents els *tholoi*, de Creta, i els posteriors sepulcres de cúpula micènics.

El tipus amb qué la ceràmica de Ciempozuelos es relaciona amb el reste d'Europa és el vas campaniforme. Ja s'ha dit abans que es troba al Mediterrani occidental. Sembla que es difongué pel S. de França i al Centre d'Europa, seguint el Rhin i el Danubi. Des d'aquí passà per Turingia cap al Holstein i Dinamarca, influint en altres grups de ceràmica o produint formes mixtes i seguint el Danubi fins a la regió de Budapest. El vas campaniforme al Centre d'Europa va acompanyat, generalment, de les primeres coses de metall i es troba en sepulcres d'una raça braquicèfala que representa un element estranger, el qual s'hi expansiona a l'època de transició del neolític a l'edat del bronze, en un temps més o menys contemporani de la cultura eneolítica del S. de França i d'Espanya, o sigui no gaire després de 2500 a. de J.-C.

En canvi, a una altra regió d'Europa, on també s'introdueix el vas campaniforme, Anglaterra, les coses passaren de diferent manera. Allí no va amb les primeres coses de coure, sinó amb les primeres de bronze; allí també es troba en sepulcres amb esquelets braquicèfals i el material és en part de pedra i en part de bronze. Això representa probablement una invasió d'un petit nombre de gents que, a principis de l'edat del bronze, devíen partir de la desembocadura del Rhin i arribaren a Anglaterra, cercant mines de coure i d'estany, fundant una industria metal·lúrgica i essent assimilats per la població ja allí existent. Això degué succeir en un temps que no es pot apartar massa del dels vasos campaniformes del Rhin i del Centre d'Europa, o sigui un temps que durà tot lo més fins al 2000 a. de J.-C. I aquesta cronología no pot ésser diferent de la dels primers grups amb bronze del N. d'Alemanya i Escandinavia, i de la cultura paral·lela d'Aunětitz, a Bohemia que s'han de datar entre 2500 i 2000, com la cultura d'El Argar d'Espanya.

Amb això, el vas campaniforme resulta d'immensa importancia per a la cronología de l'W. i del Centre d'Europa, durant l'eneolític i el principi del bronze, mercès a la seva expansió per tots aquells territoris.

I, per altra part, és curiós el fet que aquesta zona d'expansió acabi a Hongría i a Sicilia. Això representa la intersecció amb un altre gran cercle de cultura on es desenrotlla una altra industria de metall; es la civilització de la ceràmica pintada que s'estén pels països del Danubi, del S. de Russia i dels Balcans, en l'última fase de la qual apareix el coure, com s'ha demostrat en els últims temps per les excavacions del Prof. Schmidt a Cucuteni (Rumanía) i de Fr. László a Eröszd, prop de Brenndorf (Transilvania).

Aquestes dues cultures, amb una personalitat ben diferent i característica i una zona d'expansió ben marcada, representen segurament els dos primers centres de difusió de la industria metal·lúrgica a Europa: Espanya i Hongría. Des d'aquests dos punts s'estén el coneixement del metall i amb ell certs tipus que ens permeten jutjar, per llur difusió en determinades regions, de la importancia de cada un d'aquells centres.

Els dos treballs últims del Prof. Schmidt, junt amb l'anterior de què hem parlat, són una contribució importantíssima a l'estudi de la prehistoria de la Península ibèrica, representant un gran esforç per a sistematitzar i fixar sòlidament les relacions de les cultures espanyoles de l'eneolític i de principis del bronze amb les dels països veïns i, finalment, per a arribar a una cronología exacta.

Els resultats exposats, que són curosament documentats i que avalora el gran coneixement del material, guanyat per l'autor en nombrosos viatges d'estudi i excavacions, són d'immensa trascendencia i han d'ésser seriosament meditats. El material espanyol és tractat amb la més rigorosa objectivitat, i en el nostre concepte, les conclusions que s'obtenen són sòlidament establertes. — P. B. G.

LOUIS SIRET. — *Questions de Chronologie et d'Ethnographie ibériques.* — Tome I. *De la fin du Quaternaire jusqu'à la fin du Bronze.* — París, Geuthner, 1913. — 1 vol. de XIII × 504 ps. amb nombrosos gravats en el text i XIV làmines apart.

El nom de Mr. Louis Siret és un nom gloriós de la Prehistoria espanyola. Les seves investigacions, primer amb son germà i després sol, començades fa molts anys i no deixades ni un moment, fetes amb rigorós mètode científic en una època en què la Prehistoria era encara una ciencia nova, han sigut un model de l'estudi intensiu d'un territori. Mercès a elles havem pogut tenir un cert sistema en el nostre material; hi han qüestions, quasi períodes sencers, en què, si alguna cosa

sabem, la devem als treballs del meritíssim enginyer belga. Des del gran llibre *Les prémiers âges du metal dans le Sud Est de l'Espagne*, l'activitat de Mr. Siret en la investigació del sol no ha estat acompanyada de la mateixa activitat en les publicacions i aquestes no han tingut sempre l'objectivitat minuciosa que va fer que aquell primer llibre sigui, encara avui, un llibre actual, una font imprescindible de treball. Aquest és el defecte que assenyalaríem al llibre que ressenyem i que és el primer volum d'una obra en la qual Mr. Siret ha de condensar les seves teoríes sobre el desenrotllament de les cultures prehistòriques d'Espanya.

En aquest primer volum es tracta de l'arqueología i l'etnografía, des de la fi del paleolític fins a la fi de l'edat del bronze. S'hi 'exposen novament, amb major documentació, les teoríes conegudes per articles anteriors: la cultura neolítica deguda a una invasió ibèrica; el coneixement dels metalls i, amb ells, la part millor de la cultura eneolítica, com els sepulcres de cúpula, producte de la colonització fenicia i això cap a 1550-1200; la civilització d'El Argar, des de 1200 a 800, fruit d'una immigració cèltica... Es impossible seguir aquí detalladament l'exposició de les teoríes de l'autor i la seva argumentació, plena d'enginy i procurant treure partit del material de tota Europa, del qual és un bon coneixedor. Això ens duría massa lluny. Ens limitarem sols a insistir en què les teoríes exposades en aquest llibre prescindeixen dels resultats de la investigació arqueològica recent. Així, per exemple, la qüestió de la influencia oriental i, sobre tot fenicia, en l'eneolític i la qüestió cronològica. Avui, després dels treballs del Prof. Hubert Schmidt, per al Mediterrani, i d'Oscar Montelius, per al N. d'Europa i altres llocs, és impossible considerar la cultura eneolítica de Los Millares com a deguda a l'Orient i sobre tot com a contemporania dels últims períodes de l'Egeu, seguint les dades de Sophus Müller. I per això és decisiva la cronología que està sòlidament establerta. L'equació cronològica Argar = Troia II, que porta en ella que la cultura eneolítica de Los Millares sigui anterior a Troia II, i que es confirma amb les relacions de les cultures del Danubi i dels Balcans amb Troia i els primers períodes de Tessalia i de l'Egeu i dels tipus espanyols amb el Centre d'Europa, és cosa fonamental que fa impossible col·locar l'eneolític després de 1550.

I aquesta cronología impedeix parlar de fenicis en l'eneolític i d'influencies micèniques en els sepulcres de cúpula i en la decoració de certs vasos de Los Millares (els nomenats pops) que són pures estilitzacions de cares humanes. Probablement, si Mr. Siret hagués tingut més en compte l'evolució de la cultura megalítica a Portugal, on el sepulcre de cúpula és l'última conseqüencia del desenrotllament de les formes sepulcrals dolmèniques, no hauría vist tan clara la influencia dels sepulcres de cúpula de l'E. del Mediterrani, que són fruit d'una evolució independent i a més, com ja havem dit, molt posteriors.

Per altra part, amb la cultura d'El Argar passa una cosa semblant. També en això és decisiva l'equació cronològica esmentada i, prescindint de que és arriscat parlar de celtes a principis de l'Edat del bronze i precisament a Espanya, la comparació de les formes d'El Argar amb les del tipus d'Aunětitz, de Bohemia, no aguanta tampoc una crítica objectiva. Les formes d'El Argar són senzillíssimes i s'expliquen perfectament per l'evolució de les formes eneolítiques; fins l'obra mestra de la ceràmica d'El Argar té un precedent a l'eneolític: les copes del tipus de Ciempozuelos s'expliquen perfectament com l'addició d'un soport al tipus senzillísim del vas en forma de casquet esfèric, que és una de les formes més primitives i elementals a tot arreu i que precisament a Portugal és la forma habitual a tots els dòlmens, fins els del grupus més antic. El mateix que passa a Espanya passa a Bohemia: allí també s'explica perfectament la cultura d'Aunjetič com l'evolució de formes indígenes anteriors. I com que entre Bohemia i el S. d'Espanya no es troba rès que faci de pont per a passar d'una cultura a l'altra, és impossible admetre semblant dependencia.

I sols dues paraules en la qüestió de la metal·lurgia. Aquest és encara un problema difícil. Es imposible, en l'estat actual dels coneixements, resoldre d'on vingué el primer coneixement del treball dels metalls. Sols és possible comprovar centres industrials més o menys contemporanis, per exemple l'espanyol i el dels Alps. A Hongría és versemblant l'existencia d'un cercle de cultura independent, caracteritzat per l'enormitat de instruments de coure típics (per exemple els coneguts martells) i que s'han pogut fixar cronològicament al trobar-los amb la ceràmica pintada característica del Danubi i dels Balcans (Cucuteni a Rumanía, Eröszd a Transilvania). Es molt significatiu que en els últims graus del neolític, però abans de la industria normal del coure, es trobin per tot arreu petits objectes de coure fàcils de fabricar a cops, sense necessitat d'ésser fosos; Espanya és precisament un bon exemple d'això: en una gran part d'estacions neolítiques, explorades pel mateix Siret, es troben, junt amb el material típicament neolític, escories de coure i algún altre petit objecte d'aquest metall, que explica perfectament l'ús creixent del coure i la paulatina

substitució dels útils de pedra, que encara abunden a l'eneolític, fins a la seva quasi absoluta desaparició al grau d'El Argar, on ja tot és de coure pur o amb l'aleació d'estany i de bronze.

Mes, malgrat tot lo dit respecte de les hipòtesis de Mr. Siret, el seu llibre és ple de coses molt útils i dades noves es troben per tot arreu en ses pàgines, particularment a l'últim capítol, on hi ha una part objectiva molt interessant en la qual es recullen nombroses noticies sobre instruments de bronze i s'intenta una tipología i una classificació, encara que no s'hagi agotat la materia. Això és un treball verament útil, car l'edat del bronze és, a Espanya, fòra de la seva fase inicial, molt desconeguda i els materials es troben dispersos en museus locals i en col·leccions particulars; llur reunió és, doncs, una obra molt meritoria. Moltes coses de les que publica ara Mr. Siret eren inèdites i, a més, en alguns casos, ha reunit pacientment resultats d'anàlisi del metall. Això últim ofereix dades molt curioses, com és la continuació de l'ús del coure pur, a pesar del coneixement de l'aleació de l'estany, en destrals i altres tipus, de finals de l'edat del bronze i que es troben al costat d'altres exemplars del mateix tipus que tenen la clàssica proporció de l'estany. — P. B. G.

CARL SCHUCHHARDT. — *Westeuropa als Kulturkreis. (Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse,* 1913, XXXVII.)

El Director de la Secció de Prehistoria dels Museus de Berlín tracta, en aquest treball, de presentar l'W d'Europa com un gran cercle de cultura molt homogeni, del qual han sortit corrents propagant els seus tipus de ceràmica, armes, sepulcres i diferents construccions en dues direccions: l'una cap al Centre i N. d'Europa, i l'altra, pel Mediterrani, vers Orient.

El Prof. Schuchhardt estudía successivament certs tipus de ceràmica occidental, particularment el vas campaniforme, que evidentment tingué son origen en la Península ibèrica, propagant-se d'allí cap al Centre d'Europa. Els tipus de la destral, més o menys triangular, amb coll en punta i la fulla de punyal, de bronze, de fulla ample, són considerats també d'origen occidental, així com el tipus de la casa rodona, en contraposició al de la casa de planta quadrada, que es considera d'origen nòrdic i que d'allí passà a l'Egeu. El ritus d'enterrar els morts arrupits, les acròpolis fortificades i els megalits, es propagaren també des de l'Occident d'Europa. Els esquelets arrupits es troben ja en el paleolític i segueixen essent lo corrent en els kiœkenmoedings de Portugal i al neolític d'Espanya i França. Els megalits, segons les últimes investigacions, es propagaren des del SE. d'Europa, particularment Portugal, vers el Centre i N. i, per altra banda, pel Mediterrani, vers Orient. — P. B. G.

MANUEL CAZURRO. — *Los Monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* — Madrid, 1912. Publicació de la «Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas, Centro de Estudios Históricos». — 1 vol. de 84 ps. de 23'5 × 17 cm., amb figures intercalades en el text, XXXVI làmines apart i un mapa.

El Sr. Cazurro ha fet amb aquesta obra un bon catàleg dels monuments megalítics de Girona, fent de cada un d'ells una acabada descripció i acompanyant aquesta, quasi sempre, de plans i fotografíes. A més ha consignat puntualment els resultats de les poques investigacions de què han estat objecte. Del treball del Sr. Cazurro resulta que els megalits, menhirs i dòlmens de diferents tipus, es troben a Girona, sobre tot en l'extrem dels Pireneus proper a la mar. Una extensió d'aquest grupus segueix el Pireneu cap a Occident. Per altre part, seguint la costa cap al S., es troba algún dòlmen isolat, apareixent un altre grupus a La Selva. En l'interior de la regió sols es troba algun menhir.

Amb poques excepcions, com la de la Creu d'en Cobertella, a Roses, tots els dòlmens són de no gaire grosses dimensions de planta rectangular i fets amb quatre o més lloses que aguanten la tapa. En alguns casos son una verdadera cista. A més, es troben altres formes: la cambra de planta més o menys circular, amb dues lloses que formen un corredor rudimentari (dòlmen de la font del Roure, a Espolla) i el gran sepulcre de corredor de la cova d'en Dayna, a Romanyà de la Selva. Aquest últim monument està tancat dintre d'un cercle de pedres, de 11 m. de diàmetre i sota d'un túmul: és una galería coberta, de planta rectangular que, partint del cercle de pedres, arriba fins poc més enllà del centre d'aquest. Sembla que a Belloc, prop de Romanyà, hi ha una altra galería coberta, inexplorada.

La cova d'en Dayna fou excavada pel seu propietari qui trobà una serie d'objectes que pertanyen, amb seguretat, a l'època del coure i que ofereixen notables paral·lels amb el material de

la cova dels Encantats, de Serinyà, publicat pel Sr. Cazurro en un dels anteriors ANUARIS. Dits objectes són, principalment, puntes de sageta, de sílex, de forma de fulla de llorer, un tros de ganivet, de sílex, dues plaques rectangulars, de fibrolita, de 9'5 × 8 × 0'5 cm., fragments de ceràmica grollera, un amb incisions, i un punxó de coure.

Incidentalment, en la introducció que precedeix la descripció dels megalits, hi ha una noticia amb mides dels cranis trobats, junt amb òssos d'animals i ganivets de sílex, a la cova del Pla de la Rabiosa, de Torroella de Montgrí, i d'un altre crani que, procedent de la cova de Serinyà, es troba a la col·lecció Bosoms, de Besalú. — P. B. G.

J. R. MÉLIDA. — *Arquitectura dolménica ibera. Dólmenes de la provincia de Badajoz* (*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, XXVIII, 1913, ps. 1 i seg.).

El Prof. Mélida ha omplert amb aquesta bella monografía un dels buids més grans de la Prehistoria espanyola. Extremadura és una de les regions més plenes de megalits, i llurs formes estàn emparentades amb les de Portugal. A més hi ha, en diferents col·leccions, nombrosos objectes, com, per exemple, les conegudes plaques d'esquist, amb decoracions incises, que és probable que procedeixin dels megalits del país, malauradament quasi tots violats des de molt temps.

La major part dels monuments que ha descrit el Prof. Mélida són sepulcres de cambra circular, amb corredor llarg, tancat tot dins d'un túmul amb cercle de pedres i pertanyen a una de les fases més avençades de l'arquitectura megalítica; de l'últim grau d'aquesta (sepulcres de cúpula) n'hi ha també alguns exemples en el treball esmentat. Cal citar-ne especialment alguns molt curiosos per llurs particularitats. Al Prado de la Làcara, al SE. de Mèrida, hi ha un sepulcre de la planta ordinaria dels sepulcres de cambra circular amb corredor; mes, les lloses estàn treballades per dintre formant convexitat, cosa que constitueix una varietat notable del tipus cupuliforme.

Un sepulcre de corredor, de Garracha, té la particularitat que el corredor, en lloc d'ésser de la forma rectangular allargada ordinaria, és trapezoidal, amb la base a la cambra circular.

El docte Professor de la Universitat Central inclou en son treball unes observacions sobre l'origen de les formes desenrotllades dels megalits, atribuint la introducció dels sepulcres de cúpula a la influencia micènica i les formes intermediaries entre aquells i els dòlmens senzills a assaigs fets per adaptar el model estranger.

Nosaltres creiem que hi ha seriosos inconvenients que s'oposen a aquesta teoría, fundada en la semblança, a voltes sorprenent, de les formes espanyoles amb les egees. El sepulcre de cúpula occidental té precisament una explicació natural en sa mateixa patria, on tant abunda i on tants graus anteriors es troben que permeten establir una serie tipològica des del senzill dolmen. El mateix mobiliari funerari mostra també la mateixa cultura en els uns i en els altres, amb la sola diferencia que, en els sepulcres de corredor desenrotllat i en els de cúpula, aquella cultura ha progressat i ha passat de l'ús de la sola pedra a l'ús del coure.

Però sobre tot és la cronología el que ens impedeix admetre les influencies egees en els nostres megalits.

Es cert que els d'Extremadura han estat violats, i no tenim més base per a datar-los que els paral·lels tipològics amb les formes portugueses i algunes espanyoles, com els sepulcres de cúpula d'Andalusía, apart de que els objectes que, procedents d'Extremadura, es troben en diverses colleccions, idèntics als que surten en els megalits de Portugal, afirmen encara més els paral·lels tipològics. Tot això creiem que és suficient per a incluir els dòlmens extremenys en la data dels altres amb troballes conegudes. Ara bé: aquestes troballes posen aquests graus desenrotllats de l'arquitectura megalítica peninsular en els finals del neolític i en el ple eneolític o sigui abans del 2500 a. de J.-C., cap als primers períodes minoics primitius de Creta. Segons això, tota influencia micènica és impossible, car aquesta s'hauría hagut de produir molt més tard, cap a la meitat del segón mil·leni a. de J.-C. — P. B. G.

ENRIQUE EGUREN Y BENGOA. — *Estado actual de la Antropología y Prehistoria Vascas. Estudio antropológico del pueblo vasco. La Prehistoria en Alava.* (Tesis doctoral en Ciencias naturales). — 1 vol. de 163 ps. de 24'2 × 16'2 cm. i cinc làmines apart. — Bilbao, Imprenta de Eléxpuru Hnos., 1914.

Aquest treball es proposa donar l'estat actual de la qüestió del poble vasc, segons l'Antropología i la Filología, i recollir les noticies, disperses en revistes difícilment accesibles, respecte la Prehistoria d'Alava. Es fet amb molta cura, procurant agotar la bibliografía.

La part de prehistoria d'Alava conté noticies molt interessants d'algunes coves, on s'han trobat òssos i sílex, i de megalits: (menhirs i dòlmens de forma senzilla, sense corredor) que malauradament estàn quasi tots violats. D'alguns dòlmens és possible saber el que hi havía: així, a Eguilaz, es trobaren destrals de pedra, anells de serpentina i un ganivet de sílex; a Escalmendi, tres linies d'esquelets, separats per petites lloses. A més es parla d'un túmul d'Oquina, fet de pedres, sota les quals es trobaren en desordre òssos corresponents a diversos esquelets, una punta de sageta de coure, de forma triangular, amb espiga, un punxó de banya i trossos de ceràmica grollera. Aquest túmul sembla ésser de l'edat del bronze un xic avençada i per això es particularment interessant ja que de l'Edat del bronze, llevat de la primera fase (El Argar), són escassíssims els sepulcres. — P. B. G.

F. KESSLER: *La Préhistoire des Iles Baléares (Période mégalithique). Congrès Préhistorique de France.* Compte-rendu de la neuvième session. — Lons-le-Saulnier. 1913. — Ps. 410 i seg. — (Paris. Bureaux de la Société Préhistorique Française. 1914).

Conferencia sobre els monuments megalítics de les Balears (talaiots, navetes, taules, etc.). A la conferencia segueixen unes observacions de M. Marcel Baudouin, interpretant els talaiots i les navetes com a ossuaris per a òssos descarnats, i les taules com a llocs per a exposar els cadàvers fins que quedaven reduïts només a les ossades. Les observacions acaben amb un intent de fixar la data d'aquests monuments, arribant-se a la conclusió que els talaiots són més antics que les navetes i que aquests es començaren a construir cap a l'any 8000 a. de J.-C.

Semb'a excessivament aventurada la teoría del Sr. Baudouin que contradiu els resultats de tots els que han intentat fixar la cronología prehistòrica, apoiant-se precisament en càlculs astronòmics que sempre han despertat la més viva oposició per part dels especialistes. — B.

PELAYO QUINTERO ATAURI. — *Uclés. Segunda parte. Excavaciones efectuadas en distintas épocas y noticia de algunas antigüedades.* — Cádiz, Imprenta de Manuel Alvarez, 1913. — Un vol. de 196 ps. de 21 × 13'5 cm. i nombroses làmines fòra de text.

Aquest volum és la segona part de l'obra del Sr. Quintero sobre Uclés. La primera tractava de qüestions d'historia medieval; aquesta recull les noticies referents a la Prehistoria i a l'Arqueología d'Uclés, fins a l'època visigoda.

Per la multitut d'estacions de què dona compte el llibre del Sr. Quintero, algunes ja conegudes, es veu que la comarca d'Uclés és molt interessant per a l'Arqueología.

A part de les coves de Cabeza del Griego, probable emplaçament de l'antiga Segóbriga, que fou habitada ja abans per les tribus iberes, és particularment interessant la cova de Segóbriga, que descobrí el Sr. Quintero i que s'excavà en diverses ocasions, particularment pel P. Capelle. Té distintes galeríes, amb diferents entrades; s'hi han trobat molts enterraments de diferents tipus: el cadàver arrupit cobert amb un munt de terra, o posat dintre de grans gerres, com a El Argar i en un tercer tipus, que sols s'ha trobat una vegada, hi havía dos esquelets enterrats en un clot i, assobre dues grans lloses que en sostenien una altra, construcció que el Sr. Quintero compara a un dòlmen.

Prop d'una de les entrades de la cova, tapada amb grans lloses, s'hi trobaren en desordre els òssos de diversos individus, alguns dels quals presentaven en el crani ferides no cicatritzades i, prop d'ells, hi havía un punyal, un punxó, dues agulles, dues puntes de sageta, una punta de llança (?) i una destral, tot de coure. Aquestes coses són les úniques de metall que es trobaren a la cova; la resta del material consisteix en destrals de pedra, sílex (alguns corresponen a una falç), útils d'òs i ceràmica amb moltes formes, de tipus d'El Argar.

Sembla que es tracta d'una estació eneolítica paral·lela d'algunes de la provincia d'Almería que semblen un intermedi entre el pur eneolític de Los Millares i el període inicial de la típica edat del bronze (El Argar). Hi ha motius per a sospitar que aquesta cova fou rehabitada a l'època de Hallstatt, fet que s'ha observat també en altres coves que ja havíen estat ocupades al neolític, per exemple la cova dels Encantats, de Serinyà (Girona) (1). — P. B. G.

(1) Aquesta suposició l'ha feta ja Joulin *(Les âges protohistoriques dans le Sud-Est de la France et dans la Peninsule ibérique, Revue Archéologique,* 1910. II, p. 211) i, efectivament, el vas dibuixat al llibre del Sr. Quintero (a la part superior de la làmina col·locada immediatament abans de la pàg. 113) té, a jutjar per aquest dibuix, una de les formes més característiques de la primera edad del ferro.

VICENTE BARDAVIU PONZ. — *Historia de la antiquísima villa de Albalate del Arzobispo.* — Zaragoza, P. Carra, Suc. de Salas, 1914. — 1 vol. de VIII + 668 + VII ps. de 21'5 × 14 cm. i diverses làmines fora de text.

Aquest llibre es proposa tractar extensament la historia d'Albalate del Arzobispo (Terol) fins als temps actuals, mes els primers capítols estàn destinats a recollir noticies de troballes arqueològiques, que es consignen molt minuciosament. Per tractar-se d'un terreny molt ric en estacions i per la cura amb que'l Sr. Bardaviu descriu les troballes, ha d'ésser aquest llibre molt consultat; és molt d'alabar l'atenció que s'hi ha donat a l'Arqueología, per abundar poc les publicacions de material d'aquesta part d'Espanya. A més, el Sr. Bardaviu és el descobridor de les estacions d'Albalate i les ha investigades fent tota mena de sacrificis, mogut pel seu entusiasme i desig d'aportar noves dades a la ciencia.

L'autor descriu, en primer lloc, un jaciment que suposa paleolític i, després, altres interessantíssims, neolítics i ibèrics. Els neolítics semblen pertànyer cap al final del període, com ho indiquen les sagetes de sílex finament tallades (triangulars amb espiga, de fulla de llorer), semblants a les del sepulcre de Vallderroures i de Calaceit, de què s'ha parlat en altra part d'aquesta *Crònica* (1). Les principals estacions neolítiques de que parla el Sr. Bardaviu són les següents: a Barranco de la Hoz, en una sapultura excavada en una penya, s'hi trobaren dos esquelets de grans dimensions, una destral de pedra negra, molt ben polida per les dues cares i tosca pels cantells, una punta de sageta de sílex, molt ben tallada, de forma de fulla de llorer i fragments d'un vas de fang groller, amb incisions. A la cova del Subidor es trobaren, dispersos, un ganivet de sílex i una sageta, també de sílex, triangular amb espiga i, sota una capa de cendres, set esquelets de crani dolicocèfal i d'òssos mol robustos. Junt a un dels cranis es trobaren restes d'un vas de fang groller i una mandíbula de gos. Al barranc de Val de Oria, molt barrejats amb restes posteriors, per exemple, ceràmica ibèrica i trossos de ferro, sortiren un ganivet de sílex i una punta de sageta, de coure, amb espiga i les puntes laterals prolongades. A més, sembla que al terme d'Albalate hi ha nombroses coves, encara per explorar.

Unes sepultures excavades a les roques de Sant Josep, que donaren sols òssos humans, sembla que pertanyen, contra el que suposa el Sr. Bardaviu, a temps molt avançats, i és probable que es tracti d'enterraments d'época cristiana

Al terme d'Albalate hi ha notables estacions ibèriques, en les quals apareix, com a les altres estacions de Calaceit i d'altres llocs, la ceràmica a torn, pintada, junt amb la grollera, feta a mà i amb ceràmica hel·lenística, fusaioles, pesos de teler, etc. El Sr. Bardaviu cita les estacions de Cantalobos, Cabezo de las Abejas, Cabezo de Val de Urrea, El Radriguero i Cabezo del Olivar. A la primera estació, que sembla la principal, a més dels objectes esmentats, hi han sortit una mena de falç, claus i puntes de llança, de ferro, anells de bronze, una pedra de molí, troços de pedres d'esmolar, unes boletes de terrissa amb ornaments incisos i una inscripció ibèrica en un fragment de ceràmica.

A més d'aquestes estacions ibèriques del terme d'Albalate, l'autor posa en el seu llibre una llista de les que coneix en els termes veïns de Belchite, Lécera, Oliete, Alcanyiç, La Puebla de Híjar, Vinaceit, Azaila, etc. i, per fi, parla extensament de les noticies que es tenen de la dominació romana en aqueixa regió. — P. B. G.

MARQUIS DE CERRALBO. — *Nécropoles ibériques.* (*Congrès International d'Anthropologie et Archéologie Préhistoriques.* Compte rendu de la XIVème session. Genève, 1912), ps. 593 i seg.

Aquest treball és una comunicació al Congrés de Ginebra en la que es donà compte de les excavacions de les necròpolis d'Aguilar de Anguita, Luzaga i Arcóbriga, essent això un avenç del llibre que el Marquès de Cerralbo prepara sobre les seves descobertes que fan època en la historia de la nostra Arqueología i que han omplert llacunes que abraçaven edats senceres en la Prehistoria del Centre d'Espanya. Mercès a aquestes excavacions, es coneix avui el final del Hallstalt o el de La Tène d'aquelles regions amb una riquesa de materials que no s'hauría pogut sospitar mai. Esperem que el Marquès de Cerralbo, amb una publicació digna de les seves troballes, les faci utilitzables per a tot el mon científic.

Les tres necròpolis que en el treball ressenyat es descriuen, formen grans rectàngles travessats per linies paral·leles de sepulcres, posats a poc més d'un metre l'un de l'altre i indicats per lloses

(1) Vegi's ps. 85 i segs.

dretes, a manera d'estela, sota les quals es troben generalment els objectes que constituíen el mobiliari funerari. La cendra del cadàver es troba continguda en un vas que, a Aguilar, conté a més dues fusaioles.

Aguilar de Anguita es caracteritza per la gran abundancia d'objectes de ferro: espases, llances i altres armes, *umbos* d'escut, frens de cavall, ferradures, etc.; els de bronze abunden molt menys que a altres necròpolis, amb tot i haver-n'hi de curiosíssims: tanques de cinturons, plaques circulars, combinades i unides amb cadenetes i ornades amb cercles i ornaments fets de fil de bronze, fent combinacions d'espirals. El caràcter d'aquesta necròpolis, com encertadament nota el Marquès de Cerralbo, és predominantment de fins del Hallstatt, encara que hi apareguin ja algunes coses de La Tène.

Sobre tot són interessants els diferents tipus d'espasa d'antenes, amb fulla i empunyadura de ferro, que formen una vera evolució tipològica, des de les espases curtes d'antenes semicirculars, amb una planxa plana i un petit botó en el seu mig, fins a l'espasa d'antenes, que quasi s'han convertit en dos botons de ferro que es toquen junt al còs de l'empunyadura. Aquesta evolució tipològica de les espases, que es separa dels últims tipus hallstàttics del Centre d'Europa, sembla representar la prolongació del Hallstatt a Espanya fins més avall del 500 a. de J.-C., data d'acabament de la primera edat del ferro en aquelles regions; ho mostren a més les fíbules de transició del Hallstatt al La Tène que acompanyen les espases, a Aguilar.

Aquesta necròpolis degué ésser utilitzada llarg temps: la seva data final ens la dóna una fíbula de La Tène II segons l'antiga classificació (La Tène C segons Reinecke), que és un dels escassos objectes de la segona edat del ferro que han sortit a Aguilar. Es d'esperar que quan el Marquès de Cerralbo hagi publicat completament aquesta necròpolis, es pugui establir bé la cronologia relativa dels seus sepulcres i això donará de segur molta llum per a multitut de problemes.

La necròpolis de Luzaga ofereix algunes diferencies notables: hi falta la varietat d'espases d'Aguilar, les fíbules de transició continúen, i se'n troba alguna de La Tène I (La Tène A o B); en canvi hi ha una quantitat i una varietat enorme de formes de ceràmica; especialment, hi abunda el tipus de gerro de flors, amb peu. El caràcter d'aquesta necròpolis continúa essent netament hallstàttic.

Una particularitat notable de la ceràmica d'aquesta necròpolis és que hi ha uns pocs vasos amb cercles concèntrics, incisos i uns altres amb aquest ornament pintat, junt amb ratlles ondulades i algún altre tema; tots ells semblen indicar la primera introducció de la pintura ibèrica en el centre d'Espanya.

La necròpolis d'Arcóbriga presenta notables diferencies amb les dues anteriors. Hi abunda molt més el bronze i les formes de la ceràmica se separen molt de les de dites necròpolis. Aquesta diferencia es troba també en les espases i en les fíbules, entre les quals predominen notablement els tipus de La Tène.

En aquests cementiris es veu l'acabament de la cultura hallstàttica a Espanya i com enllaça amb la de La Tène. Aquest fet és notablement il·lustrat amb les altres necròpolis, excavades pel Marquès de Cerralbo: Olmeda i Higes s'agrupen amb Aguilar. Llur caràcter és també netament hallstàttic, amb gran abundancia d'espases d'antenes de diferents varietats tipològiques; el material de La Tène quasi no es troba, les tanques de cinturó que, com a Aguilar, abunden molt, són dels mateixos tipus. En canvi, Clares, Hortezuela de Océn i el Molino de Benjamín son més característiques de La Tène i han d'agrupar-se amb Arcóbriga. Van faltant les espases d'antenes; les fíbules, a més d'altre material, són també dels tipus de La Tène. Al Molino de Benjamín hi ha també quelcom de ceràmica pintada.

Amb els notabilíssims descobriments del Marquès de Cerralbo podem dir que ja coneixem, amb certa profusió de detalls, el fi de la cultura de Hallstatt a Espanya. Els resultats obtinguts es relacionen i confirmen amb les altres troballes d'espases d'antenes, dels últims tipus, a Portugal, a la part nort d'Andalusía i fins a la costa SE. (Villaricos), llocs aquests últims on la cultura hallstàttica penetrà poc. Mes queda encara molt fosc un problema interessantíssim: el de les etapes anteriors d'aquesta cultura a la Península. Els materials existents, son escassos (punyals de ferro, amb empunyadura d'antenes de bronze, de Galicia i la regió Cantàbrica; les necròpolis hallstàttiques catalanes; la ceràmica de Hallstatt en coves de Catalunya i de la provincia de Logroño). Però abans de poder-se veure bé el que fou l'evolució del Hallstatt a Espanya, cal omplir les immenses llacunes de provincies senceres espanyoles de les quals no sabem absolutament rès; les troballes fetes no són suficients ni formen un tot orgànic per a permetre veure clara la dita cultura. — P. B. G.

JOSEPH DÉCHELETTE. — *Agrafes de ceinturon ibériques d'origine hellénique.* (*Opuscula archaeologica Oscari Montelio septuagenario dicata* D. IX M. Sept. A. MCMXIII, ps. 233 i seg.) Holmiæ, in sedibus L. Haeggstrœmi, MCMXIII.

El malaguanyat Conservador del Museu de Roanne, en aquest article, que forma part del volum dedicat per arqueòlegs de tots els països al il·lustre Oscar Montelius, el sistematitzador de l'edat del bronze del N. d'Europa, tracta d'establir la cronología i l'origen d'una serie de tanques de cinturó que es troben a Espanya i al S. de França.

Hi ha dos tipus principals: l'un, que considera el prototipus, procedeix de l'Acebuchal, prop de Carmona (Sevilla), d'una sepultura del segle VI-V; l'altre apareix al Centre d'Espanya, a la necròpolis d'Aguilar d'Anguita, junt amb espases curtes, d'antenes, en un sepulcre que Mr. Déchelette data al segle IV; després es troba a la costa del Mediterrani (a Empuries i a la necròpolis de Cabrera de Mataró), amb espases i fíbules de La Tène II o sigui al segle III i, finalment, al S. de França, en un túmul de Ger, la coneguda necròpolis de fi del Hallstatt. Un tipus molt emparentat es troba també a Empuries, a la necròpolis amb fíbules de La Tène II, i en una estatua d'un guerrer, de data insegura, procedent de Grézan (Gard), a França.

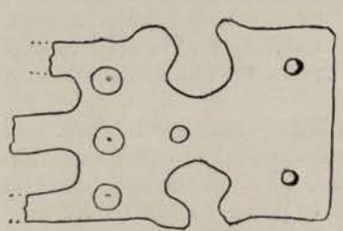

Mr. Déchelette creu que el prototipus de l'Acebuchal dóna, al anar-se tancant les aletes laterals, els altres dos tipus. Cerca l'origen del primer a Grecia, fundant-se en que al S. de l'Heraion d'Olimpia es trobà una tanca de cinturó idèntica al tipus d'Aguilar, Empuries, Cabrera de Mataró, etc. La data d'aquesta és insegura, car Furtwaengler al publicar-la no detalla més les circumstancies de la troballa; però, pel fet de trobar-se a Grecia i a Empuries, colonia grega, creu Mr. Déchelette que's pot suposar l'origen grec (vers el segle VI-V) d'un tipus que evolucionà fins a produir els altres, cap al segle IV.

La construcció de Mr. Déchelette no sembla prou sòlida, ni és prou clara la evolució tipològica que estableix. Per altre part, fins si aquesta fos exacte, a l'origen grec li falta molt per estar fixat amb solidesa; precisament l'exemplar d'Olimpia és de cronología incerta i més modern que'l de l'Acebuchal. Els tres trobats a Empuries no proben tampoc res, ja que dos són també de data incerta i l'únic del qual se sap segur com es trobà i es pot calcular l'època, entra precisament en el grupus més modern d'aquests cinturons, el del segle III, que va junt amb material de La Tène II.

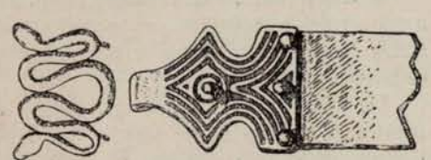

Cal no oblidar l'importancia d'un altre fet que creiem decisiu, i és l'aparició del cinturó a Aguilar d'Anguita i a Ger. Dels exemplars del tipus amb varies pues aquests dos representen els més antics, com ja reconeix Mr. Déchelette. Però hi ha una altra cosa importantíssima, i és que ambdúes necròpolis representen una cultura semblant: la fase final del Hallstatt. Per altre banda, l'exemplar d'Aguilar no està sol; a Aguilar mateix, i a les demés necròpolis amb material hallstàttic o de La Tène, explorades pel Marquès de Cerralbo (Olmeda, Clares, Higes, etc.), abunda molt aquest tipus, i de diverses localitats del centre d'Espanya se'n coneixen nombrosos exemplars, encara que les circumstancies de llur troballa s'ignorin (exemplars del Museu Arqueològic Nacional de Madrid).

Tal abundancia d'aquest tipus, al Centre d'Espanya, on no es troba absolutament res d'origen ni d'influencia grega; la seva aparició a Ger, una necròpolis hallstàttica; el caràcter originariament hallstàttic de les necròpolis del Centre d'Espanya, encara que's continuessin utilitzant fins a La Tène; el fet mateix de trobar-se en les estacions de la costa, com Cabrera de Mataró i Empuries, junt amb material de La Tène en els casos en que són segures les circumstancies de la troballa (1) semblen demostrar que el cercle de cultura a que pertany aquest tipus és el del Hallstatt del SW. d'Europa, encara que continués en el de La Tène. — P. B. G.

(1) Un altre exemplar trobat recentment és el de La Gessera (Caseres), amb material ibèric.

JOSEPH DÉCHELETTE. — *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine.* — II. *Archéologie celtique ou protohistorique. Troisième partie. Second Age du fer ou époque de La Tène* (Paris. Auguste Picard, 1914). — 1 vol. de VIII + 911-1693 ps. de 23 × 14'5 cm. i XIII làmines i un mapa fòra de text.

Aquest volum del *Manuel* de Déchelette, que vegé la llum poc abans de la mort de l'autor, és potser el millor de tota l'obra, per l'abundancia del material i per la seva sistematització seguint els tres períodes de Tischler.

Es molt interessant per a nosaltres la incorporació al material general de les troballes espanyoles. Del material típic de La Tène es parla del de Cabrera de Mataró, de les coses d'aquest període que es troben a les necròpolis excavades pel Marquès de Cerralbo, i de troballes soltes de fíbules. Estudía també les espases curves *(falcata)*, les tanques de cinturó, i la ceràmica ibèrica pintada.

Respecte d'aquesta última, encertadament es protesta de l'origen micènic, fent ressaltar els fets cronològics que s'oposen a semblant hipòtesi, o sigui el que la ceràmica ibèrica més antiga no puja més amunt de la segona part del primer mil·leni a. de J.-C., separada, per tant, de la micènica, per més de set segles. Amb raó cerca Déchelette l'origen de la ceràmica ibèrica en el contacte de les poblacions indígenes de la costa espanyola amb les colonies gregues, com un fet paral·lel al de la ceràmica pintada cèltica, de França. — P. B. G.

HORACE SANDARS. — *The Weapons of the Iberians*, with supplement containing text of the passages from classical historians referred to in the paper, rendered in to english by E. J. Forsdyke, Esq., M. A., of the British Museum. — Oxford, University Press, 1913 (tirada apart del vol. LXIV de *Archaeologia*).

Aquest llibre és un bell treball de recol·lecció de materials que fins ara estaven dispersos i que era molt necessari ajuntar i classificar adequadament. Es molt digna d'elogi la cura amb què s'ha recollit tota classe de noticies referents a les circumstancies de les troballes, cosa que tothom que hagi tingut que veure quelcom amb troballes i publicacions antigues, sab que no és pas feina fàcil ni agradable. Ha sigut a més, molt encertat l'establir d'una vegada amb solidesa la cronologia relativa de les troballes, per a lo qual s'han utilitzat tota mena de fonts arqueològiques i filològiques.

Nombroses il·lustracions fan possible utilitzar amb molt fruit aquesta publicació, on s'estudíen successivament els diferents tipus d'espases, els punyals, la falarica, el *soliferreum* o *saumon*, l'escut, els elms, etc. Els capítols que's refereixen a les espases són particularment importants, i cal ocupar-se'n amb algún deteniment.

Les espases d'antenes. — Aquest tipus, que s'ha trobat més o menys en tota la Península, però en gran quantitat, sobretot, a les necròpolis excavades pel marquès de Cerralbo (principalment la d'Aguilar de Anguita) ofereix algunes variants, i, encara que lo corrent és que empunyadura i fulla siguin de ferro, a voltes s'ha trobat amb empunyadura de bronze. El material que acompanya l'espasa d'antenes (tota de ferro) a Aguilar de Anguita, el constitueixen fíbules anulars i fíbules de transició al La Tène (dels segles V-IV a. de J.-C.), apart dels ornaments de bronze. A més, en la dita necròpolis es troben tipus probablement posteriors i que deuen representar una transició als de La Tène II [1], escassíssims a Aguilar, al revés del que succeeix a la necròpolis d'Arcòbriga, també excavada pel marquès de Cerralbo, on les espases d'antenes són l'excepció, essent, en canvi, lo normal les de La Tène II.

Mr. Sandars fixa la data de les espases d'antenes d'Aguilar per les fíbules de transició, a fina's del segle V i a principis del IV, apoiant-ho en el fet que la necròpolis deu atribuir-se als celtes, l'entrada dels quals a Espanya calcula vers el 450 a. de J.-C.

Que els sepulcres d'Aguilar siguin celtes sembla provar-ho la gran semblança de llur material funerari amb el d'Avezac-Prat i altres necròpolis de finals del Hallstatt del Migdía de França. A més, l'espasa d'antenes és, a Espanya, una cosa propia de les regions celtitzades, puix a les altres, sobre tot a la costa del S., constitueix una raresa, a més que aquí s'hi troben els tipus més evolucionats. Al S. d'Espanya no hi arriba sinó l'últim grau de l'evolució tipològica; i això

(1) En la classificació del La Tène, Sandars segueix la de Tischler, adoptada també per Déchelette. El seu La Tène II és, doncs, el *Mittellatène* de Tischler o sigui el La Tène C. de Reinecke.

ens dóna una bona base per a la cronología, en la qual cosa hem de dissentir de les dates de Mr. Sandars.

Si al S. i SE. d'Espanya l'espasa d'antenes apareix en son últim grau d'evolució, en sepulcres de finals del segle V al IV (i sempre he cregut que algunes de les crateres gregues dels sepulcres de Villaricos, que ordinariament es daten al IV, arriben fins al V), les antenes de ferradura, o sigui el començament de l'evolució del tipus, si es troba també a Espanya, deu ésser bastant anterior. I, efectivament, així sembla que és. Al N. i Centre d'Espanya l'espasa d'antenes ofereix una serie de tipus intermediaris, la qual cosa permet seguir molt bé l'evolució tipològica.

Dels primers tipus se'n troben uns quants exemplars a Galicia i a la costa cantàbrica (Mr. Sandars cita precisament el punyal amb empunyadura de bronze d'Ortigueira). Segueix després el punyal amb antenes de ferradura, però amb empunyadura de ferro, que apareix algunes vegades en les necròpolis del Centre d'Espanya, excavades pel marquès de Cerralbo, i en l'extrem E. d'Espanya, en la necròpolis de Gibrella, a Capsech, prop d'Olot. Ultimament, vénen els tipus d'antenes curtes i els d'antenes en forma de botó, que van plegats amb les fíbules de transició al La Tène, en les necròpolis del marquès de Cerralbo i amb els vasos grecs, de finals del segle V al IV a. de J.-C., al SE. d'Espanya. A aquests tipus succeeix ja l'espasa de La Tène II.

Amb això sembla clara la cronología relativa. I cal assenyalar un fet curiós de l'evolució hallstàttica a Espanya. L'última fase del Hallstatt del Centre d'Europa s'introdueix, amb identitat absoluta d'un dels seus tipus fonamentals: el punyal d'antenes de ferradura i amb mànec de bronze; lentament evoluciona i, d'aquesta evolució, sols s'en troben paral·lels al S. de França. Entretant, al Centre d'Europa i al N. de França s'ha format la cultura de La Tène, la primera fase de la qual no penetra a Espanya, o penetra sols en ses darreríes; el La Tène II posa fi a l'evolució hallstàttica espanyola.

Veiam ara la cronología absoluta.

Per a determinar-la tenim tres fets: 1.r, la coexistencia dels tipus d'antenes degenerades amb els vasos del segle V-IV a Villaricos i llur suplantació, als sepulcres més moderns d'Aguilar i als primers d'Arcòbriga, pels tipus de La Tène II, que assenyalen el final de l'evolució; 2.n, la varietat de tipus intermediaris: antenes curtes, antenes de ferradura, tot de ferro, que suposen un cert temps per a formar-se (i això ho confirma la llarga duració de la necròpolis d'Aguilar, on es troben uns 2,200 sepulcres); 3.r, la identitat dels punyals d'antenes de ferradura, amb mànec de bronze, amb els tipus del Centre d'Europa.

Així doncs, si la fase hallstàttica del punyal amb antenes de ferradura, es data des de 650 al 500 a. de J.-C., cal reconèixer que les antenes de bronze espanyoles no cauràn gaire lluny del 600. Així, abans del 500 o no gaire lluny d'aquesta data, degué començar la utilització de la necròpolis d'Aguilar, on apareixen els tipus immediats, o siguin les antenes de ferradura de ferro. I l'evolució continuà, durant els segles V i IV, fins que, a últims d'aquest, s'acaba amb la introducció de les primeres coses de La Tène; i, si creiem, amb Mr. Sandars, que el punyal d'antenes assenyala l'entrada dels celtes a Espanya, cal suposar-la més aviat vers el 600 (com ho fan altres, per exemple Schulten) que cap al 450.

L'espasa «falcata» o μάχαιρα. — L'autor estudía successivament les diverses estacions que permeten establir una cronología d'aquest tipus. Segons aquest curós estudi, resulta que apareix, entre altres casos menys importants, a la necròpolis de Villaricos, amb vasos grecs del segle IV, a Almedinilla, probablement cap al mateix segle, a Cabrera de Mataró, en la primera meitat del III, i, finalment, per al segle I a. de J.-C. es té el testimoni d'un veterà de Cèsar respecte al seu ús en la batalla de Munda, i una moneda del legat d'August, P. Carisi, encunyada a Espanya l'any 23 a. de J.-C., en la qual es representa una falcata.

Aquesta arma no sembla d'origen ibèric i, segons Mr. Sandars, fou presa dels grecs, suposant que això pogué succeir per mediació dels mercenaris ibèrics, enviats per Dionisi de Siracusa en auxili d'Esparta, en guerra contra els beocis (369-368). A Grecia la μάχαιρα comença a substituir l'espasa recta (quasi bé l'única que coneixen els pintors dels vasos de figures negres) a últims del segle VI. Quant té lloc el floreixement de les figures roges (Brygos, Duris, etc.), la μάχαιρα està ja generalitzada.

Pel que toca a l'origen d'aquest tipus d'espasa, és quasi segur que el seu precedent sigui el ganivet corbat (representat també pels pintors de vasos de figures negres). Creu Mr. Sandars que aquest desenrotllo pogué tenir lloc a l'Asia, i apoia aquesta opinió amb el fet de coincidir la seva adopció a Grecia amb la guerra persa i amb la representació d'aquesta espasa al monument de les Harpíes, de Xantos.

Si això és cert o si, pel contrari, la *falcata* procedeix del ganivet corbat europeu, usat durant l'últim període de l'Hallstatt i principis del La Tène, és una qüestió que mereix ésser estudiada (1).

Es notable que el tipus de l'espasa corba no és sempre idèntic: variants en la curvatura i en l'empunyadura semblen indicar un tipus que s'està formant paral·lelament, en llocs diferents. Aquests fets creiem que exclouen l'origen grec o bé oriental, malgrat la μάχαιρα del monument de Xantos. El cas de Grecia és exactament el mateix de Bosnia, Krain o Italia: sempre les espases corbes versemblantment evolucionades del ganivet i els dos tipus trobant-se plegats, en estacions més o menys contemporanies.

A aquests fets cal ara afegir-n'hi un altre d'Espanya. Aquí el tipus de l'espasa corba es perfeccionà moltíssim i abunda molt en la costa del S. i de l'E., essent característic de la cultura ibèrica de la segona meitat del primer mil·leni a. de J.-C., mes cal cercar els precedents precisament en la part de la Península de cultura més semblant a la del Centre d'Europa. Les necròpolis del Marquès de Cerralbo ofereixen, potser també en això, la clau del problema. A totes les necròpolis amb espases d'antenes, en els mateixos sepulcres que aquestes, apareix un ganivet corbat, de petites dimensions i de tipu idèntic a l'espasa corva del S. Fins l'empunyadura ofereix gran semblança.

Es clar que, per veure bé la transformació, cal esperar que hi hagi més materials, amb tot, el fet és molt significatiu i és un bon paral·lel dels que s'han assenyalat d'Italia i dels paisos de la monarquía austro-hongaresa.

L'espasa de La Tène. — Apareix a Arcóbriga, on ja havem dit que és el tipu dominant (potser també a Fuente Tojar i a Almedinilla), i a Cabrera de Mataró. A aquest últim lloc està molt ben datada per la ceràmica campaniana de la primera meitat del segle III i per fíbules. Totes les espases de La Tène espanyoles són del període II.

Mr. Sandars, atribueix la introducció d'aquest tipus apoiant-se en un text de Diodor (V, XXXIII), a una invasió de gals que, per efecte de la pressió dels belgues, penetraren al S. de França i invadiren des d'allí, passant el Pirineu, l'extrem NE. de la Península. La mateixa necròpolis de Cabrera de Mataró és atribuida a aquesta invasió gala. — P. Bosch Gimpera.

P. Bosch Gimpera. — *Zur Frage der iberischen Keramik* (*Memnon, Zeitschrift für die Kunst- und Kulturgeschichte des Alten Orients*, VII, 3, 1913, ps. 166-181, amb sis làmines).

Aquest treball és un intent de recopilació del material existent de ceràmica ibèrica i d'ordenació geogràfica i cronològica, cosa indispensable abans d'intentar resoldre el problema de l'origen de la ceràmica ibèrica i de les influencies que hi pogueren jugar un paper. Heus-aquí la síntesi d'aquest estudi.

Distribució geogràfica. — Es possible distingir quatre regions principals, amb unes certes característiques peculiars: primer la mena del fang, després particularitats de forma i de decoració.

La primera és al SE. d'Espanya, principalment a les provincies d'Alacant, Murcia i Albacete, s'estén per tota la costa oriental de la Península, penetra pel S. de França fins al Rose, i compren a més les illes Balears.

Aquesta regió es caracteritza per la gran riquesa de decoració i la gran varietat de les formes. En primer lloc trobem els ornaments lineals, cercles concèntrics i ratlles ondulades paral·leles, que constitueixen l'ornament típic de la ceràmica ibèrica, comú a totes les regions. Després segueixen decoracions peculiars d'aquesta regió: primer, decoració floral estilitzada en combinacions molt decoratives; segón, representacions d'animals (el fantàstic *carnassier* i l'ocell); finalment, representacions humanes, com en els vasos d'Arxena i d'Elx, aquestes últimes sumament primitives i infantils, contrastant amb la vera mestría amb què a voltes es pinten els ornaments vegetals i animals. Una sola vegada la representació humana és feta amb desembraç, al vas d'Empuries, amb dos homes armats, en el qual s'ha vist la influencia de la ceràmica grega.

(1) A més dels coltells corbats que acompanyen el material de finals del Hallstatt i principis de La Tène i que s'estenen per tota Eurcpa, cal notar que de les espases corbes, d'un sol fil, s'en coneixen bastants exemplars. A Bosnia, a més de Bihač, on apareixen amb material de principis del La Tène i amb el ganivet corbat (*Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina*, VII, p. 3 i seg.), es troba també a Sanskimost (íd. íd., VI, p. 110, fig. 175), en una estació de finals del Hallstatt i principis del La Tène. Més al N. es troba l'espasa corba en una necròpolis, propera a Saint-Michael al Krain (Much, *Atlas*, làm. LIX, ns. 4, 5 i 6). Al N. d'Italia apareix també, i precisament en els llocs influits per la cultura del Centre d'Europa. J a Cartailhac, en la pàg. 258 de *Les âges préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*, parla de diversos exemplars, cita que es podría completar amb una revisió del material d'aquesta època, de *La Civilisation primitive en Italie*, de Montelius.

Les formes més notables són: vasos cilíndrics, especialment barrets de copa, vasos de ventre esfèric, plats, *oenochoes* i ampolles.

La segona regió s'estén per Andalusía, sobre tot per la conca alta del Guadalquivir. Es caracteritza per l'ornamentació exclusivament geomètrica i la divisió del vas en zones per linies de color. Les formes són menys variades que a la regió anterior, essent les més comunes els vasos de panxa esfèrica, els plats i les copes amb peu. A la provincia de Jaén sembla existir una varietat local que constitueixen uns vasos petits en forma de doble con, envernissats de color de xocolata.

La tercera regió s'estén per la conca de l'Ebre, sobre tot per Aragó, a les parts afrontant amb Saragossa i Terol, i es fica a les regions fronterisses de Catalunya.

Aquí les decoracions geomètriques senzilles perden importancia i predominen els motius vegetals estilitzats, sobre tot l'eura i els ornaments geomètrics complicats, particularment combinacions d'espirals, que formen moltes vegades frisos, com en els vasos de La Zaida. En aquests es troben també representacions animades, series d'animals i la figura humana, totes molt inferiors a les semblants de la regió del SE.

Formes típiques d'Aragó són vasos cilíndrics que tendeixen a tancar-se per dalt, barrets de copa, plats fondos, oenochoes i grans àmfores ventrudes, molt freqüents, tant a Aragó com a Castella.

A la quarta regió que s'estén per Castella, s'hi poden distingir dos grups: un, oriental, a la conca del Jalón, i un altre, occidental, a la part alta de la del Duero. El grupus oriental, avui, després d'haver estudiat novament el material de les excavacions del marquès de Cerralbo, pot sistematitzar-se amb més precisió.

Cal distingir-hi tres varietats, que representen tres períodes cronològics successius:

La primera varietat és la ceràmica pintada de les necròpolis del Molino de Benjamín i de Luzaga, en les quals domina el material de La Tène II. Les formes són idèntiques a les d'altres necròpolis de la mateixa regió, amb material de fins del Hallstatt i de La Tène II. En aquesta ceràmica del Molino de Benjamín i de Luzaga hi apareix la pintura, que es redueix a decoracions geomètriques senzillíssimes. El caràcter cèltic d'aquestes necròpolis (que s'han considerat generalment com a ibèriques) sembla evident per la gran quantitat de paral·lels que ofereixen amb el material de França i del Centre d'Europa, i la pintura hi és probablement una importació vinguda de l'Ebre.

La segona varietat és la que es troba generalment a les restes de poblats i és igual que la ceràmica de la capa ibèrica de Numancia.

La tercera, que forma principalment la major part del material d'Arcóbriga trobat dintre de les cases romanes, és de fang groguenc, amb decoracions geomètriques, vegetals i d'animals estilitzats, pintats d'un color negrós molt clar. L'exemplar més notable d'aquesta tercera varietat és el vas amb galls estilitzats i curioses combinacions de sagetes, fulles estilitzades i una especie de palmeres. Les formes d'aquesta varietat són generalment difícils de reconstruir.

Al grupus occidental, fòra de Numancia i Termes, el material es escàs i mal conegut. En aquests llocs, sobre tot al primer, és molt abundant, i hi son representades les dues últimes varietats del grupus anterior castellà.

La ceràmica numantina procedent de la capa ibèrica és notable per caracteritzar un grupus regional originalíssim, amb formes i decoracions peculiars. Les formes típiques són copes amb peu a voltes molt alt, taces, plats, àmfores ventrudes, *oenochoes*, vasos semblants als moderns bocs de cervesa, morters, embuts, etc. També s'hi troben trompetes de fang.

En la decoració perden importancia els cercles concèntrics i les ratlles ondulades, al costat d'extraordinaries combinacions de motius lineals (espirals, meandres, taulers de dames, swàstiques) i de motius vivents: ocells, peixos, cavalls, protomes, animals fantàstics, a voltes molt estilitzats, junt amb curioses representacions humanes, sobre tot de guerrers.

La ceràmica ibèrica d'altres indrets d'Espanya, es mal coneguda, se'n troba a Extremadura, i probablement també a Portugal.

Cronología. — Es molt difícil, a voltes, fixar amb exactitut les dates d'algunes estacions amb ceràmica pintada, sobre tot en poblats habitats durant llarg temps, més els límits cronològics de cada regió és sempre possible fixar-los.

I. En moltes de les estacions estudiades pel Prof. P. Paris, al SE. d'Espanya, s'hi trobaren coses romanes. Per altra part, a Amarejo es trobaren, amb la ceràmica ibèrica, fragments grecs del segle IV, i a Redobán s'hi recolliren crateres itàliques. Però les bases de la cronología d'aquesta regió són Ibiça, Villaricos i Empuries, a més d'altres llocs, com per exemple les esta-

cions del S. de França, on es confirma el que es dedueix dels primers. A Ibiça, la necròpolis en que es troba ceràmica ibèrica fou utilitzada des del segle VI o V fins a l'època romana, com ho indiquen els amulets i gemes cartaginesos, d'estil egiptitzant, la ceràmica grega i itàlica, i la hel·lenística i romana.

A Villaricos, en un grup de sepulcres, amb la ceràmica ibèrica es trobaren crateres gregues del segle V-IV, i en un altre aparegué la ceràmica romana amb la ibèrica.

A Empuries es troba ceràmica ibèrica a les tres capes: en la més superficial és escassa i va amb ceràmica romana; en la del mig, del segle III al I, va amb la campaniana; i en la capa més fonda, del segle V-IV, s'hi troba ceràmica ibèrica de decoracions vegetals, com la del SE. d'Espanya, amb ceràmica grega de figures roges.

Les dates extremes d'aquesta regió son, doncs, el segle VI i l'època romana.

II. A Andalusía serveixen de punt d'apoi per a establir la cronologia la ceràmica grega del segle V a IV trobada a Almedinilla, que fixa la data inicial, i la *terra sigillata* que a la necròpolis de Fuente Tojar acompanyava la ceràmica ibèrica i que dóna la data final.

III. A Aragó la data inicial sembla més tardana que a la costa. Ho indiquen alguns fragments grecs i hel·lenístics dels segles IV-III, trobats a les estacions de Calaceit, que contenen material ibèric amb pintura, i ceràmica campaniana que surt a aquest últim lloc i a Belmonte. En general a les estacions ibèriques d'Aragó falta la ceràmica romana.

IV. Al grupus oriental castellà les tres varietats están ben datades: la primera al segle III, pel material de La Tène II que l'acompanya; la segona, pels paral·lels numantins, als segles III-II; la tercera varietat, a l'època romana, pel material romà de les cases d'Arcóbriga i pel fet que a Numancia es troba ceràmica semblant, a la capa romana.

Al grupus oriental, prescindint d'estacions de les provincies de la part mitjana de la conca del Duero, en les queals es troba ceràmica romana juntament amb la ibèrica, cal fixar-se en Numancia.

Aquí la data final és donada per la destrucció de la ciutat, per Escipió, el 133 a. de J.-C. i per la seva presencia als campaments d'aquest cabdill romà. La data inicial és més difícil de calcular; no sembla que s'hagui de recular més enllà d'un segle o d'un segle i mig, car la pintura de la ceràmica numantina té un estil molt unitari, que presenta l'aspecte d'ésser fruit del floreixement de la ciutat en un temps relativament curt. A més sembla reforçar aquesta suposició el fet que, a mida que es penetra en l'interior del país, van essent més tardanes les dates inicials. A la capa romana surten algunes mostres de la ceràmica groguenca, que en el grup occidental castellà constitueix la tercera varietat. Aquesta ceràmica també surt a Termes.

Aquests són els resultats que semblen deduir-se de l'estat actual de la investigació. Entrar en el problema de l'origen de la ceràmica ibèrica és sortir de l'objecte d'aquest treball. La seva atribució a influencies micèniques o a la ceràmica grega geomètrica sembla descartada. A Espanya no s'ha trobat res de ceràmica micènica ni de les més antigues especies gregues. La importació hel·lènica, en quant ens és coneguda per les troballes, comença amb les últimes especies jòniques de fins del segle VII o de principis del VI a. de J.-C., com ho sabem per Empuries.

També sembla descartada la hipòtesi d'en Siret d'ésser producte de la influencia púnica. A Cartago mai es produí un floreixement de la ceràmica que pogués influir seriosament en un altre lloc. Un vas de Cartago, amb decoracions ibèriques, parla, pel contrari, d'una influencia ibèrica a Cartago. Si de la ceràmica púnica prengué quelcom la ibèrica fou, amb seguretat, ben poc i potser tant sols algunes formes.

Probablement el que més influí en la ceràmica ibèrica fou la importació grega, no la de la Grecia primitiva sinó la dels segles VI i V. Potser aquesta importació desvetllà el gust per la ceràmica pintada. — P. B. G.

Excavaciones de Numancia. — Memoria presentada al Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes por la Comisión Ejecutiva. — Madrid, 1912, Imprenta Artística de José Blass y Compañía. — 1 vol. de XIII + 51 ps. de 32 × 23 cm. amb 30 fig. intercalades en el text, LXV làms. i quatre plans apart.

Aquest llibre és el primer, d'una serie que la Comissió espanyola es proposa publicar, donant compte del curs dels seus treballs i descobriments. L'edició és feta amb gran luxe i els nombrosos gravats i belles làmines que conté en fan un bon instrument de treball i permeten fer-se càrrec de la importancia extraordinaria de les troballes de Numancia.

El text és puramment descriptiu; després d'una part destinada a la historia de les excavacions,

s'estudíen les restes arquitectòniques de la ciutat i les seves capes (romana, ibèrica i l'altra en què es troben restes prehistòriques), descobrint-se la disposició dels carrers i les cases ibèriques, sobre les ruïnes de les quals, seguint més o menys la mateixa disposició, els romans construiren llur ciutat.

Un problema interessant és el de la muralla, perquè, en diferents punts, les excavacions del Professor Schulten i les de la Comissió espanyola, han descobert uns fonaments de 5 m. de gruix, amb sortints quadrats de 5 m., com si corresponguessin a torres. Es curiós que fòra d'aquest recinte es troben encara edificacions costa avall, degudes a extensions de la ciutat per fòra de la muralla.

Les troballes són després estudiades i curosament reproduïdes. Es impossible ocupar-se aquí detalladament de la multitut de peces importantíssimes que es publiquen i dels problemes que susciten. Sols farem notar alguns fets curiosos, com per exemple la coexistencia de diferents tècniques en la ceràmica: la ceràmica feta a mà, a voltes grollera, però generament molt ben feta, i, al costat d'aquesta mena, la ceràmica a torn, pintada i sense pintar, que revela un grup local en la ceràmica ibèrica, molt ben caracteritzat, tant pel fang com per les formes i els ornaments. Sembla que a Numancia s'han creuat diferents corrents culturals i caldrà esbrinar el que en la ceràmica numantina ve de fonts gregues, el que és degut al floreixement local i el que pugui ésser herencia de civilitzacions antigues del centre d'Espanya. Probablement les cultures de Hallstatt i de La Tène, vingudes del Centre d'Europa, que tants rastres de llur influencia han deixat a la Península (espases, fíbules, etc.), no són estranyes a Numancia i, així com algunes formes de ceràmica recorden de seguida models grecs, altres sugereixen paral·lels amb els vasos de les necròpolis, amb material d'ultims del Hallstatt i de La Tène, de la provincia de Guadalajara, i fins amb les necròpolis del S. de França i de més lluny, pertanyents al cercle de cultura de les edats del ferro del Centre d'Europa. Aquestes influencies que es manifesten en la ceràmica, es confirmen amb les fíbules del tipus de La Tène, que es troben al costat d'altres tipus específicament peninsulars.

Un altre fet notable és que amb els objectes d'importació de la costa, com per exemple les perles de vidre, no es troba ceràmica de fàbriques hel·lenístiques, que tant abunda a totes les estacions ibèriques de la conca de l'Ebre (Calaceit p. e.) i que arriva fins a la porta de Celtiberia: (la necròpolis de Belmonte, prop de Calatayud). En canvi, la ceràmica hel·lenística és una troballa habitual en els campaments dels voltants de Numancia.

Pel demés, el quadro de cultura que revelen les troballes de Numancia té tots els elements típics de les poblacions ibèriques, com les figures tosques de fang, els pesos de terra cuita, les fusaioles, els molins de mà, etc. De les mateixes formes de la ceràmica, n'hi ha moltes que corresponen a tipus generalitzats a tota la Península, encara que amb més o menys variants locals, per exemple les àmfores de panxa esfèrica i vores planes sense formar sortint, els *oenochoes*, algunes variants de copes, etc.

Per acabar, notem també que hi ha coses que sols apareixen a Numancia, com els típics gerros, de forma semblant als moderns vasos per a cervesa.

La cultura de Numancia, a jutjar per les troballes, resulta una curiosa combinació d'elements generals ibèrics amb altres influencies, però sempre amb un segell notabilíssim local que fa inconfundibles les coses numantines. — P. B. G.

Manuel González Simancas. — *Numancia. Estudio de sus defensas* (*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1914, XXX, ps. 465 i seg.).

El Sr. González Simancas, membre militar de la Comissió de les Excavacions de Numancia, tracta un punt interessantíssim que han d'aclarir les excavacions: el de les defenses de Numancia, on s'han trobat noves restes de les muralles, que estigueren fetes de dues parets paral·leles, amb espines intermediaries, emplenat tot amb pedra.

El Sr. González Simancas estudía les portes i fortificacions escalonades que es troben en els vessants del turó de Garray i els diversos moments del siti, revisant el text d'Apià, tractant de deduir que és errada la consideració que fa el Prof. Schulten, de les restes de paret de les altures immediates a Numancia (Castillejo, Peña-Redonda, etc.), com els campaments d'Escipió i que, a son entendre, pertanyen a barris que es construiren després de començada la guerra celtibèrica i en els quals es refugià la població arevaca que devía abandonar les seves residencies d'altres punts de la regió. El mur que unía les restes d'aquests grups de construccions (que Schulten interpreta com a mur de circumvalació amb què, segons Polibi-Apià, Escipió uní els seus

camps, impedint del tot l'accés a Numancia), segons el Sr. González Simancas és un mur que unía els nomenats barris.

Finalment, es tracta d'on pogueren estar situats els campaments d'Escipió, ja que es nega que fossin als voltants de Numancia. El Prof. Schulten havía trobat restes de varis campaments a la Gran Atalaya de Renieblas, campaments que, segons ell, són de diferents èpoques: per exemple, uns de començos de la guerra celtibèrica, de la campanya de Nobilior i fins dels temps tardans de Sertori. Aquí, a Renieblas, a 7 km. a l'E. de Numancia, creu el Sr. González Simancas que situà Escipió el seu camp, potser en el lloc d'un poblet celtíber; creient que Fabi Màxim posà el seu a retaguardia de l'altura nomenada de la Dehesilla.

Aquests resultats del Sr. González Simancas són verament sorprenents, perqué mostrarien una curiosíssima concentració als voltants de Numancia, fent poc menys que il·lusori el siti de la ciutat per Escipió, que col·locaría tan lluny els seus campaments. La interpretació del Professor Schulten del text de Polibi-Apià, sembla més versemblant i amb ella s'expliquen millor el mur de circumvalació i les restes de les altures properes a Numancia que pogueren pertanyer a les obres de siti. Una altra cosa que sembla parla en favor de la interpretació d'en Schulten és el fet de les troballes de ceràmica hel·lenística a dits campaments.

Cal esperar la publicació del material per a pronunciar-se definitivament. — P. B. G.

SANTIAGO GÓMEZ SANTACRUZ. — *El Solar Numantino. Refutación de las conclusiones históricas y arqueológicas defendidas por Adolf Schulten, Profesor de la Universidad de Erlangen, como resultado de las excavaciones que practicó en Numancia y sus inmediaciones.* — Madrid, Imprenta de la *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1914. — 1 vol. de 212 ps., de 19'5 × 12'5 cm.

Aquest llibre és la reimpresió d'una serie d'articles publicats en el *Noticiero de Soria* en els quals, amb llenguatge impropi d'una discussió científica, s'intenta demostrar que'l Prof. Schulten s'ha equivocat en les seves conclusions. Es més un llibre de polèmica que d'estudi, contenint amb tot, noticies interessants. — P. B. G.

ADOLF SCHULTEN. — *Die Ausgrabungen in und um Numantia* (1905-1912) (*Internationale Monatschrift für Wissenschaft und Technik*, 1913, ps. 447 i seg.) — Traducció castellana d'Hugo Grunwald: *Mis Excavaciones en Numancia*. Barcelona, Casa Editorial Estudio, 1914. 33 ps., de 25 × 15'5 cm., amb deu gravats.

Es una sumaria exposició, destinada al gran públic, dels treballs de Schulten a Numancia, als campaments d'Escipió, prop de la ciutat i als diferents camps de l'Atalaya de Renieblas.

S'exposen, succesivament, la historia de les excavacions, una descripció general del resultat d'aquestes a la ciutat, el que eren els set campaments, el mur de circumvalació i els forts per a tancar el pas del riu, seguint després la descripció dels cinc campaments trobats a la Gran Atalaya de Renieblas, construïts, dos probablement sota Cató, l'any 195 a. de J.-C., un tercer per Nobilior, el 153, als començos de la guerra celtibèrica i els dos últims cap al 75-74, en temps de les lluites entre Pompeu i Sertori.

Acaba amb la noticia de dos altres campaments, trobats a la regió corresponent a l'antiga Celtiberia: el primer prop d'Almazán, descobert per D. Aureli González de Gregorio, construït per Nobilior o bé utilitzat per ell i l'altre, descobert pel Marquès de Cerralbo entre Aguilar i Anguita, a 20 km. a l'E. de Sigüenza, i probablement també relacionat amb la guerra celtibèrica. — B.

ADOLF SCHULTEN. — *Numantia. Die Ergebnisse der Ausgrabungen* 1905-1912. — *I. Band. Die Keltiberer und ihre Kriege mit Rom.* — München, Bruckmann, 1914. — XVIII + 404 ps., de 33 × 25 cm. i 5 mapes.

Aquest volum és el primer de la publicació de les excavacions del Prof. Schulten a Numancia i als campaments. S'hi tracten les qüestions històriques previes, com, per exemple, els problemes etnogràfics referents als celtíbers, la topografía, i les guerres de Celtiberia, fins al siti de Numancia per Escipió. Seguirà un segón volum que tractarà de la ciutat, i un tercer, dedicat a les obres de siti d'Escipió i als campaments de la Gran Atalaya de Renieblas. Acompanyen aquest volum cinc mapes: dos referents a qüestions etnogràfiques de tota la Península, que són els que mercès a l'amabilitat del Prof. Schulten reproduim, i tres relatius a la topografía de les guerres celtibèriques: Celtiberia i el teatre d'aquelles, la comarca de Numancia, i els voltants de Numancia.

Així com a les campanyes d'excavacions, subvencionades per diferents institucions científiques alemanyes i pel mateix Emperador, cooperaren diversos especialistes, a la publicació col·laboraràn W. Barthel, H. Dragendorff, E. Fabricius, E. v. Groller, J. Haeberlin, H. Hofmann, H. Jacobi, U. Kahrstedt, C. Koenen, A. Lammerer, Fr. Leonhard, E. Pfretzschner, Fr. Schmidt, M. von Zglinicki, i està subvencionada per l'Institut Arqueològic Imperial i pels Ministeris de Cultes i de la Guerra, de Baviera.

De les coses que conté aquest primer volum, a més de la guerra celtibèrica, exemplarment estudiada, la part destinada a qüestions etnogràfiques posa en clar, en molts casos creiem que definitivament, problemes referents als pobles antics de la Península que necessitaven ésser estudiats com ara s'ha fet, revisant els textes. Així l'etnografía d'Espanya i els moviments dels seus pobles, des del 700 a. de J.-C., deixen d'ésser un caos de noticies contradictories; creiem que el doble moviment dels celtes des de França cap al S., i dels ibers des d'Andalusía, per la costa oriental de la Península, cap a França, i més tard llur penetració al Centre d'Espanya, són coses fermament establertes. Un altre resultat del Prof. Schulten, també cal mirar com molt important: els ligurs com a població d'Espanya anterior als ibers i als celtes.

Fem ara un extracte dels resultats del llibre.

Primera part. — Els Celtibers. Procedencia, territori i poble

Etnología. — Després d'un capítol en el qual s'exposen les fonts antigues i els autors moderns que tracten de l'etnología celtibèrica, l'autor combat l'opinió dominant: que els Celtíbers són celtes en terra d'ibers.

Els Celtibers són precisament el contrari: ibers que s'han establert en un territori celta. Això ho confirmen varis indicis. El nom dels Celtibers, que no apareix en la literatura abans del 300 i que sembla introduït per Timeu, està format, com altres de significació ben coneguda (p. e. Λιβυφοίνικες, o sigui fenicis establerts a Libia; Βλαστοφοίνικες, o fenicis en terra de bàstuls; Ἑλληνογαλάται, o gàlates hel·lenitzats); de manera que el segon element és el determinant del significat fonamental del compost: així Κελτίβηρες vol dir «ibers cèltics», o sigui ibers en terra de celtes. N'és un altre indici el fet que, per la difusió dels noms de lloc cèltics, particularment els en *-briga*, a tota la *Meseta* i a Portugal, els celtes degueren ocupar tot aquell territori (1), i combinant això amb què restes de la població netament cèltica sols se'n conservaren al SW. i al NW. de la Península (*Celtici*) i en un recó de les cordilleres al N. i al S. de la *Meseta* (*Berones, Germani*) cal deduir la prioritat dels celtes a la *Meseta* i llur expulsió pels ibers. A més la prova històrica d'aquesta prioritat la dóna el curs de les expansions ibèriques, com es veurà més endavant.

Els Ibers. — Quan comencen els testimonis històrics apareixen els tartessis, establerts a la conca del Betis des de temps immemorials. En la costa viuen entre l'Anas (Guadiana) i l'Iberus (Río Tinto). Des d'allí s'estenen cap a l'E. Són reconeguts per totes les fonts antigues com ibers, mes el lloc de llur procedencia cal cercar-lo a l'Africa. Allí s'hi troben en abundancia noms de lloc i de persona ibèrics, i la comunitat de raça manifestada per la concordancia de particularitats somàtiques, espirituals i fins de costums entre ibers i berebers, és també cosa coneguda. D'això no en segueix encara la procedencia africana dels ibers, però sí de que, a mida que's puja vers el N., desapareixen aitals noms de lloc (sols es troben a Espanya, a l'Aquitania i a les illes de l'W. del Mediterrani), abundant, en canvi, moltíssim a l'Africa. Si el poble hagués vingut del N. es trobaríen també cap a aquesta banda, sobre tot a França. D'aquesta falta i de llur abundancia extraordinaria a l'Africa, cal deduir que d'aquest últim lloc partiren els ibers al penetrar a Espanya. La data en què això succeí no es pot precisar amb seguretat.

L'extensió dels ibers pel Mediterrani es pot seguir bé amb els llocs en *-tanus* que's troben, a més del N. d'Africa, Espanya i Aquitania, a les illes Balears, a les Pitiuses i a Sardenya, on sembla que arribaren directament des d'Africa. També pot comprobar-se l'existencia dels ibers a Malta i a Sicilia, on els sicans (ibers) es distingeixen clarament dels sículs (il·liris), arribats des d'Italia, els quals constituïren després la massa de la població indígena de la illa. En canvi, Còrcega i Italia no foren iberitzades, i si s'hi troben concordancies etnogràfiques amb Espanya, provenen dels ligurs, la població primitiva, que ja era establerta a Espanya abans d'arribar-hi els ibers.

(1) A la costa i a Cantabria falten aquells noms de lloc. Un parell de noms en *-briga* (Juliobriga, Augustobriga) de Cantabria, són de fundacions romanes.

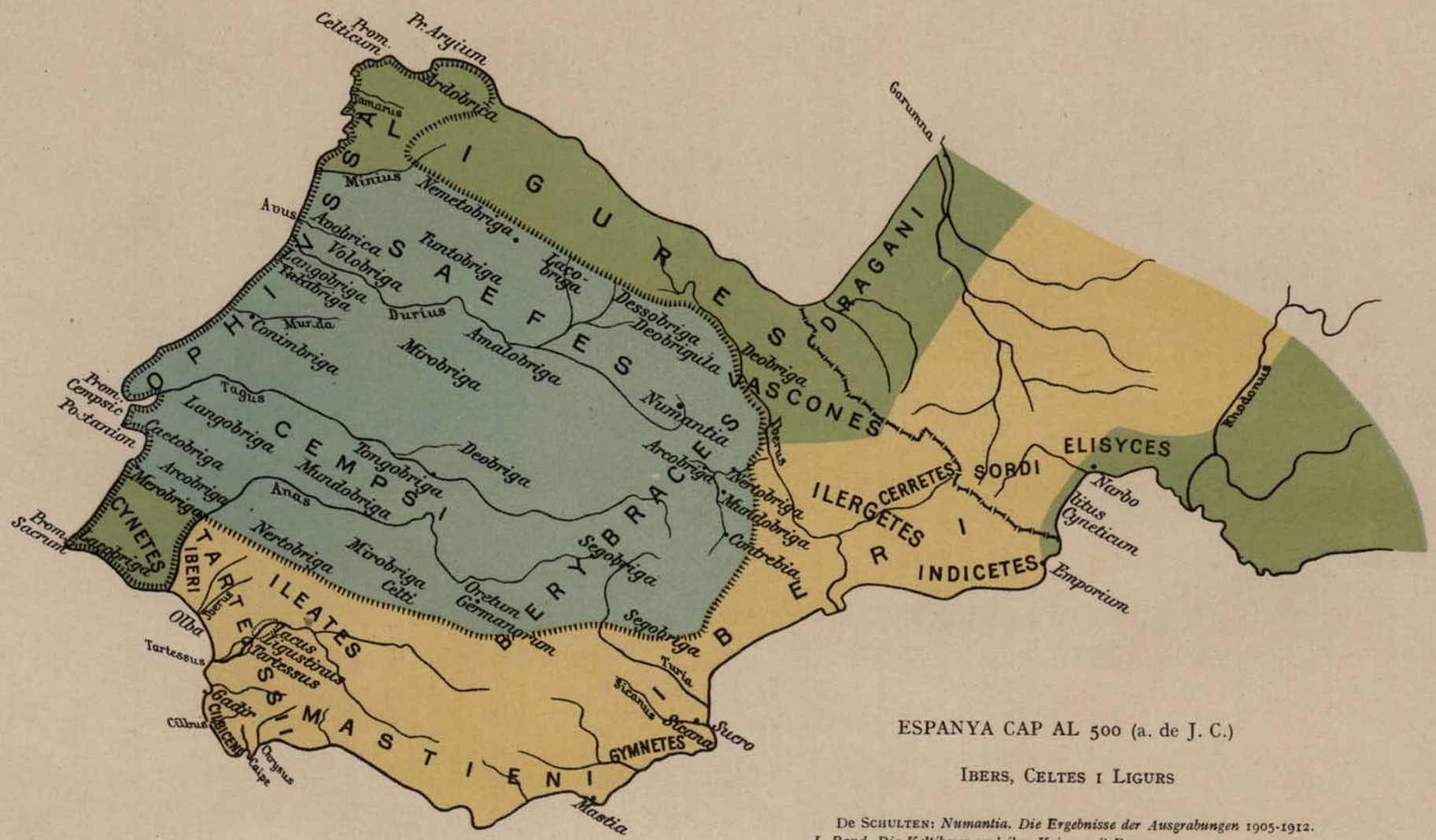

ESPANYA CAP AL 500 (a. de J. C.)

IBERS, CELTES I LIGURS

De SCHULTEN: *Numantia. Die Ergebnisse der Ausgrabungen* 1905-1912. *I. Band. Die Keltiberer und ihre Kriege mit Rom.*

MUSEU DE GEOLOGIA

Ligurs. — Aquests constitueixen la població més antiga d'Espanya, que un jorn s'estengué per tota la Península. En queden noms de lloc, amb els quals es pot seguir llur expansió per tota l'Europa occidental; però tenim també testimonis històrics, com el d'Hesiode, que al segle VIII ens diu que els ligurs eren el poble principal de l'W. (en el qual paper els substituíren els celtes), i el d'Eratòstenes, que ens transmet el nom de Λιγυστική, que llavors tenía Espanya.

A l'època romana els ligurs es troben només al N. d'Italia i al S. de les Galies; emperò abans s'estengueren molt més. Probablement posseïren tota la Galia, el N. i la costa W. d'Italia (abans d'arribar-hi els etruscs), i s'extenen pel Mediterrani fins a Còrcega i a Sicilia. Per altra part, els noms de lloc assenyalen ligurs a Suïssa i a Alemanya fins al Danubi, el Rhin mitjà i el Mosella. A Anglaterra i Irlanda passa una cosa semblant: els pictes i els escots, que lluiten amb els invassors bretons (cèltics), són ligurs. Els ligurs representen, doncs, la població primitiva preindogermànica de l'Europa occidental fins al Rhin i el Danubi, sobre la qual es col·loquen pel S. els ibers, pel NW. els celtes i pel NE. els itàlics.

Els bascs, tinguts generalment per ibers son una resta dels ligurs. El nom *vascones* conté una arrel *(asc)* ligura; noms de lloc, de persona i de divinitats de Basconia estàn més prop dels ligurs que dels ibers i dels cèltics; la comparació de la mateixa llengua amb la poca cosa que es coneix de la ligura, és més afortunada que la feta amb la llengua ibèrica; i fins antropològicament, el tipus basc s'assembla més al ligur que a l'iber: vius, emprenedors, sense l'eixutesa i la indolencia dels ibers, i més semblants a la població ligura de Catalunya, de Provença i de la Riviera.

Els ligurs vingueren probablement també de l'Africa. Antropològicament s'assemblen més al tipus ibèric que al cèltic, l'altre veí; mes, malgrat les semblances, es distingeixen notablement: són braquicèfals, amb nas i boca finament formats, en lloc de la dolicocefalia, amb ampla boca i nas aixafat de tipus negroide, dels ibers.

Expansió dels ibers per la costa vers el N. — Cap al 520 Hecateu coneix a Espanya els ibers fins al Pireneu, i en cita les següents tribus: tartessis (des de l'Anas, avui Guadiana, fins al Chrysus, avui Guadiaro, cap a l'E. de Gibraltar); mastians (des del Chrysus fins a Mastia, o sía Cartagena), ibers, entre els quals hi ha les tribus dels esdetes o edetans, ilergetes i misgetes (a la costa E. i conca de l'Ebre), i a Occident (prop d'Olba, Huelva) els elbestis. Després dels Pireneus es troben ja els ligurs elísics. A l'W. dels elbestis, als Algarves, hi ha els cynetes, també ligurs. La costa degué esser dels ibers ja molt abans; en canvi, cal concloure que no havíen penetrat encara, a l'interior de la *Meseta* perquè en els segles següents tampoc hi són. Els escriptors del segle V coneixen els ibers a Provença fins al Rose i aquesta noticia és comprovada pels noms de lloc ibèrics; probablement, poc abans del 500 devíen passar els Pireneus i des de Provença anaren a Aquitania. Entre el Pireneu, el Rose i el Garona, segurament que es devíen barrejar molt amb els ligurs. Més al N. del Garona ja hi havía celtes, igual que a la *Meseta* espanyola. Aquí llinden amb els ibers els beribracs cèltics.

Els ibers entren a la Meseta i dominen tota la Península. — Amb l'any 400 a. de J.-C. comença una nova època per als ibers. La invasió de la Provença pels gals els obliga a repassar el Pireneu. En 340 el Pseudo-Escílax els assenyala sols fins a Empuries; vers aquesta data, Aristòtil i Efor citen encara celtes a la *Meseta*.

En l'espai de temps que hi ha entre 350 i 250 les fonts són escasses; mes llavors precisament es canvía el mapa d'Espanya, i quan, després de 250, tornem a tenir noves clares de la península, amb Timeu i Eratòstenes, ja no's parla de celtes al Centre. Els celtes llavors es troben sols en una petita part de la costa occidental i es dóna ja a la península el nom de Ἰβηρία. A la *Meseta* ja hi ha els celtíbers.

Per altra part, els cartaginesos, a l'estendre's, no tenen ja res que fer amb les antigues tribus de *saefes, cempsi i berybraces* del centre d'Espanya (les quals tribus ja es nomenen en les fonts posteriors), sinó amb els ibèrics olcades (a l'E.), vacceus (al NW.) i carpetans (al S.); acabant-se el quadre dels pobles de la *Meseta* amb els noms dels vetons i dels celtibers

Això significa l'expulsió dels celtes pels ibers. La causa remota d'aquest moviment es troba en aquella invasió de gals a la Provença de què abans s'ha parlat, i que, a la vegada, està relacionada amb la segona època de les grans expansions cèltiques, que aquest cop penetren fins molt endins d'Italia.

És de suposar que els ibers no es feren amos de la *Meseta* sinó després de llargues lluites amb els celtes, per la qual cosa, havent començat el moviment a principis del segle IV, després de la invasió dels gals a Provença, i estant ja acabat al 250, cal suposar que la dominació de la

Meseta pels ibers s'acomplí vers el 300 a. de J.-C. En 218, es nomena també ibers als lusitans a la costa de Portugal: això demostra que llavors havíen arribat ja a la costa atlàntica.

En temps de la conquesta romana, el nostre coneixement de les tribus de la Península es completa. Cap al temps de les guerres celtibèriques tenim noticia d'una resta dels celtes al SW. d'Espanya, precisament en el lloc on ells arreconaren abans els ligurs. Després, per Estrabó, sabem que també quedaren celtes a l'extremitat NW. (a Galicia) i a la part NE. de la *Meseta* (a l'alt Ebre) on vivíen els berons. Plini assenyala una última resta de celtes a la punta SE. de la *Meseta*: els *germani*, que vivíen barrejats amb els oretans. De l'etnografía de la costa N. en parla Estrabó: allí cita els càntabres i els asturs, que té per ibers, mes el nom d'*asturs* sembla ligur.

Les invasions cèltiques. — A Herodot i Hecateu es troben celtes al Centre i a l'W. de la Península, en canvi no n'hi ha a la costa del S. i de l'E., on, per altra part, falten en absolut els noms de lloc cèltics. El dit poble devía penetrar pels Pireneus occidentals després del 700, perquè en temps d'Hesiode l'Occident és encara ligur; probablement la invasió celta fou cap al 600 a. de J.-C., pel pas de Roncesvalles, l'Ebre i el congost de Pancorbo, cap a les conques del Pisuerga, del Duero i del Tajo.

Els límits dels celtes, a l'E, son assenyalats per les conques del Jalón i del Jiloca; en direcció a la costa, per la ciutat de Segóbriga (Segorb); cap al S., la Sierra Morena; al N., probablement, no passaren de la serralada Cantàbrica. Els beribracs se'ns descriuen com un poble de pastors, i sembla que propiament no tenían ciutats, sinó llocs de refugi, que foren l'origen de moltes poblacions ibèriques. Aquests celtes es donaren ells mateixos aquest nom (com podem comprovar per la tradició històrica i pels noms de lloc amb l'arrel *celt-*), a diferencia de les tribus que vers el 400 baixaren pel Rose que es nomenaven *gals* (els Γάλαται dels grecs) i que pertanyíen a la gran onada dels pobles celtes que després penetrà a Italia i, pel Danubi, cap a Grecia i l'Asia Menor. Els celtes que entraren a Espanya al 600, en canvi, pertanyen a la primera onada de l'expansió cèltica.

Ja havem vist com, el 250, els ibers ja s'havíen apoderat de la *Meseta*. Hi devíen entrar, segurament, des de l'Ebre per la conca del Jalón, el mateix camí que després seguiren també els romans. Que els celtes no foren aniquilats per complet ho indica la permanencia de noms de lloc i de persona i els llinatges cèltics de cabdills celtibers. Probablement el terreny es devía repartir entre vencedors i vençuts, quedant-se aquells el millor, prop dels rius, més susceptible d'ésser cultivat, i deixant per als celtes el de les muntanyes.

El país dels celtibers. — En aquest capítol s'estudíen les qüestions referents a la distribució de les diverses tribus celtibèriques en la part NE. de la *Meseta*, a llurs diferents ciutats, a la geografía física del país celtiber, etc.; completant-ho un altre capítol referent a

Els celtibers com a poble. — Els celtibers ens són descrits com a gents d'estatura petita, color torrat, peus lleugers i vigorosos, resistents a tota fatiga, i de cap dolicocèfal amb barba sortida, ulls grans i pregons, llavis grossos, nas aixafat. Vivíen en petites poblacions fortificades a les cimes, i, a més, tenían refugis fortificats, als que s'acollía tota la tribu en cas de necessitat (Contrebia, Numancia). La ciutat de Numancia mostra una planta regular, amb carrers rectilinis i amb rondes que volten la població, i una extensió de la ciutat baixa, per la part N. i E. del turó, formant terrasses. Les cases numantines consten d'una part de davant amb celler (l'habitació de l'hivern i la cambra on les dònes filaven), una part central amb la llar, i la part de darrera (dormitori).

Els celtibers s'alimentaven principalment de carn; eren sobris, en la qual cosa es distingíen dels celtes; bevíen *caerea* (una mena de cervesa), beguda que prengueren d'aquells i que desconeixíen els ibers de la costa. També en la beguda es distingíen per la moderació. Vestíen el *sagum* (mantell negre), i túnica, calçant botes altes; els vells es cobríen el cap amb una mena de pells; portaven els cabells llargs, duien barba, i s'untaven el cos i les dents amb orins en lloc de l'oli, que faltava a la *Meseta*. Eren més pastors que agricultors, degut sobre tot a la gran quantitat de boscos que hi havía en llur territori. La industria del ferro i de la ceràmica era floreixent, mes, malgrat llur riquesa en argent, ferro, llana, cavalls, etc., el comerç era quasi nul.

En llur religió hi havíen el culte a la lluna i a un déu amb banyes de cérvol, semblant al *Cernunnos* dels gals; celebraven les cerimonies del culte en les altures i en boscos sagrats, practicaven ofrenes humanes, i es distingíen per llur fanatisme. No enterraven als que moríen en el combat, a fi que servissin d'aliment als voltors. Eren monògams; les noies escollíen llurs esposos entre els fadrins més forts; les dònes compartíen el dur treball dels homes i, quan en la lluita tot estava perdut, moríen amb ells. Llur hospitalitat és alabada per tothom com llur virtut principal.

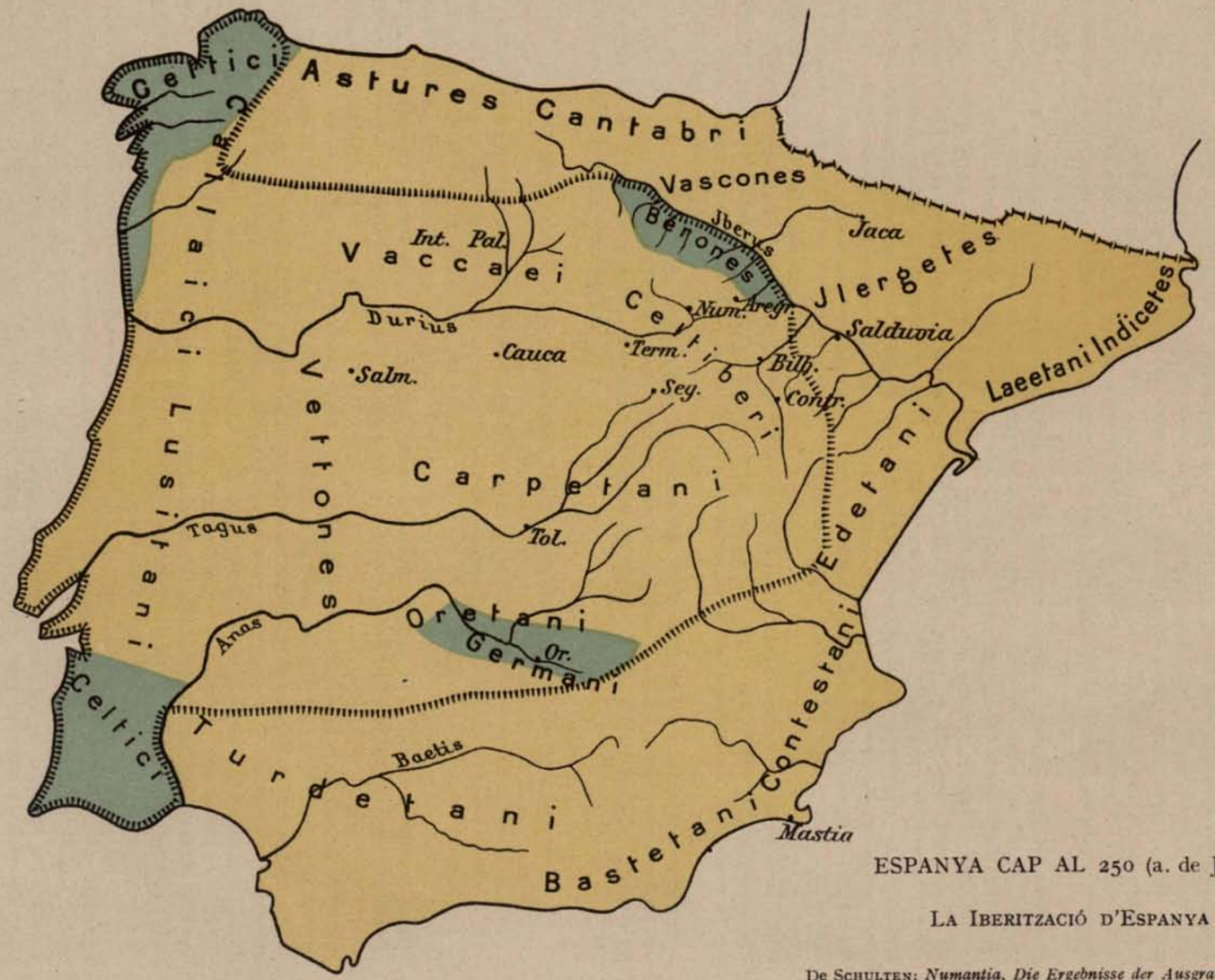

ESPANYA CAP AL 250 (a. de J. C.)

LA IBERITZACIÓ D'ESPANYA

DE SCHULTEN: *Numantia. Die Ergebnisse der Ausgrabungen* 1905-1912. *I. Band. Die Keltiberer und ihre Kriege mit Rom.*

BIBLIOTECA DE ANDALUCIA

En la guerra eren molt forts, i destres en la de guerril'es, evitant les batalles campals; combatíen a peu i a cavall, i llur estrategia era una alternativa d'atac i de retirada. En cas d'ésser vençuts, l'única cosa honrosa que restava era morir lluitant; defensaven llurs ciutats amb fanatisme extremat. Mes llurs notabilíssimes qualitats guerreres, que els feien molt apreciables com a mercenaris (per exemple en els exèrcits cartaginesos i en els mateixos dels romans), eren quasi anul·lades per llur divisió política i llur escassa energía, que els impedía aprofitar els aventatges adquirits. Llurs armes eren: l'espasa, el sabre corb, el punyal, les llances, les *phalarica* (o llança per a ésser llançada, amb mànec de fusta, semblant al *pilum* romà), una altra llança, també per a ésser llançada, tota de ferro (*soliferreum*), fones, etc.; i es protegíen amb l'escut (el rodó nacional per als soldats d'armament lleuger, i el llarg, pres dels celtes, per als d'armament pesat), l'elm, la cuirassa, etc. L'armament celtibèric és interessant per llur influencia en el romà, que adopta d'aquell l'espasa i fins el *pilum*.

El govern era constituït pels vells (els caps de familia) i no tenía cap permanent. Sols per a la guerra elegíen cabdills, que eren substituïts per altres quan perdíen la confiança del poble. Les poblacions eren políticament independents: coincidíen amb elles les subdivisions primaries de les tribus (*gentes*, grups de familia procedents d'un origen comú). No es coneixía unitat més ampla, i el sentiment de la unitat de la tribu sols es manifestava en contades ocasions, com en cas de guerra. Aquest mateix sentiment d'unitat en relació amb el poble, o sigui amb el conjunt de les diverses tribus, propiament no va existir mai, i sols es formà una mica per efecte de la guerra. Vivíen en continues lluites amb els altres pobles ibèrics. En general eren un poble primitiu, rutinari, sense cultura espiritual, de costums rudes, refractari a la penetració de tota civilització estrangera, indolent. Llur població es pot calcular en unes 180,000 ànimes, a base de la proporció normal de 4 × 45,000 guerrers.

El poble celtibèric, malgrat ésser un dels que més purament conservà els caràcters ètnics ibèrics, retingué, indubtablement, elements cèltics: en parlen els noms propis celtíbers (Retògenes, Caro, Ambon, Leucon). Mes aquests elements cèltics són la part passiva de la barreja i perderen llur caràcter propi.

Les qualitats del caràcter popular són la ingenuitat, la fidelitat, sobre tot per als cabdills estimats, l'agraïment, l'hospitalitat, l'orgull, l'esperit de llibertat i la resistencia contra tota subordinació, el fanatisme patriòtic i religiós, la indolencia, i la vivesa d'intel·ligencia, fecunda en recursos i de ràpides resolucions.

Segona part. — Les guerres celtibèriques fins al siti de Numancia

Després d'estudiar la trascendental significació de la guerra celtibèrica en la Historia de Roma, en la qual assenyala una nova època (la caiguda de l'oligarquía nobiliaria i el camí envers la monarquía), i d'un capítol destinat a les fonts literaries, el Prof. Schulten estudía minuciosament el teatre de la guerra, els camins pels quals els romans hi podíen arribar, llur sistema de proveïment, i els principis fonamentals de l'estrategia romana: la cura d'aïllar els celtibers, sometent primer totes les tribus veïnes perque aquells no en poguessin rebre provisions i reforços. Segueix després l'estudi de les guerres:

Abans del 197, durant les guerres amb els cartaginesos i la submissió d'Espanya (millor dit, de l'Ebre, les costes de l'E. i la conca del Betis amb la costa del S.), l'únic contacte que havíen tingut els romans amb els celtibers havía estat amb els mercenaris que portaven en llurs propis exèrcits, o que anaven en els dels cartaginesos. En 197 els celtibers presten auxili a la sublevació de les tribus sotmeses, ocasionada segurament per la rapacitat dels governadors romans; i llavors aquests pensen en sotmetre'ls per assegurar la tranquilitat de les noves provincies.

Després de procurar, en va, separar els celtibers de la causa dels turdetans, fracassa una expedició del cònsul Cató, que es veu obligat a deixar el siti de Segontia (Sigüenza) i que es retira a la conca de l'Ebre (passant prop de Numancia, on construí probablement el campament I de Renieblas). Aquest intent de Cató no és continuat fins a 181. Durant aquest període els celtibers auxilíen les altres tribus hispàniques contra Roma i fan incursions en territori sotsmès, arribant una vegada (183) fins al país dels ausetans. El 181 comença l'atac sistemàtic a la *Meseta* del N. amb la primera guerra celtibèrica: Flaccus sotsmet la Celtiberia citerior (el territori del Jalón), i Graccus, en sa campanya del 179, fa la pau amb els celtibers, que continúen autònoms, però aliats de Roma. Aquesta pau durà 25 anys (des de 179 fins a 153). En aquest últim any Roma emprèn de nou la guerra (segona guerra celtibèrica), prenent peu de preparatius bel·licosos dels

celtibers del Jalón, que feien presumir un atac. Nobilior, des del Jalón, va vers Numancia a trobar les tribus celtibèriques, que, unides sota el comanament de Caro, li fan sofrir una terrible derrota, el dia de les Vulcanalies (23 d'agost de 153), en els rostos de Santa Ana i del mont Matamala, entre Almazàn i Numancia. Els celtibers, entre les perdues dels quals es comptava la del general, es retiren a Numancia; i Nobilior, obligat probablement per la perdua de la seva base d'operacions, construeix un campament ben fortificat a Renieblas, a l'E. de Numancia, i ataca aquesta ciutat. Una nova derrota i petites expedicions l'obliguen a retirar-se a hivernar a Renieblas, després d'haver quedat reduït son exèrcit a la meitat. El seu successor, Marcel, féu la pau, estipulant-se de nou l'autonomía dels celtibers (151). La pau durà fins a 143, en què els celtibers entren altra vegada en lluita (guerra numantina, 143-134 a. de J.-C.) per a ajudar els lusitans, que, capitanejats per Viriat, hostilitzaven constantment els romans. Metellus sotmet altra volta el Jalón, i després els vacceus, per privar als numantins de blat; mes el seu successor, Pompeu, és derrotat ignominiosament diverses vegades: llavors es fa la pau. Emperò, en l'acabar-se de tractar aquesta, arribà el successor de Pompeu, M. Popilius Lenas (139), i trencà el tractat deslleialment; essent, per fi, també derrotat (138), i sofrint igual sort el seu successor, Mancinus, qui, retirant-se precipitadament, s'hagué de refugiar al campament, ja en ruïnes, que Nobilior havía fet a Renieblas, on capitulà, tractant-se una nova pau amb els numantins. Mes tampoc aquesta vegada la perfidia romana respectà el tractat: en 136 Furius Filo aparegué davant de Numancia per dir que el Senat no ratificava el tractat. La guerra continuà sense cap progrés, fins que en 134 es nomenà Escipió, per imposició del partit popular, per a pendre el comanament de l'exèrcit i acabar la serie ignominiosa de derrotes que sense interrupció se sofríen des de 140. En arribar a Tarraco, pel mes d'abril, trobà un exèrcit inutilitzable per la seva desmoralització. Començà per expulsar les cortesanes i els efebes que pul·lulaven al seu voltant, i per suprimir de l'equipament dels soldats tot objecte de luxe; i, amb marxes, instruccions i exercicis de construcció de trinxeres i campaments, restablí la disciplina; probablement aquestes maniobres tingueren lloc als plans d'Urgell. Llavors es dirigí vers la *Meseta*. Començà amb una expedició contra els vacceus per apoderar-se de llur blat i impedir que amb ell auxiliessin els numantins, i després començà les obres del siti de Numancia.

Tercera part.—Els celtibers després de la destrucció de Numancia

El nom de la ciutat, després de 133, desapareix de la Historia; i, encara que sobre les seves ruïnes s'hi establissin qualques pobladors, no es reedificà fins al temps d'August. Malgrat la quasi anihilació dels celtibers amb la guerra numantina, el 99 tornà a esclatar la sublevació, que no s'apaibagà fins al 94, per a tornar a reviure l'any següent; acabant-se amb un càstic sanguinari en el qual sembla que moriren 20,000 celtibers. En els anys 80-72 els celtibers foren la gran ajuda de Sertori en la seva lluita contra els pretors del partit de Sila. El 56 els celtibers es tornaren a aixecar amb els vacceus, durant la sublevació fins al 49 en què la dominaren Afrani i Petreius, legats de Pompeu. El 45, després de la derrota de Munda, Pompeu utilitzà els celtibers contra els legats de Juli Cèsar. Amb la submissió dels pocs que continuaren en armes després de la marxa d'aquell a Italia, s'acaben definitivament les sublevacions dels celtibers, la força dels quals sembla agotada.

August començà l'obra de romanització del Centre d'Espanya, mes aquesta fou només un vernís exterior: el nucli del poble continuà el mateix, cosa que succeeix també amb les dominacions germàniques, durant les quals pertanyé successivament als alans, als sueus i als visigots. Vingué després la dominació aràbiga, i finalment la reconquista. Aquesta portà un renaixement del poble celtiber, i amb ella esdevingué el nucli de la nova nacionalitat castellana, puix encara que la reconquesta s'iniciés pels nobles visigots refugiats a Cantabria, i que llurs comtes tinguessin el domini polític del país reconquistat, el poble continuà essent el mateix que vivía allí des de feia segles.

Així, diu literalment Schulten, viu i actúa fins avui a Espanya el caràcter del poble celtiber, en sa part bona i en sa part dolenta. De diferent manera que en els altres països ocupats per indo-germans, en els quals la població primitiva ha pogut modificar les qualitats físiques d'aquells, mes en sa part espiritual s'hi ha assimilat, a Espanya, i sobre tot a la *Meseta*, la població primitiva s'ha mantingut també en la part espiritual. Així com la *Meseta* ibèrica és un terròs de la formació primitiva de les muntanyes, la seva població es distingeix en el món indo-germànic com una resta dels habitants prearis. Malgrat els cartaginesos i els romans, malgrat els visigots i el alarbs,

els celtibers s'han mantingut en llur país. Ço que Mommsen diu dels berebers, que, malgrat tot domini estrany, continúen existint «com la palmera de l'oasi i l'arena del desert», es pot aplicar als celtibers dient que «continúen existint com la neu de la Sierra i els erms de les Parameras.» — P. BOCHS GIMPERA.

ADOLF SCHULTEN. — *Hispania* (Pauly-Wissowa: *Real encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.*)

Aquest treball, que s'ha publicat en la gran Enciclopedia de l'antiguitat clàssica de Pauly-Wissowa, és una reunió i ordenació de les fonts antigues i principals treballs moderns referents a la Geografía, a l'Etnología i a la Historia de l'Espanya antiga fins al final de la dominació romana.

La quantitat de noticies que conté, l'encert amb què s'hi ha posat ordre, i en molts casos el que l'exposició d'un problema sigui fruit de novíssimes i pacients investigacions de l'autor, fan aquest treball molt valuós i d'indispensable consulta, tant per a orientar-se com per a profunditzar en qualsevol dels problemes de la nostra antiguitat. La traducció espanyola, que està en premsa en la casa editorial «Estudio», de Barcelona, servirà segurament per a vulgaritzar aquest treball a Espanya.

La primera part, referent a la Geografía, és molt interessant. Hi ha una part destinada a la Historia de la Geografía espanyola entre els antics, posant-se de manifest com a poc a poc va progressant el coneixement de la Península mercès als viatgers grecs, a la investigació hel·lenística i sobretot a la conquesta romana. En la part destinada a la Geografía física s'exposa el que l'antiguitat ens ha transmès respecte dels accidents i de la topografía de la Península, així com de les seves produccions. El capítol destinat a l'Etnología és una exposició i depuració de les fonts que ens parlen de les tribus ibèriques i de la llur cultura. En la part referent a la Historia s'estudíen els diversos pobles que successivament ocuparen la Península. Pel que toca a ligurs, ibers i celtes, és el resum dels resultats que, amb extensió i degudament documentats, es troben al primer volum de l'obra del propi Prof. Schulten sobre Numancia, de que es parla en altre lloc d'aquesta *Crònica.*

En parlar de les colonitzacions forasteres, a més dels fenicis, grecs i cartaginesos, es suposa una més antiga colonització micènica, cosa que creiem molt dubtosa.

Acaba el treball amb un estudi de l'Espanya romana fins a finals de l'Imperi, parlant del desenrotllament de la conquesta romana i de l'organització i cultura del país després d'aquesta, fins que els pobles germànics s'estableixen definitivament a la Península. — P. B. G.

ULRICH KAHRSTEDT. — *Geschichte der Karthager von* 218-146 (*Geschichte der Karthager von Otto Meltzer, III Band*). — Berlín, Weidmann, 1913. — 1 vol. de XI + 690 pàgs. de 22 × 14'5 cm. i dos mapes.

Aquest llibre és l'acabament de la Historia dels Cartaginesos, de Meltzer, que aquest al morir havía deixat incompleta. Naturalment, està consagrat quasi tot ell a les qüestions històriques. Emperò, al començament del llibre hi ha un capítol (*Das Karthagische Reich im Jahre* 218) que és particularment interessant per a l'Arqueología i per a Espanya.

En aquest capítol, del qual s'ha traduït la part referent a Espanya al *Bulletin Hispanique* (1914, ps. 372-381, *Les Carthaginois en Espagne*), conté una exposició general de la cultura cartaginesa a la metròpoli i als territoris en els quals es féu sentir la seva influencia. S'ordena encertadament el material arqueològic dispers en tantes publicacions locals i fins en diaris, cosa que fa difícil la informació en una materia tan important per a nosaltres com és l'Arqueología púnica del N. d'Africa, fent ressaltar la cronología relativa de les necròpolis cartagineses. Les més antigues (segles VII-V: Douïmés, Dermech, Byrsa) es caracteritzen pel predomini de l'element egipci i del netament cartaginès, que es conserven ben distints, davant dels pocs objectes d'importació grega. A les altres necròpolis del segle IV fins a l'època romana (Bordj Djedid, el turó de Juno, Ard-el-Kheraib, Santa Mònica) l'element egipci-cartaginès lluita amb les influencies hel·lèniques fins que aquestes aconsegueixen imposar-se, malgrat sempre suri quelcom de l'element indígena, sobre tot en coses que fan referencia a la religió, per exemple els amulets. La influencia grega es manifesta fortament en les pedres tallades, en la importació de mercaderíes de Sicilia, i d'una manera notabilíssima en els sarcòfags antropoides amb reminiscencies hel·lenístiques, ben diferents dels més antics de tipus sidònic que es troben a Siria i a les colonies fenicies.

S'estudía l'expansió de la cultura cartaginesa pel N. d'Africa i per l'W. del Mediterrani (pel

domini comercial del qual, tant lluità Cartago), i es revisa i ordena el material arqueològic. Per a nosaltres és molt interessant la part destinada al d'Espanya.

Kahrstedt es pronuncía amb energía contra el vici de veure per tot arreu d'Espanya, colonies púniques i influencies cartagineses. Molt encertadament redueix a ital influencia, i insisteix en que el territori propiament cartaginès es limita a la Península a les quatre ciutats de Gades, Malaca, Six i Abdera, a les quals més tard s'agregaren les noves fundacions de Λευκόν τεῖχος i Cartago Nova, amb un estret *Hinterland*. Fòra d'això, no hi hagué més que unes poques factoríes, una de les quals degué esser a Villaricos, que l'autor considera com una ciutat ibèrica, malgrat pogués acollir en el seu sí un petit nucli de població comercial cartaginesa, a la qual pertanyen els sepulcres amb material netament púnic. Un cas semblant es fa notar per a les necròpolis de Carmona, que es consideren també com a ibèriques, doncs el caràcter general de les troballes ho és, malgrat l'aparició d'objectes d'importació, com les conegudes pintes i quelcom de ceràmica. A això i a un parell de casos (sepulcres púnics d'Osuna i una figureta d'una deessa, del Museu de Sevilla) es redueix l'element cartaginès del S. d'Espanya.

Per a tornar a trobar els rastres d'aital influencia, prescindint naturalment d'Ibiça, on aquella és intensa, cal anar a cercar-los a Empuries, on es manifesten en unes quantes àmfores i un parell de vasets petits del Museu de Girona, en un fragment d'àmfora amb un símbol de Tanit, del Museu de Barcelona; en unes llanties amb el mateix símbol de la col·lecció Villanueva, i en algunes altres llanties, collarets, penjolls, escarabeus i amulets dels Museus de Girona i Barcelona, i de la col·lecció Cazurro. A més, a Catalunya es reconeix l'element púnic en unes àmfores de Cabrera de Mataró, que es suposa que pogueren arribar-hi d'Ibiça.

Per a la resta d'Espanya, en les escultures de braus i altres animals, tan freqüents en l'art ibèric, i en les escultures del Cerro de los Santos, es nega semblant influencia i es protesta enèrgicament de les interpretacions púniques dels objectes d'Arcòbriga i d'altres llocs del Centre de la Península.

Una altra cosa, en canvi, succeí a les illes Pitiuses (a diferencia de les Balears, que romangueren lliures de tota influencia púnica, malgrat els nombrosos mercenaris balears dels exèrcits de Cartago), que molt aviat pertanyeren al món cultural cartaginès. S'estudíen els coneguts objectes d'Ibiça, notant-se que de molts dels púnics és difícil dir si foren fabricats a Cartago o a Ibiça mateix. Kahrstedt considera algunes de les figures de terra cuita, tan típiques de les necròpolis ebusitanes, com a productes ibèrics emparentats amb l'art indígena de la Península (1). És indubtable que el problema de l'element indígena a Ibiça és un dels més importants que aquest material planteja.

Aquest capítol, referent a la cultura cartaginesa, ha d'ésser molt útil. I per a coneixer son mèrit cal fer-se ben bé càrrec de les dificultats que calía vèncer tractant-se d'un material tan dispers en petites localitats, i d'una bibliografía tan rica com fantàstica, moltes vegades. L'exposició objectiva i plena de dades que ha sortit de la seva revisió ha d'ésser una font de consulta essencial per a tothom que vulgui estudiar les qüestions indicades. — P. B. G.

CARLOS ROMÀN. — *Antigüedades ebusitanas*. Barcelona. Tipografía *La Académica*, 1913. — 1 vol. de 145 ps. de 26 × 17 cm. i 101 làmines.

Aquest llibre és la publicació dels apunts i del material arqueològic reunit pel pare de l'autor, D. J. Romàn i Calvet. El text és una curosa descripció de les notables estacions de la Illa Plana, la Cova des Cuyeram i de la necròpolis del Puig des Molins i d'altres de menor importancia. Acompanyen nombroses làmines, que constitueixen una bona font d'estudi per a l'arqueología cartaginesa d'Ibiça.

De les tres estacions anomenades, les dues primeres són molt notables; el material de la tercera, després de les excavacions del Prof. Vives, de Madrid, i de les del Sr. Costa, de Barcelona, de què es parla en altre lloc, no té tanta importancia. A tota la Illa Plana es trobaren curiosos pous amb figuretes de terra cuita. Les publicades pel Sr. Romàn, de factura tosca i de tipus variats, són notabilíssimes, i pel llur caràcter arcàic i ben diferent de les trobades en altres llocs de la Illa, són un problema; probablement representen la cultura més antiga coneguda d'Ibiça. A la Cova des Cuyeram, que el Sr. Romàn anomena Temple d'Afrodita, s'hi trobaren, entre altres coses,

(1) Així, per exemple, el cap de Marina de les Monjes, de les làmines I i XXVI del llibre de Romàn i Calvet, i el de la làmina VIII, procedent d'Ereso.

figuretes de terra cuita, quasi totes representant divinitats femenines de tipu arcaitzant, les quals parlen d'una fase més avençada de la cultura ibicenca i de caràcter plenament cartaginès. — B.

M. PÉREZ CABRERO. — *Ibiza arqueológica (Museum*, 1913, ps. 136 i seg.), *Arqueología ebusitana (Museum*, 1913, ps. 203 i seg.).

El primer d'aquests articles reprodueix una part del petit volum publicat pel mateix Sr. Pérez Cabrero anteriorment *(Ibiza Arqueológica*, Barcelona, Thomas, 1911), que és un treball de conjunt sobre la historia i les antiguitats d'Ibiça, fet amb molta cura i amb nombrosa informació gràfica. Ara es transcriu lo referent a la Historia d'Ibiça i a la troballa de les figuretes de la Illa Plana. El segon article amplía les noticies del llibre esmentat, referents a la necròpolis del Puig des Molins i parla dels objectes que, d'aquest lloc i de les altres estacions de la Illa, es guarden al Museu d'Ibiça. Tot està il·lustrat amb nombrosos i bells gravats.

CAZURRO, MANUEL. — *Guía ilustrada de las ruinas de Ampurias y la Costa brava catalana.* La Escala. Esquirol, sense data. — 1 vol. de 59 ps. de 19 × 13'5 cm. amb nombrosos gravats en el text i algunes làmines.

Amb motiu de descriure la Costa brava catalana, es fa també una descripció bastant extensa d'Empuries, parlant de la seva historia i de les excavacions que s'hi estàn fent. És una excel·lent noticia de conjunt, il·lustrada, a més, amb nombrosos gravats.

F. S. BOUCHIER. — *Spain under the roman Empire.* Oxford. Blackwell, 1914. — 1 vol. de 200 ps. de 19'5 × 13 cm., amb un mapa.

L'autor tracta de fer un treball de conjunt de l'Espanya romana. Està fet amb molta cura i té capítols molt interessants, que orienten bé. La descripció de l'Espanya pre-romana és molt deficient, tant en el que pertany a les qüestions d'etnografía, en les quals segueix molt les teoríes fantàstiques de Philipon, com en tractar els monuments, la cronología dels quals desconeix, barrejant, per exemple, dòlmens amb pintures quaternaries. — B.

J. LEITE DE VASCONCELLOS. — *Religiões da Lusitania na parte que principalmente se refere a Portugal.* Vol. III. Lisboa. Imprenta Nacional, 1913.—1 vol. de XVIII + 636 ps. de 15'5 × 23'5 cm. amb nombrosos gravats.

Amb aquest fascicle queda acabada l'obra de l'erudit Director del Museu Etnològic Portuguès. S'hi tracta de la religió de Portugal a l'època romana i dels vestigis del paganisme després de la cristianització de la Península, contenint interessants noticies.

MACÍAS LIÁÑEZ, MAXIMILIANO. — *Mérida monumental y artística. (Bosquejo para su estudio.)* Barcelona. «La Neotipia», 1913. — 1 vol. de 187 ps. de 14 × 21'5 cm. amb nombrosos gravats i un plà, fora de text.

És una curosa i interessant guía dels monuments de Mèrida, inclosos els moderns; emperò, la major part del llibre es refereix a la ciutat romana. A més conté una guía del Museu, entre els materials del qual hi ha alguns objectes prehistòrics.

GIMÉNEZ SOLER, ANDRÉS. — *La España Primitiva según la Filología.* Saragoça. Casañal, 1913. 1 vol. de 180 ps. de 14'5 × 22'5 cm.

Llarga disquisició filològica, cercant paraules originariament ibèriques i arribant a la conclusió que en tots els països del voltant del Mediterrani hi viu en substancia una sola raça, des del neolític, identificant els íbers amb els celtes i refutant l'origen llatí de moltes paraules romàniques.

ENRIQUE DE LEGUINA I VIDAL, BARÓN DE LA VEGA DE HOZ. — *La Espada española* (Discurs de recepció a la Reial Academia de la Historia). Madrid. Bernardo Rodríguez, 1914. — Un vol. de 102 ps. de 26'5 × 19 cm.

Treball que tracta de la historia de l'espasa a totes les èpoques. L'acompanya una contestació del Marquès de Laurencín, que s'ocupa de la mateixa qüestió. Algúns punts del treball del Baró de la Vega de Hoz, són particularment interessants per donars'hi noticia de noves troballes d'espases, per exemple d'una, molt curiosa, del Monte Besorio (Santander), que és d'un tipus nou, probablement ja de la segona edad del ferro.

HENRY ARAGON. — *Le Bilan des fouilles de Ruscino (Castell-Roussillon). Étude archéologique des fouilles.* Perpignan. Imprimerie catalane de J. Cornet, 1914. — Un vol. de 246 ps. en 4.t amb nombrosos gravats i tres làmines fòra de text.

A Castell Rosselló, on hi hagué l'antiga Ruscino, s'hi han fet, durant els últims anys, excavacions amb gran èxit, de les quals s'ha parlat diferentes vegades en els ANUARIS anteriors. Ara els arqueòlegs rossellonesos començen una publicació en regla de les troballes, que coneixíem ja per noticies provisionals sortides en diverses ocasions. El volum aparegut és un treball de conjunt, descriptiu de les excavacions i de les troballes. Sembla que serà seguit d'altres que s'anuncíen sobre la ciutat de Ruscino i sobre la ceràmica.

Les figures del volum que ressenyem permeten formar idea del nombre considerable de les troballes i de llur importancia. La majoría del material és romà, però no hi falten coses anteriors, la relació de les quals amb les troballes romanes en el mateix terreny no queda clara en el text: tals són destrals de pedra i alguns altres objectes d'aspecte neolític, ceràmica campaniana i ceràmica ibèrica. (Aquesta és versemblant que arribi fins a l'època romana, com en nombrosos altres llocs.)

Entre les troballes particularment interessants, cal notar la ja coneguda estatueta de bronze representant un hermafrodita, una pota de cavall (probablement d'una estatua eqüestre romana), un escut de bronze daurat (que també degué pertanyer a una estatua), nombroses inscripcions, fíbules, tanques de cinturó, ceràmica de diverses menes, entre ella *sigillata* aretina i imitacions gal·les. — B.

JOAN RUBIÓ I BELLVER. — *Construccions de pedra en sec.* (Extret de l'*Anuari de l'Associació d'Arquitectes*, 1914). — 1 vol. de 75 ps. de 19 × 27'5 cm. amb nombrosos gravats.

L'arquitecte Sr. Rubió ha fet un notable estudi de les barraques que aixequen al camp els pagesos, obeint sols a principis arquitectònics tradicionals i populars. En aquestes construccions s'hi resolen a voltes vers problemes d'Arquitectura d'una manera curiosíssima i que té molt d'interès per a l'Arqueología, perquè representa una tècnica que respòn a idees primitives i que treballa amb medis semblants als que s'emplearen, a voltes, en temps prehistòrics.

Es comença el treball estudiant les diferents maneres de fer parets amb pedra seca, sense morter; trobant-se'n a voltes algunes que sense una inspecció ocular detinguda podríen passar per parets ibèriques. En les formes de barraca hi ha coses molt notables en la construcció dels sostres i voltes, per exemple les voltes còniques i les voltes cilíndriques fetes amb pedres molt petites.

Entre les barraques publicades n'hi ha algunes de Catalunya i Mallorca amb cúpula cònica, feta pel procediment de les pedres que es superposen, sobresortint una mica fins a tancar-se, amb una pedra posada de cantell, o bé amb una pedra plana, com en els cèlebres sepulcres de falsa cúpula de l'eneolític espanyol i que, en llur forma més perfecta, donen els famosos sepulcres de cúpula micènics. I és curiós trobar aquests procediments primitius en les construccions populars, precisament en llocs com Mallorca, on l'arquitectura megalítica, que usà semblants solucions, per exemple en les navetes, tan emparentades amb els sepulcres de cúpula, tingué un grau altíssim de floreixement. Sigui supervivencia d'una tècnica prehistòrica, sigui coincidencia de solucions semblants, fruits d'un semblant estat primitiu de cultura, com és el més probable, el fet resulta notabilíssim. — P. B. G.

J. PIJOÀN. — *Historia del Arte.* T. I, Barcelona, Salvat i C.ª [1914]. — Vol. en 4.t de VI, 536 ps. amb 827 gravats i 40 làmines, algunes en tricromía.

Un manual d'Historia general de l'Art no entraría dins els límits d'aquesta *Crònica* si no fos que la manera com el llibre del Sr. Pijoàn se'ns presenta li dóna una especial trascendencia.

L'autor ha volgut condensar en la seva Historia de l'Art els resultats de les darreres investigacions arqueològiques, renovant, amb els valors nous que la abundosa bibliografía moderna ha donat a les obres de l'art antic, els tòpics envellits dels manuals que fins ara corríen entre nosaltres.

Un altre mèrit té el llibre del Sr. Pijoàn, i és el caràcter personal que l'autor ha pogut infundir al seu treball per haver-se especialitzat anteriorment en l'estudi de moltes de les qüestions i problemes que presenta la historia de l'Art, cosa que li ha permès arribar a l'obra de conjunt, aportant-hi en molts indrets el fruit de la personal investigació. Coneixedor privilegiat, l'autor, de la Historia artística de Catalunya, ha deixat assenyalada en aquest primer volum la tendencia de posar al costat de les obres típiques de cada civilització (paleolítica, neolítica, grega, romana) les mostres existents a la nostra terra, situant cada una d'elles (Cogul, megalits baleàrics, Empuries, etc.) dins el quadre general amb el valor just que li pertoca.

L'exposició està feta amb gran claretat en tot el llibre. Les il·lustracions hi són profuses i ben triades, reproduint-se al costat de les obres típiques imprescindibles, altres que fins ara eren inèdites o que calía cercar en estudis monogràfics, moltes vegades de difícil adquisició. — D.

C. T. Rivoira. — *Architettura musulmana, sue origini e suo sviluppo.* — Ulrico Hoepli. Milà, 1914. Vol. en fol. de 390 ps. amb 341 gravats i 1 làmina.

L'autor defineix en el pròleg l'objecte que es proposa, que és no la Historia de l'Arquitectura musulmana, avui encara impossible d'escriure sobre bases científiques, sinó treballar en la recerca de l'origen i desenrotllament dels elements fonamentals de qualque branca de l'estil. L'obra es cenyeix a l'arquitectura religiosa, «que fou sempre la major representant del gran art d'edificar, exceptuada l'època imperial romana, en la qual la ciencia arquitectònica culmina en les termes i en els sepulcres».

El llibre té dues parts. La primera és destinada a l'estudi de l'evolució de la *mesquita musulmana*, des de son origen fins al segle XII, i seguint el mateix mètode adoptat per l'autor en son *Origini della architettura lombarda*, és formada de breus monografíes dels més notables llocs del culte mahometà. La segueix un apèndix destinat a descriure algunes obres de l'arquitectura cristiana de l'Armenia, a fi d'investigar «quina influencia exerciren tals construccions sobre la vella arquitectura, tant musulmana com cristiana».

La segona part, la que té més interès per a nosaltres, està dedicada a discutir el problema dels orígens de la forma de l'arc ultra-semicircular o arc de ferradura, que els arqueòlegs castellans creuen importat a les viles ibèrico-romanes, i transmès d'elles, pels visigots, a l'art musulmà d'Espanya.

Aquesta qüestió interessantíssima no pot ésser per nosaltres revisada ni discutida mentre no apareguin al nostre país nous elements en què domini la forma objecte de la qüestió, radicant, la major part dels que han donat fonament a la teoría, en terres de Lleó i Alta Castella. Un corpus minuciós, que recollí fa temps en el Centre d'Estudis Històrics, de Madrid, el senyor Gómez Moreno, és probable que porti nova llum a la qüestió. Amb tot, té interès per a la nostra arqueología arquitectònica conèixer el punt de vista en què la sitúa el docte arquitecte i arqueòleg italià.

Una minuciosa exposició, catalogant elements premusulmans, li permet establir a grans linies l'extensió geogràfica d'aqueixa forma des de l'India, per la Siria, fins a Espanya. Aqueixa tasca surt al pas a l'autor ja en la primera part de la seva obra, en què, sense voler, comença la investigació sobre l'origen hispano-visigòtic de l'arc semicircular, «teoría reforçada per una llarga serie de monuments, tenint tota l'apariencia de respondre a la realitat dels fets i, per altra part, desenrotllada en obres, alguna de les quals és magistral».

El problema es presentat per ell en els següents termes:

Les més antigues formes són a l'India, en les cavernes treballades, que es daten comunament, les més antigues, en el segle III a. de J.-C., són purament decoratives, i no es convertiren en obra arquitectònica fins a la invasió mahometana. Els monuments perses on apareix l'arc de ferradura, són molt posteriors: la data que Dieulafoy ha atribuit a alguns d'ells, Firuz-Abad per exemple, creu Rivoira que ha de rebaixar-se en més d'un mileni; així el primer edifici persa on es troba aquella forma sería el palau o castell de Cosroe I, a Ctesifonte, obra del s. VI. Del mateix temps són les més antigues construccions de la Siria on existeix l'arc esmentat i molt més tardanes encare les de la Capadocia, Mesopotamia i Licaonia. Algun indecís exemple es troba a Italia en el temps antic, així a la villa dita *Sette Bassi* a la vía Llatina, de Roma, obra del segle II. Espanya

ofereix també diferents exemples de l'arc de ferradura, utilitzat com element decoratiu, en les estetes ibero-romanes paganes, com la del museu A. N. de Madrid que Rivoira atribueix al s. III, i en les cristianes com la de Bausen, a la Vall d'Aràn (segle IV).

En la segona part de l'obra es on entra més a fons en la qüestió, concretant-la als monuments hispànics. La seva tesi, que anuncía previament, és que l'arc ultra-semicircular, com a sistema constructiu, fou portat a l'Espanya musulmana per Abderrahmàn I (756-788) i Hixem I (788-796) en l'erecció de la mesquita cordobesa, després de la seva aparició a la de Damasc, obra de l'Omniada Valid I (705-715); els monjos mozàrabs, expulsats de Còrdoba per Abderramàn II (822-852) i Mahomet I (852-886), la importaren després als reialmes cristians.

Per a sostenir sa opinió, rectifica la traducció del text isidorià definint l'arc: «arcus dicti, quod sint arcta conclusione curvati», que en Ferreiro traduí: «Es diuen arcs perquè prop llurs extrems són notablement encorbats», i que ha servit de fonament de llur teoría de l'origen visigot als arqueòlegs castellans, traduint-la com segueix: «Els arcs es nomenaren així perquè es corben al cloure's en clau.»

Després, deixant de banda les exedres i ninxos romans decadents, de pla ultra-semicircular, casos esporàdics que es troben així a Espanya com a Italia, reprodueix la porta doble occidental de Córdoba, existent ja en 711, els arcs de la qual, de ferradura, creu renovats en temps musulmà.

Examina a continuació els monuments classificats fins ara de visigots: Sant Joàn de Baños, la cripta de la Catedral de Palencia, la Basílica de Cabeza del Griego i Santa Coloma de Bande. Tots ells, en l'estat en que actualment poden estudiar-se, creu Rivoira que són construits o restaurats en època posterior a la invasió aràbiga i per influencia moresca explica els arcs de ferradura que s'hi troben. El raonament d'en Rivoira per a fixar noves dates a aqueixos monuments, a voltes contradictori, no és sempre decissiu ni convincent: de les possibles restauracions, de l'aprofitament d'elements arquitectònics d'edificis més antics, del mateix estudi de les plantes, no s'en dedueix una argumentació que tingui força suficient per a desfer una teoría que té l'aparencia de respondre a la realitat dels fets.

A nosaltres ens és més interessant discutir ses observacions sobre els edificis que radiquen en l'àrea que la Historia imposa al nostre INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, en la qual féu llarga permanencia l'autor. El primer que estudía és la basílica d'Elx, descoberta en 1905 i avui poc menys que perduda, coincidint amb nosaltres en creure-la construïda entre 554 i 624.

Fa un estudi detingut de les esglesies de Terrassa, que de tant temps esperen unes excavacions que acabin de solucionar els interessants problemes d'Arqueología arquitectònica que plantegen.

Comença en Rivoira descrivint Sant Miquel de Terrassa, classificant els capitells amb gran precisió: uns, corintis mutilats, que poden pertànyer al segle II; altres, corintis decadents de l'època visigòtica del segle V o del VI, recordant els de Treviri (1); altres, compostos potser del temps del bisbe Ireneu, fundador de la Seu egaresa. Cal potser notar que oblida, en son pla, el traçar els arcs ultra-semicirculars dels recons. Repeteix la cronología establerta pels partidaris de datar almenys son pla i el basament de la construcció en temps del bisbat visigòtic d'Egara, que comença l'any 450 i acaba en la invasió musulmana. Els que afirmen aqueixa data es funden en la disposició de Sant Miquel per a babtisteri, dependencia exclusiva d'una basílica episcopal.

El mateix Rivoira afirma que el pla, té la disposició dels babtisteris i dels *laconica* romans, al tractar de demostrar la tesi, que domina totes ses obres, dels orígens romans de l'art de l'Occident, contra els orientalistes, responent constantment Roma al dilema *Orient oder Rom* formulat per Strzygowski.

Més ajudaría encara a probar-ho l'aparell exterior, petitíssim, amb les lligades dels cantons extraordinariament grans, com en els murs del temple romà de Vich, a Catalunya; sistema, per altra part, vulgar en les obres romanes provincials.

Una restauració carolingia, en el segle IX, aprofitant el pla i els elements antics, i no una construcció total, com vol en Rivoira, sembla demostrada pel reempleu de capitells visigots sobre fusts de diàmetre diferent o de capitells de pilastra de pla quadrat sobre els fusts cilíndrics de velles columnes.

En Rivoira creu en una construcció total en el període carolingi i per provar-la li cal la hipòtesi, de difícil demostració, que la esglesia de Sant Miquel fou una esglesia sepulcral com les nostres esglesies circulars de Sant Miquel de la Pobla, de Cervera, etc. Potser oblida encara, un altre argument, que és l'isocronisme que l'aparell obliga a establir amb els santuaris de Santa

(1) *Origini dell'Architettura Lombarda*, p. 550.

María, i especialment de Sant Pere, d'aparell igualment a la romana i ben diferent del de les altres esglesies catalanes, sens dubte de data posterior. Doncs bé: a Sant Pere hi ha un mosaic antic la data del qual és difícil que pugui ésser la del segle IX, època de construccions de fang i pedra, i de minúscules esglesies cobertes de fusta, pobres i petites com barraques de pastor.

El punt de vista d'en Rivoira i el de qui escriu aquestes ratlles es poden sostenir. Jo mateix, en un primer estudi fet en època ben allunyada, ja l'havía sostingut. Unes excavacions completes de l'àrea del temple donaríen probablement la definitiva solució.

Estudia després alguns altres edificis (Sant Pau del Camp, Sant Pere de les Puelles, de Barcelona; el Cristo de la Luz, de Toledo, etc.) i passa finalment a cercar una contraproba de sa tesi en els edificis asturians construïts en la primera època romànica. Es aquest el més fort argument i que porta a l'ànim una convicció més sòlida que la que es funda en reconstruccions i modificacions suposades. En Rivoira, amb ses fotografíes de les esglesies d'Asturies, les dates de les quals, en sa major part, són fixades documentalment, arriba a la conclusió que hi domina l'arc semicircular fins al començament del segle X. Cal dir, per acabar, que el docte professor italià ha contribuït amb la seva obra, il·lustrada de magnífics fotogravats quasi sempre de propies fotografíes, a prestar un gran servei a l'estudi de l'Arqueología arquitectònica d'Espanya, i en particular a la de Catalunya, i que aquest llibre haurà d'ésser consultat per qui vulgui continuar la investigació de les escoles pre-romàniques amb arcs de ferradura, plenes encara de problemes a resoldre, i que és d'esperar hi donin solució les noves generacions d'arqueòlegs. — J. P. C.

MARCEL DIEULAFOY. — *Espagne et Portugal*, vol. de la *Histoire générale de l'Art. Ars una species mille.* — París, Hachette et C.ie, 1913. — XVI + 415 ps., 745 gravats i 4 làmines.

Un manual d'historia de l'art d'Espanya havía d'ésser necessariament d'un alt interès, ja que no s'havía intentat encara reunir i seriar, en una forma científica, l'evolució de les diverses arts que floriren a la nostra Península; i amb tot aquest estudi, fins en la forma d'un petit llibre com el de M. Dieulafoy és, es pot dir, com la revelació d'una terra nova en la historia de l'art.

L'aparició i evolució de les primeres formes constructives, l'art prehistòric amb manifestacions tan esplèndides com les pintures de les coves, l'art ibèric pre-romà que tot just es comença a coneixer en ses obres escultòriques i en sa ceràmica pintada, les importacions i influencies dels pobles colonitzadors d'Espanya, l'art romà local amb ses supervivencies ibèriques i ses deformacions indígenes del clàssic, que tan interessant fóra aplegar en un Corpus (com el que de la escultura en el *Conventus Tarraconensis*, feu M. Albertini, de l'Escola Francesa de Madrid), mostren tot seguit a l'investigador tot un mon plè de problemes que poc a poc van plantejant els nous descobriments i exploracions.

M. Dieulafoy no fa més que exposar, ràpidament i de passada, aquest període primitiu del nostre art peninsular, per entrar tot seguit a l'estudi del moment que més l'atrau dintre de l'art nostre: el de la formació i evolució de l'art romànic. Es també certament aquesta part, més que l'exposició general més o menys completa de l'art d'Espanya i Portugal, el que dóna per nosaltres un especial interès a l'obra de M. Dieulafoy. Ja en altres llocs l'autor havía exposat la seva teoría que aquí desenrotlla en conjunt i sistemàticament i que clarament indica ja en el proleg: «... la penetració de l'Islam fou fonda i general en l'Espanya cristiana. D'aquesta unió feconda nasqué l'arquitectura religiosa d'Asturies a l'W., de la Vella-Castella al Centre i de Catalunya a l'E. L'arquitectura que es desenrotlla a Asturies i a una part de Castella la Vella quedà confinada al S. dels Pirineus i es fongué, més tard, en l'arquitectura del migdia de França, que s'introduí a Espanya per Navarra i Galicia. Molt diversa fou la sort de les esglesies catalanes del segle IX, de les quals queden sortosament notables exemples. Com als dos costats del Pirineu el país formava un Estat homogeni, els canvis eren constants entre França i Espanya. Aquesta circumstancia facilità l'èxode de l'arquitectura cristiana que s'estengué per fora de Catalunya, conquistà les zones que no havíen colonitzat les arts de Bizanci i contribuí en una ampla part a la constitució de les arquitectures on es retroven els temes de volta irano-siriacs i particularment a la dels cluniacencs.»

Aquesta qüestió ha sigut per qui això escriu, tractada en altra part del present ANUARI (1), mes cal aquí palar-ne novament.

La tesi de M. Dieulafoy exigeix, per a ésser fonamentada plenament, el fet d'una forta influencia moresca sobre les terres hispàniques en el mateix moment d'iniciar-se la reconquesta i res més

(1) Vegi's ps. 687 i segs.: *Els banys de Girona i la influencia moresca a Catalunya.*

lluny de la realitat, al nostre entendre, en el que fa referencia a Catalunya. El nostre primer romànic, el que M. Dieulafoy anomena proto-romànic, el de les esglesies cobertes amb volta de canó semicircular i ornades exteriorment amb les arcuacions i bandes que els arqueòlegs anomenen lombardes i que poblen encara avui les terres de la Catalunya vella, la que menys sofrí precisament de la invasió moresca, és una branca del gran art que floreix aleshores per tot el magne imperi d'Occident, domini espiritual estès sobre la Italia, la Germania, el regne de Borgonya que comprèn les terres del Rose i el Saona fins als Alps i fins al mar, amb la Savoia i la Provença i que arriba fins al Pirineu i la Marca Hispànica. «L'unitat del Sant Imperi Germànic, com ha dit Enlart s'afirma per la identitat de l'art romànic alemany amb l'art romànic italià que regna sobre tota la Italia, sobre Còrcega i exerceix sa influencia, a través de la Provença i del Llengadoc, fins a Catalunya.» Es, repetim, aquell fenòmen característic de l'antiguitat: a cada imperi son art.

Com un sector dintre d'aquest mon artístic, trobaríem la sub escola a que perteneixía la nostra, estesa des de les costes de la Italia, seguint el Mediterrani, fins a la nostra frontera meridional, al segle XI i fins a les terres basques, seguint el Pirineu; i encara superposant el mapa de les estructures de volta de canó al de les esglesies d'ornamentació lombarda, tindríem una area més restringida, un tros de terra al voltant del Pirineu, estès fins al mar: és l'escola romànica catalana del segle XI. Les influencies orientals que s'hi trobin han d'explicar-se i de fet s'expliquen fàcilment per altre camí que el del contacte musulmà, les relacions amb la gent moresca essent quasi bé nules en aquest temps.

La teoría de M. Dieulafoy s'ajusta certament molt més a l'arquitectura de l'altre costat d'Espanya on es desenrotlla un art, derivació directa de les primeres escoles cristianes orientals, amb sos característics arcs de ferradura, amb ses intenses influencies moresques.

Tota altra cosa cal dir quan es parla del segle XII. Per una banda perdura l'estructura de la basílica coberta amb voltes de canó: semicircular la central i les laterals de quart de cercle, per altra banda aflueix a la nostra terra la magnífica arquitectura portada pels monjos francesos, especialment per l'ordre del Cister: mes en la decoració espléndida d'aquesta arquitectura és on apareix realment la influencia moresca, no unificant-se i formant un conjunt amb l'obra decorada sinó en temes sobreposats, com fruit d'una col·laboració evidentment exòtica. Es en l'escultura dels claustres, de les portes, on la penetració artística es intensa, amb les llaceríes, les representacions d'animals afrontats, de monstres amb testa humana, de l'home lluitant amb la fera, supervivencia del Ghilgamech persa i de tants altres temes vinguts a través dels ivoris, dels llibres i sobre tot de les teles d'origen oriental. La conquesta de ciutats importants com Tarragona, Tortosa, Lleida especialment i, més tard, Mallorca i Valencia, permeté establir una certa relació entre les dues limitada als banys i poblacions que facilità el comerç d'esclaus i d'objectes. Mes en l'arquitectural a influencia quedà encara tan sols en quant a la disposició dels serveis.

Després de l'art romànic, que forma la part més plena d'interés i novetat del llibre de M. Dieulafoy, l'autor tracta de l'art gòtic, del Renaixement i del dels segles XVIII i XIX, acabant l'obra amb l'estudi de l'art portuguès. L'exposició del gótic-català, romanisació de l'escola gòtica meridional francesa, és especialment feta amb molta precisió i justesa.

Tot i donant a l'arquitectura una part principal dintre del seu llibre, M. Dieulafoy exposa d'una manera sumaria (la breu extensió del llibre no permet altra cosa) el conjunt de l'art peninsular: escultura, pintura, mobiliari, orfebrería, teixits, ceràmica, etc., ben sistematitzat i clarament. Això fà d'aquest llibre un manual indispensable i molt útil, per a qui vulgui orientar-se en aquest coneixement. La bibliografía que acompanya cada capítol, així com la ilustració general del llibre és triada i copiosa. — J. P. C.

JOSEP PIJOÀN. — *Aragonese Primitives* (*The Burlington Magazine*, vol. XXIV, 1913, ps. 74-85 i tres làmines).

En aquest article el Sr. Pijoàn dóna a conèixer la taula de Sant Pere de Verona (Sant Pere Màrtir), procedent de Sixena, l'antipendi de Sant Domingo, de Tamarite, els fragments de sostre, decorats amb escenes de cavallers i d'una expedició naval, del Santuari de la Font, de Penyarroja i l'antipendi de Tudela, amb representacions de la vida de la Verge. Aquestes taules es troben avui en el Museu de Barcelona, a excepció de l'última que és propietat de Mr. Lionel Harris; totes elles són procedents d'Aragó, que si fou vivament influit per l'art català durant tota l'edat mitja , tingué, amb tot, una escola tant interessant com poc coneguda de primitius pintors, caracteritzada pel seu esperit vigorós i sincer i per la seva tècnica especial.

OLIVA, VÍCTOR. — *Introducción al estudio del arte del alfabeto en Cataluña.* — Barcelona. [Vilanova i Geltrú], 1913. — Volum de 28 × 24 cm., de 56 ps., amb gravats i 4 làmines.

El propòsit del Sr. Oliva en publicar aquest llibre no és altre que l'estudi de l'escriptura catalana durant l'època romànica, quan, alliberant-se de les formes visigòtiques, comencen a assenyalar-se les característiques regionals.

Però, una obra de conjunt sobre aquest tema no pot fer-se, i així ho reconeix l'autor, sinó després de tenir estudiats monogràficament tots els manuscrits atribuibles a l'època esmentada, així com les làpides i tots els altres monuments escripturaris (llegendes dels retaules, segells, monedes) puig tots ells ofereixen influencies recíproques.

Únicament després d'aquest estudi serà possible establir amb base segura una seriació paleogràfica de les formes alfabétiques, marcant l'evolució soferta dintre l'època romànica i assenyalant les notes característiques de cada segle, cosa que sería de gran utilitat en l'estudi comparatiu dels manuscrits d'atribució dubtosa.

El Sr. Oliva, en aquesta *Introducció*, tot esboçant un pla general, tracta solament de suscitar la qüestió, palesant la necessitat de que s'emprengui l'estudi definitiu, i fixant-se mes en l'aspecte ornamental i artístic que no pas en el purament paleogràfic.

El Sr. Oliva havía presentat aquest treball al I Congrès de l'Art Cristià de Catalunya (1). — D.

Fig. 264. — Santa Ursula. Taula central del retaule de Cubells

JOSÉ SANCHIS SIVERA. — *Pintores medievales de Valencia.* Barcelona, 1914. — Vol. en 4.t de XXVI + 175 ps. Extret d'*Estudis Universitaris Catalans.*

El canonge Sanchis Sivera ens ofereix en aquest llibre un copiós arrepleg de noticies documentals que han de donar clara llum a les investigacions de la historia de la pintura a la Valencia mig-eval. Més de trescents noms de pintors passen per les pàgines d'aquest recull, fruit de pacientíssima recerca en diversos fons d'arxius. Tots ells, amb les paraules certes dels documents, ens parlen de la pintura de retaules, de segells, de caplletres i miniatures de llibres, de contractes d'aprenentatges, d'inventaris, àpoques i testaments de pintors, revelant-nos

(1) Vegi's la nota corresponent en la *Crònica* d'aquest ANUARI.

en gran diversitat d'aspectes la vida d'aquells artistes del trescents i del quatrecents que formaren a la nostra terra una escola de pintura, a la qual arribaven directament i clares les nobles ensenyances d'Italia i de Flandes.

No solament han sigut buidats en aquest llibre els centenars de volums que formen els protocols dels segles XIV i XV de l'Arxiu General del Regne de Valencia, sinó també els pergamins compro-

Fig. 265. — Firma de Joàn Rexach, en el Retaule de Cubells

vants, llibres de Comptes del Mestre Racional i altres documents del mateix Arxiu; els protocols i els llibres de Fàbrica de la Catedral; els protocols i els llibres d'Actes i d'Aveïnaments de l'Ajuntament, els protocols del Col·legi del Patriarca, i molts altres documents, conservats en depòsits menys abundosos o en col·leccions particulars.

Les anteriors investigacions sobre la historia de la pintura de Valencia (Baró d'Alcahalí, Tormo, Tramoyeres, Sampere i Miquel) resten ara ricament completades amb l'obra acomplida pel canonge Sanchis Sivera, en la qual havem d'anotar la col·laboració, noblement confessada, de l'erudit investigador D. Josep Rodrigo Partegàs.

En *Pintores medievales* hi són compresos els pintors dels segles XIV i XV, alguns altres de més tardans, seguidors de l'escola medieval, fills o habitadors de Valencia, i els forasters que treballaren a la dita ciutat, encara que hi haguessin anat de llunyanes terres. Així, trobem, juntament amb els pintors valencians, a Martí Torner i Daniel Rabassa, de Mallorca; a Joàn Santcenis i Gabriel Ballester, de Barcelona; a Bernat Serra, de Tortosa; als companys Ferràn Yàñez de la Almedina i Ferràn de Llanos, autors del retaule de l'altar major de la Sèu valenciana; a mestre Nicolau, de Florença; al napolità Francesc Pagano; a mestre Joàn (van Eyck), «lo gran pintor del il·lustre duch de Burgunya», i altres pintors no valencians.

Naturalment, entre tants noms, la diversitat del mèrit ha d'ésser palesa. No desmereix, per això, l'interès documental del recull, en el qual les noves investigacions tindràn una base sòlida, amb dates fixes que permetràn en son dia teixir a llur entorn la historia documentada de la nostra pintura antiga. Es destaca poderosament per son valor excepcional, en el llibre que comentem, el conjunt de documents referents als grans pintors Cabanes, Saragoça, Rexach, Dalmau i Jacomart, d'aquesta nostra pintura medieval.

El Sr. Sampere i Miquel, en el pròleg que ha posat al llibre del canonge Sanchis Sivera, aporta documents inèdits referents a Jacomart, i dóna la noticia d'haver-se trobat a Cubells un retaule firmat del pintor valencià Joàn Rexach, publicant-ne diverses fotografíes, de les quals reproduim aquí la taula central i el detall de la firma (figs. 264 i 265). Aquest descobriment posa de relleu la figura d'en Joàn Rexach, del qual no es coneixía cap pintura certa. Nombroses atribucions li eren fetes, especialment pels Srs. Bruguera i Tramoyeres, combatudes per en Tormo (1). Amb el coneixement del retaule de Cubells, la crítica podrà fer comparacions verament profitoses per a l'estudi definitiu de la tècnica d'aquest pintor, i esquivar el perill de les atribucions falses, tant sovintejades fins ara. — A. D. I S.

José Sanchis y Sivera. — *El Santo Cáliz de la Cena* (Santo Grial) *venerado en Valencia...* — Valencia, 1914. — Vol. de 19 × 13 cm., 148 ps. i 12 làms.

La teoría que exposa i fonamenta el canonge Sr. Sanchis Sivera sobre ésser el Grasal que es venera a la catedral de Valencia el mateix càlzer del qual va servir-se Jesús a l'instaurar el misteri de l'Eucaristía a casa el Pare de families, segueix aquest procés: 1.er, després de la mort del

(1) *Cultura Española*, n.° XI, XII. 1908.

Redemptor el sant Càlzer va ésser portat a Roma; 2.ón, tot anant el papa Sist II a rebre el martiri és deturat per Sant Llorenç; 3.er, Sant Llorenç, abans d'anar al suplici, repartint el tresor de la Iglesia, tramet el Càlzer a Espanya, acompanyant una carta (any 261?); 4.rt, Sant Llorenç, fill d'Osca?; a Osca és servat el sant Grasal; 5.è, envers l'any 713 el Càlzer és treslladat a la cova de Sant Joàn de la Penya; 6.è, durant les festes de la coronació del rei Martí d'Aragó (13 abril 1399), el rei, sentint el desig de posseir el sant Grasal, el demana als frares de Sant Joàn de la Penya, els quals acorden entregar-li en 26 de setembre de 1399 (en el document s'inclou la llegenda referent al papa Sist i Sant Llorenç); 7.è, el Càlzer és estotjat al palau reial de l'Aljafería de Saragoça; 8.è, Alfons el Magnànim el tenía en sa capella reial del Palau de Valencia, perquè en 1437, amb motiu de la mort del rei, el seu germà lloctinent i succeidor Joàn, fa depositar totes les joies de la capella reial a la sacristía de la Seu de Valencia (18 març), entre elles el sant Grasal.

Es perfectament probat que'l Càlzer venerat a Valencia és el mateix que hi havía al monastir de Sant Joàn de la Penya, així com que allí era envoltat de llegendes remotes; que el Càlzer té una gran antiquitat no cal més que veure'l per a adquirir-ne el convenciment.

Creu el Sr. Sanchis que totes les llegendes escrites sobre la *Questa del sant Grasal*, els cavallers de la Taula rodona, Perceval i altres, en vers (com les de Crestien de Troyes i les d'en Wolfram d'Eschenbach) i en prosa, podríen derivar de llegendes orals preses i escampades per l'entrada de Carlesmany a l'Aragó, envers 777.

En aquest llibre, que fa de bon llegir, encara que manca de precisió, hi ha coses bones i algunes de noves. Les il·lustracions són ben triades i fan pel cas. — J. M. T.

P. B. UBACH O. S. B. — *El Sinaí. Viatge per l'Arabia Petrea, cercant les petjades d'Israel* (2 *abril*-8 *maig* 1910). Vilanova i Geltrú (Barcelona), MCMXIII. — Vol. en 4.t de XII + 367 ps. amb nombrosos gravats i un mapa. Pròleg de Jaume Collell, pvre.

La literatura catalana dels viatges a Orient ha tingut suara, amb el llibre del P. Ubach una bella renovació. Ès bo de retreure breument, anc que sigui ja coneguda (1), la historia d'aquesta antiga branca de la nostra literatura.

La primera relació (ms. de Ripoll, avui a l'Arxiu de la C. d'A.) ens parla del viatge que feren a Terra Santa uns frares predicadors l'any 1323 guiats per G. de Tremps, natural de Cervera, Jacme Riquer, mercader, igualment de Cervera, i Oromir Sastre, de Tàrrega. Segueix després, ja dintre la quinzena centuria, mestre Guillem Oliver, de Barcelona, trobant molt més tard (segle XVII) Mn. Miquel Matas, d'Olot, Fra Joàn López, franciscà de Catalunya, i el ms. anònim de la Biblioteca Universitaria de Barcelona *Terra Santa o Seràfich Jardí Històric*. Cada viatger porta una impressió diversa. Els primers recerquen l'objectivitat, descrivint els santuaris i els innombrables llocs als quals s'uneix una llegenda mística. A voltes (mestre Guillem Oliver) l'autor únicament hi apareix recomptant les indulgencies guanyades en el llarg pelegrinatge. En canvi, l'obra dels poetes moderns (Verdaguer, Costa i Llobera) és essencialment emotiva.

El P. Ubach ens dóna la descripció minuciosa i alhora el valor místic de les coses, lluint oportunament i modesta sa vasta cultura bíblica. Tot això acompanyat de la narració ameníssima de les peripecies del dur viatge, emprès ardidament, amb la convicció de passar estreta i miserable vida pel desig de veure i palpar les coses apreses en els llibres i de sentir-se pres per l'emoció religiosa que en aquells sants llocs ha de trobar forçosament l'ànima devota. El llibre del P. Ubach és per això el llibre d'un estudiant i d'un pelegrí, en el qual mai l'erudició torba la sensació viva.

Esperit obert a tota nova disciplina, i amb el concepte clar de ço que la moderna exègesi demana, el monjo montserratí para atenció en els fenòmens geològics i recull les plantes i els cargols sinaítics; anota les formes lingüístiques de la gent a qui sent parlar, i descriu els monuments amb el criteri de l'arqueòleg.

Per a aquesta secció de la nostra *Crònica* ens interessa principalment el cap. III (Part segona), en el qual, en fer la descripció de la basílica del monestir grec del Sinaí, parla del retaule català de Santa Catarina. Ès un fet notable ço que ha passat amb aquesta pintura: mai no s'havía sospitat sa existencia, i ara, amb interval de pocs anys, tres viatgers (Couyat Barthoux, Kergorlai, P. Ubach) ens en parlen alhora, sense, però, conèixer cada un d'ells el descobriment dels altres. En aquest mateix ANUARI es publica un article de Mr. Couyat Barthoux coincidint amb la descripció

(1) Vegi's principalment Josep Pijoàn: *Un nou viatge a Terra Santa en Català* [1323], en ANUARI DE L'I. D'E. C. MCMVII, p. 370-384. En la p. 372 es dona una nota bibliogràfica dels altres viatgers.

que de la pintura fa el P. Ubach. La relació del nostre monjo, revela la forta emoció sentida davant del retaule català, per ell, que sabía com fóra avalorat aquest descobriment a Catalunya, on amb tant d'afany és estudiada ara la historia de l'art antic. Això l'empeny (com també a Mr. Couyat Barthoux) a intentar, ben inútilment, fixar un preu amb els monjos del monastir de Santa Catarina, per tal de saber si un dia fora possible portar a Catalunya la pintura sinaítica. —A. D. i S.

E. TORMO Y MONZÓ.—*Jacomart y el arte hispano-flamenco cuatrocentista.*—Madrid, 1914.—Vol. de 213 ps. en 4.t amb fototipies. Publicació del Centro de Estudios Históricos.

La base d'aquest llibre és la *Memoria* presentada per l'autor al X.è Congrés Internacional d'Historia de l'Art, tingut a Roma en el mes d'octubre de 1912: *De las relaciones del Arte Flamenco, muy particularmente el de los grandes escultores neerlandeses que trabajaron en la Península ibérica, con los pintores españoles del siglo XV, y como ejemplo calificado, Jacomart, pintor de Alfonso el Magnánimo en Valencia y en Nápoles, con nueva biografía, datos y documentos inéditos de este ya famoso cuatrocentista.*

En donar una noticia del Congrés de Roma en la *Crònica* del darrer ANUARI, ja es feu una recensió d'aquesta *Memoria*, que ara es publica sense correccions, però amb apèndix, com adverteix l'autor. En els tres primers apèndixs es contenen els documents que permeten refer la biografía del pintor Jacomart; en el quart s'estudíen les obres subsistents de Jacomart, i en l'apèndix quint l'autor analitza les característiques de l'obra i la seva escola; un catàleg descriptiu de les obres autèntiques o atribuídes es troba en l'apèndix sisè, mentre que el darrer tracta de les obres pictòriques i escultòriques, amb la comparança de les quals l'obra de Jacomart esdevé més esclarida.

La reconstrucció de la biografía del pintor Jacomart fou iniciada per Josep Puiggarí, publicant els documents que havía trobat D. Manuel de Bofarull (1). El Conde de la Viñaza, publicà de nou aquests documents (2), els quals prengueren gran importancia quan el Sr. Tramoyeres Blasco descobrí l'única obra donada per autèntica de Jacomart: el retaule de Catí (3). Mercès a aquests treballs pogué redactar l'Emile Bertaux el primer estudi de conjunt (4). Més tard el Sr. Tormo (5) refà la biografía coneguda, afegint els nous documents que havíen trobat els Srs. Ferrandis i Sanxis Sivera.

Malgrat el seu valor, el llibre del Sr. Tormo no sembla contenir la darrera paraula sobre l'obra del pintor quatrecentista, per la perfecta coneixença de la qual caldrà esvaïr l'aparent confusió originada per la gran importancia que els documents donen a Jacomart i el poc valor pictòric del retaule de Catí, l'únic que per ara és tingut d'una manera certa com autèntic. Igualment serà forçós fer un estudi comparatiu amb la taula firmada d'en Joàn Rexach, altre gran pintor de la mateixa escola, descoberta ara fa poc a Cubells, i donada a coneixer pel Sr. Sampere i Miquel (6), qui publicà també alguns documents de Jacomart no continguts en el llibre del Sr. Tormo. — D.

REVISTES

Boletín Arqueológico. Órgano de la Sociedad Arqueológica Tarraconense. —Troballes romanes (II, 1914, p. 66 i seg., 67 i seg., 167 i seg., 170 i seg., 191 i seg.) Vegi's «Troballes noves a Tarragona», en un altre lloc d'aquesta crònica.

—*Boletín de la Real Academia de Buenas Letras.*—BOTET I SISÓ, JOAQUIM: *Notes numismàtiques. Monedes d'Ibiça* (1913, núm. 49, p. 1-22). Complementa les noticies de numismàtica balear que havíen sigut recullides principalment per l'Alvar Campaner i en Romàn i Calvet, publicant monedes desconegudes i documents inèdits. — CARRERAS I CANDI, FRANCESC: *Les obres de la Catedral de Barcelona.* 1298-1445. (íd., p. 22-30: núm. 50, p. 128-136; núm. 53, 1914, p. 302-317; núm. 56, 1914, p. 510-515). Interessant recull documental, donant detallada noticia de la construcció de la

(1) Josep Puiggarí, *Noticias de algunos artistas catalanes inéditos* en *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, t. III (1880).
(2) Conde de la Viñaza, *Adiciones al diccionario histórico de Ceán Bermúdez.* I, *Edad Media.* Madrid, 1894.
(3) L. Tramoyeres Blasco, *Notas de Arte*, en *Almanaque de Las Provincias*, 1906. Valencia.
(4) E. Bartoux, *Les primitifs espagnols*, en *Revue de l'Art ancien et moderne*, 1906, II, 1909.
(5) Tormo, *Un museo de primitivos: Las tablas de las iglesias de Játiva.*
(6) Pròleg als *Pintors medievals en Valencia* del Sr. Sanchis Sivera (Vegi's la recensió en el lloc corresponent).

Sèu i dels artistes que hi intervenien. — TUCCI, RAFFAELE DI: *Una nota di numismatica catalana* (núm. 49, p. 41-45). — MOLINÉ I BRASÉS: *Alguns documents inèdits per a l'historia de la Pintura Catalana* (núm. 50, p. 30-101). — MAS, JOSEP: *Notes d'esculptors antichs a Catalunya* (íd., p. 115-128; núm. 51, p. 185-196). Fruit de llargues investigacions en arxius, amb copioses noticies d'esculptors i picapedrers des del XIVèn segle al XVIIIè. — CARRERAS I CANDI, FRANCESC: *Lo retaule barceloní de la Santa Creu obra d'en P. Terrers i d'en F. Vergós* (núm. 52, p. 217-220). Publicació del contracte de l'any 1443, conservat en l'Arxiu de l'Hospital de la Santa Creu, de Barcelona.—MAS, JOSEP: *Notes sobre antichs il·luminadors a Catalunya* (núm. 53, 1914, p. 280-284). Extractes de documents dels segles XIV-XVI de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona. — LODDO, ROMUALDO: *I Papions, i pepiones e la moneta uneto. Denari, Pevesi e Veneti correnti in Catalogna e Castiglia del IX al XIII secolo* (núm. 54, p. 336-350). Amb un comentari d'en Botet i Sisó (p. 350-354).

—*Boletín de la Real Academia de la Historia.* — SANGUINO Y MICHEL, JUAN: *Objetos ingresados en el Museo provincial de Cáceres* (LXII, 1913, p. 65 i seg.) — CEDILLO, CONDE DE: *Las ruínas de Itálica* (LXII, 1913, p. 70 i seg.) — ROMERO DE TORRES, ENRIQUE: *Inscripciones romanas de Bujalance y Córdoba* (LXII, 1913, p. 72 i seg.) — FITA, FIDEL: *Un sarcófago romano, bisomo, de Mérida* (LXII, 1913, p. 85.)—MÉLIDA, J. R.: *Las excavaciones de Mérida. Ultimos hallazgos.* (LXII, 1913, p. 158 i seg.) Les excavacions al teatre romà, amb notables estatues.—FITA, FIDEL: *Caliabria romana* (LXII, 1913, p. 173 i seg.) — ANSOLEAGA, FLORENCIO DE: *Monumentos romanos de Arróniz* (LXII, 1913, p. 384 i seg.) — MACÍAS, MARCELO: *Nueva inscripción romana de la provincia de Orense* (LXII, 1913, p. 387.) — F. F.: *Lápidas romanas del partido judicial de Ciudad-Rodrigo y de Ureña* (LXII, 1913, p. 399.) — MORENO DE GUERRA Y ALONSO, JUAN: *Algunas noticias antiguas de Puebla de Cazalla (Sevilla)* (LXII, 1913, p. 406 i seg.) — BLÁZQUEZ, ANTONIO: *La vía romana de Cádiz á Sevilla* (LXII, 1913, p. 425 i seg.) — FITA, FIDEL: *Tesera romana de plomo extremeña que posee don Antonio Vives* (LXII, 1913, p. 480 i seg.) — LANGUINO MICHEL, JUAN: *Antigüedades romanas del cortijo de las Vírgenes cerca de Baena* (LXII, 1913, p. 483 i seg.) — FITA, FIDEL: *Nuevas lápidas romanas de Santisteban del Puerto, Berlanga (Badajoz), Avila y Retortillo (Salamanca)* (LXII, 1913, p. 529 i seg.) — MOLINA, VICTORIO: *Arqueología y prehistoria de la provincia de Cádiz en Lebrija y Medinasidonia* (LXII, 1913, p. 554 i seg.) Noticia de coves pintades i de sepultures en roques. — MÉLIDA, J. R.: *Inscripciones constantinianas en Mérida* (LXII, 1913, p. 576 i seg.) — BLÁZQUEZ, ANTONIO, Y MADRID MUÑOZ, ANTONIO: *Acinipo* (LXIII, 1913, p. 67 i seg.) Estudi de les fonts literaries i dels restes d'Acinipo (Ronda la Vieja.) — HARLÉ, E.: *Les bronzes antiques de Costig et un petit bœuf, aussi de Majorque* (LXIII, 1913, p. 107 i seg.) — FITA, FIDEL: *Ara votiva ilicitana* (LXIII, 1913, p. 147 i seg.) — ARCO, RICARDO DEL: *Una estación prehistórica en Albero Alto* (LXIII, 1913, p. 160 i seg.) Vegi's més endavant. — LAGO Y GONZÁLEZ, MANUEL: *Nueva inscripción romana de Osma* (LXIII, 1913, p. 154 i seg.) — FITA, FIDEL: *Nuevas lápidas romanas de Ávila* (LXIII, 1913, p. 132 i seg.) — LAFUENTE, JOSÉ: *La cerámica ibérica de Aillón* (LXIII, 1913, p. 256 i seg.) — MÉLIDA, J. R.: *Antigüedades de Aillón (Segovia)* (LXIII, 1913, p. 261 i seg.) — FITA, FIDEL: *Inscripciones romanas de El Viso y Alcaracejos en la provincia de Córdoba* (LXIII, 1913, p. 253 i seg.) — FITA, FIDEL: *Nuevas inscripciones ibéricas descubiertas en la provincia de Ávila* (LXIII, 1913, p. 350 i seg.) Interessants bronzes, alguns en forma d'animals, amb inscripcions ibèriques, trobats a Cardeñosa, Las Fuentes del Aravalle i al Cerro del Berrueco (Ávila.) — CEDILLO, CONDE DE: *Coca, patria de Teodosio el Magno. Sus monumentos arqueológicos* (LXIII, 1913, p. 364 i seg.)—FITA, FIDEL: *Historia de la ciudad de Cabra por N. Albornoz y Portocarrero* (LXIII, 1913, p. 421 i seg.) Recensió d'aquest llibre, on es parla també d'inscripcions i d'esculptures romanes. — LANGUINO Y MICHEL, JUAN: *Inscripción romana, insigne, de Cáceres* (LXIII, 1913, p. 422 i seg.) — NAVAL, FRANCISCO: *Nuevos fragmentos de cerámica romana* (LXIII, 1913, p. 459 i seg.) Ceràmica romana de Leiva (Logroño) i d'altres llocs, parlant-se també d'una inscripció ibèrica de Clunia. — SCHULTEN, ADOLFO: *Monumentos e Historia de Termancia* (LXIII, 1913, p. 461 i seg. i 571 i seg.) Traducció pel P. Fita del interessant article del Prof. Schulten: *Termantia, eine Stadt der Keltiberen*, publicat al *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum Geschichte und deutsche Literatur* (1911.) — FITA, FIDEL: *Lápidas romanas de Gastiain (Navarra)* (LXIII, 1913, p. 556 i seg.) — ROSO DE LUNA, MARIO: *Nueva inscripción romana de Villamesías* (LXIII, 1913, p. 570.) — FITA, FIDEL: *Inscripciones romanas de Nules y Villarreal en la provincia de Castellón de la Plana.* (LXIII, 1913, p. 582 i seg.) — ROMERO DE TORRES, ENRIQUE: *Nuevas inscripciones romanas de Córdoba, Porcuna y Torredonjimeno* (LXV, 1914, p. 130.) — ARCO, ANGEL DEL: *Lápidas romanas de Tarragona* (LXV, 1914, p. 238.) — BLÁZQUEZ, ANTONIO: *El Puente romano de Córdoba* (LXV, 1914, p. 457 i seg.) — BLÁZQUEZ, ANTONIO: *Construcciones ciclópeas en el Cerro de Alarcos* (LXV, 1914, p. 501 i seg.) — ROMERO DE TORRES,

ENRIQUE: *Inscripciones y ruinas romanas de Albuniel* (LXV, 1914, p. 572 i seg.) — FITA, FIDEL: *Vergilia, ciudad Castelana en Albuniel de Cambil* (LXV, 1914, p. 581 i seg.) — FITA, FIDEL: *Nueva lápida romana de Otos* (LXV, 1914, p. 592).—MÉLIDA, J. R.: *Mosaico romano de Arróniz* (LXIV, 1914, p. 83 i seg.) Mosàics dels segles II-III de J. C. d'Arróniz (Navarra). — MÉLIDA, J. R.: *Antigüedades romanas descubiertas en Zaragoza* (LXIV, 1914, p. 92 i seg.) Troballa d'un mosàic i d'un grup de màrbre, representant les nimfes d'una font, en una finca del carrer d'Alfonso I.—MÉLIDA, J. R.: *Monedas encontradas en Tricio* (LXIV, 1914, p. 125 i seg.) Troballa de monedes ibèriques i romanes a Tricio (Logroño). — MACÍAS, MARCELO: *La epigrafía latina en la provincia de Orense* (LXIV, 1914, p. 130). Descobriment d'una nova inscripció romana. — BARAIBAR, FRANCISCO: *Lápidas de Puebla de Arganzón y Laguardia* (LXIV, 1914, p. 176). Inscripcions romanes noves, de dits llocs de la provincia de Burgos (Comtat de Treviño) i de la d'Alava respectivament. — BLÁZQUEZ, ANTONIO: *Descubrimientos arqueológicos ocurridos en Sevilla con ocasión de los desmontes efectuados en la cuesta del Rosario* (LXIV, 1914, p. 189 i seg.) — FITA, F.: *La arqueología sevillana en la cuesta del Rosario. Nuevas ilustraciones* (íd. íd.,, íd., p. 245 i seg.) — FITA, F.: *Nuevas inscripciones de Mérida y Sevilla* (LXIV, 1914, p. 236). Una inscripció visigòtica i una altre romana respectivament. — WHISHAW, ELENA M.: *La nueva lápida romana* de Sevilla (LXIV, 1914, p. 242). — ROSO DE LUNA, MARIO: *Nueva inscripción romana del Escorial (Trujillo)* (LXIV, 1914, p. 246). — MOLINA, VICTORIO: *Nuevas inscripciones romanas de Cádiz* (LXIV, 1914, p. 276). — ARCO, RICARDO DEL: *Una estación prehistórica en Albero Alto (Huesca)* (LXIII, 1913, p. 150 i seg.) *Nueva estación prehistórica de Junzano (Huesca)* (LXIV, 1914, p. 288). Es donen noticies, al primer article, de destrals polides que es troben a Albero Alto, aquestes destrals es fan servir per a datar una necròpolis de sepultures excavades a la roca, de forma oblonga, algunes marcant el lloc del cap, que hi ha a aquell lloc i en les que no s'hi ha trobat sinó òssos. Al segón article es parla de sepultures semblants, de Junzano, que creu també neolítiques. Sembla que's tracta de les conegudes necròpolis d'època cristiana, com les d'Olèrdola i altres llocs. — ROTONDO NICOLAU, ADRIANO: *Un camafeo de Larache.* — MÉLIDA, J. R.: *Una piedra grabada descubierta en Larache* (LXIV, 1914, p. 291 i 293). Noticia d'un *intaglio* hel·lenístic trobat a Larache. — FITA, F.: *Nuevas inscripciones romana y visigótica de Talaván y Mérida* (LXIV, 1914, p. 304). — MÉLIDA, J. R.: *Cultos emeritenses de Serapis y de Mithras* (LXIV, 1914, p. 439 i seg.) Notable estudi d'aquells cultes a base de les escultures trobades a Mérida. — F. F., J. P. DE G.: *Noticia de una inscripción nueva de Ponte Púnide (Orense)* (LXIV, 1914, p. 459). — BLÁZQUEZ, A.: *Vías romanas de Andalucía. Informe sobre una comunicación de D. Angel Delgado* (LXIV, 1914, p. 525 i seg.) — FITA, F.: *Nuevas inscripciones de Itálica y Manacor* (LXIV, 1914, p. 534). — SANDARS, HORACE: *Nota sobre las piedras letreras que se encuentran en la Sierra Morena al poniente de Baños de la Encina, en la provincia de Jaén* (1914, p. 596 i seg.) — ROMERO DE TORRES, ENRIQUE: *Inscripciones inéditas de Alcaudete y Torredonjimeno de la provincia de Jaén* (LXIV, 1914, p. 624). — FITA, F.: *Inscripciones inéditas de La Guardia y Alcalá la Real en la provincia de Jaén* (LXIV, 1914, p. 628).

—*Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural.*—ARAMBURU: *Trozos de vasijas de barro saguntino, ánfora, restos sepulcrales y de baños romanos recogidos en el sitio que ocupó en tiempos antiguos Alicante.* (XIII, 1913, p. 70.) — HERNÁNDEZ-PACHECO, E., Y CABRÉ, J.: *La depresión del Barbate y sus estaciones prehistóricas.* (XIII, 1913, p. 349 i seg.) Noticia d'una expedició d'estudis geològics i prehistòrics, en la que es descobriren les pintures rupestres, prop la Laguna de la Janda publicades als «*Trabajos de la Comisión de Investigaciones paleontológicas y prehistóricas*» (vegi's la recensió en un altre lloc d'aquesta Crònica.) — BARRAS DE ARAGÓN, F. DE LAS: *Notas Antropológicas* (XIII, 1913, p. 515 i seg.) — CERVERA BARAT: *Restos paleolíticos del «Cerro de la Peladilla» (Requena)* (XIV, 1914, p. 210). Comunicació d'una serie de noticies incoherents sobre un pretengut jaciment paleolític amb òssos, coses de ferro, ceràmica, pedres treballades toscament, etc. — BALASCH, P.: *Existencia probable de una necrópolis céltica cerca de Alcoy* (XIV, 1914, p. 356). Noticia de la cova de Les Chunetes on s'hi trobà una destral de diorita, prop una necròpolis amb objectes romans. — BARRAS DE ARAGÓN, F. DE LAS: *Varias medidas e índices de los huesos encontrados en unas sepulturas antiguas de Cádiz* (XIV, 1914, p. 415.) Estudi dels òssos de la necròpolis fenicia de Càdiç.

— *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones.* — HINOJAL, VICENTE: *Apuntes acerca de las ruinas de Clunia* (XX, 1913, p. 322 i seg.) Es tracta de la situació de Clunia, en el límit de la provincia de Burgos, tocant a la de Soria, entre Coruña del Conde i Peñalba de Castro, i de la historia i dels restes de l'antiga ciutat, donant-se noticia de troballes procedents d'allí, existents al Museu de Burgos, a la Ex-Colegiata de Peñaranda i en mans de diferents propietaris particulars;

aquestes troballes son: inscripcions romanes, monedes, camafeus, ceràmica, un anell d'or i un capet i un vas de bronze. Ademés es parla de restes de víes romanes. — VIVES, ANTONIO: *Estudio de la clasificación de las monedas antiguas de Gades* (XXI, 1913, p. 289 i seg.) Estudi detallat dels diferents tipus de Gades i de llurs particularitats, precedit d'una introducció en la que es fa la historia de l'encunyació gaditana amb les seves dues grans series: la primera, pre-romana, en la que hi ha un grup de monedes del sistema grec adoptat pels cartaginesos, que pogué durar des de 236 fins a 206, les dates de la ocupació de Gades pels Bàrquides, i un segón grup, també de tipus grec-cartaginès, que correspòn a l'època en què Gades fou al·liada de Roma; més tard ve la segona serie hispano-romana, en la què s'ha adoptat el sistema romà. — QUINTERO, PELAYO: *Necrópolis ante-romana de Cádiz* (XXII, 1914, p. 161 i seg.) Publicació de les excavacions de l'autor i recull de dades referents a anteriors descobriments. Vegi's «La necrópolis de Cádiz» en un altre lloc d'aquesta Crònica. Durant la impressió de l'ANUARI ha sortit en tirada apart aquest treball, junt al referent a les monedes, del Sr. Vives.

— *Bulletin Hispanique.* — PARIS, P.: *L'Archéologie en Espagne et en Portugal. Mai* 1910, *Mai* 1912 (1913, p. 1 i seg.) Aquesta nota dels treballs arqueològics a Espanya del bieni 1910-12 es dedica casi per complert als treballs publicats a l'ANUARI DE L'INSTITUT de 1910-12. — SCHULTEN, ADOLF: *Mes fouilles à Numance et autour de Numance* (1913, p. 365 i seg) Traducció de *Die Ausgrabungen in und um Numantia* de que es parla en altre l'oc de la Crònica. — LUQUET, G. H.: *Art néolithique et peintures rupestres en Espagne* (1914, p. 1 i seg.) Aquest article, tot ell molt objectiu i ben rahonat, estudía les decoracions que apareixen a diferents monuments pertanyents al eneolític i a finals del neolític com son: les decoracions pintades i incises dels vasos de los Millares, les plaques d'òs gravades d'Almizaraque, els ídols neolítics, les plaques d'esquist i els cilindres d'òs antropomorfes que tant abunden a Portugal, comparant-ho amb les estilitzacions de les pintures rupestres neolítiques i sostenint, atenent que moltes d'aquelles decoracions es poden seguir en les pintures rupestres fins a èpoques anteriors, que l'art neolític i eneolític espanyol es indígena i te les seves arrels en els períodes precedents de la península. — PARIS, P.: *Promenades archéologiques. Mérida* (1914, p. 269 i seg.) Notes sobre l'historia i les excavacions de Mérida. — U. KAHRSTEDT: *Les Carthaginois en Espagne* (1914, p. 372-381). Traducció d'una part del primer capítol del 3.er vol. de la Historia dels Cartaginesos, de Meltzer, fet per Kahrstedt.

— *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya.* — *Concurs d'Arquitectura* i veredicte del Jurat (XIII-14) atorgant el premi del Tema VIIè «*Plans i nota descriptiva de qualsevol monument inèdit de Catalunya en l'estat actual*» a D. Isidre Puig i Boada pel seu estudi sobres *El Castell de Palafolls*, el qual es publicà (n.º 217, ps. 33-40), i un accèssit a D. Josep F. Rafols, autor de *L'ermita de Sant Pons de Tordera;* el premi del Tema VIIIè «*Plans i dibuixos de reconstrucció de un edifici català de caràcter civil o militar, anterior al segle XVI*» a D. Gaietà Cabanyes i D. Lluis Bonet i Garí, per son treball sobres el *Castell de Burriac;* el premi del Tema IXè «*Plans complets i descripció de un castell migeval de Catalunya*» a D. Josep Domènech, per sa monografía del *Castell de Centelles* (publicat en el *Butlletí*, n.º 218, ps. 65-71); els premis del Tema XIè «*Recull de plantes inèdites de monuments catalans d'ordre civil, militar o religiós*» a D. J. Domènech i a D. Josep Danès i Torras. — J. DOMÈNECH MANSANA: *Notes d'alguns monuments de la Garrotxa i Alt Empordà* (n.º 224-25, ps. 234-245; n.º 226-27, ps. 289-302). Treball premiat en el Concurs d'Arquitectura amb fotografíes i plantes. — CARRERAS I CANDI, FRANCESC: *La «Creu Cuberta» de Barcelona* (n.º 239, ps. 309-330). Ampliació del treball presentat al Congrés d'Art Cristià de Barcelona de 1913.

— *Butlletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages.* — SARRET I ARBOS, JOAQUIM: *Les Creus de pedra del terme de Manresa* (núms. 60, 61, 62, p. 322-360). Interessant monografía, assaig d'inventari de les Creus monumentals de Manresa, havent recullit curosament gran nombre de noticies documentals referents no solament a les creus conservades avui sinó també a les que han desaparegut; el text està ornat de nombrosos fotogravats. D'aquest treball se'n ha fet un tiratge apart. — MIRÓ OLAGUER: *Les creus processonals dels voltants de Manresa* (núms. 63, 64, p. 374-382). Descripcions i notes documentals amb fotografíes de diverses creus.

— *Butlletí del Centre Excursionista de Vich.* — J. G[UDIOL] I C[UNILL]: *Excursió a Granera* (V, 74-78). Al descriure la petita esglesia romànica de Santa Cecilia de Granera, situada entre la comarca de l'alt Vallès i la del Moianès, es dóna noticia d'unes interessants pintures murals existentes encara en l'absis del temple. Aquestes pintures, en la composició de les quals únicament entren els colors ocre i roig, ostenten la figura del Pantocrator, sentat en sitial encoixinat, dintre una aureola pintada; els dos espais triangulars que el medalló central deixa en la part baixa van

ocupats per quatre àngels amb les ales esteses, dos a cada banda, flectant un genoll els dos més immediats i drets els altres, tots amb les mans alçades com per a sostenir l'aureola que rodeja la imatge del Deu Omnipotent. Sota aquesta escena corre una franja en la qual sembla endevinar-se un motiu floral estilitzat. El temple és d'una sola nau partida per un arc toral, amb absis semicircular i amb una finestra crucífera a la façana. La porta s'obra en un mur lateral. La volta apareix esquerdada i amb imminent perill de ruina. — GUDIOL, JOSEP: *La ermita de Sant Mohí* (VII, 126-129). Descripció de l'esglesiola romànica que conserva encara la cuberta de fusta. — M. T.: *Sant Thomàs de Riudeperes* (X, 158-162). Notes històriques de l'antiga casa de la Comunitat de canonges de Sant Agustí, i de sa esglesia romànica, de la qual s'acompanya una planta i dues seccions. El text ofereix poques novetats per haver sigut ja estudiat aquest monument, principalment pel P. Barraquer en *Las Casas de Religiosos en Cataluña* i pels autors de *L'Arquitectura romànica a Catalunya*. —M. T.: *La dedicació de Llussá*. (XII, 190-193). Dóna un tresllat de l'acta de restauració y dotació, datada en l'any 905 de l'Encarnació, tret d'una copia existent en l'arxiu parroquial de l'esglesia de Santa María de Llussà, fent-se un intent d'identificació dels noms de lloc que figuren en el document. — SOLÀ, FORTIÀ, Pvre.: *El dolmen d'Ayguafreda* (XIII, p. 194 i seg.) Vegi's a la Secció de Troballes d'aquesta Crònica «Els dolmens de la Serra del Arca».

— *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*.—PARIS, PIERRE: *Vase ibérique trouvé à Carthage (Musée de Saint Louis)* (1913, p. 11 i seg.) Noticia d'un vas trobat a Cartago, de forma semblant a una cratera grega, amb decoració de motius ibèrics pintats (cercles, segments concèntrics i ratlles ondulades paral·leles), que es considera com una importació ibèrica a l'Africa del N. — BREUIL, H. (1913, p. 71 i seg.) Noticia de les exploracions de l'Institut de paleontología humana publicades a «L'Anthropologie» i que's ressenyen en altre lloc. — SARTIAUX, F.: *Recherches sur le site de l'ancienne Phocée* (1914, p. 6 i seg.) Noticia d'una expedició exploratoria al lloc en que's suposa que estigué emplaçada l'antiga Focea, la ciutat mare de Massilla i d'Empuries. L'antiga ciutat s'identifica amb el lloc de la costa assiàtica anomenat *Palaia Phokaia*, deducció fonamentada en textes antics i en la topografía dels llocs. A més es dona compte de les troballes fetes en aquella regió (tombes excavades en les roques, fragments d'arquitectura i d'esculptura, ceràmica, terres cuites, monedes), quasi tot d'èpoques hel·lenístiques, romanes o posteriors i de excavacions de proba, que permeten augurar un èxit a les investigacions que s'emprenguin.—*Noticia de una placa de plata amb una inscripció en lletres celtibériques* (1914, p. 122). Trobada a un túmul de Aubagnan (Landes) i que's troba al Museu de Mont de Marsan. — PARIS, P.: *Antiquités pré-romaines de Mérida* (1914, p. 127 i seg.) Noticia de destrals i sílex del Museu de Madrid; de sis ídols o penjolls d'òs del Museu de Lisboa, probablement prehistòrics; i d'un lleó de pedra (ibèric?), trobats a Mérida.

—*L'Anthropologie*.—DEONNA, W.: *Les Masques quaternaires* (1914, p. 107 i seg.)—Contradiu la interpretació com a màscares de certes pintures de les cavernes paleolítiques, entre les quals n'hi ha algunes d'espanyoles. — DECHELETTE, J.: *Quelques mots sur les théories symbolistes de Mr. Siret*. (1913, p. 495 i seg.) Es combaten les interpretacions dels ornaments del eneolític espanyol, en els que Mr. Siret, en el seu últim llibre, hi veu pops i palmeres, donant-los-hi sentit rel·ligiós. — NEUVILLE, H.: *Le dolmen de Rosas et les monuments mégalithiques de la province de Gérone (Espagne)* (1913, p. 291 i seg.) Al donar compte del llibre del Sr. Cazurro sobre'ls megalits de Girona, l'autor estudía especialment «La Creu d'en Cobertella» de Roses, fent notar particularitats de la seva construcció.

— *Mémoires de la Société Archéologique de Montpellier*. Deuxième Série. Tome V, 1914.— JOS. BERTHELÉ: *Anciens textes campanaires de l'Hérault. Arrondissement de Montpellier*.— *Compte rendu des Travaux de la S. A. de M. Séance du 11 novembre 1911*: comunicació de M. Emile Bonnet sobre el Reliquier de Roncesvalls. *Séance du 9 décembre 1911*: nota de M. Bertaux, referent al mateix reliquier, presentada per M. Joubin. *Séance du 8 juin 1912*: raport de M. Joubin d'una visita a Empuries.

— *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*. — VIDAL, LUIS MARIANO: *Nota sobre un «menhir» y una «piedra oscilante» con escultura y letras ibéricas* (3.ª Epoca, Vol. XI, n.º 13, 1914. Descripció d'un menhir i dues pedres oscilants del terme de Capmany (Girona). En el menhir, que l'autor interpreta com una representació fàlica, hi han unes lletres a les que es busquen equivalencies en els alfabets ibèrics. De les pedres oscilants l'una no té res de particular, però l'altre té una serie de cassoletes i de signes semblants als del menhir, interpretant-se aquests també com a ibèrics i la pedra com un lloc de sacrificis.

— *Museum.* — LOGA, VALERIÀ VON: *Los cuadros de la «Hispanic Society of America»* (1913, III, núm. 4, p. 119-134). Entre les diverses reproduccions fotogràfiques que acompanyen el text, figura una de les taules de la Coronació de Sant Gregori, suposades d'escola catalana. — GUDIOL, J.: *Encuadernaciones de Vich.* (1913, III, núm. 7, p. 240-250). Interessant estudi de les nombroses enquadernacions del Museu Episcopal dels segles XIII, XIV i XV entre les quals figuren notabilíssims exemplars. — TRAMOYERES BLASCO, L.: *Arte español primitivo en Pisa y Génova* (1913, III, núm. 8, p. 285-292). Dóna noticia de les taules de Santa Úrsula i Santa Eulalia, del Museu Cívic de Pisa, les quals havíen estat en la capella que els catalans teníen en l'esglesia del Carme de Pisa, formant part d'un retaule avui incomplet. Al peu de la segona d'aquestes taules, posteriorment restaurada, es llegeix: SCA. HVLARIA. DE BARZELONA. VERGINE. E MARTIRE. Una altra obra, probablement d'origen català, es el retaule de Santa Caterina, del mateix Museu, que sembla acusar l'art d'un deixeble d'en Lluis Dalmau, seguint el gust flamenc del mestre. Creu l'autor que la influencia flamenca que s'observa en la pintura de la Italia meridional en el segle XV deriva directament dels pintors catalans i valencians. En els paraments de rajoles vidriades de l'esglesia de Santa María del Castell, de Gènova, troba també la influencia de l'art i la tècnica dels ceramistes valencians. — LAMPEREZ I ROMEA: *Las Casas de Contratación españolas. Papeletas para una Historia de la Arquitectura Civil Española.* b) *Lonjas y almudies* (1913, III, núm. 10, p. 349-358). Estudi de conjunt, figurant en principal lloc les Llotges de Palma de Mallorca, Barcelona i Valencia. — ARCO, RICARDO DEL: *Iconología Mariana en la provincia de Huesca* (1913, III, núm. 12, p. 419-428). — GUDIOL, JOSEP: *Una antigua producción catalana* (1914, IV, núm. 2, p. 37-44). Descripció i reproduccions de la lipsanoteca de la col·lecció de Juli Bohler, de Munic, atribuida a l'art català, i d'altres arquetes de reliquies o amatories de la Catedral de Girona, dels museus de Barcelona i Vich i de la Colegiata de Xàtiva, com també de la Creu de Riells i altres dels Museus de Vich i Barcelona, deduint la importancia que havía adquirit durant els segles XII, XIII i XIV a Catalunya aquesta mena de fabricació, forrant l'ànima de fusta de les arques i les creus d'una planxa de coure, estampada o repujada a motllo. — GODAY, JOSEP: *Una iglesia románica policromada* (ídem, p. 45-53). És una descripció de les pintures que conserva encara l'absis de l'esglesia del monastir de Mur (consagrada en 1069), les quals l'INSTITUT publicarà a no tardar en el *Corpus* de les Pintures Murals Catalanes. — ARCO, RICARDO DEL: *Tablas góticas del Museo Provincial de Huesca* (1914-15, IV, núm. 5, p. 178-184). — TRAMOYERES Y BLASCO, L.: *El Arte español en la Italia meridional durante el siglo XV* (1914-15, IV, núm. 7, p. 227-246). — GUDIOL, J.: *Una cruz de altar* (ídem, p. 247-250). Comprovació gràfica de haver-se format un curiós antipendi romànic d'argent, de fragments d'una creu choral.

— *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik.* — SCHULTEN, ADOLF: *Birrenswark. Ein britannisches Numantia* (1914, Band XXXIII, ps. 607 i seg.) Article referent als restes d'una circumvalació romana amb diversos castells, tancant un burg britànic, que's troben a Birrenswark, al S. d'Escocia. Aquesta circumvalació és la quarta que's coneix (les altres són Alesia, Numancia i Masada prop del Mar Mort), i és particularment interessant per les seves semblances amb la de Numancia.

— *O Archeologo português.* — ALVES, P. FRANCISCO MANUEL: *Epigraphia bragançana* (XVIII, 1913, p. 1 i seg.) — L. DE V., J.: *D'une manière de fabriquer les haches néolithiques* (XVIII, 1913, p. 57 i seg.) — L. DE V., J.: *Archeologia prehistorica da Beira* (XVIII, 1913, p. 77 i seg.) Noticia de dòlmens: en un sortí una punta de sílex que s'anomena punta de llança i que sembla una alabarda, segons la interpretació d'Hubert Schmidt, en l'article abans ressenyat; en un altre dels dòlmens hi sortí una punta de sageta triangular i una perla verda, de pedra. — CORREIA, VERGILIO: *Uma sepultura romana nos arredores de Oeiras* (XVIII, 1913, p. 93 i seg.) — L. DE V., J.: *Noticias varias* (XVIII, 1913, p. 95 i seg.) Noticia de la troballa d'una diadema d'or i d'una làpida romana. — L. DE V., J.: *Inscripçao romana de Montemor-o-Velho* (XVIII, 1913, p. 101 i seg.) — L. DE V., J.: *Goiva de pedra de Obidos* (XVIII, 1913, p. 130). — C. L.: *Adquisições do Museu Etnológico Portuguêz* (XVIII, 1913, p. 131 i seg.) — CORREIA, VERGILIO: *Antiguidades de Armez (concelho de Cintra)* (XVIII, 1913, p. 169 i seg.) Troballes romanes. — L. DE V., J.: *Noticias varias* (XVIII, 1913, p. 190-1). — L. DE V., J.: *Excursão arqueológica no Cadaval* (XVIII, 1913, p. 205 i seg.) — COSTA FERREIRA, A. AURÉLIO DA: *Sobre uns vasos antigos do Museu Etnologico Portuguêz. Subsidio para a história da higiene e para a da influencîa punica na Lusitánia* (XIX, 1914, p. 1 i seg.) — VASCONCELOS, MANUEL DE: *Apontamentos arqueológicos do concelho de Marco de Canaveses* (XIX, 1914, p. 12 i seg.) — L. DE V., J.: *Inscrição romana de Sintra* (XIX, 1914, p. 84). — L. DE V., J.: *Analecta archaeologica* (XIX, 1914, p. 85 i seg.) — ALVES PEREIRA, F.: *Estaçao arqueológica*

do Outeiro da Assenta (Óbidos) (XIX 1914, p. 135 i seg.) — L. DE V., J.: *Antiguidades de Tomar.* (XIX, 1914, p. 146 i seg.) — L. DE V., J.: *Notas lexicológico-arqueológicas* (XIX, 1914, p. 176 i seg.) — CORREIA, VERGILIO: *Excursões arqueológicas ao Alentejo* (XIX, 1914, p. 189 i següents.) — CORREIA, VERGILIO: *No concelho de Sintra. Excavações e excursões* (XIX, 1914, p. 200 i seg.) — CORREIA, VERGILIO: *A exploraçao arqueológica da Serra das Mutelas (Torres Vedras)* (XIX, 1914, p. 264 i seg.) Sepulcres amb puntes de sageta de sílex i de coure i un vas campaniforme. — L. DE V., J.: *Excursão archeológica a Extremadura Transgatana* (XIX, 1914, p. 300 i seg.) Noticia de diferents objectes i troballes, entre elles de varis dòlmens. — ALVES PEREIRA, F.: *Por caminhos da Ericeira (Notas archeológicas e etnográficas)* (XIX, 1914, p. 324 i seg.) Noticies d'antigüitats prehistòriques i romanes. — L. DE V., J.: *Inscrição romana de Lorvão* (XIX, 1914, p. 365 i seg.) — CHAVES, LUIS: *Adquisições do Museu Etnológico Portuguêz en* 1913 (XIX, 1914, p. 367 i seg.) — L. DE V., J.: *Anta de Pavia* (XIX, 1914, p. 376-77.) — AZEVEDO, PEDRO A.: *Lápida de um Bracarense encontrada na cidade de Astorga* (XIX, 1914, p. 382-83).

— *Procedings of the Society of Antiquaries of London.* — SANDARS, HORACE: *False Iberian Weapons* (2ond series vol. XXV, p. 68 i seg.) Publica les falcates falses que hi han en diversos museus, estudiant llurs diferencies amb les autèntiques i fent referencia a altres falsificacions.

— *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos.* — BOSCH GIMPERA, P.: *El problema de la propagación de la escritura en Europa y los signos alfabéticos de los dólmenes de Alvão* (XXVIII, 1913, p. 311 i seg.) Es dóna compte dels treballs de Wilke i von Lichtenberg respecte als signes que apareixen a unes pedretes trobades a un dolmen d'Alvão (Portugal) i que Wilke compara als alfabets egeus i von Lichtenberg utilitza per a una teoría de la propagació de l'escriptura, segons la qual aquesta s'hauría difundit des de Espanya, on els signes d'Alvão, neolítics, representen el més antic monument, produint-se més tart els sistemes egeus, siris i grecs per una pard i per altre les runes nòrdiques. — CALVO, IGNACIO: *Termes, ciudad celtíbero-arevaca* (XXIX, 1913, p. 374 i seg.) Estudi de les fonts històriques referents a Termes com a ciutat celtibèrica, romana i cristiana. — MÉLIDA, J. R.: *Adquisición de los bronces ibéricos y visigodos de la Colección Vives para el Museo Arqueológico Nacional* (XXIX, 1913, p. 453 i seg.) Nota donant la noticia d'aquesta adquisició. — SENTENACH, N.: *Los Arevacos* (XXX, 1914, p. 1 i seg.) S'estudíen els textes referents a l'etnografía i a l'historia dels Arevacs i a més es dóna una ullada general a la prehistoria de la regió de Soria. — CALVO, IGNACIO: *Exploraciones arqueológicas: Citanias gallegas* (XXXI, 1914, p. 63 i seg.) Noticia de troballes fetes a la citania del mont de Santa Tecla, a La Guardia (Pontevedra): restes d'habitacions amb plantes de diverses formes, entre elles algunes circulars, voltat tot per muralles; escultures tosques, un ganivet i una falç de bronze, troços de claus de ferro, monedes del segle I de J. C., ceràmica ibèrica (?), altre amb adornos incisos, troços d'àmfores i teules romanes i un sol troç de terra sigillata. Sembla que's tracta d'un poblat indígena de principis de l'imperi romà. — AMADOR DE LOS RÍOS, RODRIGO: *Las ruinas romanas del faro de Torrox* (Málaga) (XXXI, 1914, p. 237 i seg.) Noticia de restes d'habitacions romanes trobades prop del far, en les quals aparegueren mosàics, bronzes, llanties, ceràmica, etc., que recollí l'encarregat del far.

— *Revue Archéologique.* — REINACH, S.: *Un alabastron d'Empuries* (1913, I, p. 98). S'estudía un alabastrón de figures negres del Museu de Girona, publicar per Botet: *Data aproximada en que'ls grechs s'establiren a Empories*, p. 25, comparant-lo amb altres vasos semblants amb amazones, perses i negres de fàbrica àtica, de principis del segle V. — MESQUITA DE FIGUEIREDO, A.: *Monuments romains du Portugal* (1913, I, p. 347 i seg.) Interessant treball de conjunt sobre'ls monuments romans de Portugal, a base dels monuments, recullint també les fonts bibliogràfiques. — JOULIN, LEON: *Les âges protohistoriques dans l'Europe barbare* (1914, I, p. 59 i seg.) El treball es dedica a estudiar en general el Hallstatt, que divideix en dos períodes, I (segles VIII-VII) i II (segles VI-V), parlant també breument del material espanyol, sobre tot de les sepultures de Carmona, que posa al seu període I, i de les necròpolis d'Espolla la data de la qual rebaixa fins a posarla al període II que comprén també la colonització grega i cartaginesa. — PARIS, P.: *Restes du culte de Mithra en Espagne. Le Mithraeum de Mérida* (1914, II, p. 1 i seg.) Recull d'inscripcions i demés monuments del culte de Mitra a Espanya i estudi particular del *Mithraeum* de Mèrida. — BREUIL, H.: *Observations sur les masques paléolithiques* (1914, II, p. 300). Contestació al article de W. Deonna a *L'Anthropologie.*

— *Revue de l'Art Chrétien.* — En el número de Març-Abril de 1913 (p. 138) en Marcel Aubert, director de la *Revue*, fa la recensió dels dos volums publicats de «L'Arquitectura romànica a Catalunya» de Puig i Cadafalch, Folguera i Goday. — PUIG I CADAFALCH, JOSEP: *Un cas interessant*

d'influence française en Catalogne. Sant Joan de les Abadesses. (Jener-Febrer, 1914, p. 17-27). Analitza l'autor el fet de les nombroses relacions polítiques i religioses de Catalunya amb les terres meridionals de França, durant els segles X^è^-XII^è^, fent contrast amb la diversitat de tipus arquitectònics que s'observen en les construccions d'ambdós països. Li serveix d'exemple la restauració catalana del temple de Sant Joàn de les Abadesses en el XII^è^ segle, interpretant malament el primitiu plan francès. Cps. l'article del mateix autor insertat en l'ANUARI de 1911-12, p. 692-694. — RAMON D'ALOS: *Congrès d'art chrétien de Catalogne* (íd., p. 58-65 i Març-Abril, p. 130-135). És una ressenya dels actes que constituiren el Congrés i de les Memories que hi foren presentades, acompanyada de nombrosos gravats, reproduint obres característiques de l'art antic religiós de Catalunya.

— *Ruscino. — Chronique historique et archéologique. Rapport de M. Héron de Villefosse sur les fouilles de Castel-Roussillon et sur la démande de subsides formée par M. Thiers afin de continuer les fouilles* (III, 1913, p. 233 i seg.) — THIERS, F. P.: *Rapport sur les fouilles de Castel-Roussillon (Pyrénées-Orientales) en* 1912 (III, 1913, p. 353 i seg.) Noticia sobre les últimes troballes entre les quals hi han interessants bronzes i troços d'escultura en pedra, de mosaics i inscripcions, tot romà. — HELSON, CHARLES: *La Préhistoire et la Grotte dite La Cauno dal Or* (III, 1913, p. 373 i seg.) Exploració d'una cova neolítica.

— *The Burlington Magazine for Connoisseurs.* — VAN DE PUT, ALBERT: *A Knight of the «Jarra» and a Dame of the «Pilar»* (XXIII, ps. 287-291). — PIJOÀN, JOSEP: *Aragonese Primitives* (XXIV, ps. 74-85). — VAN DE PUT, A.: *Ragonensis* (XXVI, p. 32).

— *The Journal of the roman studies.* — REID, J. S.: *Problems of the second punic war* (III, 1913, p. 174 i seg.) Estudi dels textes referents a la segona guerra púnica i dels problemes que ofereixen.

GB L 3

Sig.: G.B. L. 3
Tít.: Crònica [del moviment arqu
898 Aut.: Instituto de Estudios Cata
Cód.: 1008083